

Pécsi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott Nyelvészeti Program

Pelcz Katalin

**A nyelvmesterek első virágkora 1729-1866:
hagyományok és újítások**

PhD értekezés

Témavezető: Dr. habil Nádor Orsolya
egyetemi docens

Pécs

2008

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik a dolgozat elkészítésében segítséget nyújtottak.

Elsőként témavezetőmnek, *Dr. Nádor Orsolyának*, aki régóta támogatja és figyeli munkámat, s a dolgozat elkészítése kapcsán is útmutatásai, építő jellegű kritikája, javaslatai és észrevételei, tanácsai nagyon sokat jelentettek és segítettek.

Szépe György professzor Úrnak, hogy figyelmemet a nyelvészet felé terelte.

Kutatási témámat a bécsi Collegium Hungaricum és a Magyar Ösztöndíj Bizottság ösztöndíjának segítségével sikerült kibontani. Hálás vagyok a lehetőségért.

Köszönetet mondok barátaimnak és kollégáimnak, akik munkájukkal és támogató figyelmükkel sokszor álltak mellettem. Közülük külön köszönöm *Büki Bernadettnek*, *Csomai Annamáriának* és *Szita Szilviának*, akiknek tanácsai, megjegyzései ráirányították a figyelmemet a dolgozat néhány hibájára, valamint *Álmosné dr. Kajdy Ellának*, aki munkahelyi vezetőként hasznos tanácsaival támogatott, és elősegítette azt is, hogy részt vehessek a szükséges tanulmányutakon.

Hálával tartozom családomnak, férjemnek és gyermekem nagyszüleinek, akiknek szerető támogatása nélkül nem tudtam volna elkészíteni a disszertációm.

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	1
TARTALOM	2
1. BEVEZETÉS	7
1.1. Az értekezés hipotézisei...	7
1.2. A nyelvkönyvek vizsgálatának célja, háttere és jelentősége...	8
1.3. A kutatási téma tudomány-rendszertani helye	10
1.4. A kutatás és a szövegtankönyv kiválasztásának módszere	11
2. NÉHÁNY KULCSFOGALOM MEGHATÁROZÁSA	14
2.1. Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció, kultúra	14
2.2. Nyelvi tervezés, sztenderd nyelv	16
2.3. Tankönyv, nyelvkönyv, nyelvtankönyv, grammatika, nyelvmester	18
3. A SZAKIRODALOM RÖVID ÁTTEKINTÉSE	21
3.1. A modern nyelvészet kezdeteiről	21
3.2. A funkcionális szemlélet térhódításáról	22
3.3. A kutatás magyar nyelvű szakirodalmáról	25
4. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR	28
4.1. Az egységesülő Monarchia	28
4.2. Magyarország társadalmáról	29
4.3. Az uralkodókról	31
4.4. A császárvárosról	33
4.5. A magyar nyelvű sajtó kezdeteiről	35
5. A KORSZAK ESZMETÖRTÉNETÉRŐL	36
5.1. A felvilágosodásról	36
5.2. A romantikus szemlélet megjelenéséről	38
5.3. Nyelvészet és filozófia	38
5.4. Nyelvészet és pszichológia	43
5.5. A korszak magyar nyelvészeti felfogásáról	44
5.6. Kormeghatározás – nyelvészeti szempontból	47

6. ÚTON A SZTENDERD NYELVVÁLTOZAT(OK) FELÉ	49
6.1. A nyelvi tervezés folyamatáról	49
6.2. A nyelvi normáról	50
6.3. Nyelvújításról	51
6.4. A kodifikáció folyamatáról	58
6.5. A sztenderd nyelv eszméje	59
7. AZ OKTATÁSRÓL	61
7.1. Előzmények	62
<i>7.1.1. Szemelvény a ókori, középkori hagyományból</i>	62
<i>7.1.2. Comenius</i>	63
<i>7.1.3. A pietizmusról</i>	65
<i>7.1.4. A jezsuiták tevékenységéről</i>	66
7.2. A 18. századi nevelés nézeteiről	67
<i>7.2.1. Filozófiai áramlatok a pedagógiai gondolkodásban</i>	68
<i>7.2.2. Az átfogó nevelési-oktatási rendszer: Ratio Educationis</i>	69
<i>7.2.3. A magyar módszertani szakkönyvekről</i>	72
8. NYELVKÖNYVEK VIZSGÁLATA	75
8.1. Grammatikai előzmények, hagyományok, hatások	75
<i>8.1.1. A görög és latin grammatikai hagyományról</i>	75
<i>8.1.2. A magyar grammatikai hagyományról</i>	77
<i>8.1.3. A vizsgálat határain kívül eső kortárs grammatikák</i>	78
<i>8.1.4. Külföldi nyelvmesterek nyomában</i>	80
8.2. A tanítás módszeréről	82
8.3. A magyar nyelvmesterek általános bemutatása	88
<i>8.3.1. A nyelvmesterek felépítéséről</i>	91
8.3.2. A vizsgálatra választott nyelvmesterek							
<i>és szerzőik rövid bemutatása</i>	91
<i>8.3.2.1. Bél Mátyás (1729) Sprachmeister</i>	91
<i>8.3.2.2. Adámi Mihály (1763) Sprachkunst</i>	94
<i>8.3.2.3. Vályi K. András. (1792) Fundamenta</i>	96
<i>8.3.2.4. Szaller György (1793) Hungarica Grammatica</i>	98
<i>8.3.2.5. Márton József (1816) Ungarische Grammatik</i>							
<i>für Deutsche</i>	100
<i>8.3.2.6. Kis Pál (1834) Ungarische Grammatik nach einer neue</i>							

	<i>und leicht kurzgefasst Methode theoretisch und praktisch bearbeitet</i>	102
8.3.2.7.	<i>Hammerschmidt János (1836) Erste Unterricht in der ungarischen Sprache, oder kurzgefasste ungarische Sprachlehre</i>	103
8.3.2.8.	<i>Zimmermann Jakab (1836) Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	104
8.3.2.9.	<i>Mailáth János (1841) Ungarische Sprachlehre</i>	...					105
8.3.2.10.	<i>Prágay János (1841) Leitfaden in kürzester Zeit Ungarisch zu lernen</i>	106
8.3.2.11.	<i>Ballagi (Bloch) Moritz (1854) Ausführliche theorisch –praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche</i>	107
8.3.2.12.	<i>Reméle János (1856) Lehrbuch der ungarischen Sprache</i>	108
8.3.2.13.	<i>Riedl Szende (1858) Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache</i>	108
8.3.2.14.	<i>Dallos Gyula (1865) Praktischer Lehrgag zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache</i>	...					109
8.3.2.15.	<i>Riedl Szende (1866) Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	...					110
9.	A NYELVMESTEREK ELEMZÉSE	112
9.1.	A betűtanról és a helyesírásról	113
9.2.	A szótanról	124
9.2.1.	<i>A szóképzésről</i>	125
9.2.2.	<i>A szófajokról</i>	128
9.2.3.	<i>A declinatio</i>	131
9.2.4.	<i>A birtokos szerkezetekről</i>	137
9.2.5.	<i>Az igékről</i>	141
9.2.6.	<i>A névelőkről</i>	147
9.2.7.	<i>Néhány további grammatikai kategóriáról</i>	148
9.2.8.	<i>A mesterszavakról</i>	151
9.2.9.	<i>Egynéhány érdekességről</i>	152
9.3.	A szófűzésről	153
9.4.	A gyakorlati nyelvismeret közvetítéséről	163

9.4.1. A társalgási gyakorlatokról	163
9.4.2. A feladatokról és gyakorlatokról	186
9.4.3. Az olvasókönyvről	192
10. NYELVMESTEREK TEMATIKUS MEGKÖZELÍTÉSBE	199
10.1. A tartalomelemzés módszeréről	199
10.2. A megszólítás vizsgálata a nyelvmesterekben	200
10.2.1. Megszólítás névmásokkal	204
10.2.2. Főnévi megszólítások	207
10.2.3. Igei megszólítások	210
10.3. Az étkezés megjelenése a nyelvmesterekben	211
10.4. Az utazás, Bécs és Pest-Buda megjelenése a nyelvmesterekben	221
11. NYELVOKTATÁS A FŐÚRI MAGÁNNEVELÉS GYAKORLATÁBAN	231
11.1. Teleki László és Festetics György fiaik neveléséről	231
11.2. Nevelés az uralkodóházban	233
11.2.1. Görög Demeter nevelési és oktatási tervzetéről	233
11.2.2. Nemeskéri Kiss Pál, Ferenc József magyartanára	235
11.2.3. Magyar gyakorlások	237
11.2.4. A füzetek tartalma	238
11.2.5. Néhány következtetés	240
12. ÖSSZEGZÉS	242
MELLÉKLETEK									
1. számú melléklet. A vizsgált nyelvtanok és nyelvmesterek felsorolása	249
2. számú melléklet. A nyelvmesterek felépítése	250
3. számú melléklet. A nyelvmesterekben szereplő keresztnevek	252
4. számú melléklet. A korszak nyelvészeti szakszavai	256
5. számú melléklet. A <i>Magyar gyakorlások</i> egy lapja	263
6. számú melléklet. Summary	264
FORRÁSOK	272
SZAKIRODALOM	275

1. BEVEZETÉS

A magyar mint idegen nyelv oktatástörténete, illetve a 18-19. századdal foglalkozó bibliográfiák (Petrik 1888, Sági 1922, Szinnyei 1891–1914) a kor sok nyelvemesterét – tehát mind a nyelvoktatási céllal íródott grammatikát, mind annak megalkotóját – mutatják be, ennek ellenére feltételezhető, hogy több mű kimaradt a felsorolásokból és a kutatásokból. A 20. század '30-as éveitől a magyar mint idegen nyelv oktatásának területén megfigyelhető az addigi módszertani fejlődés megtorpanása, majd ennek következtében feledésbe is merült az a bőséges és termékeny forrás, amelyet továbbfejleszthetett volna az utókor. A dolgozat célja, hogy segítsen a szakmának újra felfedezni ezt a gazdag periódust, s kutatva a korszakot, levonja a megfelelő következményeket. „Akik nem emlékeznek a múltra, arra ítéltetnek, hogy újra átéljék azt” (Bárdos 2005:17).

Számos elfeledett nyelvoktatási céllal íródott magyar grammatika létezik, csupán a bécsi Österreichische Nationalbibliothek százas nagyságrendben őrzi azokat a hosszabb-rövidebb grammatikákat, nyelvkönyveket, melyeket eddig nem tártak fel a kutatások.

2005. októberében és novemberében Collegium Hungaricumnak és a Magyar Ösztöndíj Bizottság ösztöndíjának köszönhetően két hónap állt a rendelkezésemre, hogy forráskutatást végezzek a bécsi levéltárak és könyvtárak gazdag anyagában; az értekezés gerincét képező grammatikák, valamint több kordokumentum feltárása köszönhető ennek az időszaknak.

1.1. Az értekezés hipotézisei

1. **Tudománytörténeti megközelítésben** a disszertáció forrásértékű adatokkal szolgálhat a nyelvtudomány és egyéb tudománytörténetek számára, s rávilágíthat a mára erősen differenciálódott tudományok közös gyökereire.

2. **Nyelvészeti szempontból** feltételezhető, hogy a vizsgált nyelvemesterekben megjelenik a kor legkorszerűbb grammatikai tudása, amelyet a közhiedelemmel ellentétben nem a preskriptív, hanem a funkcionális megközelítés jellemez. A nyelvemesterek nyelvtudományi megközelítésű vizsgálatával a jelenleginél pontosabb képet alkothatunk a nyelvleírás fejlődéséről, a nyelvi tudatosodás és a nyelvi tervezés folyamatáról, a sztenderd nyelvváltozat elterjedéséről. Végigkísérhetjük nyelvünk sztenderdizációjának utolsó

állomását; tanúi lehetünk a kodifikációs folyamat egy lényeges szegmensének: miként válik explicit rendszerré a magyar nyelv.

3. A mai értelemben vett nyelvkönyvek megszületéséhez vezető út számos tanulsággal szolgálhat. Az értekezés a magyar mint idegen nyelv (és kultúra) oktatásának tanulságaival kívánja kiegészíteni a korszakról kialakult képet. Feltételezhető, hogy nyelvpedagógiai szempontból a vizsgált korszak együtt halad a kor más nyelveinek nyelvpedagógiai irányjaival és megoldásaival, tehát az adott korban sokkal korszerűbbek, mint aztán a 20. század második felében létrejött nyelvkönyvek, de mindenképpen ezek elődeinek tekinthetők.

Nyomon követhetjük, hogyan válik ketté a preskriptív és deskriptív nyelvten, miként születik meg a mai értelemben vett nyelvoktató könyv. A **nyelvoktatás nézőpontjából** a nyelvmesterek, amelyek egyben pedagógiai nyelvtenok is, feltárják a kor nyelvoktatásának többrétű, funkcionális aspektusait. Az értekezés tanulságos képet adhat a korszak magyar nyelvoktatásának módszertanáról. A 18-19. századi magyar nyelvkönyvek lehetőséget kínálnak a nyelvhasználat történeti vizsgálatára, mivel itt a megtanítandó nyelvi mintákban közvetlenül elemezhető a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének, a nyelvhasználatnak pedig mint társadalmi cselekvésnek a megjelenése. A példamondatok és szövegek tekintetében a magyar társadalmi és nyelvi szokások vezérlik az oktatási anyagok összeállítását. A forma és funkció által felvetett, újra és újra előkerülő kérdések múltbéli gyakorlati megoldásainak feltárása a magyar nyelvoktatás fontos feladata.

1. 2. A nyelvkönyvek vizsgálatának célja, háttere és jelentősége

Kutatásomban elsődlegesen arra kerestem választ, hogy a kiválasztott nyelvmesterek korpusza milyen tanulsággal szolgál a mai nyelvoktatás számára.

A nyelvmestereket különböző nyelvi, társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági szükségletek hívták életre, amelyeknek a nyelvtankönyvek szempontjából történő vizsgálata az elvégzendő feladat. Ahhoz, hogy feltehessük a szükséges kérdéseket, elsőként összegeznünk kell mindazt, amit már ismerünk, „jó választ általában csak jó kérdésre adhatunk” (Kosáry 1980:11).

A nyelvi szabályrendszerek bemutatása valamennyi vizsgálandó grammatika esetében alapvető kiindulási pont. A nyelv mint elvont rendszer szabályokba foglalása során a „tökéletes rendszer” bemutatása (esetenként létrehozása) keveredik a gyakorlati oktatás által megkövetelt elemekkel, s helyenként a nyelvleíró és a funkcionális megközelítésmód nehezen volt összhangba hozható. A grammatikákban tárgyalt kategóriák alapján kirajzolódó nyelvi

leírás – a nyelvi rendszer teljessége kedvéért – helyenként figyelmen kívül hagyja a nyelvhasználati tulajdonságokat, ugyanakkor a nyelvmesterek a beszédmintákat oktató fejezetekben nem rendelik alá a nyelvhasználatot a grammatikai szabályoknak. A szemléleti eltérés az eltelt két évszázad felhalmozott és letisztult nyelvleírásainak tükrében világosan látszik: mára egyértelmű, mely pontokon tér el az elvont nyelvleírások tematikája, nyelvszemlélete a magyar nyelvet tanulók igényeitől. A nyelv szabályozása, a nyelvleírás és a pedagógiai grammatika nem vált szét a korszakban; ekkor még nem is érezték szükségesnek az elkülönítésüket.

A legtöbb elemzendő nyelvtankönyv közvetítő nyelv segítségével oktatja a magyart, s a grammatika leírása során többször megjelenik a kontrasztív szemlélet. Az elvont nyelvi rendszer formális leírása – a minden megnyilatkozásra vonatkozó szabályrendszer, szerkezet, hangalak – mellett, illetve ettől elkülönülve a kutatás fontos része a hétköznapi életben használható, alkalmazható nyelvi minták reprezentatív vizsgálata is. A magyar mint idegen nyelv oktatási anyagait elemezve figyelembe kell vennünk a történelmi és a nyelvtörténeti szempontokat is ahhoz, hogy a nyelvközvetítésben és a nyelvleírás eredményeinek értékelésekor hiteles eredményhez juthassunk.

A korszak magyarnyelv-oktatásának adekvát vizsgálatához nem elegendő a nyelvszemlélet és a nyelvkönyvek elemzése, összehasonlítása, hanem szükséges a korvizsgálat, életutak, korabeli folyóiratok, a szellemi élet irányzatainak bemutatása is. Keresem az adott időszak fő politikai, társadalmi, filozófiai, vallási, tudományos hatásait, mert a kor általános ismerete nélkül félreértelmezhetők a nyelvmesterekben megjelenő tények. A 18-19. század nyelvkönyvei elsősorban a nyelvészet, a történelemtudomány, a pedagógia vizsgálati körébe tartoznak, mint kordokumentumok, ismerethordozók, pedagógiai eszközök és szocializációs tényezők (Dárdai 2002:20).

A kutatás gerincét képező grammatikák egy része ez idáig – ismereteim szerint – elkerülte a kutatók figyelmét. A magyar mint idegen nyelv története tartogat még feltáratlan területeket: a magyar grammatikák, nyelvkönyvek vizsgálata számos tanulsággal szolgál a módszertan, a nyelvfelfogás és a közvetített tartalom tekintetében is. A **kutatás célja**, hogy felszínre hozza a tanulmányozott időszak elsüllyedt tudását, valamint, hogy rendszerbe foglalja a felhalmozott ismereteket, feltárja a magyar mint idegen nyelv ezidáig kevésbé érintett területeit, és lehetőséget nyújtson arra, hogy tanuljunk a múlt tapasztalataiból azzal, hogy megismerjük a történeti gyökereket. Bárdos Jenő az *Élő nyelvtanítás-történet* című kötetében a következőképpen foglalja össze a történeti vizsgálat jelentőségét: a nyelvtanítás-történet „nemcsak a belső fejlődés megvilágításáért felelős, hanem ennek

keretében kell elsajátítani azokat az alapfogalmakat is, amelyekre később támaszkodhatunk. Rendszerszerű, koherens képet a nyelvpedagógia fejlődéséről és tudatosulásáról csak akkor nyerhetünk, ha tudásunk egy része (mégpedig az, amely túlnyomónak mondható) explicit tényekből, jól meghatározott fogalmakból, jól leírt folyamatokból, jól illeszkedő kategóriákból áll. A történeti visszapillantás haszna a múlt eredményeinek, lehetőségeinek, mulasztásainak tudatosulása a jelenben: ez – és csakis ez – a professzió egyedül hiteles perspektívája. Ez a rálátás szolgáltathatja az egyedül helyes kritériumokat ahhoz, hogy a jelen, – és még inkább a jövő – új módszereit megítélhessük” (Bárdos, 2005: 19).

1. 3. A kutatási téma tudomány-rendszertani helye

Az értekezésben tárgyalt 18-19. századi grammatikák vizsgálata nyelvtudomány alapokon nyugszik, az itt megjelenő nyelvi szinteket és kommunikációs mintákat taglalja az alkalmazott nyelvészet, ezen belül a magyar mint idegen nyelv tanítás elméletének összefüggéseiben pedig a nyelvpedagógia. A nyelvhasználatot befolyásoló összetevők – történeti, filozófiai, pszichológiai, pedagógiai háttér – is a vizsgálat tárgyát képezik, amennyiben meghatározók a grammatikák megszületése vagy alkalmazása tekintetében.

Az elemzés főként a leíró nyelvészet által rögzített eredményekre támaszkodik. A nyelvmestereket történeti összefüggésben érdemes vizsgálni, ezért a szinkrón és a diakrón szemlélet határozott elkülönítése helyett a dolgozat alapszemlélete dinamikus szinkronia (Jakobson 1972) felől közelíti meg tárgyát. „A leíró nyelvvizsgálat célja és feladata a nyelvszokás (usus) megállapítása: a leíró nyelvtanokba és szótárakba gyűjteni azokat a grammatikai formákat és szóalakokat, amelyek egy bizonyos nyelvközösségen belül egy bizonyos időpontban v. időkörben mindenki használhat, anélkül, hogy a nyelvközösség többi tagjainak ellentmondását vagy bírálatát kihívná. Nyelvszokáson a nyelvállapot viszonylagos egyformaságát értjük, amely viszony a beszélők kölcsönös egymásra hatásának az eredménye” (Gombocz 1922:12-13).

A nyelv és társadalom kölcsönhatásának magyarországi szakirodalmában elenyésző a történeti vizsgálat (Maitz 2000, Sárosi 2003). A szociopragmatikai irányultságú nyelvtörténeti irányzat hangsúlyt fektet a nyelvet befolyásoló külső tényezők vizsgálatára. A szociolingvisztikai és pragmatikai nézőpont kiterjed a kontaktológiára, a nyelvek és nyelvi változatok kapcsolatának tanulmányozására is (Zellinger 1999). Mivel az idegennyelv-tanulás a nyelvek találkozási pontjában helyezhető el, s mivel valamennyi nyelvmester közvetítőnyelv segítségével oktat, ezért a kutatásban a nyelvi érintkezés kontrasztív és kontaktológiai

vizsgálata is felmerül. Az értekezés a nyelvmesterek megszületésének és alkalmazásának korát szocio-kommunikatív kontextusban vizsgálja, ezért ki kell térni a társadalmi környezet és a társadalmi funkciók, a metanyelvi felfogás, a nyelvi és oktatási tradíciók, valamint a nyelvben és a nyelvhasználatban végbemenő változások tudományos vizsgálatára is.

1.4. A kutatás és a szövegtörzshalmaz kiválasztásának módszere

Az értekezés középpontjában a nyelvmesterek tartalmának feldolgozása, illetve az ezeket társadalmi kontextusba helyező kultúrtörténeti egységek különböző, a nyelvkönyvek szempontjából lényeges kérdéseinek vizsgálata áll, amely mintegy százhatvan év grammatikáját és az azt életre hívó társadalmi, kulturális környezetet kívánja feltárni.

Az értekezés módszerei között megtalálható:

- a forráskutatás,
- a forráselemzés,
- a tudománytörténeti összehasonlítás,
- a szövegelemzés,
- a grammatikai összevető vizsgálat,
- a tartalomelemzés,
- a történeti, valamint
- a történeti összehasonlító vizsgálat.

A disszertáció a fent vázolt okok és körülmények miatt interdiszciplináris jellegű. A kérdés elméleti megközelítésben több kutatási területet érint a nyelvészet és a humán tudományok területén is, felhasználja a leíró nyelvtan, a szociolingvisztika, a pragmatika, a szövegnyelvészet, a pszicholingvisztika, a nyelvvelsajátítás-kutatás, a pedagógia, a nyelvpedagógia, filozófia, a történelem, a neveléstörténet, a szociológia módszereit és eredményeit; közülük elsődlegesen azokat, amelyek a nyelvmesterek történeti, tartalmi és didaktikai kereteinek meghatározásához járulnak hozzá.

Az elemzés történeti szemléletmódot tükröz, de nem a *nyelvet mint rendszert* hanem a *nyelvhasználatot mint rendszert* vizsgálja. (Hermann 1982:4) A vizsgálandó – könyvek / tankönyvek / nyelvtankönyvek, grammatikák, nyelvmesterek – elsősorban a nyelv morfológiai és szintaktikai szintjét tanítják, de könnyen tetten érhető a fonológia, a szemantika, a lexikon és a pragmatika is. A didaktikai koncepciót elemezve választ keresünk arra, hogy milyen hagyományok és hatások alakították a nyelvmestereket.

Az értekezés egyrészt a leglényegesebbnek tartott elméletek megjelenési formáit mutatja be, másrészt ezek mentén haladva a közvetített nyelvi tartalmakat azok kontextusával együtt kívánja feltárni. Az anyagfeltáró munka során nem csupán az adatok összegyűjtésére vállalkoztam, hanem a rekonstruálandó egész szem előtt tartásával, a ma számára tanulságokkal szolgáló részleteket elemzésére is.

A forrásokat mint kordokumentumokat, történeti megközelítéssel vizsgálom, a grammatikák tartalmát nyelvészeti módszerekkel elemzem. Keresem a forrásokban fellelhető progresszív tényezőket, melyek az addigi tudományos eredményekhez képest előrelépést jelentettek. A források vizsgálatától pedig azt várom, hogy a feltárt adatok nyomán megkísérelhető a szintézis, „annak reményében, hogy a vizsgálat korpusza elég rendszerezett ahhoz, hogy a téves elképzeléseket magától félretolja” (Kosáry 1980:11).

A nyelvoktatás- és nyelvhasználat-történeti kutatások esetében a deskriptív adekvátság biztosítása kihívást jelent, mivel a 18-19. századi nyelvhasználat rekonstrukciójában természetesen nem alkalmazhatók a kortárs nyelvhasználatokat vizsgáló értekezésekben szokásos szociolingvisztikai szinkrón feltáró módszerek, mint a megfigyelés, kérdőív, interjú, stb.. A nyelvközösség feltérképezéséhez egyrészt további kortárs források bevonására, valamint az eddig született értelmezések szelektív felhasználására van szükség. A metodikai szelekció kiindulópontja az, hogy a közösségre vonatkozó információk egy személy, legfeljebb egy kis csoport gondolatainak reprezentánsai, tehát a levonható fő tendenciák mellett egyénenként eltérő képet mutathatnak. A feladat nem a szubjektív, esetenként kiugró eltérések bemutatása, hanem a fő áramlatok feltárása, melybe esetleg csak érdekes színeként vonható be a szubjektív adat.

Ugyanakkor minden kutatás (mivel azt egy szubjektum végzi), csak törekedhet az objektivitásra, de nem kerülheti el a szubjektivitást. Antal László találó hasonlatát idézve: „Ha sikerült megértenünk, hogy az objektív valóság egyfelől, s ennek az objektív valóságnak a szubjektív visszatükrözése másfelől két különböző jelenség, amely sok tekintetben úgy viszonylik egymáshoz, mint egy valóságos ház a tervrajzaihoz” (Antal 1988:140).

A kutatás forrásértékű szövegtömegét a korszak grammatikái, szótárai, a grammatikákban olvasható mintaszövegekkel összefüggést mutató, egyéb szakterületeket érintő (tan)könyvei, illetve nyelvészeti, neveléstani, történelmi stb. szaktudományokat érintő szövegek adják. A korszak ilyen irányú forrásszövegeinek teljes körű feldolgozása – mennyiségük és szétszórtságuk miatt – lehetetlennek tűnik. A rendelkezésre álló anyagokból a metodológiai szelekció során alakul ki a vizsgálat korpusza.

A 18. századtól az Osztrák-Magyar Monarchia területén (is) virágzott a nyelvoktatás. Addig nem látott mennyiségben – és minőségben – jelennek meg nyelvoktatási céllal íródott munkák. A korszakban számos grammatika és oktatókönyv jelent meg, s közülük nem kevés élt meg sok kiadást. Bél Mátyás *Sprachmeisterének* (1729) megjelenésével elkezdődik a magyar mint idegen nyelv tanításának első virágkora (Éder 1983). Sági bibliográfiájának alapján 1750 és 1850 között huszonnyolc latin, százhat (!) német és százegy magyar nyelvű nyelvtan jelent meg, valamint számos, a nyelv, főként a nyelvművelés kérdésével foglalkozó tudományos és műkedvelő munka (Sági 1922). Ezen felül pedig születtek olyan nyelvoktató könyvek és anyagok, melyeket Sági nem vett fel idézett munkájába, viszont megtalálható Petrik (1888) és Szinnyi (1891–1914) bibliográfiájában. A vizsgálat centrumában tehát a kor nyelvmesterei állnak. „(...) a tankönyv teljes körű, minden szempontra kiterjedő vizsgálata nem valósítható meg egy vagy akár több kutató által. A kérdés tehát nem az, hogy teljes körű, avagy csak egy szempontot szem előtt tartó legyen-e bármiféle tankönyvelemzés, hanem az, hogy a tankönyvelemzések összessége fedje le a multidiszciplináris tankönyvértelmezéseket és a belőlük fakadó kutatási pozíciókat” (Dárdai 2000:498).

Bár a pragmatikai szemlélet elterjedése termékenyítőleg hatott a nyelvtudomány szinte valamennyi szintjére, a nyelvtörténet s a magyar mint idegen nyelv történeti kutatásának területét ezidáig kevésbé érintette meg. A szociolingvisztikai és pragmatikai vizsgálatokban szűk teret kapott a történeti nézőpont. Esetünkben azonban a nyelvkönyvek kiváló lehetőséget adnak a nyelvhasználat történeti vizsgálatára, mivel itt a megtanítandó nyelvi mintában közvetlen módon tetten érhető a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének, a nyelvhasználatnak pedig mint társadalmi cselekvésnek a megjelenése.

A multidiszciplináris tankönyvértelmezés grammatikai, pragmatikai és didaktikai szempontokat egyaránt magában foglal. A kiválasztás során – deskriptív adekvátság okán és a vizsgálat célkitűzésével összhangban – arra törekedtem, hogy a korszakra leginkább jellemző, illetve a felsorolt kutatási szempontok valamelyikének tekintetében különösen érdekes nyelvmestereket vizsgáljam.

2. NÉHÁNY KULCSFOGALOM MEGHATÁROZÁSA

A fejezet azokat a fogalmakat tartalmazza, amelyek alapvetésük, sokoldalúságuk vagy vitatottságuk miatt tisztázásra szorulnak. A fogalmak meghatározásának nehézségeire, a kérdésfeltevéstől való függésre hívja fel a figyelmet Kenesei István, amikor kifejti, hogy a nyelv tárgykörei nem ragadhatók meg általános meghatározásokkal; a vizsgálat nézőpontja és a kérdésfeltevések szerint változik a fogalmak tartalma (Kenesei 2005:1). A nyelvészet – amint a tudományok általában –, feltételezi a rendszerezést, melyet megnehezít a fogalomhasználat összetettsége, az, hogy a kategóriákat nem tekinthetjük egyetlen szempont alapján definiálhatónak, mivel az eltérő kérdésfeltevések szükségszerűen eltérő válaszokat eredményeznek (Benkő 1988:76).

2.1. Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció, kultúra

A 18-19. századi nyelvfelfogás a *nyelv* fogalmát összefoglaló jelleggel alkalmazza – hasonlóan napjaink felfogásához – valamint felbukkan a *beszéd*, a *szólás*, a *kifejezés*, a *kiejtés*, sőt a *stilus* terminusaként is (Benkő 1989:384). A nyelv társadalmi funkcióját és szerepét nem kérdőjelezi meg, betöltött feladatairól gyakran fordulnak elő megjegyzések Herder, Adelung, Versegly, Révai vagy Márton írásaiban. Sok szemléletbeli változáson megy át a nyelvről való gondolkodás a 19. század végéig, amíg Balassa József eljut az élő nyelv ismerveinek megfogalmazásáig: „A nyelvnek nincs olyan törvénykönyve, mely paragrafusokba szedve megállapíthatná, mit hogyan kell mondani, s minden egyes felmerülő esetben tájékoztatna, hogy mi a helyes, mi a helytelen. Az élő nyelv nem megállapodott rendszere a szabályoknak, melyeket csak meg kell tanulni, hanem folyton fejlődő szervezet, mely minden egyes beszélő ajkán majdnem napról-napra változik. A nyelv nem is létezik önállóan, hanem csakis bennünk, a beszélő egyéneken él és fejlődik” (Balassa 1899:1). A nyelvhasználat a társadalom által meghatározott alkalmazás, kommunikációs normák összessége, társadalmi eszközöknek társadalmilag meghatározott formák között való használata (Deme 1981:68).

A *kommunikáció* latin megfelelőiből (*communicare*, *communis*) a szó *megoszt*, *közöl*, *közzé tesz* jelentésben értelmezhető, mely nem pusztán az információ átadását feltételezi, hanem társadalmi együttműködést is jelent. A kommunikációs eszközök és helyzetek, elsősorban a szóbeli közlés elsajátítása során a gondolatok, érzések, ismeretek interakciójában

a beszélő „viselkedni” is megtanul, mivel a nyelvi norma mindig viselkedésnormát is feltételez; ezt nevezzük a nyelvi szocializáció folyamatának (Kiss 1995:86-91).

A 18-19. században a kultúra fogalmáról sokat elmélkedtek a korszak jeles gondolkodói. Az elme kiművelése és a közösségek értékeinek megőrzése az a két terület, mely egységesen megjelenik a korabeli vonatkozó írásokban (például Adelung: 1782b, Herder: 1784-1791, Humboldt 1985). Erre a korszakra vezethető vissza a civilizáció mint társadalmi állapot, és a kultúra mint az egyén által létrehozott és megőrzött terület külön-külön való meghatározása, és ezzel egy időben a kettő összetartozásának megállapítása. A nyelvoktatás szemszögéből is vizsgálták a kultúra fogalmát (Humboldt 1985), miszerint a tanulóknak a nyelvoktatás egymást követő szakaszaiban a kultúra újabb és újabb aspektusaival kell találkozniuk.

A nyelvoktatás területére vonatkozóan, az azóta összegyűlt tudományos eredményeket szemlélve, a kultúra fogalmának meghatározásakor nem támaszkodhatunk csupán egyetlen kultúraelmélet eredményére, ezért néhány, a nyelvoktatás szempontjából meghatározó összetevőt választunk ki az értelmezéshez.

„Kultúra mindaz, amit az ember teremt, amihez hozzányúl, amin a keze nyoma látszik... ami nem tűnik el jelöletlenül az időben” (Bárdos 2002:4). Ezen meghatározás magában hordozza, hogy a fogalom egységes egészként nehezen, vagy egyáltalán nem ragadható meg, ezt nem is tűzhetjük ki célul. A nyelvoktatás folyamatában csak részeire bontva értelmezhető, a részek pedig nem különíthetők el egymástól, a határok elmosódtak.

„E szót (l. kultúra) általában kétféleképpen használják: vagy úgy, mint színekdoxhét, amidőn a beszélő a kultúra egyik elemére vagy valamely megjelenési formájára gondol, például a <<művészetre>>, vagy egyfajta érzelmi serkentőszer vagy csillapítószer gyanánt” (Eliot, T. S. 2003:10). Eliot meghatározásában megjelenik az emocionális elem, ami figyelmeztet bennünket arra, hogy mindig az érzelmeinken keresztül közelítünk a kultúrkörökhöz.

Roche (2001:20) a kultúra megjelenési formáit jéghegyhez hasonlítja, melynek van egy mindenki számára könnyen érzékelhető része; ide sorolja a szépművészetet, az irodalmat, a színházművészetet, a zenét, a táncot, a gasztronómiát és az öltözködést. A jéghegy csúcsának elemeiben felfedezhetjük azt a 19. századi felfogást, amikor a kultúrát a művészetekkel azonosították. A felszín alatt meghúzódó részek közül néhány példát emeljük ki. Ide tartozik az adott kultúrában realizálódó szépség fogalma, a gyereknevelési felfogás, az öröklés szabályai, az alá-fölérendeltség struktúrája, a bűn definíciója, a büntetés-végrehajtás gyakorlata, az állatokhoz való viszonyulás, az igazság fogalma, a munkához való hozzáállás,

a történelem, az irányítás fogalma, a döntésmechanizmusok, a higiéniai elvárások, a függetlenséghez, a betegséghez való viszonyulás, az érzelemkifejezés módjai stb.. Valamint a társadalmi tudat által meghatározott felfogási és viselkedési normák, melyek a beszélőközösség tagjai számára többé-kevésbé egyértelmű evidenciák, még abban az esetben is, ha egyes egyének nem alkalmazzák azokat a mindennapi gyakorlatban. Ehhez a nézőponthoz hasonlítható a nagybetűs vagy magas- és kisbetűs vagy mély kultúra megkülönböztetése is (Medgyes 1997:178-183), ahol a nagybetűs kultúrával azonosítható a „jéghegy csúcsa”, a kisbetűssel pedig az, „ami a nagybetűs kultúrából kiszorult” (Medgyes 1997:178).

A nyelvoktatás interkulturális aspektusainak alkalmazásában általános tendenciaként figyelhető meg, hogy mint a megértést segítő eszközt definiálják, ami különösen szoros kapcsolatban áll a nyelv- és kultúrákövetítés gyakorlatával. Krumm (1994), aki a(z inter)kulturális ismeretek tudatosításának híve, ajánlja az interkulturális komponens alkalmazását a nyelvoktatásban, mely az idegen nyelv tanulásán keresztül megértés lehetőségét hordozza magában. Az interkulturális kommunikáció, mint fölérendelt tanítási cél jelenik meg abban az értelemben, hogy előmozdítja a megértést, valamint elősegíti az idegen kultúrák összefüggéseinek tematizálását.: A különbözőség, és az egyedi normák fenntartása egyaránt hozzátartozik az interkulturális nevelés tanítási céljához - különösképpen az idegennyelv-oktatás területén (Krumm 1994:158).

A nyelvoktatás szempontjából a kultúra lényeges jellemzőit gyűjtötte egybe Porter és Samovar (1994:12). Eszerint a kultúra megtanulható, átvehető/továbbítható, dinamikus, szelektív és ethnocentrikus rendszer, melynek területei kapcsolódnak egymáshoz. A kultúra egésze során nyilvánul meg. A kultúra bármely értelmezését is vesszük alapul, elemeinek átvétele, átadása kommunikációs folyamat.

2.2. Nyelvi tervezés, sztenderd nyelv

A nyelvet, nyelvhasználatot befolyásoló fogalmak a szakirodalomban átfedéseket mutatnak, definiálásukhoz a *nyelvi norma* meghatározását veszem alapul. A nyelvi normából indul ki annak kiválasztása, kodifikációja, elterjesztése és művelése. Bańczerowski szerint „a nyelvészek általában objektív és intranyelvi jelenségnek tartják, amely nem más, mint azoknak a lexikális és grammatikai eszközöknek, szabályoknak a tára, amelyek a legnagyobb mértékben stabilizálódtak a nyelvben, a legszélesebb körben szerepelnek a nyelvi szövegekben, és amelyeket mintának ismernek el” (1998:129). Mivel a nyelvi eszközök több

variánsát is elfogadhatja és használhatja az adott nyelvközösség, ezért több, részleteiben eltéréseket tartalmazó norma létezésével kell számolni.

A nyelvi normák együttese alkotja a *sztenderd nyelvváltozatot*. A sztenderd nyelvváltozat nem kész, zárt rendszer, hanem folyton alakuló nyelvváltozat, részben tudatosan alkotott és reflektált jellege miatt (Milroy-Milroy 1985). A sztenderdizáció maga pedig nem csupán a rögzítés folyamata, hanem eközben törekszik a nyelv csiszolására, tökéletesítésére.

Nyelvi norma létezett a sztenderdizációs folyamatok megindulása előtt is. Tágabb értelemben a nyelvi norma minden nyelvhasználat sajátja, szabályrendszer nélkül ugyanis nincs működő nyelv (Benkő 1988:81). A normaelemek természetes kiválasztódása és megszilárdulása tudatos nyelvtervezés nélkül jóval lassabb folyamat, amely „a hagyományozódás révén mintegy önmagát táplálva és stabilizálva, fokozatosan a spontán nyelvi gyakorlat állandó tartozékává válik, egyúttal a társadalom számára egy magasabb rendű, egységes nyelviség megtestesítőjévé, követendő nyelvi eszménnyé is emelkedve. A nyelvhasználat így kialakult formájának megnevezésére a köznyelv terminus látszik a legalkalmasabbnak” (Benkő 1988:82).

A nyelvművelés befolyásolja a nyelv változását. Az 1990-es években kibontakozott sajtóvita elsősorban a nyelv védelme, a nyelvhasználat változása, az anyanyelvi nevelés szempontjából közelítették meg a nyelvművelés feladatát. Kenesei István a *nyelvművelést* a nyelvi norma kutatásaként definiálja, s hangsúlyozza, hogy az elméleti nyelvészet, a nyelvelmélet és a nyelv művelése összefügg, „nem két külön birodalom” (Kenesei 2005: 1). A nyelvművelés tartalma nagyobb eltérést mutat a mai értelemben vett használatától. Ennek oka, hogy míg a nyelvtervezés szociolingvisztikailag megalapozott, nyelvpolitikai szempontú terminus technicus, a 20. század nyelvészeti szakszava, addig a nyelvművelés kifejezés a nyelv felvirágoztatására és védelmére irányuló tettek értelmében, már a 18. századtól használatos. A nyelvművelés a 20. század végére mint a „kodifikált nyelvi norma preskriptív jellegű szabályainak kialakítására és megtartására irányuló intézményes tevékenység-hálózata” (Huszár 1986:60) jelenik meg, mely definíció egyetlen pontjának sem felel meg a 18-19. század értelmezése. A kodifikáció még nem zárult le, hogy mely elemek nevezhetők előírónak, arról indulatos viták folynak, s 1872-ig, a *Magyar Nyelvőr* első számának megjelenéséig, vagy legalábbis 1825-ig, a Magyar Tudós Társaság megalakulásáig nem beszélhetünk intézményes tevékenységről. Jelen esetben Teleki József által használt, 18-19. századi értelemben, a sztenderdizáció és a kodifikáció folyamatát is befolyásoló nyelvre irányuló tevékenységet tekintjük nyelvművelésnek, melyhez alapfeltétel a jobbító szándék: „a nyelvművelésben annak *tökéletesítését* irányozzuk” (Teleki 1988: 280). A nyelvművelés és a

nyelvtervezés fogalma több ponton érintkezik egymással, az eltérés a szociolingvisztikai aspektusban ragadható meg. A nyelvtervezés a társadalom kommunikációs funkcióinak igényeit figyelembe vevő nyelvművelés.

A vizsgált korszakra vonatkoztatva el kell különíteni a nyelvművelés és a nyelvtervezés fogalmát. A vizsgált korban aktív *nyelvtervezési* folyamatokat figyelhetünk meg, amelyek érintették a státustervezés és a korpusztervezés területét is. Az értekezés ezen belül a kor nyelvfelfogásából eredő, a *korpusztervezés* területét érintő kérdésekkel foglalkozik (l. 5.5. fejezet).

A 20. századot megelőzően a nyelvi norma fogalma jóval tágabb volt, mint napjainkban, több változat élt egymás mellett huzamos ideig, és erősebbek voltak a dialektusok hatásai. A magyar nyelvmesterek korpuszán figyelemmel kísérhető a nyelvi sztenderdizáció folyamata is – pontosabban annak két fázisa, a kidolgozás és az elterjedés, ezért tér ki az értekezés erre a szociolingvisztikai aspektusra is.

2.3. Tankönyv, nyelvkönyv, nyelvtankönyv, grammatika, nyelvmester

A tankönyv fogalmának meghatározása látszólag egyértelmű, mégsem könnyű feladat. A Pedagógiai lexikon *tankönyv* meghatározásából azon elemeket emelem ki, melyek relevánsak jelen kutatás esetében: A tankönyv „taneszköz, amely elsősorban a diákok tanulási tevékenységét hivatott segíteni, de fontos segédeszköz a pedagógusok számára is. ... Módszertani szempontból a tankönyvekre pedagógiai tudatosság, didaktikai apparátus használata, pszichológiai megalapozottság és módszertani kultúra jellemző, megformálására pedig a nyelvi-stiláris tisztaság, a világosság, a kommunikációs változatosság ... valamint az esztétikus, vonzó küllem... „ (Báthory- Falusi szerk. 1997. 3. kötet: 461-462)

A tankönyv-meghatározások áttekintését és összevetését követően Karlovitz János a következő egyező elemeket találta:

- A tankönyv az oktatás fontos (legfontosabb) eszköze.
- Hosszabb időre szóló tantervi-tantárgyi tananyagot tartalmaz, közöl, vagyis informatív dokumentum, a tudás forrása, de készség- és képességfejlesztő hatása is hangsúlyozott.
- A tananyagot didaktikus feldolgozásban, a használók életkorának, fejlettségi szintjének megfelelően nyújtja, tanulhatóvá-taníthatóvá teszi.
- Elsősorban a tanulóké, de a tanár munkáját is – a teljes oktatási folyamatot – megalapozza, segíti. (2001:9)

A tankönyv fogalma a jelentős társadalmi és kommunikációs változásokat követően, átalakuláson ment keresztül. Hozzávetőleg a 19. század végéig megjelent tankönyvekkel szemben támasztott elvárások nem voltak azonosak napjaink elvárásaival. A tantervek fejlődésével és klasszifikációjával nyerték el a tankönyvek tulajdonképpen a napjainkig uralkodó felépítésüket, tartalmi és formai szabályaikat.

A tankönyvekkel szemben támasztott elvárásokat három csoportba osztva összegzem.

1) A vizsgált korszak nyelvkönyvei milyen követelményeknek felelnek meg *teljes egészében*: Világos, egyértelmű a tagolása. Rendszerezett, érthető, és fokozatosan előrehaladó; egyes részei, (al- és főfejezetei, leckéi, paragrafusai, stb.) tartalmilag összefüggő rendszert alkotnak, egymásra épülnek, kiegészítik egymást. A tartalmi rendező elv áttekinthető és érthető. A mindennapi életből vett példákkal is segíti a tanulást.

2) Mely kívánalmaknak felelnek meg *részben* a vizsgált korszak nyelvkönyvei: Figyelembe veszi és követi a tudományterület kutatási eredményeit, de nem közvetlenül képezi le azokat, hanem a tanulók számára pedagógia szempontból is befogadható módon jeleníti meg. Az egyes részek befogadható hosszúságúak és arányos felépítésűek; használatának módját ismerteti a tanulókkal; felhívja a figyelmet a lényeges ismeretekre, és egyértelművé teszi, hogy melyek a kiegészítő információk. Tömör és könnyen tanulható. Feldolgozza és fejleszti a megszerzett ismereteket. didaktikai eszközei változatosak.

3) Mely kívánalmaknak *hiányoznak* a vizsgált korszak nyelvkönyveiből: Az utasításai és feladatleírásai érthetőek és pontosak. Mivel a vizsgált nyelvmesterek nem alkalmaznak illusztrációkat, ezért az ezekkel szemben támasztott követelményeknek sem tehetnek eleget.

A 19. század első felére még nem vált ketté a tankönyv és a tudományos kézikönyv műfaja. Nincsen éles határvonal a nyelvoktató könyv és a tudományos szakkönyv között, a szétválás folyamata lassú. Több nyelvmester előszavában vagy ajánlásában megtalálható, hogy a könyvet a magyar és az idegen anyanyelvűek is haszonnal forgathatják. Ebben persze az is szerepet játszhat, hogy a kiadó minél szélesebb piacot próbált kijelölni az adott könyv számára. Márton Józsefnek, a korszak avatott tankönyvszerzőjének tollából mégis olvashatunk olyan intést, mely éles határt von a magyar mint anyanyelv és mint idegen nyelv között, s a nyelvpedagógia és szakmódszertan teljes hiányát fájlatja. *A nyelvtanítókhöz intézett Előjáró beszédben* a következőket írja: „Hogy valaki anyai nyelvét fundamentomosan és tudományba vett rendszerét tanulhassa, arra minden pallérozott Nemzetnek vagynak tulajdon nyelveken írt Grammatikái; vagynak a' Magyar Nemzetnek is, mellyekből a' Magyar maga nyelvének természetét megtanulhatja, de az idegenek számára készített Grammatikákból tanulni éppen nem elég. A' mi a' Magyar Nyelvnek tanítása módját illeti, azt annál

szükségesebb volna ítéletem szerént az idegenek számára készített Grammatikákban előadni, mivel arra a nyelvtanító ifjú embereknek felette nagy szükségek vagyon, és még eddig számos Grammatikáink közül a' tanítás módját egyben sem találjuk" (1809: 5).

A tudományos- és a tankönyv elkülönítése azért sem elvárás, mert a kor nyelvtanai nyelvtanítási, s nem tudományos céllal íródtak. Nyomárkai István (2002) kutatásai nyomán elmondható, hogy a korszak felfogása kifejezetten károsnak ítélte meg a túlzott elméleti magyarázatot, mivel az nehezíti a gyakorlati nyelv használatát. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Márton fenn idézett művének folytatásában olvasható dorgáló szavai, aki arra int, hogy kevesebb elmélet és még több gyakorlat jellemezze a nyelvtankönyveket. Rámutat arra, hogy a nyelvmesterekre jellemző az, hogy teljességre törekedtek, és minden nyelvi jelenséget szabályba foglaltak. A könyvek igen nagy tényanyagot öleltek fel, általában megfigyelhető, hogy a szerzők maximalisták voltak, s nem vették figyelembe a tanulók befogadóképességét, s nem gondoltak a tanulásra szánt időtartamra sem, azaz terjedelmességükkel veszélyeztették a tankönyv hatékonyságát és tanulhatóságát.

A *tankönyv* olyan fogalom, melynek használata helyénvaló volna, mégis félve alkalmaznám a 18-19. századi vizsgált könyvek kapcsán, mivel – bár mindenképpen feltételezünk velük kapcsolatban oktatási folyamatot – a tanítás és tanulás megvalósulásáról csak közvetett, elsősorban magukból a forrásokból kikövetkeztetett elképzeléseink lehetnek. Ezért a korszak kedvelt terminusait, a *nyelvmestert* és a *grammatikát* fogom leginkább alkalmazni, mely összefoglaló fogalomként is használható. Így szükségképpen elmosódik a különbség tudományos nyelvtan és pedagógiai, nyelvoktató céllal íródott grammatika között. Ezt a terminológiai „félhomályt” szolgálja a *nyelvtankönyv* fogalma is, mely nyelvleíró és nyelvoktató könyvként is értelmezhető. Erre a megközelítésre azért is van szükség, mert a grammatikák – leíró és előíró voltak egybemosódásához hasonlóan –, éppen ennek az időszaknak az eredményeként találják meg a mai elvárásoknak megfelelő kategóriájukat.

3. A SZAKIRODALOM RÖVID ÁTTEKINTÉSE

A fejezet feladata, hogy a nyelvészeti szakirodalmat a kutatásra gyakorolt hatásuk szemszögéből foglalja össze. Az értekezés feltár a nyelvemesterek korából származó nyelvészeti témájú műveket is, a 19. századig ható nyelvészeti áramlatokat pedig az 5. fejezet mutatja be. Jelen fejezet első része bemutatja a vizsgálat nézőpontját és módszereit befolyásoló, a 20. század kezdetétől megjelenő nyelvészeti áramlatokat, második része pedig összegzi a magyar nyelvészet vonatkozó szakirodalmát, és kiemeli az elemzés szempontjából meghatározó irodalmat.

3.1. A modern nyelvészet kezdeteiről

A modern nyelvészet Saussure strukturális nyelvelméletének térnyerésével veszi kezdetét. A strukturális, formális szemléletű nyelvelméletek, melyek hosszú időre kizárták a vizsgálat köréből a rendszeren kívüli kontextus és a rendszer alkalmazására irányuló elemeket, abból a szempontból meghatározók a kutatás számára, hogy az általuk gerjesztett szembehelyezkedő szemléletek visszatérő hivatkozási alapját képezik.

Saussure elkülönítve a nehezen kiszámítható, számos változatban megvalósuló *nyelvezetet* (langage), a kutatás fő feladatának, a nyelvtudomány valós feladatának a nyelvezeten belül elhelyezkedő *nyelv* (langue) tanulmányozását tette meg. Ebben az értelemben a nyelv pontosan megfogalmazható szabályok közé fogható, mely tulajdonságával egyértelműen megfelel a rendszerszerűségnek, bizonytalan változóktól mentes. Saussure nézeteivel nem volt összeegyeztethető – akár a történeti folyamatokban végbemenő – a változás, vizsgálatait a kevés változással járó, ennek értelmében minél rövidebb időintervallumot átfogó szinkrón vizsgálati keretben helyezte el. Sem Jakobson már említett dinamikus szinkrónia szemléletével, sem Benkő nyelvtörténeti felfogásával nem hozhatók összhangba a saussure-i vizsgálati módszerek. Benkő nézete szerint a diakroniában zajló változások nyomot hagynak a szinkroniában, és a változások előzményei és következményei összefüggnek egymással (Benkő 1988:63). A változás során variánsok jönnek létre, majd működnek egymás mellett, s a diakroniában vagy eltűnik valamelyik változat, vagy hosszú időn keresztül párhuzamosan használja a beszélőközösség.

A strukturális, formális szemléletű nyelvelméletek közül legnagyobb hatású a Chomsky generatív grammatikája lett. A saussure-i felfogásra építve a jólformált nyelvi szerkezetek, elsősorban mondatszerkezetek, az újíró szabályok segítségével véges számú elemből és szabályból létrejövő végtelen számú mondat került a figyelem középpontjába. Az általa elindított moduláris elméletekben a nyelv mint reprezentációs eszköz jelenik meg, melyre a kommunikáció csak ráépült, másodlagos funkció. Mindez a nyelvoktatás területén azt vonta maga után, hogy a formális szemléletű nyelvelméletek a grammatikára irányították a figyelmet, a nyelvoktatás alapját képező deskriptív alapkutatások kibontakozása új megvilágításba helyezte a rendszerszerű grammatika oktatását; s a tankönyvek egyes nyelvteni fejezeteiben – leginkább a szórend tanítása területén – is fellelhetőek lettek a strukturális modellek eredményei.

Mind Saussure, mind Chomsky kevés figyelmet szentel a valóságos nyelvhasználónak és a valódi nyelvhasználatnak, a kommunikációs helyzetnek, valamint azt sem fogalmazzák meg, milyen történeti folyamatok során változott a nyelv(i rendszer) és nyerte el mai formáját és tartalmát. A formális modellek grammatika- és mondatközpontúságával szemben vagy kiegészítendő azokat, a 20. század harmadik harmadától megfigyelhető a mondatnál nagyobb egységek felé fordulás, mely a szintaxis, a lexika/szemantika és a pragmatikai vizsgálatokban érhető tetten.

3. 2. A funkcionális szemlélet térhódításáról

A funkcionalitás gondolata megjelenik már a 20. század elején is; a Prágai Nyelvész Kör *Tézisekben* (1929) megfogalmazza, hogy a nyelv csak funkcióban, egy adott célnak alárendelve, kultúrán belül értelmezhető, mely gondolat összecseng a 19. században tetten érhető gondolkodásmóddal (l. 5.3. fejezet). Mint ahogy azt Jakobsonra utalva említettük, nem értettek egyet a szinkronikus és diakronikus elemzés szembeállításával; átdolgozták a beszéd és a nyelv viszonyának koncepcióját.

A Prágai Nyelvész Kör tevékenységének jelen kutatás szempontjából a legfontosabb hozadéka, hogy rávilágít arra, hogy a funkcionális szemlélet nem jelenti a struktúra tagadását, hanem azt tágabb kontextusban vizsgálja. Megfogalmazták a rendszer és a forma elvét; a rendszerben a helyes módszertani elvek kikristályosodását látták, ami a nyelv funkcióit illeti, elkülönítettek szociális és expresszív funkciót (Jakobson 1972).

A kategorizáció csak az irányzatok egészét tekintve állja meg a helyét, mivel az alapvetően formális felfogású elméletek esetében is tetten érhetőek funkcionális elemek – és

fordítva – mégis helytálló az a megfigyelés, miszerint a formális szemléletű nyelvelméletek mellett „a nyelv autonóm felfogásának háttérbe szorulásával és a nyelvhasználati kérdések előtérbe kerülésével” (Ladányi 2003) dominánssá váltak a funkcionális szemléletű irányzatok.

A funkcionális nyelvészet képviselői több helyen – egyben a szemlélet új elemeit hangsúlyozandó – megfogalmazták a formális és a funkcionális nyelvészlelet különbségeit (Halliday–Hasan 1989; Ladányi 2003; Tolcsvai 2005).

Funkcionális nyelvészet	Formális/strukturális nyelvészet
A nyelv ökorendszer (vagy annak része)	A nyelv algoritmikus rendszer
Prototípuselv	A priori kategorizáció kritériumokkal
A jelentés, a kifejezendő tartalom	A kifejező szerkezet
Adekvátság	Szabályosság
Kontinuum szintaxis és lexikon között	Szintaxis és lexikon külön modul
Támogató mátrixban vizsgál	Önmagában vizsgál
A nyelv nyelvspecifikus és egyetemes	A nyelv egyetemes
A nyelv ikonikus és szimbolikus	A nyelv önkényes

1. ábra: *A nyelvelírás főbb jellemzői a funkcionális és a formális nyelvészetben* (Tolcsvai 2005:350)

A *funkció* meghatározásakor is célszerű a latin gyökerekből kiindulni. A *működés, szerep, rendeltetés, függvény illetve valamely szervezet, rendszer által ellátott feladat* jelentések segítenek bennünket abban, hogy ne legyen megtévesztő a fogalom megjelenése a nyelvelméleti munkákban.

A funkcionális szemléletű irányzatok előtérbe kerülésével a kutatás során a leíró nyelvtant is új összefüggések mentén lehetett vizsgálni; különösen igaz ez a nyelvoktatás, s a nyelvoktatás történetének területén, ahol a pragmatikai szemléletnek a kezdetektől jelen kellett lennie, hol közvetett, hol közvetlen módon. A nyelvmesterekben meghúzódó funkcionális szemlélet – amint azt az elemzésben látni fogjuk – több szempontból, változó formában érhető tetten. A nyelvkönyvek kezdeti, elsősorban nyelvoktatási nézőpontból megragadott nyelvi rendszerét a 19. század második harmadától kiegészíti a tudományos nyelvtanok leíró szemlélete, ugyanakkor gyakorlati fejezeteikben mindvégig megőrzik funkcionális, elsősorban a pragmatika oldaláról megragadható látásmódot, amely szerint az idegen nyelv használója társadalmilag szervezett, és meghatározott szituációban fogja alkalmazni az elsajátított tudást.

A nyelvtudomány önállósodásától kezdve a szakterületet érintő írások, elmélkedő munkák megjegyzései azt bizonyítják, hogy a tudományág művelői – ha nem is fejtették ki

részletesen, alkottak kompakt elméleteket – nem tévesztették szem elől, hogy a nyelv vizsgálata során nem lehet figyelmen kívül hagyni a beszélőt, a kontextust, a társadalmi és kulturális környezetet, a kommunikációs szándékot, stb.. A nyelvtudomány történetében nem példa nélkül való a nyelv és a társadalom szerkezeti megközelítésének összefonódása. A 19. század történeti nyelvészeti szemlélete sem választotta ketté a nyelvet az alkalmazástól, a nyelvészeti leírások rendre kitérnek a nyelv társadalmi determináltságára (Schleicher 1850; Humboldt 1985).

A pragmatika tárgya túllép a nyelvtanilag jól formált mondatok vizsgálatán, és a nyelvhasználat kutatását tekinti feladatának. A beszélők közötti társadalmi kapcsolatokat vizsgálja a beszédhelyzetekben: „azt kutatja, hogy a mindennapi életben miként él a beszélő az absztrakt nyelvi kompetenciája nyújtotta lehetőségekkel” (Szili 2004: 12-13). A kontextus nélküli mondatok vizsgálatának ellenében kívánta tanulmányozni azokat a jelenségeket, amelyek a nyelv használatára vonatkoznak. A pragmatikai szemléleten alapuló kutatások nem az *ideális*, hanem a társadalmi és kulturális szempontból meghatározott *tipikus* beszélő nyelvtudását vizsgálják, aki ráadásul több nyelvváltozat használója, s adott esetben ezek a nyelvváltozatok a kommunikációs szituációtól függően módosulhatnak, keveredhetnek is.

A hetvenes évektől a kutatók figyelme mindinkább a természetes diskurzus felé fordult, s ennek kapcsán indultak el azok a vizsgálatok, melyek a nyelvhasználat és a beszélők társadalmi helyzetét, azok összefüggéseit írták le (Szili 2004:12-21). A mondatok “független” jelentése nem létezik, az kizárólag a grammatikai és szociokulturális jelentéssel együtt értelmezhető, melynek kiindulópontja a tapasztalat s annak feldolgozása, ami kölcsönösséget és visszacsatolást feltételez.

Szintén a hetvenes évektől a nyugat-európai, elsősorban a németországi történeti nyelvtudományban is ismét a figyelem középpontjába került a nyelvi változás elméletének kérdése, megalkotásának lehetőségei, ennek kapcsán pedig a nyelvtörténetírás tárgyának és feladatainak problémája. Az Andreas H. Jucker szerkesztésében megjelent tanulmánygyűjtemény (1995) különböző történeti korokat összevetve végzi el a nyelvhasználat – kiemelten az élőbeszéd – összehasonlítását.

Austin beszédaktus-elmélete új irányt adott a nyelvészeti kutatásoknak, termékenyítő hatása máig érzékelhető. Az elmélet legrövidebb összegzését az 1962-ben posztumusz megjelent könyve, a *How to Do Things with Words (Tetten ért szavak)* adja; tehát az alaptézis szerint a szavak kimondásával cselekedetet hajtunk végre. Nézete szerint minden megszólalás egy lokúcióból (hang- és szóképzés), egy illokúcióból (kommunikációs szándék), és egy perlokúcióból (a beszédpartnerben kiváltott hatás) áll (Crystal 2003: 159-161; Levinson,

1983: 227-281; Szili 2004:65-80). A 9.4. fejezetben látni fogjuk, hogy a nyelvi oktatás anyagának beszédszándék szerint való csoportosítása megtalálható a vizsgált nyelvmesterekben.

Austin tanítványa, Searle munkájának a kutatás szempontjából lényeges erénye, hogy bevezette a közvetett beszédaktusok fogalmát, mely arra világít rá, hogy a nyelvhasználat során a legtöbb esetben nem direkt formában közöljük kommunikációs szándékunkat, hanem a kontextushoz, a közlési szituációhoz igazítjuk azt. Így lehetséges, hogy egyetlen cselekvésre ösztönző direktívumot számos formában mondattá tudunk formálni. A mára klasszikussá vált írás szerint (1976) a beszédaktus hatékonyságát, sikerét meghatározzák az ún. hatékonysági feltételek. Ilyen hatékonysági feltétel a társadalomban elfogadott udvariassági szabályok megtartása. Tehát a nyelvi forma, a grammatika és a szókincs birtoklása önmagában még üres edény, melyet a társadalmi és a kontextuális ismeretek töltenek fel tartalommal, használhatósággal. A beszédaktus csak a nyelvi forma, a kommunikációs kontextus, valamint a beszélő és a hallgató között fennálló viszony ismeretében értelmezhető.

A pragmatikai szemlélet elterjedésével párhuzamosan zajlott az ún. kognitív fordulat. Ez a szemléletváltás pedig egy olyan szövegnyelvészeti kialakulásához vezetett, amely a szöveget a nyelvhasználók által használt, elsősorban beszélt nyelvi képződménynek tekinti, melynek vizsgálatához elengedhetetlen a szociolingvisztikai komponens (Dijk 1980a; Dijk 1980b; Beaugrande-Dressler, 2000).

3.3. A kutatás magyar nyelvű szakirodalmáról

Az összefoglalt tendenciák a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomban is megjelennek. A kutatás szempontjából figyelemre méltó, hogy a modern nyelvészeti vizsgálatok mellett, Melich János, Gombocz Zoltán és Tolnai Vilmos, Pais Dezső, Deme László stb. munkásságában a nyelv történeti vizsgálatának művelése a külföldi szakirodalomhoz képest nagyobb hangsúlyt kap. Ugyanakkor a 20. század második felében, a szinkron vizsgálatok előtérbe kerülésével sem szorulnak háttérbe a nyelvújítás korszakának, valamint a 19. század nyelvállapotának elemzése, szemben az elsősorban angolszász szakirodalom területén megfigyelhető tendenciával. A 20. századi magyar nyelvtudományi munkák között fellelhetőek a 18-19. századi nyelvi jelenségek kutatásai a nyelvészeti monográfiák (például Gáldi 1957), tanulmányok (például Kálmán 1985), tematikus kötetek (például Pais 1955) oldalain, vagy a történettudományi (például Mérei 1980), a

művelődéstudományi (például Kosáry 1980), vagy a neveléstudományi (például Horváth 1988) publikációkban.

A pragmatikai és kognitív fordulattal szinte párhuzamosan az alkalmazott nyelvészeti kutatások fellendülnek, s egyre szélesebb területeket vonnak a szakterület hatósugarába. Ahogy Szépe György 1971-es, a magyarországi alkalmazott nyelvészet helyzetét bemutató cikkében megjegyzi, „a nyelvvel való foglalkozásnak *eredetileg* gyakorlati céljai voltak: a helyes és szép beszédhez, megíráshoz igyekeztek hozzásegíteni a nyelvközösség tagjait. Az intézményes nyelvészet előtt és mellett mindig volt valamilyen <<alkalmazott nyelvészet>> is” (1971:262). Felhívja a figyelmet arra is, hogy az alkalmazott nyelvészet azonos a nyelvészet határtudományaival.

Jelen vizsgálat egyik szegmensként olyan releváns elméleti szakirodalmat gyűjt össze, amely érintkezik a nyelvmesterek elemzésével. A legszűkebben vett témában magyar nyelvterületen kizárólag tanulmányok jelentek meg (például Hegedűs 1984, Szili 1989), a terület izgalmas kérdéseit a legtöbb aspektusból Éder Zoltán (1988a, 1988b, 1999a, 1999b) vizsgálta, akinek a nevéhez kapcsolódik a téma első átfogó vizsgálata is (1983). Egy-egy grammatikus életművének kutatása például Balázs János Sylvester-kutatásai (1958), Mikó Pálné Márton József monográfiája (1982) témánk szempontjából kiemelkedően fontos mind tartalmát, mind módszerét tekintve.

Tágítva a nyelvészeti szakirodalom körét, több kutatási területen született a korszak grammatikáit érintő mélyreható, tartalmas munka: a szótártörténet aspektusából (például Gáldi 1957), a stilisztika irányából (például Kabán 1982), nyelvpolitikai szemszögből (például Nádor 2002), az irodalmi nyelv és a sztenderdizáció kutatásának területéről (például Szathmári 1968, Tolcsvai 2003), a tudománytörténet szempontjából (például Máté 1997) vagy a nyelvtörténet irányelveinek megfelelően (például Gombocz 1922). Amennyiben pedig a humán tudományok további területein szemlélődünk, találunk a nyelvmestereket is taglaló vonatkozó szakirodalmat a művelődéstörténet (például Kosáry 1980), a történelem (például Benda 1978) és a neveléstörténet (például Mészáros–Németh–Pukánszky 2005) területén is.

Szükséges kiemelni a feldolgozott szakirodalom sorából azokat a műveket, melyeknek tudományos eredményei nagy hatással voltak a kutatásra. Az értekezésben elsősorban azok a tudományos kutatási eredmények kerültek feldolgozásra, amelyekkel megegyeznek a témára vonatkozó meglátásaim, ugyanakkor jelzem az adott szakirodalmat kiegészítő, vagy azzal szembenálló véleményemet is.

1. Az értekezés történeti beágyazásához felhasznált irodalomból előtérbe állítandók Angyal Dávid, Faragó Tamás, H. Balázs Éva és Kosáry Domokos írásai.

Tudománytörténeti nézőpontból, az eszmetörténeti fejezetekben Bíró Ferenc, Nyíri Kristóf, valamint az oktatástörténet szempontjából Fehér Katalin, Fináczy Ernő, Kéri Katalin, Kornis Gyula, Mészáros István és Pukánszky Béla művei voltak meghatározók. A nyelvészet tudománytörténetének felvázolásában a főként Máté Jakab, H. Tóth Imre és Robert Henry Robins eredményeire támaszkodom.

2. Nyelvészeti megközelítésben a vizsgált korszak nyelvállapotának feltérképezésében a kordokumentumok mellett Balázs János, Bárczi Géza, Benkő Lóránd, Domonkosi Ágnes, Dömötör Adrienn, Tolcsvai Nagy Gábor és Tolnai Vilmos művei segítettek. A nyelvmesterek leíró nyelvészeti összehasonlításai és tartalmi elemzései elsősorban Antal László, Bárczi Géza, Benkő Lóránt, Deme László, Fülei-Szántó Endre, Hegedűs Rita, Nádor Orsolya Pais Dezső és Szili Katalin kutatási eredményeire támaszkodnak.

3. A kutatás fő célját meghatározó nyelvoktatási szempontból a vizsgálat egyik kiindulópontját jelentették a 18-19. századdal foglalkozó bibliográfiák (Petrik 1888, Sági 1922, Szinnyi 1891–1914), és a szűkebb kutatási témával foglalkozó tanulmányok, elsősorban Éder Zoltán, Hegedűs Rita, Mikó Pálné, Nádor Orsolya, Nyomárkai István, Szathmári István és Szili Katalin nyelvmesterekkel foglalkozó kutatásainak publikációi. A nyelvmesterek nyelvtanítás-történeti és jelenkori nyelvpedagógiai elhelyezését elsősorban Bárdos Jenő, valamint Louis Kelly, Lux Gyula, Petrich Béla munkái segítették.

A kapcsolódó szakirodalom áttekintése alapján elmondható, hogy a szakterület jelen szeptét néhány jeles tanulmány, cikk elemzi ugyan, de átfogó vizsgálat még nem született a 18-19. századi magyar grammatikák, ezen belül a nyelvmesterek történetéről.

4. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

A következőkben röviden áttekintjük a nyelvmesterek közvetlen művelődéstörténeti háttérét. Nem átfogó történeti ismertetésre törekszem, ilyen művet számos jeles történész alkotott (Faragó 2004, H. Balázs 1987, Mérei 1980, Poór 1988, Veliky 1999), a fejezet a nyelvkönyvek helyes megítéléséhez szükséges néhány történeti mozzanat feltárását tűzi ki célul.

4.1. Az egységesülő Monarchia

A Habsburg Monarchia, az Európa geometriai középpontjában fekvő birodalom, politikai és területi megosztottsága miatt a „nyugati és keleti” formák sajátos keverékét képviselte (Ódor 2004: 128).

A török kiűzését és a Rákóczi szabadságharcot követően a 18. század a Habsburg birodalom egységesítésének időszaka. Az újjáépítés, az írásbeliség elterjedése, a technika robbanásszerű fejlődése és az új szellemi áramlatok megalapozzák a következő század látványos eredményeit. A Habsburg Birodalom 18. századi politikáját a központosítás jellemezte: a birodalmi egység megteremtésének és megszilárdításának törekvése vezérelte a gazdasági, ipari, kereskedelmi, egészség- és oktatásügyi intézkedéseket. Például Mária Terézia 1752-ben elrendeli, hogy megyénként legalább egy, központilag fizetett orvos és sebészmester legyen, és ezzel megteremti a vármegyei tisztiorvosi szolgálat alapjait. A történeti kutatások kimutatták, hogy a királynő 1765-től kezdve több alkalommal felszólítást intézett a magyarországi városokhoz, hogy alapítsanak manufaktúrákat (Kosáry 1980: 34). Ezzel összefüggésben arra kell felhívni a figyelmet, hogy a 18. század második felében még csak kialakulóban van egy központilag következetesen irányított bécsi gazdaságpolitika, „tehát az azzal ritkán egyetértő, az azzal felelő magyar reflexiók is sokszínűek” (H. Balázs 1987:24).

Magyarország – természeti adottságainak következtében – a mezőgazdasági termelésben játszott központi szerepet, ugyanakkor az egyes iparágak fejlődését is segítette néhány intézkedés. Az 1754-es vámrendelet kettős vámhatárt vezetett be, mely Magyarországot elválasztotta az örökös tartományoktól. A merkantilista gazdaságpolitika értelmében elsősorban a mezőgazdasági exportot támogatta az udvar. A rendelet konzerválta

Magyarország hagyományos nyersanyagtermelő és exportáló, valamint iparcikkeket importáló kereskedelmét.

A Monarchia magán viseli az abszolút és a felvilágosult rendszer ismérveit is, ahol a felvilágosodás azon eszméi érvényesülhetnek, amelyek összhangban vannak a birodalom érdekeivel.

4.2. Magyarország társadalmáról

A felvilágosult abszolutizmus rendszere megkezdte az állam modernizálását, és II. József trónra lépéséig fenntartotta a rendekkel való együttműködést. A 19. század elejéig fennmaradt az a dualisztikus közjogi rendszer, amely elvben az uralkodó és a rendek közös kormányzását biztosította. A mindenkori uralkodó hitlevélben kötelezte magát arra, hogy a magyar nemzet jogait és kiváltságait az országgyűlés alkalmával megállapított formában megőrzi. A koronázáskor átnyújtandó hitlevél az egyik oka annak, hogy az uralkodó nem hívja össze az országgyűlést, valamint annak, hogy II. József nem koronáztatta magát magyar királlyá.

A 18. századi magyar politikai elit nem volt egységes, mindazonáltal Bécsből szemlélve alig differenciált tömbként realizálódott a politikában. Vencel Kaunitz, a nagyhatalmú államkancellár, aki az uralkodó meghatározó külügyi tanácsadója volt, egy 1761-es Magyarországgal foglalkozó államtanácsi vótumában így ír: „A magyarok az udvarral szemben úgy tartanak össze, mint a kullancs. Szégyenszemre el kell ismernünk, hogy nekünk németeknek gyakran túljárnak az eszünkön. Alkotmányukat valami rejtélyes homályba burkolják, viszont a mi belügyeinkbe beavatkoznak, az uralkodó bizalmát és kegyét megszerzik, anélkül, hogy az államra annyira káros kiváltságaikból valamit is engednének. Ellenkezőleg, gyarapították is azokat” (idézi H. Balázs 1987: 68).

A rendi választóvonal magyarországi természetéhez szorosan hozzátartozik, hogy nem támaszt a nemesi státussal szemben vagyoni, életmódbeli feltételeket (Tóth 2004:125), így a nemesség összetétele, anyagi helyzete, képzettsége eltér a nyugati formától, s szinte minden társadalmi rétegben megtalálható. Társadalmi státus és vagyon nem feltétlen járt együtt, s a 19. századra megfigyelhető, hogy a vagyon a társadalmi státus fontossága fölé kerekedett. „A nemesi lét legfontosabb ismérve láthatóan a gazdagság lett. (...) Az európai ember számára a nemesség erkölcsi tekintélye továbbra is megmaradt, és sokan törekedtek a társadalmi ideált megtestesítő nemesi életstílus elsajátítására, vagy legalábbis utánzására” (Ódor 2004:140).

Az alapvetően konzervatív Monarchiának tudomásul kellett vennie a felvilágosodás eszméit ahhoz, hogy versenyben maradjon Európa más birodalmaival. „(...) e tudati változások természet szerint a társadalom változásait tükrözik. Az európai fennsík országokban elsősorban a polgárság emelkedését. A periférián – így speciálisan Kelet-Európában, ahol a polgárság minden viszonylagos erősödés ellenére sem lehetett képes arra, hogy a nemességgel szemben fellépjen – elsősorban a nemesi polgárosodás veszi kezdetét. Az új feltételek közt viszont – hogy még egy mutatót vegyünk szemügyre – a vallásból, hitvilágból kilépő, önálló útra induló tudomány lehetőségei is megjavultak” (Kosáry 1980:27).

Bessenyei *A társaság eredetéről* című kézirat munkájában a nemességet és a népet szinonimaként használja. A nemesi előjogok közül az ún. politikai jogok biztosították a politikai életben és a kormányzásban való közreműködést, s a 18. században e rendi privilégium szavatolta a nemesek számára a közigazgatási hivatalok betöltésének monopóliumát (*nobile officium*). A felvilágosult, centrális törekvések kezdték fellazítani ezen előjogokat, s megindult az a folyamat, amelynek eredményeképpen mindinkább szakemberek kerültek ezekre a posztokra. Természetesen a kettő akár egybe is eshetett, ennek következtében a nemesség „hasznos” ismereteket (l. 7. fejezet) elsajátított „szakemberként” is megjelenhetett a közigazgatásban.

A 18. század végére Magyarországon is megjelent az az értelmiségi réteg, amely már hozzáértő módon látta el a felvilágosult, centrális állam működéséhez szükséges feladatokat. Az értelmiség összetétele a 18. század végén, 19. század első harmadában igen változatos, de egyértelműen elkülönül világi és egyházi értelmiségre. Ez a réteg is széttagolt, értelmiségi az, aki bizonyos képzettség alapján (vagy esetleg anélkül is) a társadalom által értelmiséginek tartott munkát végez: hivatalnokok, ügyvédek, tanárok, tanítók, orvosok, mérnökök – akár nemes, akár nem nemes származásúak (V. Windisch 2004:309). A „tisztviselők és honoratiorok” s a tanárok létszáma a 18. század végén robbanásszerűen megnőtt. Ennek számos, a központosított állam intézkedéseivel való összefüggése lehetséges; például a nyilvántartási rendszer kiszélesítése, az állami iskolahálózat kiépítése, a közegészségügy reformja, stb.. Az 1790-es népszámlálási adatokhoz képest az 1808-ban készített felmérés a létszám megkétszereződését mutatja, mintegy 38 ezer főben állapítja meg az értelmiség számát, amely az értelmiségi állást betöltő családfőket foglalja magában. 4-5 fős családlétszámot feltételezve 120-150 ezerre tehető azoknak a száma, akik az „értelmiségi lét igényével és – nagyobbára szerény – feltételeivel indulnak neki Magyarországon a 19.

századnak” (V. Windisch 2004:310). Ez az a réteg, melyhez a számos külföldről érkező hivatalnok is tartozik.

Az élelmezés, a közegészségügy javulásával a birodalmakat megrázó járványok és az éhhalál nem tizedelte már a lakosságot. Az átlagéletkor a 18. század végére 25 évről mintegy 35 évre emelkedett; az így nyert évtized azt jelentette, hogy a felnőtt életszakasz kétszeresére nőtt, s ez éppen a művelődés szempontjából volt különösen jelentős. A kisebb gyermekhalandóság és a hosszabb élet reménye érdekesebbé, mondhatjuk még könyörtelenebbül: rentábilisabbá tette a gyerekkel, nevelésével, a pedagógiával való foglalkozást. Az átlagéletkor megnövekedésével és hatékonyabb kommunikációs eszközök birtokában felértékelődött a kultúra, az oktatás, a tanulás szerepe (Horváth 1988:144; Kosáry 1980:26). A közjó, mely az egyén boldogságát és az állam boldogságát összeköti, a kormányzat alapelvévé vált.

4.3. Az uralkodókról

Martin van Meytens: Mária Terézia családja körében (1751) Kunsthistorisches Museum, Bécs

tűn a Monarchia hú alattvalói. Mária Teréziát (1740-1780) 1741-ben a pozsonyi országgyűlésen a magyar nemesség a híressé vált „Életünket és vérünket!” felkiáltással ünnepli; s amikor Napóleon 1809-ben függetlenséget ajánl fel az országnak, a nemesség elutasította azt (Benda 1978: 318-335). Mária Teréziát az örökösödési háborúk kapcsán

A

18.
száz
ad
vég
éig
a
mag
yaro
rszá
gi
poli
tikai
erők
egy
önte

Európa „a magyar királynőnek” nevezte. „Trónját persze nem annyira a huszárok bravúrjai mentették meg, mint az a tény, hogy a rebellisnek ítélt és a porosz politikai kalkulációban is szereplő Magyarország, ahelyett hogy hátba támadta volna Ausztriát és elszakadt volna, <<inseparabiliter>>, elválaszthatatlanul kapcsolódott az örökös tartományokhoz, az uralkodóházhoz. Ez politikai meglepetés volt...” (H. Balázs 1987: 53).

A 18. század végére kibontakoztak a nemzeti mozgalmak. Ezek – főleg a kezdetekben – nem az uralkodóház törekvései ellen irányultak, sőt, kívánságaik számos esetben meghallgatásra találtak az udvarnál. A monarchia népei a német példát alapul véve kezdték nyelveik modernizálását, standardizálását és nyelvtanaik megújítását. A 18. századi nyelvújítási folyamatok a bécsi udvarral szövetségben, a kiváltságok megőrzésével párhuzamosan zajlottak.

A tereziánus korról, s ezzel összefüggésben a királynőről két különböző, katolikus és protestáns nézeteket tükröző kép élt már Mária Terézia uralkodásának ideje alatt is. „A magyarságot gyengéden szerető, trónja megmentéséért hálás, a bécsi udvari körök intrikáival szemben a magyar érdekeket védelmező uralkodónő képe az egyik. A másik – ez a protestáns álláspontot tükrözi – az arisztokráciát, a nemesség fiait az udvarba csalogató, ezt a nemzettől elidegenítő királynő képe, kinek híres közoktatási rendelete vagy akár a jobbágyok helyzetét szabályozó urbárium nem más, mint etatista fogás vagy taktika” (H. Balázs 1987:14).

II. József (1780-1790) 1765-től lett Mária Terézia uralkodótársa. Nem rendelkezett anyja kiváló politikai érzékével, a tapintatos, lassú lépések politikájával szemben erőszakos, nyíltan abszolutista stílust képviselt. A trónörökösök központi nevelési elvét megtestesítve népe első szolgájának tekintette magát, ugyanakkor jobbító szándéka folyamatosan falakba ütközött, mivel céljait „mindent a népért, de semmit a nép által” akarta megvalósítani. A *Journal Général de l'Europe* 1785-ben ezt írja: „Nem meglepő, hogy a reformok ellenkezést és zúgolódást váltanak ki. Egy felvilágosult és szilárd kormányzat azonban felülemelkedik a zúgolódáson, és a nép ellenében is tovább szolgálják a nép javát” (idézi Köpeczi 1981:377). Az uralkodó számos reformkezdeményezése sértette nemcsak a magyarországi politikai elitet, hanem a nemzeti érzületű honpolgárokat is. A Magyarország rendi alkotmányának és önkormányzatának felszámolására tett lépések kudarcot vallottak, ugyanakkor a magyar különállás hagyományos jelképei mellé felsorakoztak a nemzeti sajátosságok és a magyar nyelv is.

Mindazonáltal nem következik be visszafordíthatatlan konfrontáció az uralkodók és Magyarország között, ami nagyban köszönhető József nádornak, aki 1795 és 1847 között állt a magyar kormányzat élén.

1723-ban hozták létre a Magyar Királyi Helytartótanácsot, melynek élén az uralkodó magyarországi helyetteseként a nádor állt. A királyság adminisztratív irányítása azonban a bécsi udvar kezében maradt; ezt szimbolizálja az is, hogy Batthyányi Lajos 1765-ben bekövetkezett halála után évtizedekig nem neveztek ki új nádort. Sándor Lipót korai tragikus halálát követően – felrobbant egy tűzijáték előkészítése közben – egy kiváló politikust és tiszteletet parancsoló embert, másik fivérét, Józsefet nevezte ki I. Ferenc erre a posztra, aki komoly megbecsülést vívott ki és befolyásra tett szert a magyarok között. A magyarországi közigazgatás legfőbb irányítójának komoly szerepe volt a rendek és a birodalmi kormányzat közötti viszony normalizálásában. Politikai közvetítő szerepe mellett számos gazdasági és kulturális kezdeményezés is a nevéhez fűződik; részt vett többek között a Nemzeti Múzeum, az Akadémia, a Ludovika, a Pesti Szépítő Bizottmány és a Vakok Intézetének megalapításában.

A Monarchia életét befolyásoló intézkedéseket e szükségképpen elnagyolt történelmi háttér felvázolása nem tudja lajstromba venni, mindazonáltal két jelentős intézkedést meg kell említeni. Egyrészt az 1781-es türelmi rendeletre hívom fel a figyelmet, amely a szabad vallásgyakorlásról szól, s amelynek következményeképpen a Monarchia protestáns lakosai előtt is megnyíltak a magyar hivatalok. Ennek a rétegnek szükségképpen meg kellett tanulnia magyarul. A másik fontos változás, hogy a rendelet az egyházi cenzúrát is állami feladattá tette, s ez a művelődési életben nagy fellendüléshez vezetett. Hatására olvasókörök, ún. olvasókabinetek, kölcsönkönyvtárak nyitották meg kapuikat, de a cenzúrarendelet az új utakat kereső grammatikák megjelenését is megkönnyítette.

4.4. A császárvárosról

Bécs ekkor a felvilágosult abszolutizmus szellemi műhelye, az új német nyelvi törekvések egyik központja, melynek célkitűzése, hogy a franciával legyen egyenrangú.

Az átalakulási folyamatokat nagyban elősegítette, hogy a 18. században a főnemesi réteg kicserélődött. Mária Terézia felmérte, hogy úgy tudja leginkább centrális politikájához megnyerni a politikailag is vezető magyar réteget, ha a művelődés, a tudás és a kényelem eszközeit felhasználva, Bécsbe vonzza a magyar főurakat. Számos főnemesi család választja állandó lakhelyének Bécsset (pl. Festetics, Kollonits, Majláth). Ez a főnemesi réteg ritkán látogat el magyarországi birtokaira. (Wellmann 2004: 150). A főúri életmód és igények elszakadni látszanak az anyaország életformájától. Az idegen utazók feljegyzései is rávilágítanak egyes különbségekre, mint például, hogy „a főúri élet internacionális (fényűző)

életével ellentétben, mennyire eredeti és egyéni a magyar köznemes és paraszt szórakozása, elsősorban a tánca és a zenéje”. (G. Györffy 2004: 48) Ugyanakkor Kosáry felhívja arra a figyelmet, hogy a nemesség „nemzeti” ideológiája nem szakadt meg, nem vált nemzetietlenné. A nemesség, a „nemzet” fő célja a rendi előjogok védelme volt, melyet az udvarral kötött kompromisszumokkal tudott biztosítani. (Kosáry 1980:27).

Magyar testőr bécsi kávézóban.
(Barta 1997:73)

A lakosság nemzetiségi összetételét szemlélve megtaláljuk Bécsben a Monarchia valamennyi népét, s a magyar nyelvű csoport létszáma – bár nincsenek pontos adatok – a korabeli sajtóból leszűrhető adatok szerint igen jelentős. Számos fiatal érkezik tanulási céllal. 1746-ban, Bécsben az udvar megalapította a Theresianumot, amely magasan kvalifikált hivatalnokokat képez, s ahol a királynő haláláig több mint százhusz előkelő magyar és más nemzetiségű nemes ifjú kapott magas szintű oktatást. Nemcsak a Habsburg Monarchia tekintélyes lovagakadémiáján találunk magyar ifjakat, hanem a Bécsi Egyetemen is. Az ő kapcsolataik révén is megfigyelhető a magyar mint idegen nyelv tanulásának fellendülése.

Egy magyar utazó, Splény Béla, aki 1834-ben 15 évesen jár először Bécsben, csupa olyat keres, és olyat lát, amilyennel otthon nem találkozhat; könyvtárak boltjait, művészeti és természetrajzi gyűjteményeket. Goethét és Kotzebuet néz meg a Burgtheater-ben, s ismeri a belváros valamennyi cukrászát, vagyis a kultúra, a hazainál fejlettebbnek ítélt kultúra múltjával és jelenével ismerkedik – roppant lelkesen (Szávai 1989: 686). Hasonlóképpen emlékezik vissza Pulszky Ferenc (Pulszky 1884) is, aki 1833-ban járt a császárvárosban, ahol leginkább a város kulturális és szórakozási lehetőségei ragadták meg. „Életemben először voltam nagy városban, s láttam nagyszerű műgyűjteményeket.”

Ebben a pezsgő kulturális életet élő városban jelent meg a korszak legtöbb magyar nyelvemestere. A bécsiek közül sokan tanultak magyarul – ennek okairól a későbbiekben lesz még szó.

4. 5. A magyar nyelvű sajtó kezdeteiről

Az 1780-as évektől számíthatjuk a magyar nyelvű sajtó megszületését. A magyar nyelvű sajtó áttekintése – a teljesség igénye nélkül – több okból is szükséges. Egyrészt a lapok megfogalmazzák, közvetítik a hazai és külföldi eszméket, s ezáltal mint

kordokumentumok játszanak jelentős szerepet, másrészt nézeteiket, felhívásaikat rövid idő alatt el tudták juttatni kor olvasóközönségéhez. A sajtó jelentőségét példázza a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. december 23-i számában található olvasói levél, mely elbeszélése szerint a vasárnapi istentisztelet után a lelkész az érdeklődők számára – ahelyett, hogy azok az ivóba mennének – felolvassa az újságot, és elmagyarázza a hallottakat.

Pozsonyban útjára indul a *Magyar Hirmondó* (1780), Bécsben pedig a *Magyar Kurír* (1786-ban) és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* (1789) (Kókay 1979). A 19. század első felében napvilágot láttak az évkönyv-szerű kiadványok, irodalmi lapok, mint például a *Zsebkönyv* (1821), az 1823 és 1826 között szintén Bécsben megjelenő *Hébe*, vagy az *Élet és Literatúra*. Kisfaludy Károly 1821-ben megalapította a korszak legjelentősebb irodalmi almanachját, az *Aurorát*, ahol Kazinczy Ferenc, Katona József, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc írásai jelentek meg. Az Aurorával egyszerre indult meg a *Szépliteratúrai Ajándék* (1821–1828), a Tudományos Gyűjtemény irodalmi melléklapja. A *Tudományos Gyűjtemény* – a széles olvasótáborral rendelkező havi folyóirat –, a vizsgálat szempontjából azért is kiemelendő, mert itt követhetjük nyomon a nyelvújítást lezáró publikációkat (például Kazinczy Ferenc: *Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél*. 1819); országismereti leírásai pedig forrásként szolgálnak a nyelvmesterek tartalmának vizsgálatához.

Az *Athenaeum* (1837–1843) már nem csupán irodalmi lapként működött, hanem a Tudományos Gyűjteményhez hasonlóan megjelentetett tudományos, ismeretterjesztő és kritikai írásokat is. Tehát napvilágot láttak a tudományos lapok is: az Akadémia folyóirata, a *Tudománytár*; az első orvostudományi folyóirat, az *Orvosi Tár* (1831-1848); *Mezei Gazdák Barátja* és annak jogutódja, a *Magyar Gazda*. 1832-ben indult az első politikai hírlap, a *Jelenkor*, melyet Széchenyi köre adott ki. 1848-tól pedig megjelentek a színen a magyar sajtó termékei között a napilapok is.

5. A KORSZAK ESZMETÖRTÉNETÉRŐL

A felvilágosodás az eszmetörténet első olyan tudatos világi gondolkodásrendszere, mely meghatározta nemcsak az irodalom, a művelődéstörténet, hanem a politikai gondolkodás világát is. Nem kapcsolható egy művészeti irányzathoz vagy ideológiához, több, helyenként jelentősen eltérő áramlatot is egybefog, a klasszicista stílus, a szentimentális, a Sturm und Drang irányzata, a rokokó, a liberalizmus eszmerendzere stb. mind az átfogó erkölcsi, gondolkodásmódbeli és esztétikai megjelenési módjai. „(...) Hobbes és d'Holbach materializmusa, a cambridge-i teológusok idealizmusa, Voltaire és a szabadkőművesek deista etikája, Locke dualista szenzualizmusa éppúgy a felvilágosodás gondolatrendszerébe és alapmódszeréhez tartozik, mint Rousseau érzelmessége, Hume szkepticizmusa, Goethe evolucionista gondolata és Kant <<kritikája>>” (Sötér 1965:15). A fejezet a nyelvemestereket is meghatározó eszméket kívánja felvázolni, különös tekintettel az oktatásra, s ezen belül a nyelvoktatásra nagy hatást gyakorló gondolkodók vonatkozó műveire. A kapcsolódó tudományterületek érintésével körvonalazza a kor nyelvészeti gondolkodásmódját, valamint nyelvészetileg alapozza meg a vizsgálat választott korszakhatárait.

5.1. A felvilágosodásról

A sokféleség mögött az utókor felfedezi a felvilágosodás filozófiai alapgondolatait. Az eszme megnevezése a világosság – sötétség ellentétpáron alapul, mely az értelemben vetett hitből sarjad. A világ megismerhető és megváltoztatható, ha megfelelő tudás birtokába jutunk. Az ehhez szükséges tudás a természet megfigyelésével nyerhető el. A természetben felfedezett törvények határozzák meg a társadalom és a gondolkodás működésének tapasztalati úton feltárható szabályait. A társadalom és az egyén hibái a tudatlanságból erednek, melyek megszűnnek, ha a tudás mindenkire eljut. Az egyén és közösség érdeke nem áll ellentétben egymással, sőt, az egyén, kinek erkölcsi kötelessége a tudás megszerzése, az igazság megismerését követően a közösségért fog munkálkodni (Bíró 2005). A szabadságjogok által vezérelt társadalmi törvényeknek az igazságosságon kell alapulniuk. Ilyen szabadságjog lenne például a tulajdon szabadsága, a szólás-, gondolat- és sajtószabadság; Dániában például már 1766-ban önálló törvényt hoznak a sajtószabadságról. Az egyén természeténél fogva jó, s jelleme helyes fejlődését a nevelés határozza meg.

Ez a világnézet Angliából kiindulva, Franciaországon keresztül, majd a francia forradalom által átértelmezve terjedt el egész Európában, és a 18. század közepétől a 19. század '30-as éveiiig a Monarchiában is meghatározó eszmerendszernek számít. Optimista világszemlélete meghatározta a nemzeti megújulás egész folyamatát. A felvilágosodás nemcsak az eredeti angol, francia és német írásokon keresztül, hanem bécsi közvetítéssel is eljutott Magyarországra, elsősorban a császárvárosban tanuló, majd hazatérő nemesek útján (Kosáry 1988). A hatásmechanizmus ugyanakkor nem könnyen rekonstruálható, hiszen a bécsi Polizei – Zensur – Hofstelle, kiváltképpen pedig az 1803 óta működő újracenzúrázó hivatal a felvilágosodás nézeteit tükröző közel kétezer-ötszáz értekezést, regényt, drámát, költeményt stb. tett tiltólistára (Hopp 1981:383). Ennek ellenére a felvilágosodás tanainak szellemét tükröző könyvek – Voltaire, Rousseau, Diderot, Herder, Winckelman, Lessing, Goethe, Kotzebue stb., eredeti nyelven és fordításban is – megtalálhatók voltak a főnemesek és az egyházak könyvtáraiban is.

Kazinczy, a felvilágosult tanok legkomolyabb értője és terjesztője ezt írta levelében Aranka Györgynek: „Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képéről lekapni az álarcot, Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciban lakott filozófus s a szabadkőművesség úgy adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyat, mint mikor Perseust készítették fel az istenek...” (1790. március 25.). A francia felvilágosodás, Voltaire, Montesquieu és az enciklopédisták recepciója jelentősen befolyásolta a hazai szellemi életet. Voltaire toleranciáról vallott nézetei, valamint az, hogy össze kívánta egyeztetni a felvilágosodást az abszolutizmussal (H. Balász 1987: 31), az udvar számára is elfogadhatóvá tette műveit. Montesquieu *Perzsa levelei* még nem vívták ki a cenzúra haragját, de a *Törvények szelleme* hosszú ideig volt a tiltott művek listáján. Magyarországon azért is terjedt gyorsan a mű, mivel a magyar nemességet dicsérve bírálja Bécset. A mű nyolcadik könyvének kilencedik fejezetében ezt írja: „(...) Az Ausztriai ház szüntelenül a magyar nemesség elnyomásán munkálkodott. Nem tudta, milyen értékes lesz számára ez a nemesség. Népeinél csak azt a pénzt kereste, melynek híjával volt. Nem vette tekintetbe az embereket, akik országaiban éltek. Midőn annyi fejedelem osztozkodott országain, a Monarchia alkotórészei mozdulatlanságra és tétlenségre kárhoztatva, mintegy egymásra omlottak. Élet csak a magyar nemességben volt, amely méltatlankodott, de mindent elfelejtett azért, hogy harcolhasson, és úgy vélte, hogy dicsőség számára, ha halni és megbocsátani tud.”

Az eszmerendszer legszembetűnőbb hazai eredménye abban ragadható meg, hogy kibontakozott, széles rétegekig eljutott az (ön)művelés igénye, s a nemesség viszonylag széles

rétege nemcsak művelte magát, hanem sokat tett környezete műveléséért is, pártfogolta a tudományos és kulturális életet.

5.2. A romantikus szemlélet megjelenéséről

A felvilágosodás eszméinek leggyengébb pontja – túlzott optimizmusa mellett – az volt, hogy elválasztotta az értelmet és az érzelmet, nem egy esetben ez utóbbiról nem is vett tudomást. Az ész mindenhatóságának megkérdőjelezése igazán a romantikában teljesedik ki. Azonban ne tekintsünk úgy a romantikára, mint antiracionalista irányzatra. Itt nem találunk olyan ideológiailag megragadható, egyöntetű szemléletet, mint amelyet a felvilágosodás kapcsán felvázoltunk. Az Európa-szerte a 19. század első felében kibontakozó romantikát inkább világképének pesszimistább hangvétele jellemzi, amit az emberi lélek és cselekedetek kifürkészhetetlen bizonytalansága indokol. Már nem a közösségért szorgosan munkálkodó racionális lény, hanem inkább érzelmeit megélő szubjektum, aki nem feltétlen akarja megismerni a valóságot. Megfigyelhető a hagyományokhoz való visszakanyarodás is, melyet a felvilágosult gondolkodók helyenként a tudatlansággal azonosítva, elutasítóan kezeltek. A nemzeti mozgalmak megerősödésével azonban a hagyományok szerepe is felértékelődött.

5.3. Nyelvészet és filozófia

A 18. században – továbbfejlesztve az elődök számos gondolatát – a nyelv- és neveléstudományokban is igen érdekes irányzatok megszületését figyelhetjük meg. A racionalizmus, az empirizmus visszavezethető Platón, Arisztotelész vagy a sztoikusok felfogására, mégis igazán ebben a században virágzik. „XVIII. század Európájában, részben későközépkori, részben XVII. századi nyelvfilozófiai irányzatok továbbfejlesztésével rendkívül izgalmas nyelvelméleti fejlődés következett be. Legfontosabb irányzatai, a racionalizmus, az empirizmus és a nyelvi misztika már ókori előzményekre is visszatekinthetnek, a platonai, arisztotelészi filozófia, valamint a sztoicizmus nyelvi felfogására, s az alexandriai iskola grammatikusainak nyelvészelméletére. De a modern logika és a természettudományos kutatás fellendülésének nagy korszaka, a XVII. század mégis sokkal nagyobb lehetőségeket nyújtott ez irányzatok szemléletének tudományos alapra való helyezésére, megújítására” (Csetri 1973).

Az általános filozófiai háttér felvázolását követően tekintsük át néhány nagy hatású gondolkodó elsősorban a nyelvvel, a kultúrával és a tanítással kapcsolatos azon ideáit, melyek leginkább hatottak a nyelvemesterek megszületésére.

John Locke (1632-1704), az angliai empirizmus fő képviselője. Szeretgázó és nagy hatású munkásságából az 1693-ban megjelent *Gondolatok a nevelésről* című művet emeljük ki. A mű alapját a barátjával folytatott levelezés képezi, akinek tanácsokat adott fia helyes, úriemberré való neveléséhez. Locke nevelési elmélete nagy hatást gyakorolt a

John Locke

tanítandó ismeretek szelekciójára. Az úriembert ugyanis nem az alapos, elmélyült tudás jellemezte, hanem a hasznos tudás (Balassa 1930:106-107). A hasznossági elv (utilitarizmus) kifejtésével és középpontba állításával kidolgozta a felvilágosodásban oly fontos szerepet játszó nevelés fontos újítását. A hasznos ismeretek elsajátítása – modern idegen nyelv, gyorsírás, könyvvitel, testedzés – új irányt adott az oktatás egész menetének. A modern nyelvek tanításáról szólva kiemeli a mindennapi társalgási környezet fontosságát, illetve különbséget tesz a kisgyermekkor és a felnőttkori nyelvtanulás között. Az első esetben hangsúlyozza a természetesség, anyanyelvi elsajátításhoz való hasonlóságot, míg később a nyelvtani szerkezetek megértésének tudatossága kerül előtérbe (Bárdos 2005: 285).

Johann Christoph Adelung

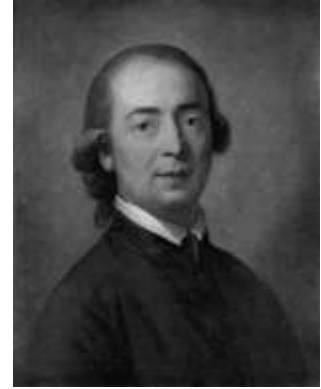
Johann Christoph Adelung (1732-1806) a németországi nyelvtudomány legjelentősebb előfutárának tekinthető, a 18. század meghatározó grammatikusa és lexikográfusa. Munkássága – szótárai, iskolai nyelvtana, helyesírási szabályzatai – a magyar grammatikákra igen jelentős hatást gyakorolt. Általános nyelvészeti elveiben felfedezhetők Christian Wolff racionalista filozófus, Johann Gottfried nyelvtudós, és Herder nyelvről szóló gondolatai.

Adelung *Über den deutschen Styl* (1785) című művében részletesen kifejti stilisztikai nézeteit; szól a szókincs, a stílusnemek és a stílusárnyalatok kérdéseiről. Nyelvészeti megállapításának alapjait a közmegegyezés, az analógia, az etimológia és a jóhangzás elve határozza meg. Vizsgálta az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyát. Írásaiban tetten érhető a pragmatikai szemlélet is, például stilisztikájában külön hangsúlyozza a befogadó – stílust és témát – meghatározó szerepét. Megjelent nála a nyelvészeti relativitás eszméje – mint ahogy Herder és Humboldt gondolatai között is –, amely szerint azért beszélnek a különböző nemzetek más-más nyelven, mert eltérően látják a világot, mert elüt a gondolkodásmódjuk. *Geschichte der*

Kultur... (1782b) című művében a kultúra első teljes történeti összefoglalóját kívánta megalkotni. A kultúra elérése szerinte fejlődésen keresztül lehetséges, tehát a kultúra fogalmát összekapcsolta a társadalmi szerveződéssel (a kor általános felfogásával megegyezően). A kiművelés (=kultúra) normatív jellegű, ez az, ami megkülönbözteti az ösztönlényt, az állatokat és a gondolkodó, alkotó embert.

Johann Gottfried Herder (1744-1803) magyarországi hatása, különösen a történetírás és a nyelvtudomány, valamint ezek összefüggéseinek terén volt igen számottevő. Következetes filozófiai írásokat ugyan nem találunk mintegy negyven kötetre rúgó életművében, mindazonáltal a kortársak gondolkodására, a közép kelet-európai népek nemzeti ébredésének időszakára igen nagy hatást gyakorolt.

A nyelvet nem isteni eredetűnek tekinti, hanem az emberi értelem a történelem folyamán létrehozott produktumának. A nyelv és a gondolkodás szétválaszthatatlan, létezése a másiktól függ, így eredetük közös, fejlődésük pedig párhuzamos. A nyelv a gondolkodás eszköze, tartalma és formája (Máté 2003: 260).

Johann Gottlob Herder

A történelmet a természeti fejlődés folytatásának tekintette, de a fejlődést nem úgy értelmezte, hogy az egyik kor, az egyik nép a másiktól származik. „Herder elméletében újszerű az a gondolat, hogy a történelemben minden kor és minden nép önmaga hordozza célját” (Störing 1997: 355). Szerinte is a nemzet szelleme nyelvében érhető tetten, ezért is oly fontos a nyelvek összehasonlítása. A nyelv és a nemzeti szellem összekapcsolásának egyik gyümölcse, hogy fellendült a népköltészet iránti érdeklődés. A népi hagyomány és a dialektusok szókincsének gyűjtése és publikálása hatására kezdték a nemzeti karaktert bennük felismerni. A nyelvújításra tett nagy hatást az a megállapítása, ahol arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzeti karakter a nyelv tanulmányozásán keresztül ragadható meg.

Az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784-1791) című műve kapcsán őt tekintik a művelődéstörténet megalapítójának. Szétválasztja az állam és a kultúra fogalmát, s ez utóbbit helyezi az előbbi fölé. Így a kultúra autonóm fogalommá válik, s egyet jelent az emberi képesség fejlődésével. Ezt a fejlődést pedig a történelmi folyamatok keretében vizsgálta.

Herder és Hegel művei alapozták meg a német historizmus történelemszemléletét, melynek hatása azért is jelentős, mivel itt érhető tetten a haladás kultuszának megalapozása. Eszerint a népek történelme korszakolható, keletkezésükben, kialakulásukban, fennállásukban

és elmúlásukban ragadható meg. A kortársak átgondolták, megvitatták ezt a gondolatmenetet, s próbálták saját nemzetük történelmét elhelyezni a rendszerben.

Immanuel Kant

Bár Immanuel Kantot (1724-1804) semmi esetre sem szeretnénk nyelvtudósként feltüntetni, de filozófiájának néhány eleme feltétlen kiemelendő a kutatás filozófiai háttereként. Nem azért, mert írásainak hatására megszűnik a naiv filozófia, és nem is azért, mert az őt követő valamennyi 19. századi filozófus munkája Kant tükrében értelmezendő. Ezek a fontos következmények kívül esnek a kutatás tárgyán. Viszont Kant kritikai filozófiájára számos nyelvtudós épít, s közvetett hatása a kortárs nyelvtudósok munkásságában is jelentős; példának okáért Kazinczy is ideológiai támaszaként emlegeti a kanti criticizmust (Nyíri é.n.:271).

Kant a nyelvet közvetítő eszközként írja le, mely összekapcsolja a megismerést a szellemmel. Meghaladva a korabeli empirizmust és racionalizmust, szakít azzal az elképzeléssel, mely szerint a szubjektumnak az objektumokhoz kellene igazodnia. A (tiszt) ész mindent maga hoz létre, az ember a természetben is csak azt a rendet képes felismerni, ami belőle indul ki.

Adelunghoz hasonlóan a kultúra fogalmának a társadalmi meghatározottság okán normatív jelleget tulajdonít, ugyanakkor egyben a teremtő ész egyfajta megnyilvánulásának is tekinti. A teremtő ész minden ember sajátja lehet, s „minden eszes lény” egyenrangúnak tekintendő.

A 18. század második felétől egyre nagyobb figyelem vette körül a nyelvvel kapcsolatos kérdéscsoportokat, Wilhelm von Humboldt (1767-1835) munkásságával jelölhető ki az a történelmi pillanat, amelytől kezdve látványos fejlődésnek indul a nyelvtudomány. Egyike azon kevés korai 19. századi nyelvészeknek, kinek munkássága nem kizárólag a nyelvtörténeti kérdésekre összpontosít. Írásai közvetlenül felhasználhatók a nyelvtudomány elméleteiben; nagy hatása volt a metodika területén is. Számos gondolata adott ösztönzést és ihletet az utókor nyelvészeinek.

Wilhelm von Humboldt

A Humboldt által is képviselt (történeti-) nyelvészeti szemlélet nem választotta ketté a nyelvet az alkalmazástól, a nyelvészeti leírások rendre kitérnek a nyelv társadalmi determináltságára. Viszont Humboldt a nyelvet nem csupán alkalmazásnak tekintette, hanem

annál összetettebb s egyben művészethez közeli folyamatnak is: alkotásnak. A nyelvet egységnek, s nem szavak és szabályok halmazának írja le. A nyelvet a tudományos elemzés szabdalja szabályokra és szavakra, mely megöli a nyelv szellemét. „A nyelv különféle szavakban, szabályokban, analógiákban és kivételekben az egyes részletek végtelen gazdagságát tárja elénk, s igencsak zavarba jövünk, amikor ezt a tömeget, mely tekintet nélkül arra, hogy igyekeztek rendet vinni bele, zavarba ejtő összevisszaságként jelenik meg előttünk, megítélés végett egybe kell vetnünk az ember szellemi erejének egységes képével” (Humboldt 1985:81). Megalkotja a nyelvi forma (innere Sprachform) fogalmát.

Cáfolta a nyelv létrehozhatóságát, azt állította, hogy az emberben már eleve adva van, vele születik a nyelv képessége (l. Chomsky) „Ahhoz, hogy az ember nem pusztán érzéki benyomásként, hanem fogalmat jelölő, artikulált hang gyanánt akár egyetlen szót is igazából megértsen, nélkülözhetetlen, hogy a nyelv már teljes egészében és összefüggésében meglegyen benne. A nyelvben semmi sem elszigetelt, minden eleme valami egész részeként jelenik meg” (Humboldt 1985:46). Nem tett különbséget a szinkrónia és a diakrónia között. Felhívta a figyelmet arra, hogy az összes nyelvvel foglalkozni kell, de egynek vagy néhányának a pontos ismeretéből szabad csak kiindulni.

Foglalkozik a gyermek nyelvszajátításával és az idegennyelv-tanulással is. Az idegen nyelv elsajátítása azt teszi lehetővé a beszélő számára, hogy kilépve saját nyelvének világszemléletéből, átléphessen egy másik nép (nyelv által meghatározott) valóságába. Humboldt szerint az ember valódi célja önmaga kiművelése és megismerése. A nyelv nemcsak kifejezi a gondolatot, hanem jelentős szerepe van a létrehozásában is. A nyelvtanulás nem egyenlíthető nyelvi szerkezetek elsajátításával, hanem magában hordozza a célnyelv kultúrájának megismerését. Kifejti a nyelv kulturális szubjektivitását, amely történelmileg meghatározott; egy nyelv ismeretével együtt kell kialakulnia a kultúra ismeretének is. Minden nyelv önnön múltjának az eredménye. A célnyelvi kultúrát már nem zárt és egységes rendszerként állítja a megismerés homlokterébe, hanem folyamatosan bővülő és változó rendszerként értelmezi, amely a kultúra különböző aspektusait helyezi a tanulási folyamat más-más fázisaiba. Ez a szemléletmód a nyelv és a kultúra rendszerének a megismerését nem csupán egy szintre emeli, hanem elegyíti is azt. Tág teret biztosít a kulturális ismeretek halmazának, mégsem engedi, hogy minden információt a kultúra fogalma alatt vonjunk össze. Ezzel a felfogással cseng össze az a megállapítás is, miszerint a kultúra a társadalom egy aspektusa, de nem egyenlő a társadalommal (Vitányi 1980: 246-247).

5. 4. Nyelvészet és pszichológia

A nyelvészet tudományának kibontakozása kettős. Egyrészt leválik a filozófia s a logika területéről. Humboldt nézetei kapcsán láthattuk, miként válik szét bölcelet és nyelvtudomány, s jön létre a nyelvbölcelet. Steinthal *Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Principien und ihr Verhältnis zu einander* (1855) című munkájában kifejti a különbséget logika és nyelvtudomány között. A logikát megítélő, esztétikai tudományként definiálja, a nyelvészetet pedig megismerő tudományként, mely a nyelvi tényeken és törvényeken felül e tények és törvények kapcsolatait tárja fel. Másrészt megkezdődik az a folyamat, amely más tudományág segítségével vizsgálja a nyelvet.

A nemzeti nyelv művelése közben a terület elkötelezett művelői felfigyeltek arra, hogy a közösség nyelvszokásának, az egyéni nyelvhasználatnak, a nyelvi változásoknak lélektani összetevői is vannak. Már a 19. század első felétől felbukkannak olyan gondolatok, melyek a nyelv és a pszichológia összefüggéseire hívják fel a figyelmet, például Humboldt írásai között is találunk számos olyan fejezetet, melyek pszichológiai ihletésűek. Herder is használja a néplélek fogalmát, amely nála magába foglalja történeti nyelvszemléletét is. A néplélek, a különféle népek gondolatvilágának és népi irodalmának tanulmányozásához és megértéséhez elengedhetetlennek tartja az adott nyelv ismeretét.

A társadalom és a nyelv összefüggéseit rendszerben Wilhelm Wundt (1832-1920) kezdte vizsgálni. Wundt közelíti meg a pszichológia irányából elsőként azokat a lelki jelenségeket, melyek társadalmi keretek között manifesztálódnak. A nyelv, a hagyományok és a szokások vizsgálata a néplélektan feladata, amelyeknek során a közösségben élő ember lelki jelenségeit kutatja a társadalmi keretek között.

A néplélek fogalmának körbekerítéséhez vezet közelebb a korszak legkiemelkedőbb jogászának, Savigny-nak, híres vitairata, mely 1814-ben *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* címmel jelentette meg. Az idézet összegzi a korszak pszicholingvisztikai típusú nézeteit, s ami különösen érdekessé teszi e sorokat, hogy a helyes joggyakorlat módjának megvilágítására a nyelvtudomány módszereit tárgyaló hasonlatot hoz. „A jogélet az egyetemes népélet szerves része; amaz éppen úgy, mint emez, szükségszerű történeti fejlődésében az általános emberi lelket tükrözteti vissza az egyes néplelkek egyéni keretei között. Valamint egy nép nyelvét, különösen az őskorban, belső ösztön teremti meg, úgy a jog is, különösen a régiebb korszakokban, a nép felfogásából, világnézetéből közvetlenül sarjadzik ki, a mindennapi élet szükségszerűségeinek és az általános jogérzetnek megfelelő alakban. S valamint később a nyelvet a grammatikusok művelni kezdik, de ők is csak a nyelvszellemmel s a népszokással harmóniában fejlesztik, úgy a jog is fejlettebb viszonyok

közt jogászok és törvényhozók kezébe kerül, kik szintén csak arra vannak hivatva, hogy a népi-nemzeti felfogást továbbfejlesszék, a már meglevő csírákat megérleljék, nem pedig arra, hogy tetszés szerinti új jogi tartalmat állapítsanak meg” (idézi Gombocz 1922:2).

5.5. A korszak magyar nyelvészeti felfogásáról

A 18. századra az anyanyelvű írásbeliség, ezen belül pedig a tudományos írásbeliség is mindinkább teret hódított. A század végére a magyar nemesség anyanyelvét választotta lingua francaként. A szaktudományok, a történet- és irodalomtudomány, a nyelvészet, a jogtudomány, a mérnöki tudományok, a természettudományok és az orvostudomány tudatosan törekedett a magyar nyelv használatára. Ez a folyamat Európa nyugati felén, az angol, a francia és a német nyelvterületen szintén ebben a században megy végbe, igaz néhány évtizeddel korábban veszi kezdetét.

A vizsgált korszakra vonatkoztatva Bíró Ferenc négy különböző nyelvfelfogást különít el. Megjelenik a magyar nyelv, mint az irodalom művelése szempontjából meglevő *adottságok* terepe, természetesen korábban is ismert, de elhanyagolt, esetleg korábban is felhasznált, de inkább csak ösztönösen és alkalmyszerűen felhasznált tulajdonságai kerültek az érdeklődés homlokterébe. Ekkor válik tudatossá a nyelvnek mint az emberek közötti kommunikáció legfőbb *eszközének* a szerepe, az a körülmény tehát, hogy a nyelv a „tudományok” vehikuluma, ezért művelésük és terjesztésük szempontjából kulcspozícióban van. Hasonlóképpen ennek az időszaknak az irodalmárai fedezik fel és hirdetik, hogy a nemzeti nyelv *jel*, az illető nemzet megkülönböztető vonása és így egyben létének bizonyítéka. Végül e kor íróinak tudatában megjelenik a magyar nyelv és irodalomnak az adott pillanatban készületlen, de lehetőségekben gazdag, a fejlesztés és az alakítás, az újítás számára nyitott *közegeként* is (Bíró 1989:143).

Mai értelemben vett nyelvtudományról a 19. század második feléig nem beszélhetünk. A hazai nyelvészetet elsősorban nyelvtan- és szótárírás, valamint a nyelvújítás területeit érintő vitairódomalom képviseli. Megindult a nyelvjárási gyűjtés is, s felfedezhetjük a nyelvbölcselet, nyelvtörténet, nyelvhasználat csíráit (Kovalovszky 1955:257). A 19. század derekára már megfigyelhető a nyelvészet önállósodása; felbomlik a hagyományos literatúrafogalom, a nyelvre való reflexió elválk a nyelvnek mint a művészet *eszközének* a megjelenési módjaitól. „(...) korunk nagy jelentőségű tudományos mozgalmi közt alig van, melly a’ nyelvészetet, ime’ legfiatalabbik, mert csak jelen századunkban tekintélyes önállóságra felvergődött kedvencét a’ Músaknak, a’ miveltetés nagyszerűségében felülmúlni, vagy legalább utólélni

képes volna” (Riedl Szende 1856:20). A nyelvet a társadalom egyik legszükségesebb feltételeként, nemzeti szellemben, minden műveltség alapjaként és a gondolkodás megtestesítőjeként kezdték vizsgálni. „... nemzeti létünknek föltétele nyelvünk megmaradása, az az igazság, mely ebben az időben jegecesedik ki a „nyelvében él a nemzet” szállóigében. Nincs olyan könyve ez időnek, sem irodalmi, sem tudományos, mely újra és újra ne hangoztatná ezt a tételt, nem mint közhelyet, hanem mint elevenen érzett, tudatosan felfogott igazságot” (Tolnai 1929:18).

Ekkor még nem vált ketté a nyelvkönyv és a nyelvről szóló tudományos kézikönyv műfaja, bár észrevehető a lassú eltolódás a könnyedebb, élvezhetőbb stílus, a közérthetőség felé, hiszen a kor nyelvtanai nyelvtanítási, s nem tudományos céllal íródtak. Nyomárkai István (2002) kutatásai nyomán elmondható, hogy a korszak felfogása kifejezetten károsnak ítélte meg a túlzott elméleti magyarázatot, mivel az nehezíti a gyakorlati nyelv használatának szabályait. A korszak grammatikái feltárják a nyelv technikai és formai sajátosságait. A felvilágosodás eszméinek megfelelően a nyelvtanírók a “használható (vagy annak vélt) nyelvtanulás elérését tartották a legfontosabbnak”, az érthető beszélt nyelvi és írásos kommunikáció elsajátítását helyezték előtérbe (Nyomárkai 2002:13). A 18. századig már megjelent több nyelvtankönyv és gyakorlati nyelvtan, sőt speciális célcsoportoknak szánt oktatókönyv is; a 19. század mégis jelentős paradigmaváltást hozott. A nyelv tudományos kutatási területeinek kijelölésével párhuzamosan a nyelvvel foglalkozó tudomány és a nyelvoktatás kettéválása, tudatos elkülönítése is megfigyelhető. A 18-19. századi nyelvészeti műveinek leglényegesebb témakörei érintik a nyelv keletkezésének és fejlődésének, a nyelv és gondolkodás viszonyának, a nyelvi funkciók társadalmi fontosságának, a nyelvek különbözőségének és egymáshoz viszonyított „értékének”, a nyelvi változások értékelésének, a nyelvek belső tagolásának, a nyelvrokonságnak a kérdését (Mikó 1982:12). A kor történeti nyelvészetében általában összefonódott a nyelv társadalmi és szerkezeti megközelítése.

Ebben az időben születik meg a mai értelemben vett nyelvészet, és ebben az időben válik el egymástól a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen (vagy környezet-) nyelv tanulmányozói számára készült nyelvleírás. A 18. században és azt megelőzően a nyelvtanok egyértelműen nyelvtanítási, s nem tudományos, elméleti céllal íródtak.

Egyre több szakkönyv látott napvilágot, a magyar nyelv egyre nagyobb figyelmet kapott. A 18. századtól sorra jelentek meg olyan röpiratok, esszék, versek, amelyek a magyar nyelv helyzetét, múltját jelenét és jövőjét taglalták. Ezek a magyar nyelvet ismertető, népszerűsítő írások nemcsak Magyarországon tűntek fel, hanem német nyelvű újságokban is. Segítségükkel nyomon követhetjük, hogyan válik a nyelv nemzetformáló erővé, miként

játszik egyre fontosabb szerepet. A magyar mint idegen nyelv szempontjából talán a legérdekesebb röpiratot egy lapszerkesztő, orvos és történész, Decsy Sámuel tollából olvashatjuk 'Pannóniai Fénix avagy hamvából feltámadott magyar nyelv' címmel: „Mivel a mi nyelvünk minden más európai nyelvek felett legszebb, s legalkalmasabb belső indulatainknak kinyilatkoztatására, más idegen nemezetek is felgerjednek annak tanulására és így ha mi nem is, legalább harmad ízigen való maradékaink el fogják azt az arany időt érni, melyben a magyar nyelv minden fejedelmi udvarból kiűzi a frantzia nyelvet...” (Bécs 1790).

A soknyelvű monarchia a nyelvtanirodalom terén kölcsönös megértésre törekedett. Sok esetben ugyanaz a szerző megírta magyar nyelvtanát a polgárosodó nemzetiségeknek, illetve az idegen nyelvet tanuló magyaroknak is (például Bél Mátyás: *Institutiones language Germanicae*, Halle, 1718, *Der ungarische Sprachmeister* 1725; Márton József: *Német grammatika*. Bétsben, 1810, *Ungarische Grammatik für Deutsche*, Wien, 1816.).

A vizsgált korszak legjelentősebb nyelvi változása a nyelvújításhoz kötődik, ami a nyelvészet fejlődéséhez és alakulásához is nagyban hozzájárult, hiszen akár a tudatos, akár a spontán nyelvi változásokat figyelve, a formálódó nyelvészeti nézetek tükrében vizsgálták meg azokat. A nyelvújítás általánossá tette a nyelvről szóló elmélkedéseket, felgyorsította azt a folyamatot, amely szerint a nyelv csupán eszközként volt jelen a közgondolkodásban. A tudatos alakítás, fejlesztés, teremtés volt a főszerep; melyeket a nyelvtudósok mellett a laikus nyelvművelők és az írók, költők gyakran közvetlenül is megjelenítettek műveikben.

5.6. Kormeghatározás – nyelvészeti szempontból

Korszakhatárt ott lehet meghúzni, ahol egy meghatározott szempontból szemlélve egy adott folyamat megszakad, valami új születik. A periodizáció szempontjából lényeges események, művek, szellemi áramlatok különbözőképpen – az adott tudományterület és az aktuális vizsgálat szempontjai szerint – szabdalják fel a történeti időt. Igaz, hogy átfedéseket hoz létre, ha minden tudományterület, sőt, azokon belül egyes kutatási területek is különböző, változó időhatárokkal dolgoznak, mégis lényeges, hogy megtaláljuk az egyes történeti szemléletű kutatás szempontjából meghatározó időegységeket. Az időhatárok szerencsés kijelölése megadja az összefüggések megvilágításához szükséges keretet, rávilágít a vizsgált kérdésekre és válaszokra egyaránt. „Tudjuk: a nyelvtörténeti korszakolásának, amely mindig gyakorlati célokat követ, elvi alapja az a fölismerése, hogy a nyelvek életét alapvetően az őket hordozó közösségek sorsa határozza meg. Ezzel kapcsolatban két nyelvtudományi axiómát érdemes emlékezetbe idéznünk: a) a nyelv és társadalom egymást föltételező módon függ

össze, b) a nyelvhasználat mindig kettős beágyazottságú, a nyelvi rendszer és az adott társadalmi összefüggéshálózat kettősségében él” (Kiss 2003:385).

A nyelvemlékes kor hármasságát esetünkben nem vehetjük alapul, mivel a periódusok határpontjaiként megválasztott eseményeknek nem volt jelentős szerepük a magyar mint idegen nyelv oktatásában. A vizsgált korszak nyelvünk középmagyar korának végéhez, újmagyar korának első részébe tartozik, és nyelvtanirodalmunk második korszakát dolgozza fel. A 16-17. századi „régnyelvtanokat és nyelvtanféléket” (Szathmári 1968: 411) mint előzményeket említi meg, a vizsgálat gerincét pedig a 18. században, valamint a 19. század első felében megszületett grammatikák adják.

A magyar nyelvtörténetnek Bárczi Géza-féle korszakfelosztása szerint a 17. század végétől az újmagyar korszak az, „amelyben a nyelvjárások történetén kívül már a köz- és irodalmi nyelv fejlődését is figyelemmel kell kísérenünk” Ezen korszakolás az újmagyar kort négy szakaszra bontja szét: 1) a nyelvújítás előtti szakasz 1772-ig 2) a nyelvújítás ideje 1772-1871 3) az ortológus ellenhatás ideje 1871-1900 4) a mai magyar nyelv (Pais 1955: XV).

A történelmi események felől azért lenne szerencsés megközelíteni a periodizációt, mert itt a legmarkánsabban kivehetőek a határvonalak, de a kutatási téma szempontjából ezek a korszakhatárok nem annyira meghatározóak, mint ahogy azt első pillanatban hihetnénk. „Európa hosszú 19. századát”, tehát a francia forradalom (1789) és az első világháború lezárása (1918) közé eső időszakot pedig azért nem érdemes a korszakolás alapjává tenni, mivel a 18. században végbemenő események nem az előzményei, hanem szerves részei a nyelvoktatás fejlődésének. Kétségtelen tény, hogy mindkét esemény történelmileg éles határvonalnak, s (nyelv)történelmi fordulópontnak is tekinthető, mindkettő egy korszak lezárását és egy új kezdetét jelenti, s a mai nyelvi helyzet közvetlen előzményeinek tekinthetők.

Éder Zoltán az idegen ajkúak magyarnyelv-oktatásának történetét feltáró munkájában az 1800-tól 1880-ig tartó időszakot a magyar mint idegennyelv-tanítás kibontakozásának koraként jelöli meg. Az előző, Bél Mátyás *Sprachmeisterétől* (1729) datálható kezdeti szakaszt a magyarnyelvkönyv-írás több új vonással gazdagodó, sajátos periódusa váltja fel.

A vizsgált korszak kijelölésénél kezdő és végpontként két, a magyar nyelv tanításában fontos szerepet játszó, véleményem szerint gyökeresen új felfogást közvetítő mű megjelenését választottam. A korszakolás jelképes nullköveként Bél Mátyás *Der ungarische Sprachmeister* (1729) című munkáját nevezem meg, mint az első magas színvonalú, tudatos nyelvpedagógusi szemléletű nyelvmestert; végpontként pedig Riedl Szende *Kisebb Magyar Nyelvtanát* (1866) tekintem, mely egy gyakorlati nyelvoktatási céllal írt nyelvmester tudományos nyelvtanná

való átdolgozása. Riedl törekedett arra, hogy a nyelvkönyveiben is megjelenjenek kor a tudományos kutatásának eredményei. Ő volt véleményem szerint az első olyan nyelvész, aki – a nyelvoktatás célját soha nem tévesztette szem elől, emellett – tudatosan elkülönítette a tudományos igényű nyelvészetet és a nyelvoktatást. Mindazonáltal nem választotta el a kettőt egymástól, hanem a nyelvoktatás érdekében használta a tudományos eredményeket, s a nyelvoktatási tapasztalatai pedig számos tudományos felismeréséhez vezették el. Ezen nyelvtankönyvek – azon túl, hogy önmaguk is újító jellegűek – egyben olyan történelmi pillanatokban jelentek meg, amikor egyéb történések, jelenségek és hatások is felerősítik a paradigmaváltási helyzetet.

6. ÚTON A SZTENDERD NYELVVÁLTOZAT(OK) FELÉ

A nyelvi norma és a sztenderdizáció a nyelvészet visszatérő, számos aspektusból vizsgált témája. Egy német nyelvtörténeti munka szerint a nyelvtörténetírás alapvető feladata a nyelvi sztenderd kialakulásához vezető út feltárása (Cherubim–Grosse–Mattheier 1998). A nyelvi norma és a sztenderdizáció folyamatát a nyelvtervezés és az annak részét képező nyelvművelés intuitív, deskriptív és preskriptív tevékenysége befolyásolja. A nyelvi normák együttese alkotja a sztenderd nyelvváltozatot. A normaelemek kiválasztását és megszilárdulását gyorsítja fel és alakítja a nyelvtervezés, s részt vesz a nyelvhelyesség elveinek, a normatív nyelvváltozatoknak a kidolgozásában és elterjesztésében. Amint azt a második hipotézis állítja, a nyelvmestereknek jelentős szerepük volt a nyelvi norma elterjesztésében, s hozzájárultak a korpusztervezés és a nyelvművelés folyamatához is.

6.1. A nyelvi tervezés folyamatáról

A 18. századtól sztenderdizáció folyamatával összekapcsolódik a tudatos nyelvi tervezés. Tolcsvai Nagy Gábor a nyelvi tervezést kiterjesztett nyelvművelésnek tekinti, amely tudatosan formálja a nyelvet és a nyelvközösség nyelvi értékrendjét. A nyelvtervezés során meghatározók a nyelv rendszere, történeti jellege, valamint a társadalmi és szociokulturális tényezők. (Tolcsvai Nagy: *Recepció...**). Tolcsvai Nagy idézett írásában bemutatja Neustupny nyelvtervezési modelljét:

1	2	3	4	
probléma	szelekció	stabilitás	kibővítés	differenciáció
folyamat	politikai döntések	kodifikáció	kidolgozás	művelés

A modellben a vitatható problémák és folyamatok egymástól függetlenül jelennek meg, viszont így rávilágíthat arra is, hogy a kiváltó tényezők és a tudatos nyelvre irányuló műveletek időben nem feltétlenül egyszerre jelentkeznek. A magyar 18. századi

* Az évszámot nem tartalmazó, a világhálón megtalálható cikkek hivatkozása a szerző nevét és a cikk címének kezdetét tartalmazza. A további vonatkozó adatok a szakirodalomban lelhetők fel.

sztenderdizáció sajátja, hogy a nyelvtervezés összes, fent megnevezett folyamata és problémája egy időben jelentkezik.

A állandóság és a kibővítés problémáira keresnek és adnak választ a nyelvemesterek. A nyelvtanok első részét a nyelvleírás teszi ki, mely általában előkészítője a nyelvhasználatot bemutató gyakorlati(nak szánt) fejezetnek. Ez rögzíti a szerző szerinti sztenderd változatot, valamint a szükségesnek vélt esetekben bekapcsolódik a nyelvbővítés folyamatába. A kiválasztott normaelemek folyamatosan rögzülve és bővülve hozzák létre az egységes normarendszert (Benkő 1988:82).

A nyelvi ingadozások nagyobb része a reformkor elejére megállapodott, bár az egymás mellett élő alakváltozatok továbbra sem számítottak kivételnek. A vizsgált korszakban már nem történtek a grammatikai szerkezetet érintő lényeges változások (Bárcz–Benkő–Berrár 1967: 563-576). Megfigyelhető a hagyományokon alapuló nyelvleírás tudományossá válása. A nyelvemesterek szövegmintái normatív jellegűek, az irodalmi és a beszélt nyelvi formák sztenderd, vagy sztenderdizálni kívánt mintáit sorakoztatják fel. Emellett sajátos pragmatikai és kognitív jellegű szempontok fokozott figyelembevételével jöttek létre, a nyelvkönyvszövegek – tanár és diák számára egyaránt – modellértékű, követendő példaként jelennek meg.

6.2. A nyelvi normáról

A nyelvtudományban általánossá vált az a nézet, hogy nem beszélhetünk egyetlen nyelvi normáról, mivel a mintaként szolgáló nyelvi normát is meghatározzák a társadalmi, a földrajzi különbségek, a kommunikáció résztvevőinek kora, neme, valamint a beszédhelyzet, a műfaj: tehát a kontextus. Megkülönböztethetünk tájnyelvi és rétegnyelvi normákat, melyeket az választ el a köznyelvi normától, hogy ez utóbbi rögzített, kodifikált (Huszár 1986:60). A tágan értelmezett kontextus szabályaihoz alkalmazkodó normát is a szótárak, helyesírási szabályok és nyelvtanok megszabta szabályok vezérlik. Tolcsvai Nagy Gábor felhívja arra a figyelmet, hogy a „normák azonban nem megvalósuló viselkedések, hanem az azt irányító minták, vonatkozási pontok: a mintákat, a sémákat a közösség tagjai bizonyos fokig szabadon kezelik (kezelhetik)”. A társadalmi normákat három csoportra osztja a szociológia:

- 1) törvények (kötelező normák)
- 2) illemek/szabályok (szükséges normák)
- 3) szokások (lehetséges normák) (Tolcsvai Nagy 1998a:202).

A kutatások (Bartsch 1985, Szende 1976, Tolcsvai Nagy 1998a, 1998b) elkülönítettek nyelvtanokban kodifikált grammatikai szabályokat és szociokulturális jellegű, pragmatikai normákat. Másképpen fogalmazva, elkülöníthetünk rögzített és javasolt normákat (például szokásokat, kulturális tradíciókat, stb.).

Hermann Paul (1886) alkalmazza elsőként az „ideális norma” fogalmát, mint nyelvleírási kategóriát, amely a köznyelvben ölt testet. A jelzős szerkezetben rejlő ellentmondásra vezeti vissza a normafogalom tisztázatlanságát Villó Idikó, mely megjelenik a deskriptív és preskriptív nyelvészeti felfogások között húzódo kontrasztban is A lingua vernaculák humanizmus korától meginduló egységesülési törekvései nem csupán a köznapi nyelvhasználatnak szóltak, hanem az emelkedett, ideális, irodalmi, retorikai használatra alkalmas változatát kívánták kimunkálni (Villó 1992:7-8). A 18. század végétől széles körben elterjedt irodalmi írásbeliség, felgyorsult a nyelvi norma megszilárdulása (Benkő 1960:500). A magyar nyelvben az irodalom, írott nyelv a nyelvi norma megállapításának felgyorsulására vezethető vissza, ugyanis a kodifikáció szükségszerűen az írott nyelv normájának rögzítését jelenti. Az írott nyelv az, ami elterjesztheti a nyelvi normát, az elterjedtség pedig a sztenderdizáltság alaptulajdonsága.

6.3. A nyelvújításról

A *nyelvújítás* terminust Molnár János apát dicsőítő versében (1784) találjuk meg először, melyet Dugonics Tudákosságának II. kötete elé írt (Tolnai 1903: 280).

„Uj Fáradság, Nyelv- ujjítás

Kellett, és nagy Elme:

Mind ki-tellett Dugonics-túl,

'S elé-állott erre.”

Az értekezésnek nem célja a nyelvújítás kiemelkedő személyiségei köré rendezni az elemzést, hanem olyan összefüggésekre világít rá, amelyek a nyelvmesterek megszületésének, szellemi és társadalmi körülményeinek értelmezésében játszanak fontos szerepet.

A nyelvújítás korszakát érintő vizsgálat azért lehet különösen érdekes az alkalmazott nyelvész számára, mivel sem azelőtt, sem azóta nem tapasztalható a nyelvtervezésnek, nyelvfejlesztésnek és a nyelvművelésnek olyan felvirágzása, amelynek keretében a művelt közösség szinte valamennyi tagja személyes ügyének érzi a magyar nyelv ügyét; véleményt nyilvánít, bírál, alkot, aktív résztvevője és tudatos alakítója a nyelvi változásoknak; a változások eredményei pedig azonnal megmérettetnek a használatban.

Tolnai Vilmos a nyelvújítás kezdetét az írás használatának kezdetével azonosítja, az írással, amely „az élő beszédnek látható jelekkel való megrögzítésével, mely a dolog természete szerint kiváltképpen egyéni tevékenység” (Tolnai 1929:9). Az idézett gondolat két, jelen esetben különösen fontos összetevőt tartalmaz. Egyrészt a hangsúly az élőbeszéd rögzítésére kerül, másrészt pedig azt teszi egyértelművé, hogy nem közösségi, hanem egyéni cselekvésen keresztül indulnak meg a nyelvújítási tevékenységek. Valaki, egyetlen individuum, valamilyen hiányt érzékelve – amely hiányosság más nyelvek tükrében és alkalmazási lehetőségeinek ismeretével válik legtöbbször és legkonkrétabb formában érezhetővé – tudását és fantáziáját latba vetve, megpróbálja betölteni a nyelv általa érzett hiányát. Az angolszász szakirodalom spontán, egyéni nyelvújítás-felfogásával szemben a magyarországi folyamat az egyéni keresztül egy egész közösség ügyévé vált, mivel a nyelv felvirágoztatásában egy ország fejlődésének zálogát látták.

Pusztai Ferenc lényeges körülményre hívja fel a figyelmet a nyelvújítás nemzeti törekvéseivel összefüggésben: „a formálódó magyar írott nyelv, a terjedő magyar írásbeliség nem a magyar beszélt nyelvváltozattal szembesült, hanem a magyar írott a latinnal. Nem két magyar nyelvváltozat, hanem két nyelv szembenállása vált – a változathatóság által – érzékelhetőbbé” (Pusztai: *Nyelvhasználati minősítések...*). Bár nyilvánvalóan hatott a formálódó irodalmi nyelv és a beszélt nyelv egymásra, s a nyelvújítás írott eredményei gyorsan átjárják a beszélt nyelvi alkalmazásokat is, de mindenképpen fontos, a nyelvújítás hatékonyságához nagymértékben hozzájáruló tényező, hogy a holt latinnal szemben az élőnyelv vitalitása segítette a politikai tartalommal átitatott törekvéseket.

A korszak nyelvi törekvéseivel, annak politikai s nyelvpolitikai vetületével részletes feltárásokat olvashatunk (például Deme 1955: 1-27; Kosáry 1988: 100-128; Nádor 2002: 49-80). A magyar nyelvújításban szinte valamennyi társadalmi réteget megtaláljuk. A nyelvújítók csoportja szociológiai értelemben sokszínű; eltérő életkörülményekkel, műveltségi szinttel, iskolázottsággal rendelkező emberek érzik, hogy nyelvújító szerepet kell vállalniuk. Írásaik – elsősorban levelezésük, cikkeik, de könyveik is – elárulják a fellendülés legfőbb okát: megnőtt a nyelv és a nemzet között fennálló kapcsolat jelentősége (Bíró 2005:8). A mára közhellyé silányult *nyelvében él a nemzet* szemlélet húsbavágó komolyan vett valósággá lett. Kölcsey a *Parainesis*-ben így fogalmaz: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! Mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog: s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatra kész lenni nehezen fog.” A nyelvpolitikai küzdelmek, a magyar mint államnyelv igényének felmerülése és elterjedése egyre inkább kibontakozó törekvés; de „ami valóban történni tud a nyelv körül, az nem az országgyűlésen történik, hanem az irodalomban

és a tudományban. A nyelv, a nemzet és az állam kapcsolata ekkor válik tudatossá a művelt osztályokban; a nyelvújítás politikai mozgalommá lesz, amelyben a haladás és a maradás nyíltan csap össze” (Deme 1955:16).

Az irodalom és a tudomány területén megindul a nyelvtervezés és az aktív nyelvművelés, megszilárdul és elterjed a nyelvjárások feletti magyar nyelv sztenderd változata, megindul a kodifikáció. A sztenderd vagy irodalminak is nevezett nyelvváltozat létrejöttének folyamatát Deme két szakaszra bontja: úgy látja, hogy ezt a nyelvtípust jellegében csak a nyelvújítási kor harcai (1805-1825) alakítják ki és szilárdítják meg, funkciójában pedig csak a reformkor (1825-1848) tudja egyetemessé, egyetlennek elismertté felemelni (Deme 1955:25).

A nyelvújítási viták lezárását követően az első összegző tudományos értekezés Teleki József tollából született meg *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által* címmel. A Marczibányi Intézet 1817-ben meghirdetett pályázatára készítette; amelynek a kérdésfeltevése a következő volt: *Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni a különböző tudományokra és mesterségekre nézve? Elkerülhetetlenül megkívántatnék a megfejtésben, hogy a magyar nyelv belső története, grammatikai alkotmánya, az európai tudós nyelveknek példái és az a tekintet, hogy a magyar nyelv napkeleti nyelv, folyvást szem előtt tartassék.* Teleki műve összefoglalta és nyelvtudományi alapokra helyezte a nyelvújítás elméletét (Éder Zoltán 1988:15). A nyelvművelők feladata – írja Teleki – a nyelv tökéletesítése. „Tökéletes pedig csak az a nyelv lehet, mely céljának megfelel. Hogy tehát a nyelv szükséges tökéletesítését helyesen mozdítsuk elő, mindenekfelett annak valóságos célját kell bővebben kifejteni” (Teleki 1988: 280). Mindenki által ismert evidenciaként adja meg a nyelv meghatározását: „Senki kétségbe nem hozhatja, hogy a nyelvi létezőket az egyes emberek azon belső vonzódásának tulajdoníthatjuk, mely által gondolatainknak és érzeményeinknek egymással való közlésére ösztönöznek” (Teleki 1988: 280-281). A tökéletes nyelv legfontosabb tulajdonsága a bőség, gazdagság, hogy minden „tárgyakat, dolgokat, minden gondolatainkat és érzelmeinket ki tudjuk jelenteni”.

Tehát a legfontosabb cél a gazdagság, legfőképpen a lexika területén létrehozandó bőség elérése. A következő kívánatos cél a „használat kívánatos formája”. „De midőn az előttünk lévő tárgyakat, gondolatainkat és érzelmeinket másokkal közleni ügykszünk, egyszersmind azt akarjuk, hogy azok, kikhez szólunk, minket egyszerre, könnyen és minden felakadás nélkül megértsenek. (...) Innen támad a nyelvnek második fő tulajdonsága, a határozottság, világos érthetősége.” S végül hangsúlyozza az esztétikum fontosságát: „A

szépnek, kellemesnek érzése oly mélyen az emberi szívbe vagyon gyökerezve, hogy az azt mindenütt keresi, mindenütt óhajtja; ezen kívánságból ered a nyelvek harmadik fő tökéletessége, az ékesség” (Teleki 1988: 281-282). A három célkitűzés közül kettővel összeeseng Tolnai Vilmos véleménye is, aki úgy látja, hogy a nyelvtervezés és nyelvművelés három területen ragadható meg. „A nyelvújító vagy bővíteni akarja a nyelvet, vagy idegen elemektől megtisztítani, vagy az eddiginél szebbé tenni; e szerint van nyelvbővítés, ez a szorosabban vett nyelvújítás (neológia), a nyelvtisztítás (purizmus) és a nyelvszépítés (stilisztika és esztétikai neológia)” (Tolnai 1929:4). Ebből az értelmezésből – valamint a *Nyelvújítás* című monográfiából – hiányzik a nyelvhasználati szegmens s az alkalmazhatóság vizsgálata.

Bár a nyelvújítók működését árnyaltabban is értékelték (Dömötör 2003: 103-110), mégis napjainkig megfigyelhető a bátran újító neológus és a maradiságot megszemélyesítő ortológus szembeállítás. Természetesen, nem minden ok nélkül, hiszen léteznek azok a nézetbeli különbségek, amelyek a két tábor elválasztják egymástól. Lényeges azonban, hogy az ortológusok csoportjába tartozók is a nyelv csiszolására, tökéletesítésére és megvédésére esküdtek fel, tehát ebben az értelemben ők is nyelvújítók; valamint az egyes személyek munkásságában egyaránt felfedezhető a neológus és az ortológus szemlélet, így legfeljebb csak hangsúlyokról beszélhetünk. A nyelv felvirágoztatásának mikéntjéről nem egységesek az álláspontok; a hagyományoktól távol álló, teljesen szabad és korlátokat nem ismerő nézet, illetve a nyelvet mint stabil és szent épületet, annak valamennyi múltban kialakult értékével együtt szemlélő szemlélet között, amely a változást kizárólag ezen az épületen belül tudja elképzelni.

Mindkét tábor a szókészletbővítés módját, formáit, elveit és használatát fogalmazta meg legmarkánsabban, s a heves, sok esetben személyes hangvételű viták is erre a területre irányították a figyelmet. Tolcsvai Nagy Gábor segítségével válasszuk el egymástól a két szemlélet alapvető vonásait, és tekintsük át az ellentéteket:

- 1) az írónak/az anyanyelvi beszélőnek - az írónak/az anyanyelvi
nincs joga tevőlegesen változtatni a beszélőnek van joga tevőlegesen
nyelven változtatni a nyelven
- 2) csak a magyar nyelvből származó - lehet más nyelvből származó
elemekkel lehet új nyelvi formát alkotni elemekkel új nyelvi formát
alkotni

- 3) csak a magyar nyelv természetének, - más nyelv mintáit is lehet szabályainak megfelelő új elemet lehet alkotni alkalmazni új magyar nyelvi egységek alkotására
- 4) nyelvi egység szükséges - a nyelvi változatok rendszere hasznos

(Tolcsvai: Recepció...)

Már Tolnai *A nyelvújítás* (1929) című művében megjelenik az a megközelítés, amely a szűken értelmezett nyelvújítást azonosítja a nyelvbővítéssel, mely a későbbi szakirodalomban tovább szűkülve a lexika területére zárja a nyelvújítási eredményeket. Nézzük meg például Trudgill szociolingvisztikai tanulmányok alapfogalmainak összegzése céljából írt könyvét, ahol a szókészletbővítés címszón belül találjuk meg a nyelvújítás meghatározását: Szókészletbővítés (modernization, intellectualization) az a nyelvtervezési folyamat; amelynek során egy közösség nyelvének szókincse vagy kölcsönzés révén, vagy szóképzéssel, illetve összetétellel, vagy más belső szóalkotási eljárással bővül. (A magyarban a belső forrásból kiinduló szókészletbővítés neve a nyelvújítás (!), amelyben azonban sokszor „esztétikai”, és „nyelvhelyességi” szempontok is nagy szerepet kapnak, és többnyire nem nyelvészek, hanem nyelv-misszionáriusok irányítják.) A szókészletbővítés célja annak a lehetőségnek a megteremtése, hogy a beszélők könnyebben beszélhessenek és írassanak olyan tudományos és egyéb témákról, amelyekről addig a közösség nem, vagy más nyelven beszélt és írt (Trudgill 1997:75).

Mint látjuk, az *esztétikai*, és *nyelvhelyességi szempontok* már csak a szókincsbővítés területén belül jelennek meg. A meghatározásból az is kiolvasható, hogy még az sem teljesen bizonyos, hogy domináns-e az a szerep, amelyet a nyelvújítás területén töltenek be. Ez a felfogás elsődlegesen azért alakulhatott ki és szilárdulhatott meg, mert a nyelvújítás leglátványosabb eredményei egyértelműen a szókincsbővítés területén mutathatók ki. Ennek oka az, hogy a nyelv strukturális rendszeréből adódóan a fonémák, morféma rendszer, a szintagmatikus kapcsolatok sokkal szilárdabb, nehezebben változó, zárt állományt alkot, amelybe nehezebben épülnek be új elemek, mint a szemantikai, lexikai kevésbé strukturált, könnyebben variálható elemei közé. Ugyanakkor ez az a terület, amely minden más nyelvújító tevékenységben is jelen van; nem utolsósorban pedig azért mert ezen a területen szállhatott a legmagasabbra a nyelvújító képzelete, a leginkább elszakadva a nyelv hagyományától és az addigi nyelvi realitástól.

Az 1902-ben, majd 1908-ban is megjelent a kétkötetes *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* (Szily Kálmán), mely mintegy nyolc és félezer új szót tartalmaz. A nyelvújítás szóalkotási tevékenységének számszerű adatait nem ismerjük pontosan, de azon szavak száma, amelyek a mai napig használatban vannak kb. 10.000-re tehető. A szókincs bővítés és a nyelvtanítás kapcsolatáról a nyelvemesterek is szólnak. A kortárs nyelvemesterek szerzői „a kor szellemétől, törekvéseitől indítatva szinte küldetésüknek érzik, hogy bizonyítsák Európa művelt nemzetei előtt: a nyelvújítási harcokban megerősödött nyelvünk méltó helyet foglal el a nagy európai népek nyelvének sorában, értékeit tekintve vetekszik azokkal. Nyelvreírásán kívül céljuk, hogy a magyar néppel és kultúrával is megismertessenek. Igazi előzmények híján sikerük mindig a nyelvkönyvíró tehetségétől, tudásától függ” (Szili 1989:115).

A nyelvemesterek helye meghatározó a nyelvújítás folyamatában, a helyesírási szabályok tekintetében állást kellett foglalniuk a szerzőknek; ingadozást igen kevés könyv mutat. Mivel külföldiek számára kívánja továbbítani a nyelv ismeretét, a gyors változások – még ha azt csupán a szókincs bővülésének területén értelmezi is – semmiképpen sem jelennek meg a nyelvemesterek lapjain. A problémát vélhetőleg a legtöbb szerző érezte, s többféle módon próbált megoldást keresni.

a) Nem vett róla tudomást, s a nyelvemesterben még implicite sem jelenik meg. Erre példát nem tudunk, legalább néhány nyelvújítási szó, vagy grammatikai megközelítés fellelhető valamennyi nyelvemesterben. A továbbiakban ezt minimális megjelenésnek nevezzük (például Prágay 1841).

b) A nyelvi változásokat elméletben ismerteti, szól a legújabb folyamatokról, de a minimális megjelenésen felül sem a grammatikai szabályokban, sem a gyakorlati részben nem játszanak jelentős szerepet a nyelvújítási eredmények (például Ballagi 1842).

c) Elméleti leírástól mentes, a grammatikai részben sem mutathatóak ki a nyelvújítási eredmények, viszont a szövegek esetében bátran bevonja és alkalmazza az újításokat (például Kis 1834).

d) Elméleti leírástól mentes, de a grammatikai részben (az igeragozás rendszerének egyszerűsödésében, az egyeztetések területén, stb.) és a szövegminták esetében is tetten érhetőek a nyelvújítás eredményei (például Riedl 1858).

Mint említettük, a nyelvújításról nyelvkönyveink is szót ejtenek. Ezt olvashatjuk Mailáth 1841-ben megjelent tankönyvében: >>*Die ungarische Sprache ist unmöglich zu lernen, indem täglich neue und neue Wörter geschmiedet werden, so daß man nicht sicher ist, ob dasjenige morgen bestehen wird, was man heute gelernt,- denn das Wortschmieden geht*

*in's Unendliche!<< Mit nichten! Es ist wohl wahr, daß die Wortbildung, nicht aber die Grundregeln der Sprache, wofür wir eine mündlich genaue, wenn auch nicht schriftlich sisthematische Grammatik und Syntax besitzen, - gegenwärtig im Gähren ist; aber was thut das? Ist darum etwas eine Umwälzung der ganzen Sprache zu befürchten? Habe denn andere Sprache nicht dieselbe Krisis erlitten? und dennoch!**

Ezen a helyen meg kell említeni a *Debreceni Grammatikát* (1795), amely nem része a további elemzésnek, viszont a nyelvújításban fontos szerepet töltött be: az ortológia tudományos fegyvertényeiként jelentek meg a preskriptív grammatikai paragrafusok. A nyelv szabályainak betartását mindenkire nézve szigorúan kötelezőnek tekintette, szűk határok között elképzelve az újítási folyamatokat: „Az új Szók tsinálása ... nem tilalmas, sőt hasznos és kellő, kivált a tudományokban, de csak úgy, hogy helyesenn léssen.” (Előljáró beszéd XVIII). Szembehelyezkedve Kazinczyval elveti a fordítás minden formáját: „A sok illetéktelen fordítás erőltetett, homályos és idegenszerű szólásokat és kapcsolatokat teremtett a tiszta magyarság kárára. (...) Oka ennek, hogy a hagyománytól, a közszólásoktól eltértek. A tiszta magyarság pedig a vegyítetlen köznép ajkán van” (Előljáró beszéd XVIII). Adámi nyelvtanához hasonlóan a *Debreceni Grammatika* is felsorolja a töveket, a „rég Magyar Gyökérszókat” (241-299).

Elismerve a *Debreceni Grammatika* normatív érdemeit, jelentőségét, elterjedtségét, vitatom azt a nézetet, hogy az „újkori magyar nyelvtanítás alapjait” vetette volna meg. Hanzeli szerint Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmesterével* (1794) és a Révai *Elaboratior grammatica hungarica* (1803-1806) című munkájával együtt ez a triász alkotta meg az újkori magyar nyelvoktatás alapjait (Hanzeli 1989:404.). Véleményem szerint ahhoz, hogy a *Debreceni Grammatika* a nyelvtanítás alapműve legyen, szükséges lenne didaktikai megalapozottság és az élő nyelv tanításából kiinduló szemlélet, mellyel a mű nem rendelkezik.

A nyelvújítás első, magyar nyelvmesterben megjelent példája Adámi Mihály *Ungarische Sprachkunstjában* található, aki (1763) egytagú gyököket és külön jegyzékben közölt képzőket ad meg a grammatikának függelékeként. Márton József szótárai a nyelvújítás lexikai változásának kordokumentumai, „melyek 1799-től 1823-ig valóságos krónikása az irodalmi és a köznyelv fejlődésének, ép ezért mellőzhetetlen források annak megállapítására,

* >>A magyar nyelvet lehetetlen megtanulni. Naponta új és újabb szavakat eszelnek ki, így nem lehetünk abban biztosak, hogy amit ma megtanultunk, holnap még érvényben van-e; ez a szóalkotás végeláthatatlan folyamat!<< Tagadom! Az igaz, hogy a szóképzés jelenleg is forrong – na és? Ez viszont nem igaz a nyelv alapszabályaira, melynél - bár írásban nem szisztematikus -, de a beszédben pontos nyelvtannal és szintaxissal rendelkezünk. Ez egy olyan változás lenne, melytől az egész nyelvnek tartania kellene? Vagy más nyelvek nem szenvedték el ezt a krízist? Dehogynem!

mikor és mennyi idő alatt lett valamely új szó közkeletűvé” (Tolnai 1929:84). Ugyanakkor Márton magyarországi hatásának s utóéletének érdemeihez nem méltó voltát Mikó Pálné (1982:116) leginkább abban látja, hogy Kazinczy maradi debreceninek tartotta Mártont.

A nyelvemesterek egyszerre vettek részt a nyelvújítás produktív folyamataiban, s egyszerre érvényesítették a leírás és előírás szempontját. E szempontok együttes jelenlétének fontossága nem hangsúlyozható eléggé. A nyelvújítás szókészlet-bővítési, sztenderdizációs s kodifikációs törekvései is megjelennek a nyelvemesterek szókészletében, helyesírási mintáiban, valamint a nyelvtan tanítása során.

Az életkörülmények megváltozásával és a technikai fejlődés segítségével megindult a kommunikációnak, az információ továbbadásának és cseréjének a felgyorsulása. Nőtt a társadalmi migráció és a nemzeti határokon átívelő migráció is, amely a nyelv, mint az identitást kifejező eszköz felértékelődését, a magyar mint idegen nyelv fellendülését hozta magával.

6.4. A kodifikáció folyamatáról

Az 1825-ben alapított és 1831-től uralkodói jóváhagyással működő Magyar Tudós Társaság volt az első szervezet, mely a nyelvművelés feladatát intézményes keretek között látta el, tevékenységét pedig utódja, az Akadémia folytatta. Sztenderdizációs és kodifikációs törekvései a tudós közösség legitím erejével, presztízsével tudtak fellépni és hatni.

A Magyar Tudós Társaság hat osztályban kezdte meg működését. A korban felállított tudományterületi sorrendet mutatja, hogy az első a nyelvtudományi osztály lett, ahol a tagok Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Toldy Ferenc, illetőleg Kisfaludy Sándor, Kölcsey, Pázmándi Horvát Endre és Guzmics Izidor voltak. A második a bölcséleti osztály, melynek tagjai Döbrentei Gábor, Imre János, Berzsenyi Dániel és Szilassy János, akit a neveléstudományi munkássága miatt fogunk még említeni. A történelmi osztályba került Horvát István (aki visszautasította a tagságot), Petrovics Frigyes, Kazinczy Ferenc (!) és Kis János. A negyedik, a matematikai osztályba valamint a törvény-tudományba két-két tudóst választottak. A hatodik osztály a természettudományé lett, négy taggal.

A Tudós Társaság 1831. február 14-én tartotta első nagygyűlését. Ekkor további tiszteletbeli és a levelező tagokat választottak, mint például Fáy András és Czuczor Gergelyt. Külföldi tudósokat is tagjaik közé fogadtak, például Fessler Ignác magyar származású német történészt; valamint megfogalmazták a legfontosabb feladatokat. Ennek négy pontja rögzíti a

grammatika és a szótár elkészítésének sürgősségét, a Társaság évkönyveinek és folyóiratának megindítását, valamint a pályázatok kiírását (Sötér 1965:385-387).

Gyorsan érkeztek egymás után a normaértékű művek, 1832-ben kiadták az első helyesírási szabályzatot, melynek Vörösmarty Mihály volt az előadója (*Magyar helyesírás és szóragsztás főbb szabályai*), amelyben helyesírási, fonetikai, morfológiai kérdésekben foglaltak állást – elsősorban Révai Miklós nyelvészeti elveit véve alapul. 1834-ben, majd javított formában 1847-ben is megjelent az akadémiai nyelvtan, a Czuczor Gergely, Fogarasi János, Vörösmarty Mihály által megírt *A magyar nyelv rendszere*. A nyelvtan leíró jellegű, ismerteti az egymás mellett élő variánsokat – néhol további változatok létrehozására is buzdít – és javaslatot tesz valamely változat elsődlegességére. 1834-ben elkészült a filozófiai és a matematikai műszótár, a törvénytudományi pedig 1847-ben. Czuczor Gergely – Fogarasi János munkálkodásának köszönhetően 1862 és 1874 között kiadták *A magyar nyelv szótárát*, az Akadémia első értelmező szótárát. Ezek a művek nagyban hozzájárultak a nyelvújítás vívmányainak és a nyelvi normának a megerősítéséhez.

1834-ben indult útjára a Tudós Társaság folyóirata, a *Tudománytár*, 1855-től jelenik meg a *Magyar Nyelvészet* folyóirat. Az Akadémia pártolta a nyelvújítást. 1872-ben megindította a ma is megjelenő *Magyar Nyelvőrt*, szerkesztését a Szarvas Gáborra bízta.

A nyelvújítás általánossá tette a nyelvről szóló elmékedéseket, felgyorsította azt a folyamatot, amely szerint a nyelv csupán eszközként volt jelent a közgondolkodásban. A tudatos alakítása, fejlesztése, teremtése volt a főszerep.

6.5. A sztenderd nyelv fogalma

Magyar nyelvű írásbeliség, grammatikai hagyomány, a magyar nyelvű irodalom és a köznyelv a sztenderdizációs folyamatokat megelőzően nem volt egységes a nyelvhasználat számos területén. Az államigazgatás nyelve, a latin nem befolyásolta jelentős mértékben a mindennapi nyelvhasználatot, s mivel a nyilvánosságot biztosító publikációs lehetőségek sem voltak adottak, ezért a művelt nyelvhasználatra sem lehettek átfogó hatással az egyes nyelvjárásokban kibontakozó kezdeményezések.

A társadalom változásait követve a kommunikációs szintek és stílusok új elemekkel gazdagodtak (például polgári társalgás, a kereskedelmi nyelv változása, tudományos értekezések, stb.). A nyelvemesterek szövegmintái normatív, az irodalmi és a beszélt nyelvi formák sztenderd – sztenderdnek vélt, vagy sztenderdnek óhajtott – modelljeit sorakoztatják fel. Ennek szellemében, sajátos pragmatikai és kognitív jellegű szempontok fokozott

figyelembevételével jöttek létre a mintaértékű szövegek. A nyelvmesterek szövegeinek forrásaként a szerzők a hétköznapi művelt nyelvhasználatot jelölték meg, s implicite nyelvi mintáik kiindulópontjának tekintették. A nyelvkönyvek olyan nyelvi mintákat közölnek, amelyek szerzőjük intenciója szerint a helyes nyelvi viselkedésformát, a magyart anyanyelvként beszélők közösségének szóbeli kultúráját közvetítik. Ezek a nyelvi minták a – az oktatott beszédhelyzetekben – megfelelő beszédmodot jelentenek.

A „sztenderd magyar” fogalmát ekként határozza meg Trudgill: „Az a magyar dialektus, amelyet az írott szövegekben többnyire használnak, amit a művelt anyanyelvi beszélők beszélnek, és amelyet a magyarul tanuló nem anyanyelvi beszélőknek tanítanak. Egyetlen kiválasztott kiejtésváltozat, amely ehhez a dialektushoz társulna, nem létezik, de szókincsét és nyelvtanát szótárakban (például az *Értelmező szótárban*), illetve nyelvtanokban (például *A mai magyar nyelv rendszere* címűben) kodifikálták. (...)” (Trudgill 1997:77). A meghatározás a vizsgálatunk szempontjából több kiemelendő részt is tartalmaz. Egyrészt a nyelvtanokat és szótárakat nevezi meg a kodifikáció eszközeiként, másrészt pedig a sztenderdizált nyelv egyértelmű ismérveként határozza meg a külföldiek számára tanított nyelvváltozatot.

7. AZ OKTATÁSRÓL

Az oktatás és a nyelvtanítás történetét kutatva, a szakirodalom bemutatja az intézményes nevelés történetét, megtaláljuk a különböző szemléletek és módszerek változásrajzát, problémátörténeti vizsgálatát és elemzését, ugyanakkor alig esik arról szó, hogy létezett, s hosszú időn keresztül fontos szerepet játszott a nevelés történetében a nem intézményesített oktatási folyamat, amely alatt a magántanárok tevékenységét értjük. A felvilágosodás korából, az intézményes iskolarendszer korszerűsítésének kapcsán megtaláljuk azt a kérdést is, hogy a nyilvános vagy magánnevelés a célravezetőbb. A nem intézményesített nevelői tevékenység nehezen kutatható, hiszen csak közvetett adatok alapján tudunk megállapításokat tenni, viszont a magyar művelődés történetében jelentős szerepet játszottak a nemesi házak nevelői. Erről a tárgykörrel megjelent csekély számú publikáció közé tartoznak Fehér Katalin (1999:49-66, 2005) és Kornis Gyula (1927:489-511) megjelent írásai.

A vizsgált korszakban – különösen annak első szakaszában – a magyar nyelvet tanuló külföldiek többsége a magántanulóként folytatta tanulmányait. Két nagyobb réteget tudunk korosztály szerint elkülöníteni a 18. században és a 19. század elején:

- a) akik gyermekkorukban tanultak magyarul, azoknak általában ezek a magántanárok más stúdiumokat is tanítottak, a gyermekek átfogó oktatásáért és nevelésért voltak felelősek;
- b) a felnőtt nyelvtanulók a mai napig létező magánórához hasonló keretek között tanultak magyarul.

Mikor áttekintjük a legfontosabb nevelési elveket és intézkedéseket, azt tartjuk szem előtt, hogy ugyanezen történések, törekvések és irányzatok hatottak a magántanárok munkájára is, akik általában jól képzett pedagógusok voltak, és figyelemmel kísérték a kortárs tudományos élet változásait, sőt részt is vettek abban.

A felvilágosodás eszméi a nevelés területén is számos újítást hoztak. Az elsajátítandó tudás mennyisége megnövekedett, újraszervezése szükségessé vált. Az iskolarendszer átszervezésével összefüggésben számos olyan kérdést döntöttek el, amelyek a máig hatással vannak oktatásunkra. (Ilyen például az oktatási nyelv kérdése, a kötelező iskolalátogatás, a tanító és tanárképzés, stb.) Az oktatási rendszer általános kiterjesztése állami szabályozók irányítása alatt történt, ezáltal megkezdődött az oktatás laicizálódása.

7.1. Előzmények

A 18. és a 19. század első felének nevelési nézetei között visszaköszönnek az elődök gondolatai, melyeket új elemekkel és változó hangsúllyal dolgoznak új egységekké. A vizsgált korszak magyar nyelvtanítását elemezve, a nevelés- és oktatástörténeti előzmények közül azon területek, korszakok, eszmék és gondolkodók szerepét célszerű középpontba állítani, amelyek a nyelvszemléletet és a nyelvoktatást számára meghatározók. Ilyen görög és latin grammatikai hagyomány, Comenius nyelvtantói munkássága, a pietizmus, amelynek hatása alatt jött létre az első, a továbbiakat meghatározó magyar nyelvemester, valamint a jezsuiták közép- és felsőoktatási tevékenysége.

7.1.1. Szemelvény az ókori és a középkori hagyományból

Az ókoriak önismeretre való nevelése, a középkori vallásos, keresztény szellemű ember sokoldalú képzése, a reneszánsz kor harmonikus ember ideálja, vagy a természet megismerésének igénye mind megtalálható a vizsgált korszakban. A humanista nevelés fő célja a nyelvtanulás, mindenek előtt a latin és görög nyelv elsajátítása. Ez a célkitűzés olyannyira beleivódott a hagyományba, hogy a humanizmus korára vezethető vissza a latin mint tudományos nyelv újbóli megerősödése (Balassa 1930:129-131). Az érdekes és élvezetes, szemléltető oktatás fontosságát hangsúlyozza a humanista mester, Erasmus is. Ő a nevelést négy részre osztja: elkülönít valláserkölcsi, értelmi, gyakorlatias és formális nevelést, ez utóbbi alatt az illedelmesség megtanulását érti.

Az állam boldogulásának és az egyén boldogságának az összefüggésére is többen rámutattak már: megtaláljuk nemcsak a humanisták, hanem az ókori görögök írásaiban is. Az a kérdés sem új keletű, hogy nyilvános iskolában kell-e tanulni, vagy eredményesebb a magánnevelés. Quintilianus a nyilvános iskolázást ajánlotta, míg Erasmus a tanítás kezdeteinél a magánnevelést javasolta, és amennyiben lehetséges, az elemi ismeretek megtanítását a szülőkre bízva. Luther szerint az iskolákra azért van szükség, mert bár a legjobb a tapasztalat útján való tanulás, azonban az túl időigényes, gyorsabban hozzájutunk a szükséges ismeretekhez az iskolák segítségével.

Az ókori skolasztika hagyománya a természettudományok hangsúlyosabbá válásával kezdett visszaszorulni. Descartes műve, az *Értekezés a módszerről* (1637) sokaknak adott ismeretelméleti kapaszkodót, s a karteziánusok nézetei is segítették a nevelés tartalmának kiszélesítését.

7.1.2. Comenius

Jan Amos Komenský (1592-1670), a cseh származású gondolkodó nézetei, tanai máig hatnak az oktatás gyakorlatára és elméletére egyaránt. Comenius szerint az összes emberi ismeret visszavezethető a legegyszerűbb, legáltalánosabb alapfogalmakra, melyeket összekapcsolva megkapjuk az általános műveltség eszményét, a „tudományok tudományát”, vagyis a pánszófiát. A felvilágosodás eszméihez közel álló gondolata szerint ez az eszményi műveltség segíti hozzá az embert a boldoguláshoz és a boldogsághoz. Ha mindenki megismeri a helyes utat, akkor nem fog arról letérni, mert az vezet el a boldog szebb jövő felé, ahol mindenki bölcs, igazságos és mértékletes. A felvilágosodás előfutárának tekinthető abban az értelemben is, hogy hitt a nevelésben, abban, hogy ezzel megoldhatók a társadalmi bajok.

Comenius célja, hogy „olyan módszert találjon, amelyben a tanároknak kevesebbet kell tanítani és a tanulóknak többet tanulni, mert akkor az iskolában kevesebb lesz a felesleges gyötrelem és láрма, és több az előrehaladás, amelynek eredményeképpen majd a keresztény közösségen a sötétség és széthúzás helyett világosság, nyugalom és béke honol” (Bárdos 2005: 41). Módszerének leírásában összefoglalta a (nyelv)tanítás eredményességéhez leginkább szükséges alapvetéseket. Ezek a szemléletesség, a rendszeresség, a következetesség, a természetesség, az egyszerűség, a tudatosság és a tananyag koncentrikus bővítésének elve. A rendszeresség alatt nem a szisztematikus tanulási folyamatot értette, hanem a tananyag felépítésére vonatkoztatta, ahol az előzmény előkészíti az azt következő tananyagrészeket, tehát a tananyag egyes részei összefüggőek, egymásra épülők. Leírta, hogy a fogalmakat rendszeres szabályokba kell szedni, melyek nemcsak a megértésben, hanem az ismeretek hosszú távú megőrzésében is segítenek (Balassa 1930:201-202). Az első lépés a megértés, mivel olyan ismeretet nem lehet megjegyezni és alkalmazni, amelyet nem ért a tanuló. Hangsúlyozta a kétféle munka erkölcsi értékét. A megismerés és megértés hatékonyságát növeli, ha minél több érzékszervet kapcsoljunk be a folyamatba. Ezt követi a gyakorlás, melyet addig kell folytatni, míg az utánzás nem lesz tökéletes. Módszereiben felfedezhetjük az ókori és humanista hagyományt, például Vives pedagógiai felfogását (Kéri 1993).

Nyelvpedagógiai szempontból meghatározó munkái a *Didactica Magna* (Nagy oktatástan), a latin nyelvtanuláshoz használt VIA könyvek (*Vestibulum, Ianua, Atrium*), melyek három szintre osztják a nyelvtanulás anyagát. Legnagyobb hatású pedig az olvasás,

nyelvtanulás tankönyve, az enciklopédikus jellegű *Orbis sensualium pictus* (A látható világ képekben), mely a témaválasztást és a feldolgozás módját tekintve is nagy hatást gyakorolt a későbbi nyelvkönyvekre. 1658-as első nürnbergi megjelenésétől 1967-es kiadásáig – számos átdolgozásban – több mint háromszáz kiadásban jelent meg, és 22 nyelvre fordították le. Az illusztráció az 1669-es nürnbergi kiadásból származik:

A kiválasztott témákat megjelöli a címben (például *Invitatio*, *Coelum*, *Aër*, *Aqua*, *Terra*, *Homo*, *Ars scriptoria*, *Humanitas*, stb.), a hozzá kapcsolódó szavakat szövegbe ágyazza, melyet egy a szöveg fölött található kép magyaráz. A kép elemei számozottak, melyek ezáltal azonosíthatók a szövegben; egyszerre tankönyv és szótár, valamint kulturális tudáskészlet reprezentációja is. Kiindulópontjai az anyanyelv elsajátításakor megismert szavak, s ezekhez rendeli hozzá az idegen nyelv szavait, így a nyelvtanulás során megfordul a beszéd és írás

sorrendje. Szöveg és kép elválaszthatatlan egységben jelenik meg. A szerző bevezetőjében a módszer hármasságáról beszél: a könyv segít a bevezetésben, megszeretteti az olvasást és egyben esztétikai élményt is nyújt.

A Sárospatakon összegzett drámai játékok okán őt tekintjük a nyelvi játékok meghonosítójának és a dramatizáló nyelvtanítás elindítójának is (Bárdos 2005: 45).

Comenius elvei és módszerei, kreativitása és eredetisége az évszázadok során szünet nélkül fejtették ki hatásukat.

7.1.3. A pietizmusról

A pietizmus a magyarországi oktatási reformok egyik megindítója. A periodizáció kezdetét jelző, a magyar nyelvoktatás szempontjából jelentős mű, Bél Mátyás *Sprachmeistere*, ennek a szellemi áramlatnak a hatása alatt született meg.

A pietizmus a *pietas*, azaz *jámborság* szóból ered. A 17. század elején megjelenő, s a század végére kibontakozó mozgalom, melyet a protestáns egyház teológiai nézeteinek reformtörekvései hívtak életre. A pietisták elsősorban a Szentírás tanításaira irányították a figyelmet, elvetették a dogmatizmust, az evangélium szellemét igyekeztek feléleszteni, a kereszténységet megélni.

Philipp Jacob Spener

A pietizmus kezdetét 1675-re tehetjük; ekkor jelent meg Jacob Spener drezdai lelkész *Pia desideria* című írása, melyben kifejtette eszméinek lényegét. Bár voltak előfutárai a 17. század elején, a pietizmus igazán Philipp Jacob Spener és tanítványa, August Hermann Francke munkássága nyomán terjedt el. A mozgalom az individualizmus és a romantika előfutárának tekinthető. A 17. század végén a lipcsei egyetem fiatal tanárai az Újtestamentum tanítása kapcsán terjesztették az egyéni jámborság, vallási tisztaság és szemlélődő életforma tanait. Mivel ott betiltották előadásait és összejöveteleiket, az újonnan megalapított hallei egyetemen fogadta be őket: így vált Halle a pietizmus központjává. Az itt tanuló magyar evangélikus lelkészjelöltek hazatérve is – Pozsonyban, Sopronban, Késmárkon, Lőcsén, Eperjesen, Győrben stb. – a pietizmus irányelvei szerint kezdték meg munkájukat.

A pietizmus szemléleti elveinek alapja, hogy minden a világon, így a nevelés is, Isten dicsőségét szolgálja. Az oktatás, nevelés fő feladata a keresztény hitnek és Isten szeretetének az elmélyítése és a bűn elkerülése. Minden bűn forrása a tétlenség, s ahhoz, hogy az ember

hasznos és tevékeny tudjon lenni, gyakorlati felkészültségre van szüksége. Comenius elveit Franke jól ismerte, de míg Comenius ezt a gyakorlati tudást csupán a nyelvtanításban látta, addig Franke egész széles körben valósította meg a hasznos ismeretek oktatását. Halléban iskolákat alapított, ahol természetrajzot, történelmet, német ékesszólást és francia nyelvet, földrajzot, kísérleti fizikát, számtant és mértant, valamint csillagászatot tanítottak. A foglalkozások között szerepelt műhelyek látogatása, kézi munka, s hetente egyszer német és latin újságok olvasása is. Az irodalmi művek esztétikai értékét nem tartották fontosnak, a nyelvek kapcsán inkább azok megtanulását hangsúlyozták.

Bél Mátyás hallei tanulmányai során találkozott az evangélikus pietizmussal, éppen abban az időben, mikor Halle a mozgalom központjának számított. Annak vezetőjével, Frankével pedig szoros személyes kapcsolatot alakíthatott ki, mint tanítvány, illetve gyermekeinek nevelője.

Magyarországon – főleg csekély létszámukat figyelembe véve – a pietisták hatása igen jelentős. „Azt a fáklyát, amelyet művelődésünk terén a 17. sz. végén még a református értelmiség vitt kezében, most – egy időre, nem sokáig – az evangélikus vette át. Miért? (...) Az a társadalmi bázis, amelyhez ez az értelmiség kapcsolódott, polgárabb jellegű volt itt, a viszonylag épebben megmaradt és fejlettebb északnyugati peremvidék régi városai között, mint az ország más vidékein. Sok közvetlen szál fűzte e városokat gyakran többnyelvű, egyszerre német, magyar, szlovák polgársághoz, amely etnikai megkülönböztetés nélkül magyarországinak, Hungarusnak tekintette és nevezte önmagát egészen addig, amíg a 18. sz. vége felé szét nem váltak az eltérő nemzeti mozgalmak útjai” (Kosáry 1980:43-44). A vizsgálat szempontjából kiemelt jelentősége az, hogy hatására a modern nyelvek oktatása teret kap a szervezett oktatásban.

A pietizmus tanai a felvilágosodás eszméiben oldódnak fel.

7.1.4. A jezsuiták tevékenységéről

A 15-16. században katolikus felekezeten belül is megjelentek – főleg a reformáció hatására – a megújulás törekvései. A katolikus reform legnagyobb hatású szerzetesrendje a Jézus Szíve Társasága, melyet 1534-ben alapított Loyola-i Ignác baszk katonatiszt.

Feladatai közé tartozott az oktatás, egyházi és világi tudományok művelése is. Az oktatás fő feladatának a vallásos ember kinevelését tartották. A jezsuiták 1767-ben negyvenkét gimnáziumban, három egyetemen (Nagyszombat, Kassa, Kolozsvár), három akadémián (Buda, Eger, Győr), négy elemi iskolában tanítottak, és tizennyolc szemináriumot,

konviktust vezettek (Török: A kereszténység...). A korszak híres jezsuitái között felfedezhetjük Hell Miksa (1720-1792), Sajnovics János (1733-1785), Baróti Szabó Dávid (1739-1819), Faludi Ferenc (1704-1779), Pray György (1723-1801) és Katona István (1732-1811) nevét is.

Az erősen központosított felépítésű rend a 18. században élte aranykorát, iskolái virágoznak, a tudományok művelésében élen járt, valamint politikai befolyása és vagyona is jelentős volt. A rend feloszlásakor (1773) Magyarországon 44 rendházban 838 jezsuita dolgozott. A szerzetesek nyelvismeretének számadatai reprezentatív értékűek, mutatják a rend nemzetköziségét. Ebből kiderül, hogy nem minden Magyarországon működő szerzetes beszélt a magyar nyelvet, hanem a nemzetiségi hovatartozás és a latin nyelv ismerete volt a döntő. A nyilvántartásuk szerint ekkor a 625 jezsuita szerzetes közül 224 nem beszélt magyarul. A rendtagok nyelvismeretét tekintve 401 beszélt magyarul, 276 németül, 235 szlovákul, 15 románul, 10 horvátul és szerbül, olaszul és örményül 3-3.

1735-ben új tanulmányi rendet vezettek be, amely szerint a latin nyelv tanulási módszere a következő lett. A tanár felolvasta a megtanulandó latin szöveget, megmagyarázta az értelmét, kiemelte a fontosabb vagy szebb részeket, vonatkozásokat. Ezekről a tanulók jegyzeteket készítettek, lefordították a tananyagot a tanulók anyanyelvére, és néhány diák megismételte az elmondottakat. A következő órára tartalmi kivonatot készítettek a tanulók, amelyet szükség esetén javítottak. Az egyik diák kikérdezte a többieket (Mikonya: A történelem...).

Magyarország közép- és felsőoktatási intézményeiben a jezsuiták irányítása alatt ezzel a módszerrel tanult latinul a diákság több mint fele.

7.2. A 18. századi nevelés nézeteiről

A 18. századot joggal nevezték a „pedagógia századának” (Mészáros–Németh–Pukánszky 2005:94). Számos történelmi, filozófiai, társadalmi hatás vezetett el odáig, hogy a kor szinte valamennyi gondolkodója foglalkozott a tanítás ismeretanyagának, formájának, szervezetének stb. megújításával. A tanítás tartalmának és módjának átalakítását a különféle eszmék, politikai és szellemi áramlatok határozták meg. A német filozófiában gyökerező pozitívizmus, a folyamatosan változó nacionalizmus, az egymásnak feszülő liberalizmus és konzervativizmus éppúgy hatást gyakorolt az oktatásügyre, mint a filantrópizmus, a naturalizmus vagy a neohumanizmus eszméi. A kor pedagógiai témájú művei kiegészítik a nyelvmesterek szigorú szabályok közé szorított tartalmából leszűrhető következtetéseket. Az

oktatási elvek és a módszertannak foglalkozó források áttekintése azért jelentős a kutatás számára, mivel segítségükkel pontosabb képet kapunk a (nyelv)tanítás menetéről.

7.2.1. Filozófiai áramlatok a pedagógiai gondolkodásban

Az eszmék közös kiindulópontja az oktatás megreformálása, melyek az egyoldalú latinos oktatással szembehelyezkedve – vagy azt kiegészítve – a nevelés kiszélesítésére törekedtek. A reformtörekvéseket a kiüresedett klasszikus tanulmányok, az öncélú formális oktatás és a sablonossá vált oktatási módszerek tették időszerűvé. Az elvek és irányzatok között találunk összefüggéseket és átfedéseket; például az utilitarizmus elvét felleljük több oktatáselméleti irányzatban, s van olyan gondolkodó, aki több eszmerendszerhez is köthető. Ilyen például Jean-Jacques Rousseau, kinek nevelési eszméi hatottak a filantrópizmus vagy a naturalizmus irányzatára is (Balassa 1930:109).

Az emberbarátok (filantropisták) – például Joachim Heinrich Campe, Tessedik Sámuel vagy Pestalozzi – a vallási toleranciát, a közvetlenül hasznosítható tudást, a természetességet, a nyilvános oktatást és pedagógiai realizmust hirdették, mint nevelési eszményt. A gyermek, mint természeti lény idealista, rousseau-i képét továbbfejlesztették, az adott társadalom reális keretei között értelmezték. A nevelés a hivatását ellátó polgár erényeit – pontosság, megbízhatóság, önfegyelem, mértékletesség, puritán életmód – volt hivatott kialakítani (Mészáros–Németh–Pukánszky 2005:105). Hangsúlyt fektettek a természet megfigyelésére és az élő idegen nyelvek tanulására.

A pedagógiai *naturalizmus* leginkább Rousseau *Emiljére* alapozta nevelési módszerét, melynek értelmében a tanítás célja az emberben lakozó természet kibontakoztatása. A pedagógiai *neohumanizmus* gondolkodásának alapját a görög és római antikvitásból merítette, melyet szerinte a „nemes egyszerűség és csendes nagyság” (Johann Winckelmann) jellemzett. Az oktatási reformot nem a klasszikus tanulmányok rovására akarták megvalósítani, hanem új tartalommal gondolták megtölteni a görög-latin stúdiumokat. Céljuk az ember sokoldalú, de legfőképpen esztétikai kiművelése: fel kell ébreszteni az emberekben a képességet a szépség meglátására. A neohumanista felfogás értelmében ez a nevelés valódi célja. A *liberalizmus* hatása leginkább az individuális nevelésben jelentkezett, a nacionalizmus hatására pedig lényeges oktatási tartalomként kezelték a történelemoktatást és az anyanyelven való tanulást. (A nevelési irányzatokról bővebben Kéri 1997).

1814-ben jött létre a pesti egyetemen az önálló pedagógiai tanszék, ami lehetővé tette egyrészt a tudományterület eredményeinek rendszeres feldolgozását, másrészt közvetítette a

külföldi szakirodalmi ismereteket. August Herman Niemeyer Christian *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts* (Halle 1796) Schwarz négykötetes *Erziehungslehre* (Lipscse 1802-1808), Eduard Milde *Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskunde* (Bécs 1813) Ignaz Demeter *Vollständiges Handbuch* (Bécs, 1821) voltak – különösen Milde és Niemeyer munkái – a legnépszerűbb és legnagyobb hatást kifejtő, széles körben használt pedagógiai elméletei.

7.2.2. Az átfogó nevelési-oktatási rendszer: Ratio Educationis

Az iskolázás egész Európában állami üggyé vált. 1770-es években a Monarchiában is megkezdődött az oktatásügy megújítása, az iskolaügy politikai kérdés lett. „Az ifjúság helyes nevelése és az egész oktatás irányítása (...): ez az országok szilárd alapja, ettől függ a közjólét” (Ratio 1981: 17).

Az iskolázás már nem kizárólag az egyház és a földesúr hatáskörébe tartozott. Bár az egyházi iskolák megtartották önállóságukat – például a protestáns iskolák többsége szembe is helyezkedett a Ratiók tartalmával –, mégis igazodtak az állam által meghatározott, központosított iskolák irányítási rendjéhez, követelményeihez, valamint az állam bizonyos – változó mértékben – felügyelete alá vonta az ezen vallási felekezetekhez tartozó iskolákat is.

A tanulás célja, hogy az alattvalók tudásukat az állam javára tudják fordítani, birtokukban legyenek azon ismeretek, melyek az állam szolgálatához elengedhetetlenek és szükségesek. Ez a cél egyaránt vonatkozik, társadalmi rangtól függetlenül, valamennyi alattvalóra, sőt az uralkodóra is. A (neo)humanista, felvilágosult, jozefinista oktatási célok az alattvalók és az állam érdekében (legalább minimális) műveltség megszerzésére, az értelem, a gondolkodás pallérozására, a tudás utáni vágy felébresztésére törekedtek, valamint fontosnak tartották a jó és helyes esztétikai ízlés kialakítását.

A Ratio szakirodalmi megítélése nem egységesen pozitív, hatékonyságának mértéke vitatott. Nem a jelentőségét kérdőjelezi meg, hanem hatásának mértékében térnek el a vélemények. Több kutató meglátása szerint (Fináczy 1927; Mészáros 1968) nem tudott kellő befolyást gyakorolni sem a 18. század végén, sem pedig később. „A közoktatás egyetemes rendezésének sikere mind szervezeti mind tanulmányi tekintetben oly szellemi és anyagi erőforrásokat kívánt volna, melyekkel Magyarország nem rendelkezett. Hiányoztak az új feladatokkal megbirkózni tudó, kellően képzett tanítók és tanárok, hiányoztak az oktatás segédeszközei (felszerelések, könyvtárak, természettudományi gyűjtemények, térképek, stb.) és az új tantervhez alkalmazott iskolakönyvek. Ily körülmények közt a tanulmányi rend

újításainak nagy része egyelőre papiroson maradt.” (Fináczy 1927:340) Ugyanakkor Kornis Gyula (1927) a Ratio Educationist a magyar művelődés első egységes kódexének nevezte, Kosáry Domokos és Pukánszky Béla is igen nagy jelentőséget tulajdonít neki.

A John Locke által kifejtett közvetlen hasznosság, utilitarizmus elve alapján alakították át az elsajátítandó ismeretek meghatározását, a klasszikus latinos műveltség tartalmak mellett szem előtt tartva az eljövendő életvitel számára hasznos ismeretek megszerzését. Így kezdődött el az egyes iskolák szakterületekre való specializációjának folyamata, s lett az oktatási anyag része például a gazdálkodás, a számvitel, az élő idegen nyelvek, az új filozófiai és szépirodalmi irányzatok megismerése, a modern természetrajzi tantárgyak vagy a földmérés. „Az egyének a társadalomban való boldogulása pedig akkor valósulhat meg, ha az ifjak – egyéni képességeik és jellemük következetes fejlesztése mellett – azokban a tudományokban is kiműveltetnek, „amelyek később kinek-kinek hasznára és segítségére lehetnek” (Ratio 1981:17).

1777-es első Ratio Educationist 1806-ban dolgozták át. A feloszlatott jezsuita rend vagyonából létrehozott tanulmányi alap biztosította a pénzügyi fedezetet a reformtörekvésekre, amelyből az oktatás valamennyi szintje részesedett, ugyanakkor át kellett szervezni az oktatási rendszert is, mivel a magyarországi közép- felsőfokú iskolák több mint fele a rend irányítása alatt állt (Horváth 1988:148). A Mária Terézia által megkezdett, és a II. József által következetesen, radikálisabban folytatott oktatáspolitikai reformok hatottak az oktatás valamennyi területén, így még a nyelvtankönyvekben is helyenként tetten érhetők. De nehéz eldönteni, hogy mely tananyagrészek születnek meg az oktatás központilag kidolgozott és elterjesztett módszereinek, törekvéseinek hatására. Ennek oka, hogy ezen reformok is építenek a hagyományra, nem eltörölni és újraírni kívánják azokat, hanem a felvilágosodás szellemében megreformálni.

A 18. század vége s a 19. század eleje Európa-szerte az oktatási rendszer kiépítésének, átszervezésének és a tankötelezettség bevezetésének az időszaka volt. A Ratio expressis verbis nem mondja ki a tankötelezettséget, csupán azt, hogy az új közoktatási rendszer áldásait mindenki számára elérhetővé kell tenni. A Tanfelügyelők 1778-as értekezlete értelmezte úgy a rendelkezést, hogy a 6-12 éves kor közötti iskoláztatást mindenki számára kötelezővé tette. Ez nem volt egyedi jelenség, a század folyamán valamennyi európai országban törvénybe iktatták a tankötelezettséget. Az oktatási rendelet megreformálta a tanítás tartalmát, a máig is érvényes kötelező, ajánlott és választható tantárgyakra osztva az ismereteket. A reáltárgyak, a német nyelv, a földrajz és a magyar történelem is nagy szerepet kaptak. A nyelvművelés és a vele kapcsolatos nyelvoktatás szabályozásában,

korszerűsítésében s népszerűsítésében fontosabb szerepet játszott a Ratio Educationis. A rendelet egységben szemlélte az elsajátítandó ismereteket, ezért hasznos iskolán kívüli, szabadidős tevékenységi formákat is ajánlott. Tankerületeket hozott létre, melyek egyszerre láttak el irányító és ellenőrző feladatot.

Ratio Educationis határozatának megfelelően 1776-ban, Bécsben, majd 1786-ban Budán jelent meg a *Kern des Methodenbuches* metodikai alapmű (Horváth 1988:175-178, Mészáros–Németh–Pukánszky 2005: 289-290), mely kidolgozta – elsősorban a normaiskolák számára – a Felbiger-féle normamódszert. A normaiskolák („kiemelt anyanyelvi iskolák”, „schola capitalis”) központi mintaiskolák, melyekben ezen oktatási módszer volt a követendő, egyben a tanítók képzésére szolgáló gyakorlóiskolák is voltak. A normaiskola lett a tanítóképzés új intézménytípusa. Az első normaiskolát – ahol Felbiger vezetésével továbbképző tanfolyamok is folytak – Bécsben nyitották meg 1771-ben, ezt követte 1775-ben a pozsonyi, 1777-ben a budai és a nagyvárad (itt Révai Miklós tanította a rajzot és az építészetet), majd egy évvel később megnyílt a kassai, a pécsi, a beszercebányai és a győri intézet is.

A normaiskolák számára előírt eljárásokon keresztül a Ratio módszertani újításokat is bevezetett, melyek hatottak a nyelvoktatásra is. A rendelet jelentőségét növeli, hogy ez az első központilag megfogalmazott és elterjesztett metodikai leírás is. A diákokkal egyenként való foglalkozást felváltotta az „együtt tanulás”, amelynek értelmében a tanító az egész osztállyal egyszerre foglalkozott. Ennek következményeként megjelennek az olvasókönyvek, ezáltal lehetővé vált az olvasmányok közös, kérdés-válasz struktúrában való feldolgozása. Következő lépésként tudatosan irányított tanítói kérdések megfogalmazását, vagyis a „katekizálás” eljárását, a kérdés-felelet formájában történő tanítást javasolja. A tananyag rögzítésének elősegítését a részint felmutatható tabellákra írt tartalmi vázlatokkal, részint kezdőbetűk segítségével előhívott ismétlő kérdések segítségével képzelték.

A német nyelv – egy élő idegen nyelv – tanítása minden iskolai szinten kiemelt szerepet kapott. A rendelkezés ezen eleme számos vita forrásává vált. A nemzeti ellenállás eredményeként 1790-ben törvénybe iktatták a magyar nyelv iskolai oktatását is azoknak, akik nem tudtak magyarul. Az oktatás reformjainak kiindulópontját jelentő Ratio Educationis a magyar vagy bármely más hazai nyelv tanulásáról és gyakorlásáról szól, célja, hogy a Monarchiában minél több nyelvet sajátítsanak el az alattvalók, teret adva ezzel az összes nemzetiség nyelvének.

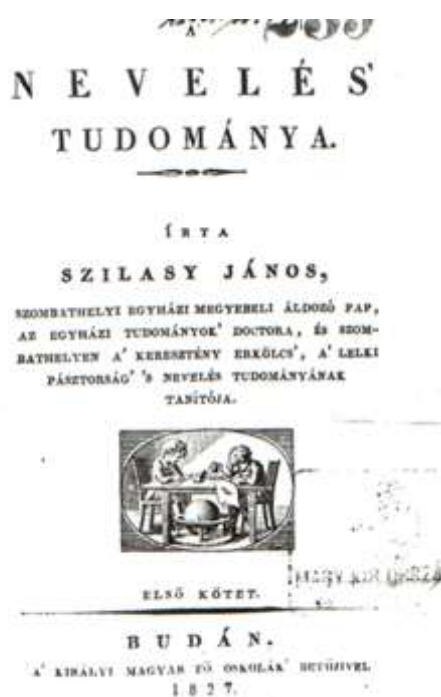
7.2.3. A magyar módszertani szakkönyvekről

Az 1777-es tanügy reform hatására számos módszertani mű és oktatási segédanyag látott napvilágot.

Perlaki Dávid 1791-es könyve úttörő jelentőségű a maga műfajában, mivel ez a neveléssel hivatásszerűen foglalkozók számára készített első magyar nyelvű kézikönyv (Fehér 1999:82). A felvilágosodás optimizmusa és a filantropizmus eszméi tükröződnek *A gyermekek jó neveléséről való rövid oktatás* című műben, melyben hivatkozik Locke, Rousseau, Saltzmann, Campe, Rochow és Felbiger műveire. Teljes címlapját is érdemes idéznünk: *A' gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás melyet a' szüléknek és a gyermek' tanítók' s nevelőknek kedvéért össze szedette Perlaki Dávid A Komáromi Evang. Ekk. Tanítója 's megyebéli fő Esperestje. A szegényebb Osk. Tanítóknak, ingyen. Komáromban, Wéber Simon Péter' betűivel.* A címlapról levonhatjuk azt a következtetést, hogy a szerző egységben szemlélte az oktatás folyamatát, s valóban, a könyv tartalma szerint is, a szülői és az iskolai nevelést szoros együttműködésben gondolta megvalósítandónak. A gyermek nevelésének szakaszait a megszületéstől az iskola elhagyásáig követte végig. Hangsúlyozza, hogy a nevelés során a gyermek természetéből kell kiindulni, azzal a céllal, hogy ő is ismerje meg önnön természetét és képességeit. Fő nevelési módszerként a meggyőzést, a szoktatást, a gyakorlást, az elismerést és a jutalmazást emeli ki. A latin nyelv oktatásával szemben kiemeli a „reális ismereteket” fontosságát. (Perlaki 1791: 54). A korai tanítás a szülői nevelés azért lényeges, mert „a' mit gyenge korában meg tanulnak, és meg szoknak; többnyire természetté válik az ő nálak” (Perlaki 1791:1). A címlapból még az is kiderül, hogy a szerző annak is nagy figyelmet szentel, hogy azoknak a tanítóknak is rendelkezésére álljon a könyv, akik esetleg annak árát nem tudnák megfizetni.

Szilasy Jánosnak, a szombathelyi papnevelde tanárának, a' keresztény erkölcs', a' lelki pásztorság' s nevelési tudományok tanítójának, 1827-ben jelent meg Budán *A' Nevelés' Tudománya* című munkája, melynek elismeréseképpen a Tudós Társaság első tagjai közé választotta. Ezt a művet Mészáros István a neveléstörténeti szakirodalom az első magyar rendszeres neveléstani összegzésének nevezi, mely első a nevelésről értekező ismeretterjesztő művek sorában (Mészáros 1977). Az oktatás, nevelés kettős célját határozza meg, egyrészt jó embert, másrészt a társadalom hasznos tagját kell kinevelni. Comeniushoz hasonlóan fontosnak tartja az életkori sajátosságokhoz alkalmazkodó, lépcsőzete tanítási folyamatot. Ő is a gyermekben már eleve meglévő képességek kiműveléséről beszél, ahol a nevelés

tudományának az a szerepe, hogy felfedje és szabályokba rendezze azokat a módszereket, amelyek segítségével a gyermek adottságai kiteljesedhetnek. Az oktatás legmegfelelőbb módja – a kor felfogásával összehangolva – a természetben rejlik, annak megtapasztalása nyújtja a legtisztább tudást.

Szilasy művében külön szól a nyelvtanításról, igen érdekes, s később kiteljesedő gondolatot fogalmazva meg. Kimondja az első nyelv és az idegen nyelv párhuzamosságának elvét, szerinte a tanítás során úgy kell eljárni, ahogy az anya tanítja beszélni gyermekét. Lényeges a tiszta és pontos kiejtés – melynek fontosságát Vályi is hangsúlyozza előszavában – és a redukált pedagógiai nyelvtan. A nyelvtanból csak a legszükségesebbeket szabad bevonni az idegennyelv tanulásába, inkább példákra alapozva kell folynia a tanításnak. Egyformán kell az íráskészség és a beszédkészség fejlesztésére figyelmet fordítani. A tanítás anyagát illetően az egyszerűbbtől kell haladni a bonyolultabb felé, és

ha a nyelvhasználati gyakoriságot vesszük figyelembe, akkor előbb a mindennapi, majd a ritkább beszédmódokat kell elsajátítani (Petrich 1937:22). „A neveléstudományi mű egyrészt a korszak mértékadó pedagógiai gondolkodóinak (Locke, Rousseau, Kant, neohumanizmus, filantropizmus, saját kora népszerű szerzői: Niemeyer, Milde) eredménye alapján készült alapos szintézis, másrészt a nyelvújítás utáni, reformkori szép magyar nyelven, világosan és szabatosan megfogalmazott mű: a hazai neveléstudomány szaknyelvének első sikeres próbája, figyelemreméltó önálló alkotás” (Pukánszky–Németh: Neveléstörténet).

A magánnevelés kérdéseire kapcsolódó írásokat is találunk, ilyen például Klobusiczky Antal *Hasznos mulatság* (1764) című munkája, amely „a kisdetek tanuságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokról” gyűjti egybe kérdés-felelet formájában a szükséges ismereteket; vagy az 1799-ben Festetics György által összeállította *Fiam nevelését tárgyazó plánuma* című előírás-gyűjteményét.

A korszak több grammatikáirójának tollából olvashatunk didaktikai, neveléstani munkákat. Vályi András a Kassán 1789-ben kiadott *A norma és levélíró* című munkájában a nemzeti iskolában folyó oktatás céljának a hétköznapi életben való boldoguláshoz szükséges

ismereteket nevezi meg. A rövid kiadvány a Felbiger által kidolgozott normamódszert ismerteti, véleményei és népszerűsíti közérthető formában. Nemeskéri Kis Pál, a *Tanítás módja* (1830) című műve a Helytartótanács megbízásából készült el a városi és falusi iskolamesterek számára. Érdekessége, hogy a magyar mellett szerb nyelven is kiadták. Zimmermann Jakab *Népszerű neveléstan* (1855) című munkája általános módszertani elvekről, a pedagógiai módszerek fejlesztéséről szól, a felvilágosodás szellemében.

Számos figyelemreméltó pedagógiai jellegű munkát találunk még a korszakban, melyek a kortárs eszméket és módszereket népszerűsítik, melyek közül kiemelkedik a Pestalozzi-követő Wargha János munkássága. Művei között leginkább módszertani műveket találunk: több kiadást megélt magyar nyelvteni szakmódszertant, *Magyar nyelvten tanmódszerűleg előadva* (1842); általános didaktikai műveket, *Vezérkönyv az elemi nevelés-és tanításra* (1836) mely tartalmazott falra függeszthető írás-mintákat és Magyarország térképét is, s melyért a Marczibányi alapítvány díját nyerte el. További metodikai művei: *Egyetemes oktatástan* (1858), *Neveléstan* (1860), *Nevelés és oktatástan alapvonalai* (1871). S még hosszan folytathatnánk a neveléssel foglalkozó művek bemutatását.

A pedagógiai munkák és a háttérükben meghúzódó átfogó oktatásügyi reform a figyelem középpontjába helyezte a nevelés kérdéseit; s bár e reformot komoly viták és felekezeti ellenállás kísérte, megalapozta a következő korok modern, egységesen szabályozott iskolarendszerét és nevelési elveit.

8. NYELVKÖNYVEK VIZSGÁLATA

Szükséges a távolabbi múlt, a grammatikai hagyomány rövid feltérképezése is ahhoz, hogy megfelelően tudjuk értékelni a vizsgálat szűkebb tárgyát. A magyar nyelvtanírás kutatását nem lehet kiszakítani a latin hagyományból és a modern nyelvtanírás történetéből, mert a magyarok és idegen ajkúak számára írt oktatási célú és tudományos nyelvtanok, nyelvkönyvek hatottak egymásra (Szabó 1991:626).

8.1. Grammatikai előzmények, hagyományok, hatások

Ebben a fejezetben a magyar grammatikai hagyomány kapcsán vizsgálom azokat a fontosabb grammatikai témájú műveket, amelyek közvetlenül hatottak a nyelvmesterek tartalmának és formájának kialakulására.

8.1.1. *A görög és latin grammatikai hagyományról*

A 18-19. századi nyelvtanok többsége híven őrzi a görög–római–humanista grammatikai hagyományt; a nyelvtanulást elősegítő gyakorlati célt a kutató nyelvtanokban behatárolták a klasszikus latin hagyomány által nyújtott keretek, korlátok, s a nyelvtanírók ezeket a kereteket töltötték fel a metanyelvi tartalommal. A hagyomány követése nem jelent sem utánpótlást, sem az önállóság hiányát. A nyelvmesterek, akik a hagyományos görög, latin nyelvtanok felfogására építenek, egy olyan rendszerezés értékeit tartják tiszteletben, amely hosszú időn keresztül, a nyelvi jelenségek magyarázatára alakult ki, és eredményesen volt alkalmazható a nyelvoktatás gyakorlatában is. Ezek a tradíciók, a későbbi nyelvtudományi elvárásokhoz hasonlóan szintén rendszerességet írnak elő, s nem mellékes az a tény sem, hogy a nyelvészet számos, napjainkban használatos kategóriája az ókori görög és latin grammatikákban jelenik meg.

A grammatika szó egészen a 18. századig magát a latin nyelvet is jelenti. Különös értéke éppen állandóságában, szabályszerűségében volt keresendő. A középkori hagyomány szerint a latin nyelv mesterséges alkotás, amelyet meg kell védeni a változástól: változatlanságát pedig szabályrendszere biztosítja. A rendszerszerűségben látták a latin és a vulgáris nyelvek különbségét, úgy vélték, csak a latinra jellemzőek a grammatikai szabályok.

Dantét idézve, vulgáris nyelvnek azt tekintjük, amelyet minden szabály nélkül, dajkákat utánózva sajátítunk el (Balázs 1988:27). Ez a magyarázata annak, hogy első nyelvtanainknak miért legfőképpen a magyar nyelv rendszerességét kell bebizonyítani.

A görög és latin nyelvtani rendszerben kialakult, Donatus és Priscianus nyelvtanaiban rögzített tagolás jellemzi a vizsgált nyelvmestereket. Ebben a rendszerben a nyelvi közlés legkisebb egysége az artikulált hang, ezt követi a szótag egysége, majd a szó és a beszédrészeket összefogó mondat. Vegyük számba azokat a tipológiai különbségeket, amelyek a magyar és a latin nyelv közötti fennállnak, s amelyekkel a nyelvmestereknek meg kellett birkózniuk. A magyar nyelv szempontjából szemlélve az agglutináló jelleg, a grammatikai nem hiánya, a gazdag esetrendszer, a jelző és a jelzett szó közötti egyeztetés hiánya, a határozott és az általános igeragozás különbsége, a birtokos személyjelezés, az infinitívus személyragozása, a hangrendi illeszkedés, személyes és birtokos névmások és az igei személyragozás közti megfelelések, az igekepzések rendszere jelentették a legnagyobb kihívást. Ezen jelenségek magyarázataként több korai grammatikában (Sylvester 1539, Pereszlényi 1682) megjelenik a harmadik szent nyelv, a héber rendszerével vont párhuzam, feltételezett rokonság. A beszédrészek számát a görögök nyolcban állapították meg, amit megtartottak a római grammatikák is azzal a különbséggel, hogy a görög névelő helyébe – mivel az nem található meg a latin nyelvben – az indulatszót (*interiectio*) állították.

Egészen a 20. századig – Saussure nyelvfelfogásának elterjedéséig – a nyelvet nem tekintették függetlennek a valóságtól. A szófajok elkülönítése azt az arisztotelészi gondolatot tükrözi, amely szerint a nyelv szavainak csoportosítási módját a valóságban betöltött jelentése adja meg, így a csoportosítás a való világ felosztását adja vissza. A nyelvben azért találhatók főnevek, igék, melléknevek stb., mert ezek a valóságban is meglévő kategóriák leképezései. A hagyományos grammatikának, s a nyelvmestereknek sem volt a mai értelemben vett mondattana. A hangtan és a morfológia tárgyalása után a szintaktikai ismeretek gyanánt a szóillesztés szabályait taglalják, azt tanítják, hogyan lehet az előző két részben elsajátított ismeretekből mondatot szerkeszteni. A mondatrészekről és a szókapcsolatokról szól, ezek rendszeréről és az esetalakok jelentéséről. A mondatok kommunikációs szintjei a gyakorlati részben, elméleti leírás nélkül kerülnek bemutatásra. A szintaxisban kerülnek sorra a szórend kérdései is. A mondattannal foglalkozó paragrafusok az eddig tanultakat a mondat szintjén alkalmazzák, és általában számos kisebb, praktikus ismerettel egészítik ki az addig elsajátítottakat.

Az ókori hagyománytól való elszakadás igényét többen megfogalmazták; egyik leghatározottabb szószólója Versegly Ferenc, aki a *Proludiumban* (1793) élesen bírálja a

nyelvtanítókat, „mert a magyar névragozásban a latin deklináció eseteit másolják, másrészt azért, mert (...) olyan igealakokat szerepeltetnek, amelyek a nyelvhasználatban soha nem fordulnak elő” (Éder 1988b:60). A latin grammatikai rendszertől való távolodást pedig folyamatában mutatja be a 9.1., 9.2., 9.3. fejezet.

8.1.3. A magyar grammatikai hagyományról

A 18. század közepéig megjelent grammatikákról elmondható, hogy a felépítésüket követve a klasszikus grammatikai hagyományt követve íródtak, s a nyelvtan egyes elemei esetén, a magyar nyelv tulajdonságai alapján helyenként el tudnak szakadni a bevett leírási módoktól és kategóriáktól.

Balázs János *A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának* (1988) kialakulása című cikkében a nemzeti nyelvű grammatikák kialakulásának három fokozatát különíti el:

1) A kialakulás első lépésének a latin nyelvű grammatikát kiegészítő, azokat anyanyelvi magyarázatokkal, fordításokkal, példákkal ellátó műveket tekinti. A legrégebbi ebbe a csoportba sorolható ránk maradt olyan latin grammatika, amelyben Sylvester János műveként magyar nyelvű tolmácsolatok is vannak Hegendorf 1527-ben, Krakkóban megjelent háromnyelvű (német, lengyel, magyar) Rudimentája.

2) A következő lépést a kétnyelvű (latin és vulgáris nyelvű) grammatikák képviselik, „amelyekben a nemzeti nyelvű grammatika már szinte egyenrangú társa a latinnak” (Balázs 1988: 23). Az első magyar nyelvet is érintő, ebbe a csoportba sorolható grammatika szintén Sylvester nevéhez köthető, mely a *Grammatica Hungarolatina* című műve (1539). Ha nem a magyar, hanem a latin nyelv felől közelítjük meg a csoportosítást, példaként hozhatjuk Márton István *Deák grammatikáját* (1792), mely az első, a latin nyelvet magyar közvetítőnyelv segítségével feldolgozó tankönyv. A mű külön érdekessége, hogy a pápai professzor a nyelvmesterhez csatolva szól oktatás-módszertani kérdésekről is. Hangsúlyozza, hogy a diák akkor fog megtanulni latinul, ha tisztában van a magyar nyelvtan szabályaival.

3) Végül azoknak a grammatikáknak a csoportja következik, amelyek ugyan még a latin nyelvtanírásai hagyománytól nem szakadtak el, de már a vulgáris nyelveket önállóan mutatják be. Ebbe a csoportba tartozik Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál és Kövesdi Pál nyelvtana.

A kezdetekben három út vezetett a magyar nyelv felfedezéséhez, grammatikai rendszerbe foglalásához, majd szabályosításához (Szathmári 1968:86). Egyrészt a latin nyelvtanok magyarázataként megszülető megfigyelések, másrészt a fordítások kapcsán

felfedezett anyanyelvi jelenségek, harmadrészt pedig a nyelvoktatási tapasztalat vezet el a vulgáris grammatikák létrejöttéhez. A szerzőket gyakran az oktatásban, ezen belül pedig a magyar mint idegen nyelv oktatásában szerzett tapasztalatuk vezette arra, hogy a magyar nyelv rendszerét bemutató művet készítsenek (például Sylvester 1539, Komáromi 1655). A 18-19. századi nyelvmesterekre a régi grammatikák körül Szenczi Molnár Albert (1574-1634) *Novae Grammaticae Ungaricae succinta Methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae. Libri duo* (1610) című műve volt a legnagyobb hatással, amelyet szintén a külföldiek magyar nyelvoktatása hívott életre. Ez a mű a magyar nyelv első önálló nyelvtana, amely már a nyelvelírás minden területét érinti: foglalkozik a mondattan kérdéseivel is, melyeket a Károli Bibliából vett példamondatokkal szemléltet.

Pereszlényi Pál (1631–1689) *Grammatica Linguae Ungaricae* (1682) címen kiadott műve is az oktatást segítő nyelvmesterként született meg, s a jezsuita rend iskoláiban a 18. század végéig volt használatos. Épít elődeinek írásaira és a jezsuita oktatási módszerekre (l. 7.1.4.). Szenczi Molnár Albert grammatikáját követően ez a második olyan mű, mely tárgyalja a *Praxis* című fejezetben a szintaxis kérdéseit. Nyelvoktatási szempontból a mű értékét növeli, hogy a mondattan tárgyalásakor ismerteti a mondatrészek közötti egyeztetés és a vonzatos szerkezetek tulajdonságait. A grammatika abban az értelemben is a vizsgált nyelvmesterek elődének tekinthető, hogy ugyanezen fejezetben, gyakorlati megközelítésben összefoglalja a magyar nyelv azon jelenségeit, melyek az idegen ajkú nyelvtanulásában a legnagyobb nehézséget okozzák.

8.1.4. A vizsgálat határain kívül eső kortárs grammatikák

A nyelvelírás, nyelvoktatás fellendülésének korszakát szemlélve, az elemzésre kiválasztott nyelvmesterek hatásainak vizsgálata ad arra teret, hogy megemlítsük azokat a műveket, amelyek nem kerülhettek be a részletesebb elemzés körébe. Vannak, amelyeket már feltárt a kutatás (például Verseggy, Révai munkássága vagy a *Debreceni grammatika*), vannak olyan nyelvmesterek, amelyek – számos érdekességet rejtve – hasonló felépítéssel rendelkeznek, mint valamelyik itt tárgyalt nyelvmester (például Benyák, Keszler), s vannak olyanok, amelyeknek helye lenne a vizsgálatban, de a szerző nyelvismeretének hiánya vagy a mű nehezen – vagy egyáltalán nem – hozzáférhető volta teszi kivitelezhetetlenné az elemzést (például Deáky, Wékey, Desko). Mindazonáltal az anyag feldolgozhatóságára is figyelemmel kellett lenni a kiválasztás során. Nem kívánatos a több mint kétszáz mű bibliográfiai

felsorolása, viszont néhány csoport megemlítése feltétlen szükséges. A csoportok határai könnyen átjárhatók, s egyes művek több kategóriában is felsorolhatók lennének.

A kitűzött korszakhatáron belül még számos elsősorban didaktikai céllal íródott nyelvmester született, például Vitkóczki Mátyás: *Három nyelvonn szólló rövid magyar grammatika az oskolai ifiúság számára* (1797); Gyarmathi Sámuel: *Kisded magyar grammatika*. (1797); Verseghy Ferenc: *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre* (1805); Benyák J. Bernát: *Grammatica Hungarica* (1816); Kassai József: *Magyar nyelv-tanító könyv* (1817); Szalay Imre: *A magyar nyelvtudomány rövid foglalata* (1828); Táncsics Mihály: *A magyar nyelv* (1831); Vörösmarty Mihály: *Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre für Deutsche* (1832); Nagy Nepomuki János: *Grammatica linguae Hungaricae* (1832); Csapó Dániel: *Kérdezősködő magyar nyelvmester* (1833); Keszler Ágoston: *Magyar nyelvtan* (1843).

Nem német közvetítőnyelv használatával is születtek nyelvmesterek, például Deáky Zsigmond: *Grammatica ungherese* (1827); Wékey Zsigmond: *A Grammar of the Hungarian Language* (1852); Csink János: *A Complete Practical Grammar of the Hungarian Language* (1853); Desko András: *Vengerszkaja Grammatyika* (1855).

Megjelentek az elsősorban tudományos indíttatású grammatikák, nyelvészeti témájú művek is, melyek hatottak a nyelvmesterek nyelvfelfogására, s már a kortársak körében is nagy elismertségnek örvendhettek, például *Debreceni Grammatika* (1795); Andrád Sámuel. *A magyar szóllásnak módjáról* (1791); Pázmándi János. *Magyar grammatika* (1794); Révai Miklós *Elaboratior Grammatica* (1803); Virág Benedek: *Jegyzetek a magyar beszédnek részeire* (1810).

Olyan nyelvmestert is találunk, mely tanítási célját tekintve túl specifikus egy általános vizsgálathoz, ilyen például Schwarzer Antal: *Magyar nyelvtanító könyv a siketnémák számára* (1817).

A 19. század végére sorra jelennek meg a valamilyen kidolgozott, általában egy szerzőhöz köthető módszert követő nyelvmesterek, melyek már kiesnek a meghatározott vizsgálati körből. Érdekes lehetne például az Ollendorff módszer magyar nyelvi megjelenését vizsgálni, amely tulajdonképpen a grammatizáció egyik variánsa, s a nyelvtanítás során szavak kombinációiból indul ki, kérdés-felelet struktúrára épít, s az első olyan módszernek tekinthető, amely a tartalmat gyakran háttérbe szorítva, elsősorban a formák kombinációira épít. E módszer alapján jelent meg Ney Ferenc *Ollendorff's Neue Methode, in sechs Monaten eine Sprache lesen, schreiben und sprechen zu lernen. Anleitung zur Erlernung der ungarischen Sprache für den Schul- und Privatunterricht* (1854) című, tizenöt kiadást megélt műve.

8.1.5. Külföldi nyelvmesterek nyomában

A nyomtatásban megjelent nyelvmesterek elterjedése a 16-17. századra tehető; erről elsősorban a francia és az olasz nyelv tanulásának dokumentumai tanúskodnak. A latin grammatikai hatás természetesen nem csupán a magyar grammatikai leírásra és oktatásra volt jellemző, hanem valamennyi modern európai nyelvénél megtalálható az önállósodás fennvázolt menete. Az alábbi nyelvmesterek rövid bemutatásának középpontjában a párhuzamok kiemelése áll.

A francia udvar szolgálatában tevékenykedett Jean Vigneron (1642-1708), aki Giovanni di Veneroni néven jelentette meg nyelvmestereit, melyek számos átdolgozásban, változatban és kiadásban 1678-tól a 19. század végéig az olasz nyelv leglényegesebb nyelvoktató könyvei voltak; majd a 18. század elejétől további nyelvek oktatására adaptálták az 1678-ban megjelent *Maître italien, Grammaire*, illetve a 1688-as *Nouvelle Methode pour apprendre la langue italienne avec grande facilité et en très peu de tems* című műveit.

Veneroni előszavában (1747) kifejti, hogy nyelvkönyvét nemcsak a tanult emberek számára írta, hanem azoknak is, akik nem értik a latint, ezért a grammatikai szakszavak magyarázatát már rögtön itt, a bevezetésben megkezdi, majd a nyelvtani leírásban – a morfológiában és a szintaxisban –, ismét visszatér rá. Szabályai rövidek, a kezdő nyelvtanuló számára a legszükségesebb elemeket tartalmazzák. Az olasz, francia és német nyelvtani jelenségeket kontrasztivitásban írja le, helyenként érintve a szintaktikai kérdéseket is. A nyelvtani elemek bemutatását példák majd fordítási gyakorlatok követik. A latin nyelvtani kategóriákból indul ki, de amennyiben szükségesnek ítéli (például névelők esetében), eltér azoktól. A nyelvtan leírását követi a gyakorlati rész, mely társalgási gyakorlatokat, irodalmi szövegeket, levélmintákat tartalmaz. A nyelvmestert tematikus szógyűjtemény zárja (Christ 2000:1-8).

Johann Valentin Meidinger (1756-1822) Frankfurtban tanította az olasz és francia nyelvet. Nyelvmesterének címe reprezentálja a kor valamennyi nyelvtanulással kapcsolatos elvárását, melyeket a magyar nyelvmesterek címadásában is nyomon követhetünk: *Praktische Französische Grammatik wodurch man diese Sprache auf eine ganz neue und sehr leichte Art in kurzer Zeit gründlich erlernen kann*.^{*} Első francia nyelvtana 1783-ban jelenik meg, és többszöri átdolgozással 1857-ig 36 kiadást él meg. A mű oktatás-módszertani szemlélete

^{*} A francia nyelv gyakorlati grammatikája, mely a nyelvet teljesen új, s könnyen, alaposan, rövid idő alatt megtanulható módon mutatja be.

hosszú időre meghatározta a nyelvmesterek fejlődését, amely magyar nyelvmesterekben is kimutatható.

Meidinger nyelvtanának (1797) előszavában az *Ezen nyelvten használata* című részben azt az utat mutatja be, melyen járni kell ahhoz, hogy a címben ígért módon jusson el a diák a nyelv biztos ismeretéig. Ez az előszó sok helyen összecseng – mint azt a következő fejezetben látni fogjuk – Márton József nyelvoktatási felfogásával, s kifejtett módszere valamennyi nyelvmesterben tetten érhető. „Mint azt minden hozzáértő tudja, a francia nyelv elsajátításához a leggyorsabb és legbiztosabb út a szabályok megtanulásán keresztül vezet.”- kezdi a bevezetőt. Ahhoz – írja –, hogy eredményesen tanuljuk az idegen nyelvet, szükséges az anyanyelvünk tanulmányozása is. Annak, aki a legrövidebb idő alatt szeretné megtanulni a nyelvet, első lépésként a szabályokat és a példákat kell kívülről megtanulnia, majd a tanára segítségével a megadott mondatok, szavak transzformációit, ragozásait kell szóban és írásban egészen addig gyakorolnia, míg – grammatikai és helyesírási – hiba nélkül, automatikussá nem válik az ismeretük. Ezt követi az anyanyelven megadott szövegek szóbeli és írásbeli fordítása, a szavak és frázisok megtanulása. A szövegek olvasása, fordítása közben pedig vissza kell nyúlni a nyelvtani szabályok leírásához, átismételni azokat elméletben és gyakorlatban is.

Meidinger minden szabályhoz példát és fordítási gyakorlatot csatol, már nincs éles határ alaktan és mondaton között. A fordítási feladatok megkönnyítésére, a német mondatokat eleinte a francia mondatok szerkezete szerint állítja össze; ezen a ponton eltér a magyar nyelvmesterek gyakorlatától. A célja az, hogy a tanuló önállóan, könnyen elvégezhesse a fordítás műveletét. A tanárnak azt javasolja, hogy az ellenőrzés során, ha hibát talál, húzza alá piros tintával, és figyelmeztesse a diákot a vonatkozó szabályra, amely alapján a tanuló maga ki tudja javítani a vétett hibát. A motiváció, a figyelem fenntartása érdekében rövid, francia nyelvű történeteket olvashat a tanuló. A nyelvtudás megszerzéséhez még két dologra van szüksége a diáknak: jó szótárra és franciául jól beszélő emberek társaságára. Ha e módszert követik a nyelvtenulás során, akkor „mennie kell a dolognak; ha nem megy, akkor hiányzik a józan ész, és csak a jó Isten segíthet” (Meidinger 1797).

Meidinger a nyelvoktatást arra alapozza, hogy a nyelv szavai szabályok szerinti kapcsolódnak össze, de nemcsak a szabályokat és példákat sorakoztatja fel, hanem arra törekszik, hogy a diák újraalkossa a nyelvet. Ehhez a célhoz találja a legjobb eszköznek az anyanyelvről az idegen nyelvre való fordítást (Petrich 1937:6).

8.2. A tanítás módszeréről

Az oktatási módszerek feltérképezése a kutatás több helyen visszatérő, lényeges eleme. Jelen alfejezet célja az, hogy felvázolja a korabeli nyelvoktatás gyakorlatát, azon didaktikai összetevőket, amelyek meghatározták a magyar mint idegen nyelv tanítását.

Körülbelül 18. század végéig figyelhető meg a latin tanítási hagyományának egyeduralma a magyar esetében és más modern nyelveknél egyaránt. A nyelvtanításban megfigyelhető paradigmaváltás legfőbb oka, hogy a latin végleg holt nyelvvé vált. A magyarnyelv-oktatás fejlődésével egy időben, kölcsönhatásban alakulnak a monarchia nemzetiségeinek nyelvleírásai és didaktikai eljárásai. Az oktatás reformjainak kiindulópontját jelentő Ratio Edutationis is a magyar vagy bármely más hazai nyelv tanulásáról és gyakorlásáról szól, célja, hogy a Monarchiában minél több nyelvet sajátítsanak el az alattvalók, teret adva ezzel az összes nemzetiség nyelvének. A soknyelvű monarchia a nyelvtanirodalom terén kölcsönös megértésre törekedett; a törvény hét „nemzetet” említ Magyarországon (magyar, német, szláv, horvát, rutén, illír és vlah. III. §). Például Márton József írt magyaroknak szóló német nyelvtant, s németek számára készített magyar nyelvtant.

A klasszikus nyelvoktató módszer elméleti háttérét az a már ismertetett elképzelés adta, hogy a latin nyelv mesterséges képződmény, melynek következtében részekre szabható, és a szabályok segítségével újrakonstruálható. A szabályok memorizálása így kerülhet a középpontba, melyet az olvasás és a fordítás támogat. Az ókor és a középkor latintanítási módszerei mindazonáltal nem voltak egysíkúak, találunk induktív-szintetikus, deduktív-analitikus elemeket egyaránt (Balassa 1930: 61-111). A szintetikus eljárás abból indul ki, hogy a nyelv nem más, mint szavak összetétele, amelyeket bizonyos szabályok szerint kell összetenni. Ennélfogva előbb meg kell tanulni a szavakat és a szabályokat, és ezek alapján kell a mondatokat szerkeszteni. Az analitikus eljárás viszont az írott szövegből indul ki, és azt mondja, hogy a tanulónak a szövegből, egy irodalmi alkotásból, elbeszélésből, leírásból kiindulva kell megismerni az idegen nyelv szavait és szabályait (Lux é.n.:19).

A pedagógiai grammatikák módszertani elvek szerint szelektálnak, s a kiválasztás alapja funkcionális; a nyelv alkalmazásának veti alá az elméleti leírást. „Minekutánna illy röviden megmagyarázta a' Tanító első időben a' Grammatikát, és a' Tanítvány mindenféle paradigmákat tökéletesen megtanult, azonnal az olvasókönyv fordításához kell kezdeni; és egyszersmind a' Grammatikának másodszori előadásához is hozza kell fogni. - Egyáltaljában pedig úgy kell a' tanítást intézni, hogy a Tanító a' Grammatikai regulák száraz magyarázatával meg ne únassa a Tanulóval a nyelvtanulást” (Márton 1816:7). A nyelvmesterek, bár igazodnak az irodalmi nyelvhez, a beszélt köznyelvet veszik alapul.

Ugyanakkor a két nyelvhasználati mód a korszakban közel állt a korban egymáshoz. Többen – például Bél, Adámi, Márton – ajánlják az anyanyelvi beszélőkkel folytatott társalgást, vagy csak a beszélgetés megfigyelését.

A 18. századtól egyre több nyelvpedagógiai témájú írásra bukkanunk; számos gondolatot találunk a nyelvkönyvekben és a cikkekben, melyek a tananyag, az oktatásmódszertan, a motiváció, a beszédműfajok, az osztálytermi eljárások, a nyelvelsajátítás és nyelvtanulás, a nyelvi szokások stb. területét érinti. Riedl Szende tollából származik a következő idézet, mely 1856-ban látott napvilágot a Magyar Nyelvészet első számának hasábjain. „Két egymástól különböző szempont van, mellyeken a’ nyelvtanulás kétféle irányba alapszik, t. i. gyakorlati, és elméleti. Az első irányba mindazok haladnak, kik a’ nyelvet csupán eszközül tekintvén az olvasás, írás, ’s beszéllésbeni jártasságot iparkodnak elérni, hogy vagy embertársaikkal közlekedhessenek, vagy némelly tudományos- ’s művészeti ágba mélyebben pillanthassanak (...); vagy végre, hogy a’ nyelv irodalmi kincseit megérthessék. A’ másik, t. i. elméleti szemponton, a’ tanulás célját maga a nyelv képezi, különösen pedig annak bölcsészeti, történelmi megállapíttatása, grammatikai szerkezete, ’s az ezen alapuló törvények, mellyek egyszersmind a’ nyelv anyagának a’ gondolatok kifejezésére mikénti felhasználását meghatározzák; továbbá a’ nyelv szelleme, története, más rokon és nem rokon nyelvekhez viszonya stb.. A’ gyakorlati nyelvtanítás divatban van, mióta emberek léteznek: az elméleti csak jelen századunkban vergődött fel tekintélyes önállóságra, ’s lett valódi tudományyá.” Riedl funkcionális szemléletű nyelvelméleti munkája, amelynek sajnos csak a bevezetője és a hangtani fejezete készült el, korának modern tudományos eredményeit tükrözi. *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan* (1859) című könyvében külön fejezetet szentel a nyelvpedagógiának. Bevezeti az elméletet és a gyakorlatot a didaktika szempontjából megközelítő szemléletet, s összehasonlítja az anyanyelv- és az idegennyelv-tanulás motivációit, módszereit. „Az idegen nyelvek tanulási módja különböző lehet, valamint azon célok is, melyeknek elérése végett az idegen nyelveket tanuljuk, különbözők. A legalkalmasabb tanulási mód kétségkívül az, mely az anyanyelvnek természeti tanulásait lehetőleg utánozza, tehát a gyakorlati mód. Emellett leginkább az emlékező tehetséget kell venni igénybe, s a tanulóban különbözőféle ismételt gyakorlások által bizonyos, az idegen nyelvre vonatkozó nyelvérzékét ébreszteni. Azon nyelvtanok, mellyek ezen módszert követik, *tapasztalatilag gyakorlati nyelvtanoknak* neveztetnek. A *tapasztalatilag gyakorlati nyelvtannal szemközt áll az elméleti vagy tudományos nyelvtan*” (Riedl, 1859:54.). Mindezek alapján elmondható, hogy tudatos munka eredményeként vált ketté a pedagógiai és a tudományok igények szerint készült grammatika fejlődési vonala.

Fináczy Ernő szerint „ez a szó: módszer (methodus) didaktikai értelemben jelenti az oktató eljárás elvszerúségét, azaz tervszerúségét egy meghatározott művelődési cél megvalósítása érdekében” (idézi Petrich 1937:4). A vizsgált korszakban a nyelvoktatás nyelvfelfogása alapvetően instrumentális volt, a nyelv mint eszköz jelent meg. A Lux Gyula által megfogalmazott nyelvtanítási célokat kisebb-nagyobb változtatásokkal, hangsúlyeltolódásokkal megtaláljuk 16. századtól megjelenő grammatikákban, nyelvmesterekben; s érvényességüket máig nem veszítették el: *Az utilitarisztikus cél*, ha a tanuló azért tanulja meg az idegen nyelvet, hogy annak a gyakorlati életben hasznát vegye; a *realisztikus-materiális cél* azt követeli, hogy a tanuló ismerje meg az idegen kultúráját; a *formalisztikus cél* a tanuló nevelését helyezi a középpontba; a *művelődésrajzi cél* pedig az idegen kultúra megismerésén belül az irodalomra fekteti a hangsúlyt (Lux é.n.:9-10). A nyelvmesterek előszavait – melyek a következő fejezetben részletes bemutatásra kerülnek –, s a szerzők egyéb műveit tanulmányozva a legtöbb utalást az utilitarisztikus célkitűzésre találunk. Ugyanakkor az oktatástörténeti tanulmányok, s Lux idézett műve szerint is a 19. századig a jellegzetes nyelvtanítási célja az emlékezet gyakorlása, az értelem élesítése, tisztultabb gondolkodás elérése és a képzelet fejlesztése. A vizsgált kor művelt emberei a nyelvtanulásnak igen komoly gondolkodásformáló szerepet tulajdonítottak.

A nyelvtanár neveli is tanítványát. A nyelvtanuló céljainak ismeretében kell motiválnia, segítenie a tanulást, biztosítania a sikereket. Szükséges a tudományos felkészültség, és a hatékony kommunikáció (Fülei-Szántó 1980: 341). Fülei-Szántó gondolataival összecseng a Márton tankönyvében található didaktikai tanulmány, melyet a grammatikai leírás után, az olvasókönyv előszavaként helyezett el. Az szerkesztésből azt a következtetést vonom le, hogy a grammatikai jelenségek tanítása jól kidolgozott és hatékonyan működő volt a korban, míg az amúgy is jelentős eltéréseket mutató praktikus részek feldolgozása jelentett nagyobb kihívást a tanároknak.

A tanári feladat kapcsán a következőt jegyzi meg: „Fő dolog a’ tanításban ez a’ kettő: 1. hogy amit valaki tanít, azt jól tudja, még pedig úgy tudja mint tudományt; 2. hogy a’ tanításban jó módot kövessen. Ha a’ Tanítóban ez a’ kettő megvan, úgy foganatos lehet a tanítása; különben nem” (Márton 1816:5). Azt is leszögezi, hogy ha valakinek magyar az anyanyelve, attól még nem fogja tudni automatikusan tanítani is azt. A nyelvmester tanárok, a nyelvmester tankönyvek tanúsága szerint is a didaktikai és grammatikai tudás széles skáláján mozgó anyanyelvi beszélők. A láthatóan nyelvészeti képzetlenebb katonasembertől, a paptanáron keresztül, a modern filológus tanáron át igen színes a nyelvtanárok képzettsége és feltehető oktatási felkészültsége.

Szükséges, hogy a diák anyanyelvét használjuk közvetítőnyelv gyanánt – írja Márton – , melyet a tanár magas szinten ismerjen. Tehát a közvetítőnyelv nélküli tanítás még nem honosodott meg, nem volt javasolt módszer, hogy a diákokkal folyamatosan magyar nyelven beszéljen a tanár. Ilyen irányú tanácsokat a 19. század végétől találhatunk a vonatkozó szakirodalomban, például a *Néptanítók Lapja* 1896-97-es évfolyamában.

A vizsgált korban a maitól eltérő volt a diákok nyelvtanulási stratégiája. A klasszikus nyelveken edződött tanítványok komoly, tudatos nyelvtanulóként képesek voltak akár tudományosnak nevezhető nyelvtanokat forgatva is gyakorlati nyelvtudást leszűrni akár önállóan, akár nyelvoktató segítségével. Például a lengyelországi főnemes Adam Kazimierz Czartoryskiról (1734-1823) a *Debreceni Grammatika* alapján szerzett bizonyítottan használt nyelvtudást – ami, ismerve a grammatika tartalmát, nem kis teljesítmény. A grammatikai iskolázottság magas foka miatt, mely a klasszikus műveltség része volt, a nyelvtani terminus technicusok használatakor minden szerző abból indult ki, hogy ezek egyértelműek a diákok számára, így a magyar nyelvi reprezentációra kerül a hangsúly. A nyelvmesterek figyelembe veszik, hogy építhetnek a tanulók nyelvi tapasztalataira és grammatikai műveltségére, akik többnyire jelentős mennyiségű ismerettel és nyelvi képességgel, kommunikatív készséggel rendelkeznek az anyanyelvük, és esetleg valamely idegen nyelv(ek) használata terén is.

A nyelvtanulás soha nem korlátozódott a gyermek- és ifjúkorra. A magyar nyelv esetében, a kötelező iskolai oktatás elrendelésével, csak az 1830-as évektől nő meg a gyermekek számára készült tankönyvek száma, melyekben még mindig megtaláljuk a kitapinthatóan felnőttek számára íródott beszédmintákat és példákat. Az 1830-as évekig a nyelvmesterek tartalmából arra lehet következtetni, hogy inkább (fiatal) felnőttek tanultak magyarul – s ha jól belegondolunk, ez a mai napig nem változott jelentősen. De nem csupán a nyelvmesterek sugallják számunkra ezt a gondolatot, például Niemeyer *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Aeltern, Hauslehrer und Schulmänner* (1796) című, a kor talán legnépszerűbb pedagógiai kézikönyvében leírja az élethosszig tartó tanulás jelenségét.

A nyelvmesterekben az ókori hagyományt követve megtaláljuk a nyelvtani jelenségek meghatározását, melyet használati példa követ (ez alól egyedül Ballagi nyelvtana kivétel), amelyhez a legtöbb esetben a német fordítása is kapcsolódik. Az anyag világosan – általában paragrafusokba szedett - szerkezete áttekinthetővé, követhetővé, könnyen tanulhatóvá teszi a grammatikai részeket. „(...)a’ grammatikát első ízben csak igen-igen röviden kell előadni; úgy hogy ekkor tsupán tsak a’ beszédrészeit kell megmagyarázni és a’ változó részek paradigmáit vagy mustrapéldáit, a’ mellyeket ugyan ekkor a’ Tanítvánnyal meg is kell tanultatni, és azok szerént más példák változtatásában lejtegetésében, hajtogatásában mind

addig kell őket gyakorolni; míg nem azt tökéletesen megtanultak” (Márton 1816:7). Tehát a tanítás menete, a nyelvi jelenség magyarázata, jelensége, melyet összehasonlítottak – vélhetően – a diák anyanyelvének vonatkozó nyelvi jelenségével, majd mondatban esetleg szókapcsolatban memorizálták azt, végül fordítási gyakorlatokat végeztek – vonhatjuk le a tanulástól.

Ugyanakkor az explicit leírások alapján jóval színesebb képet mutat a nyelvoktatás korabeli gyakorlata. Felhívják a figyelmet arra, hogy szükséges a tankönyv (vagy egyéb magyar nyelvű könyvek) gyakori olvasása, hogy nagyon fontos szerepet játszik a kiejtés, melyre az első pillanattól, de az egész oktatás folyamán nagy hangsúlyt kell fektetni, s melyet a célnyelvi környezetben alkalmazva tudnak a tanulók leginkább csiszolni. A kiejtés kritériumai közül (Bárdos 2002:139) leginkább az érthetőségre helyezték a hangsúlyt. A kiejtéstani módjára vonatkozó utalásoknál sok esetben találunk tudatos, analitikus megközelítést, ami minden hangot (legtöbbször összehasonlító) fonetikai-fonológiai alapon magyaráz, de fellelhető az intuitív elsajátítás módszere is. Az is fontos módszertani tanács, hogy egy-egy jelenséget addig kell gyakorolni, amíg automatikussá nem válik. Bél Mátyás módszertani utasításai között jelenik meg, hogy a tananyag feldolgozásának utolsó lépése mindig az egész lecke megbeszélése legyen.

Módszertani következtetéseket nemcsak az explicit megfogalmazott didaktikai tanácsokból vonhatunk le, hanem magukból a nyelvemesterekből is. Ennek alapján elmondható, hogy az iskolai grammatikák megjelenéséig elkülönítve kezelték a grammatika tanulását és a nyelvhasználati gyakorlatokat. A gyakorlás nyelvkönyvekben megjelenő elsődleges módszere a fordítás. A nyelvemesterek a kontrasztív módszer lehetőségeire mindenkor építenek, az elméleti részben felhívják a figyelmet a két nyelv hasonlóságaira és különbözőségeire, használati módjaikra. A gyakorlati részek kétnyelvű nyelvi mintái a legtöbb esetben kerülnek a szolgai fordítást, itt is az élő nyelvhasználathoz alkalmazkodnak. „Grammatika szerént tudja, és a’ Magyar nyelvnek tsupán tsak azokat tulajdonságait fedezze fel tanítása közben, melyek Tanítványjának anyai nyelvében fel nem találhatnak, vagy másképpen vannak. Egy szóval hogy a’ két nyelvet mindenkor összevethessék és megkülönböztethesse természeti tulajdonságaira nézve” (Márton 1816:6).

A nyelvtanulás középhaszadónak nevezhető fokától elterjedt volt a történelem- és földrajztanulás során is alkalmazott módszer, az anyag diktálása, szó szerinti megtanulása és visszamondatása. A témák között – a tanulófüzetek és az olvasókönyvek tanúsága szerint – megtaláljuk az országok, országrészek, történelmi események leírását, az uralkodók élettörténetét, jellemrajzát stb. (Davis–Rivoluceri 1988). Forrásként pedig a korszak

történelmi és földrajzi témájú műveinek a tanár által összeállított rövidített változatai szolgáltak, melyeknek forrása lehetett többek között Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735-1742), Lázár János *Röviden egybefoglalt gyermekek geográphiája* (1750), Szatmárnémeti Pap István *Magyarország versben való rövid leírása* (1756) Losonczy István *Hármas kis tükör* (1773). A jegyzetdiktálás és magoltatás ellen lép fel a második Ratio Educationis (1806), és kifejti, hogy a tanító első kötelessége a diákok érdeklődésének felkeltése, a tantárgy megszerettetése (Finaczy 1899).

A nyelvmesterek küzdenek a már akkor megszilárdult sztereotípiá ellen, mely szerint a magyar nyelv megtanulhatatlan. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy idő- és energiaráfordítás, szorgalom és elkötelezettség nélkül elképzelhetetlen a nyelvtanulás. A magyar nyelv nehézségeit a hangképzés sajátosságaiban, az esetrendszerben, a kétféle igeragozási módban, a birtokos szerkezetek eltéréseiben látták – s néhány kiegészítéssel – látjuk ma is. Könnyen tanulhatósága melletti érvként pedig megtaláljuk az írás és a kiejtés egyértelmű és könnyen követhető összefüggéseit, a szabályos szóképzést, a nyelvtani nemek hiányát, a főnévragozás egy fajtáját, a melléknév számnév deklinációjának hiányát. A magyar grammatika világos rendszerezettségét az előnyök és a hátrányok között is megtaláljuk, mert igaz, logikus a rendszer, de sok szabály elsajátítását feltételezi.

A nyelvmesterekben található grammatikai leírás megértése és gyakorlása még valószínűleg nem tette lehetővé, hogy a tanuló a praktikus részben található szövegmintákat kreatívan dolgozza fel és alkalmazza. Igaz, valamennyi nyelvmesterben felfedezhető a fokozatos előrehaladás és az egyes jelenségekre való többszöri visszatérés, s a szó–mondat–szöveg irányú előrehaladás, mégis a gyakorlati rész autentikus szövegei komoly kihívást jelenthettek a tanulónak. Ebből következik, hogy a nyelvmesterek a világos rendszerezés mellett, nagy módszertani szabadságot biztosítottak tanároknak, mely egyben a hatékony nyelvtanítás egyéni útkereséseinek kényszerét is jelentette. Ez az útkeresés szükségszerűen útjára indította a módszertani reformokat.

8.3. A magyar nyelvmesterek általános bemutatása

A nyelvészet – mint ahogy arról már szóltunk – a 18. század végén kezdett Európában önálló tudományággá válni, az előbbiektől kissé eltérően a nyelvtani formák (a szavak, a szóelemek, a beszédhangok, a hangsorok, majd a mondatok) vizsgálatát, leírását és magyarázatát tűzte ki célul. A nyelvtanok a tárgyalt korszakban korábban nem látott nagy számban készültek. Jelen fejezet célja, hogy a nyelvmesterekről – a grammatikákról és

szerzőikről – a grammatikai és tematikus vizsgálatot megelőzően általános képet nyújtson, és az előszavakra, bevezetőkre támaszkodva felvázolja művek megszületésének körülményeit.

A nyelvmesterek első fontos, és a kutatás számára sok értékes információt tartalmazó része az előszó. A legtöbb szerző terjedelmes bevezetőt ír műve elé, s nem ritka a kiadói előszó sem. Céljaikat tekintve jelentős különbségeket mutatnak az általánosan előszónak nevezett bevezető részek: a fülszöveghez hasonlítható, néhány gondolatot tartalmazó ajánlástól a komoly értekezésekig széles a repertoár*. Az előszó általában a választott közvetítőnyelven ismertette, hogy miért kezdett a szerző könyve megírásába, kinek szánja a könyvet, szól a nyelvi anyagról, a nyelvtani leírás módszeréről, háttéréről; hangsúlyozza a magyar nyelv előnyeit, egyszerűségét és sajátosságait, valamint azt, hogy miért érdemes magyarul tanulni. Gyakran hivatkoznak hazai és külföldi mintákra, forrásokra, amivel elismerik a nyelvtanuló más nyelvek tanulásában szerzett tapasztalatait. A külföldi példák között forrásként leginkább Adelung neve kerül elő, de nem ritka Gottsched műveire, módszereire és elveire való hivatkozás sem. Hozzá kell tenni, hogy a hivatkozott nyelvészek módszerei, mintái és felfogása nem minden esetben tükröződik magán a grammatikán, többször előfordul, hogy inkább a nyelvtan presztízsét, legitimációját hivatottak emelni az utalások.

A korszakra a németeknek szóló nyelvkönyvek túlsúlya jellemző. A felhasználók két nagy csoportját – célnyelvi vagy forrásnyelvi környezetben tanulókat – csak közvetett módon tudjuk elkülöníteni, mely szétválasztást a korszak oktatói és nyelvmesterei nem tartottak különösen fontosnak. A pedagógia és a nyelvtudomány fejlődése, valamint politikai okok eredményezték azt a változást, ami a tankönyvek didaktikai sokféleségét hozta magával.

8.3.1. A nyelvmesterek felépítéséről

A vizsgált korszak végére tapinthatóan kettévált a nyelvtanítás és a tankönyvírás. Nagy szerepe van ebben az első akadémiai nyelvtan, *A' magyar nyelv rendszere* (1846) megjelenésének. Természetesen ekkor is szabályokba foglalják a tanulók számára a nyelvi ismereteket, de már nem megalkotni szeretnék a szabályokat: a nyelvmesterekben egyre nagyobb szerepet kap az elsajátítás módja, a grammatikai leírás pedig elválik a pedagógiai nyelvtantól. Az értekezésben vizsgált első nyelvmester, Bél Mátyás műve (1729) nem

* Bél *Sprachmeisterének* előszavát Tarnai Andor fordította (Bél:1984), a többi előszót saját fordításban idézem.

tudományos céllal íródott, az utolsó mű, Riedl Szende *Kisebb Magyar Nyelvtana* (1866) viszont már az átfogó és tudományosan megalapozott nyelvreírás kritériumainak felel meg.

A szerzők általában igyekeztek minél teljesebb nyelvreírást – esetenként már befogadhatatlan mennyiségben és mélységben – létrehozni. A törzsanyag és a kiegészítő részek kevéssé, legtöbb esetben egyáltalán nem különülnek el egymástól. Az elvi háttér pontos tisztázása nem tartozott a nyelvtanok feladatai közé, paradigmikus szigor nem jellemzi a nyelvmestereket, viszont a szerzők rendelkeztek oktatási tapasztalattal, amely a grammatika elkészítése során is vezérelte őket, a nyelvreírás mélysége és a tanulhatóság összekapcsolása a szerző tehetségétől, felkészültségétől és a választott leírási módszertől függött.

A bevezetőt követően az első elméleti, leíró nyelvtannak nevezhető részben tárgyalják – legtöbbször paragrafusokba szedve – a hangtani kérdéseket, egybekötve azt az írástanítással; ezt követik a szóképzéssel és a szóragozással foglalkozó ún. etymologiai részek; végül a szófűzéssel – az erősen kidolgozatlan szintaxissal – foglalkozó részek. Ha a szerző a leíró nyelvtani részben feladatokat is közöl, azok az egyes paragrafusokat követik, s legtöbbször fordítási feladatokból állnak; esetenként elkülönítve, a gyakorlati fejezetben jelennek meg a feladatok.

A hang – szó – mondat leírási sorrend határozza meg a rendszeres nyelvreíró részeket, ugyanakkor a nyelvmesterek második felében megjelenik a mondatközpontság is, amely kifejezetten az alkalmazásból kiindulva, levetkőzve a példák grammatikai korlátait gyakoroltatja a leíró részben megtanultakat.

A nyelvmesterek a legnagyobb eltérést az elméleti részt követő, szabadabb mozgást biztosító praktikusnak nevezett kiegészítő fejezetek területén mutatják. Ezek között találunk különböző listákat, például az igei vonzatokról, Magyarország városairól, a tipikus magyar személynevekről, a számokról, stb.; beszédpaneleket – általában tematikus elrendezésben; levélmintákat; dialógusokat; olvasókönyveket és szótárakat, melyek lehetnek alfabetikusak, tematikusak, esetleg szófaj-alapúak.

A nyelvtanok leggyakrabban élő közvetítő nyelv segítségével magyarázzák az elsajátítandó ismereteket, s a grammatikai hagyományokat tisztelve, de a funkciót szem előtt tartva logikus rendszert tárnak a tanuló elé. A közvetítő nyelv és a magyar nyelv összehasonlító szemlélete végigvonul a grammatikákon. A szabályokat egyes esetekben kérdőszók, kérdés-felelet struktúrák segítségével különítik el, és fordításokon, példákon mutatják be. A nyelvreírást számos táblázat összegzi; az informatív táblázatokhoz „használati utasítást” is mellékelnek a szerzők. Párhuzamos szerkezetek segítik a megértést, ez

természetesen adódik a könyvek idegen nyelvű magyarázó szövegéből. A magyar nyelv oktatásának történetében a nyelvi érintkezésnek azért is van kiemelkedő szerepe, mert döntően meghatározzák a tanulás menetét és a nyelvhasználatot is, mivel a nyelvet a közvetítő nyelvvel összehasonlítva mutatják be, ugyanakkor a szövegmintákon, fordítási gyakorlatokon megfigyelhető a közvetítő nyelvvel – elsősorban a némettel – való nyelvi érintkezés hatása is.

A nyelvmesterek és a mai értelemben vett nyelvtankönyvek közötti legszembetűnőbb különbség talán az, hogy nem egyszerre, párhuzamosan tanítják a nyelv formai megjelenéseit és alkalmazási módjait. Persze elképzelhetetlen több éven át tartó grammatikai tanulás, melyhez nem társul egyetlen kimondott, alkalmazott mondat vagy szöveg, tehát valószínűleg „csak” szerkesztési és metodikai problémáról van szó.

A funkcionális nyelvelméletek (például a magyar nyelv esetében Hadrovics 1969) éles határt húztak a formális és a funkcionális nyelvszemlélet között. A kor nyelvmestereinek vizsgálata szempontjából ilyen határozott kettéválasztás nem lehetséges, mert bár a grammatikák első része formálisnak mondható, de hatékony nyelvoktatás csak a funkcionalitás bevonásával, jelenlétével képzelhető el. Givon szerint az a nyelvtan, amelyik csak a grammatikai tényeket sorolja fel, nem szólhat a kommunikációról. A nyelvtan nem önkényes, merev szabályrendszer, hanem a nyelvhasználat szolgálatában áll (Givon 1993:1). A formális nyelvelírás a nyelvi jelenségeket csoportosítva, de egymástól elválasztva mutatja be. Ezen nyelvi jelenségek összefüggéseinek összekapcsolása a nyelvhasználatban valósul meg. A tradicionális megközelítés szerint a nyelvi formákból kiindulva és azokat elemezve jutunk el a használatukhoz. A funkció központú megközelítés alkalmazásokat gyűjt össze, s ennek rendeli alá a formai elemeket. A nyelvmesterek mindkét megközelítés előfutárainak tekinthetők attól függően, hogy a könyv első vagy második felével kezdjük a tanulmányozást. Persze nem teljesen helyénvaló a párhuzam, hiszen logikus módon a tankönyv első, s nem pedig utolsó lapjaival szokták kezdeni a tanulmányozást; viszont a nyelvtanár számára adva volt a lehetőség a kettő kombinációjára – határt csak a tudása, felkészültsége, kreativitása és pedagógiai tapasztalata szabott.

8.3.2. A vizsgálatra választott nyelvmesterek és szerzőik rövid bemutatása

A nyelvmestereket a vizsgáldások eredményeként pedagógiai nyelvtanként értelmezzük: a pedagógiai nyelvtan az oktatási folyamatot szem előtt tartva, nyelvtanítási anyagokat – feladatokat és szövegeket –, valamint pedagógiai célokkal kialakított grammatikai magyarázatokat tartalmaz.

8.3.2.1. Bél Mátyás (1729) *Der Ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einen Anhang von Gespräche*

Bély Mátyás

Bély Mátyás igazi polihisztorként egységben szemlélte a történelmet, a földrajzot, a néprajzot, a gazdasági és a közigazgatási rendszereket stb., s a nyelveket pedig mindent átható és meghatározó kommunikációs rendszerként kezelte. A tudománytörténet számára Bély Mátyás elsősorban a magyar földrajzi és történettudományi kutatások kezdetét jelenti egyedülálló *Notitia Hungariae novae historico-geographica* munkája kapcsán. Másik jelentős műve a *Historiam Hungariae* (1735) Magyarország történetét vázolja fel, s válik általa szerzője a történeti forráskutatás úttörőjévé.

Bély Mátyás (1684-1749) a Felvidékről származott. Magyar nyelvtudásáról annyit érdemes megjegyezni, hogy idegen nyelvként sajátította el, nem szervezett, hanem környezetnyelvi körülmények között. 1700-ban – már nevelőként – érkezett azzal a céllal Veszprémbe, hogy magyar nyelvtudását tökéletesítse. Később Besztercebányán folytatott bölcséleti tanulmányokat, ahonnan Halléba ment héber és görög nyelvet, hittant és egyháztörténetet hallgatni. Itt lett a pietista Francke gyermekeinek nevelője. Hazatérését követően rövidesen Pozsonyba került, ahol az evangélikus egyház német lelkésze, és líceumuk igazgatója lett. Az iskolában számos reformot vezetett be, melyek nagy hatással voltak a hazai oktatás és iskolaszervezés alakulására. Néhány példát kiemelve: bevezette a tanárok ellenőrzését és hatékonyabb irányítását; az oktatók feljegyezték, hogy mit tanítottak a diákoknak, s meghatározott időközönként értekezletekre gyűltek össze. Elrendelte az iskolai anyakönyvek vezetését, a diákok tanulásához pedig nyomtatott tankönyveket biztosított, ami szintén jelentős újításnak számított a korban (Haan 1879:28).

Bély Nyelvmesterének megjelenésével megtörik a latin nyelvű nyelvtanok hegemoniája. A szerző a mű megalkotása közben szem előtt tartja azt a fontos – világosan és egyértelműen először ebben a könyvecskében megvalósuló – gondolatot, hogy a nyelvi szabályok leírása közvetlenül nem használható fel a nyelvtanításban (Hegedűs 1984: 77).

Bél Mátyás *Sprachmeister*ének előszavában (1729) számos olyan elképzelést ír le,

melyeket a későbbi grammatikák is követnek, magukénak érznek. Elmondja, mi vezette a nyelvkönyv megírására: „dicséretesebb az anyanyelv méltóságát és terjedését előmozdítani; leginkább azonban azért, mert e vállalkozás két különböző, de szomszédos nép kapcsolatát érinti. Szent Ágoston bizonyága szerint ugyanis „a nyelvek sokfélesége az egyik embert

elválasztja a másiktól, és e különbség miatt a természeti hasonlóság nem elegendő az emberek egyesítésére”; s ezért dicséretes nagyon azoknak a fáradozása, akik képességük szerint arra törekednek, hogy a különböző nyelvek kölcsönös megtanulásával az emberek társas kapcsolatot elősegítsék, s ezáltal egymás iránt barátságosabbá váljanak.”

„Egyedül a magyar nyelv maradt meg mindedig otthonában. De miért? A fő oka alighanem a távoli országokkal való kapcsolat hiánya lehet. Emellett azonban főleg bennünk, magyarokban van a hiba, akik ez idő szerint sem idegen nyelvek megtanulására nem törekszünk, sem arra nem fordítunk gondot, hogy a mienk váljék ismertté a szomszédos népeknél, s ha szükségessé nem is, de legalább kedvelté legyen (...).” Nem értékeli túl a magyar nyelv státusát, reális célkitűzése, hogy a nyelv különlegességeit és értékeit felhasználva megkedveltesse a magyart az idegen ajkúakkal. „Mert ha alkalomadtán dicsérni szokták az egyik nyelvnél a méltóságteljességet, a másikonál a kecsességet, a harmadikonál az érzékletes kifejezéseket stb., akkor a mi nyelvünkben mindezek a tulajdonságok teljes gazdagságban megtalálhatók. Ha a spanyol grandezzaival, pompázatosan és méltóságteljesen beszél, a magyar capable állni a versenyt vele; ha a francia behízelt beszédmódjával a szívbe férkőzik és megnyeri azt, a magyar, különösen az erényes, derék asszony megnyerő magyar beszédével nemcsak egy embert, de még egy állatot is meggyőzhet (...).” (sic!).

A németek számára írt magyar nyelvkönyv használóinak köréről így ír: „A mostani bevezető annak legyen szerény kezdete, hogy legalább akiknek rokoni kapcsolat, hivatali vagy más körülmények miatt érintkezniük kell született magyarokkal, lássanak hozzá, hogy

nyelvünket megszokják, s ezáltal a mi nemzetünket is megnyerjék maguknak, és saját népüket is kedveltebbé és befogadottabbá tegyék”. Tehát egészen árnyaltan látja az együtt élő népek nyelvi helyzetét, utal arra, hogy már a magyar nyelv minimális használata jóindulatot szül, ami által nem csupán az egyén fog könnyebben boldogulni a mindennapi életben, hanem hitelesen tudja képviselni népét és hazáját. De nemcsak azt mondja meg, kinek készült a könyv, hanem arról is szól, hogy ki ne forgassa a *Sprachmeistert*. „Nem szörszálhasogató kritikusoknak készült, hogy bogarásszanak benne, hanem kezdőknek és a magyar nyelv kedvelőinek javára.”

Ami a grammatika egybeszerkesztésének módját illeti a „szükséges anyag kiválasztásán túl rövidsége és áttekinthetősége törekedtünk, s arra még, hogy emellett semmi ne maradjon ki, amit a kezdőnek egy olyan idegen nyelv tanulásában tudnia kell, mint a magyar”. Azok számára, akik részletesebb nyelvi ismeretekre vágnak ajánlja Molnár és Pereszlényi részletesen kidolgozott grammatikáját, Komáromi *Hungaria illustrata*-ját, a saját tollából származó *De vetere litteratura Hunno-Scythicát*, illetve *Tsétsi Obseruationes orthographico-grammaticaeát*.

A tanulás módszeréről is szól: „A módszert illetőleg, hogy miképpen lehet nyelvünket különösebb fáradság nélkül megtanulni, nem lehet mindenkinek egyforma szabályt előírni. A férfiak jól teszik, ha a grammaticum principiumok, különösen a paradigmák és suffixumok mellett tisztes szókinszre törekszenek, és mindjárt a magyar beszédre és írásra térnek, a tekintetes asszonyszemélyek azonban ne sokat törődjenek a grammatikai szabályokkal, hanem az olvasás megtanulása és a deklinációk megértése után késedelem nélkül német nyelvet értő, született férfiakkal vagy nőekkel kezdjenek társalogni; a vezetőnek így ugyanis alkalma lesz, hogy a hibákat kijavítsa, bevezesse a grammatikába, és megmutassa, hogy ezt vagy azt így és nem másképp kell mondani vagy ragozni.” Mindkét mód célja az, hogy beszélni tanuljon meg a külföldi férfi vagy asszonyszemély. Miután pedig ezen a két úton mindkét nem eljutott odáig, hogy otthonosan mozog a beszédben, nyelvtudását magyar nyelvű könyvek olvasásával, magyarról németre fordítással, kifejezések tanulásával kell tovább csiszolni. Ehhez segítséget a szótár nyújt, Bél ajánlása szerint Páriz-Pápai vagy Cellerius szótára.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 10 oldal

Hangtan és írástan: 5 oldal

Szófajtan: 51 oldal

Mondattan: 10 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 14 oldal

Olvasókönyv: 4 oldal

Szótár: kb. 14 oldal

Egyéb: A magyar számok felsorolása a könyv végén.

8.3.2.2. Adámi Mihály (1763) *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*

Adámi Mihály (1740-1781) a jezsuita rendet elhagyva Bécsben élt, és működött a bécsi katonai akadémia magyarnyelv-tanáráként és udvari ágensként. Nyelvkönyvét udvari megrendelésre, Károly főherceg számára készítette.

A vizsgálat részét képező 1763-as kiadás a második, mely abban tér el az 1760-as első kiadástól, hogy a szerző kiegészítette a *Wörterbuch der Stammwörter der Ungarischen Sprache*, tehát a magyar szótövek szótárával. A szótár tartalmazza a szótöveket, valamint külön összegyűjtve a képzőket. Ezáltal – valamint a már ismertetett szabályok segítségével – a diákok képesek lesznek kreatívan létrehozni a magyar szókincs egyes elemeit. Például: szép: schön, melyből képezhető a szépség, a szépül és a szépít. A szógyökök gyűjteménye által Adámi akaratlanul került a nyelvújítók névsorába (Tolnai 1929:41).

Adámi előszavában konkrét példákön keresztül mutatja be a magyar nyelv sajátosságait:

„(...) egyrészt nálunk a névelők (Articulus) nem változnak, azután csak két ragozás létezik (Conjugationes); és ez utóbbinál nincs több mint négy igeidő (Tempora); minden előszóhoz (Praepositiones) csak egyetlen végződés (Catus) illeszhető. Mindvégre ennek a nyelvnek még számos erénye és előnye rejlik a rövidségében, miáltal magyarul fáradalom nélkül, egy szóban kifejezhetőek olyan gondolatok, melyek más nyelvek, s különösen német két, három, vagy négy szó használatát követeli meg.

Látlak ich sehe dich
Láttalak ich habe dich gesehen
Meglátlak ich werde dich sehen.

Hasonlóképpen az igék esetén, példaként álljon itt a verba potentialia és a verba mandative:

irhatok	ich kann schreiben	iratok	ich lasse schreiben
irhatfz	du kannst schreiben	iratf	du lässest schreiben
irhat	er kann schreiben	irat	er läßt schreiben u.

A nagy elődöknek járó tisztelettel említi Pereszlényi és Bél Mátyás nyelvmesterét. Ismerteti a *Sprachkunst* felosztását; érdekes, hogy a szintaxis terminust megkerülve, a nyelv különleges tulajdonságainak, beszédmódjainak bemutatását irányozza elő. A szótárról azt írja, hogy tartalmazza az összes lehetséges szógyököt, és magában foglalja az egész világot érintő szükséges szavak listáját.

Megindokolja, miért használ latin szakszavakat a grammatikában: mivel ezek általánosan ismertebbek és használatosabbak, mint a német műszavak, mindazonáltal törekszik arra, hogy kis számban alkalmazzon latin megnevezéseket.

Elegánsan oldja meg a nyomtatási hibák problémáját; azt mondja a tisztelt olvasónak, hogy mivel ezek olyan helyeken fordulnak elő, hogy nincs nagy jelentőségük, bárki maga is kijavíthatja, a szerző úgyis olyan könyvet szeretett volna készíteni, amit használnak is. Adámi nyelvmesterének gyakorlati része tartalmazza a vizsgált nyelvkönyvek között a legtöbb társalgási mintát. A könyv célcsoportját illetően is ebből a részből vonhatunk le következtetéseket: a nyelvkönyv az instrumentális céllal magyarul tanuló felnőttek számára készült.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 5 oldal

Hangtan és írástan: 6 oldal

Szófajtan: 95 oldal

Mondattan: 64 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 160 oldal

Olvasókönyv: nincs

Szótár: 38 oldal

Egyéb: Levélminták.

8.3.2.3. *Vályi K. András. (1792) Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi. Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der Ungarischen Sprache*

A *Fundamenta lingvam ungaricam practice docendi, et discendi, cum tabella in hunc finem praeparata* (Pestini, Typis Mathiae Trattner, 1792), illetőleg a *Grundlinien die ungarische Sprache* (Perßburg, 1793) bár mindegyik külön címlappal (és külön lapszámozással) jelent meg, egyazon munka latin, illetőleg német nyelven, szövegükben helyenként a lényegét nem érintő, csekély eltérésekkel (Vályi András munkásságáról bővebben Éder 1991, 1999a:86-97).

FUNDAMENTA
LINGVAM UNGARICAM
PRACTICE DOCENDI,
ET
DISCENDI,
CUM TABELLA
IN HUNC FINEM
PRÆPARATA.

PESTINI,
TYPIS, MATTHIÆ. TRATTNER.
1792.

FUNDAMENTA
LINGUÆ
HUNGARICÆ.

Grundlinien
der
ungarischen Sprache.

Preßburg 1792.

Vályi András Miskolcon született, iskoláit szülővárosában és Lőcsén végezte. Lőcsén – a német egyetemekről hazatért tanároknak köszönhetően – nagy hangsúlyt fektettek a nyugati nyelvek, de főként a természettudományok és a gazdasági ismeretek oktatására. Ott ismerte meg Kazinczy Ferencet, aki később kinevezte őt a kassai nemzeti iskola tanítójának.

Az 1792: VII. törvénycikkben rendelkeztek „a magyar nyelv tanításáról és használatáról”: a magyar tehát hivatalos, rendes tantárgy lett a közép- és felsőfokú iskolákban. Az egyetemeken az előadások nyelve még mindig vagy a latin vagy a német volt, de felállították a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom egyszemélyes tanszékét, melynek feladata a magyar nyelv oktatása volt, a feladatot elsőként pedig az akkor 28 éves Vályi látta el.

Vályi (1764-1801) a *Fundamentát* azzal a céllal írta, hogy hatékonyan tudja tanítani hallgatóit a pesti egyetemen, akik vagy a nemzetiségek soraiból, vagy külföldről érkezvén kezdő szintről, fiatal felnőttként kezdték meg nyelvi tanulmányaikat. A magyar nyelvoktatáson kívül foglalkozott még a zene és a földrajz tudományával is. A háromkötetes *Magyar országnak leírása* hatalmas gyűjtőmunka eredménye; teljes címe szerint *Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes úrok, fekvések, történettyek, külömbféle természetbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak.* (Buda, 1796-99. Három kötet). A Magyar országnak leírása fontos néprajzi forrásértékű kézikönyv. Betűrendben, szótár formájában sorolja fel a településeket, jellemzi

földrajzi, népességi, gazdasági viszonyait. A nagyobb városoknál részletesebb településtörténettel is szolgál. A nyelvkönyve és az országleírás kapcsán párhuzamot fedezhetünk fel Bél és Vályi gondolkodásmódja között.

A *Fundamenta* elején található mottó megfogalmazza azt a Bél Mátyásnál már bemutatott gondolatot, mely aktualitásából mit sem vett, sőt az Európai Unió nyelvpolitikájának egyik vezérelve napjainkban is: *Diverfitas linguarum, hominem alineat ab homine./ Die Verschiedenheit der Sprachen macht einen Menschen gegen dem anderen fremd, und abwendig/ A nyelvek különbözősége eltávolítja az embereket egymástól* (S. Augustin).

Bevezetőjében a nyelvtanulás „fundamentumára” hívja fel a figyelmet: a kiejtés jelentőségére. Mert hiába tudja valaki betéve a grammatikai szabályokat, hiába remek az írás- és olvasáskészsége, amennyiben artikulációja nem „jó, helyes és pontos”, nem fog az élőnyelvi kommunikációban sikeresen részt venni. Ezért hívja fel a figyelmet – ennek a kifejezetten oktatás-módszertani alapokra épülő mű – első mondatában a kiejtés kiemelt szerepére. Nem ragad le „az egyes betűk (!), szótagok, szavak és kifejezések” artikulációjának, a tiszta kiejtés szükségességének megállapításánál, hanem a megvalósítás mikéntjét is előadja. Általános érvényű tanácsokat ad, melyek a tanulás egész menete alatt alkalmazandók. A kisebb egységtől a hosszabbak felé kell haladni a kiejtés elsajátítása során, továbblépni pedig akkor lehet, ha az adott szinten nem vét hibát a tanuló. Ha már a latinban és a németben fellehető betűk kiejtése nem okoz gondot, a magyar nyelv specifikus hangjait kell szorgalmasan gyakorolni – melyek a magában álló betűk közül az *ö* és *ü* valamint az összetett betűk, a *gy, ly, sz, cs, ty, c, s, sz, zs, z*, melyeket nem szabad kettéválasztani a kiejtésben: „*Kedves ötsém! jó reggelt. Köszönöm igen szépen. Hová mégy? A’ Szentegyházba, és azután onnan mingyárt oskolába fogok menni. Hát a’ könyveid hol vannak? A’ zsebemben. Még illyen vagy olyan nagy zsebeket nem láttam.*”

Fonetikai szabályok és komparatív szabályok helyett annyit mond: megfigyelve az anyanyelvi beszélőt, tőle lessük el a helyes kiejtést. Ezután nincs más dolga a tanulóknak, mint egy anyanyelvi társaságában hangosan olvasni, s a magyar beszélőt pedig arra kérni, hogy azonnal javítsa ki hibáit, így nem vésődhet be az esetleges helytelen kiejtés. Ennek a módszernek kettős haszna van: a kiejtés elsajátítása mellett nem csak a szavak jelentését fogja elsajátítani, hanem azok jelentését szövegösszefüggésben fogja tudni értelmezni, s ekként rögvest a gyakorlatban is fogja tudni alkalmazni azokat – írja le a napjainkban újra felfedezett nyelvoktatási elvet. Az anyanyelvi beszélővel pedig a mindennapi élet alapvető kommunikációs fordulóit is lehet gyakorolni, aki a szükséges beszédmódba bevezetheti a tanulót. Ilyen lehet például: *Jó reggelt kívánok!; Köszönöm igen szépen!; Hová mégy?; Hát a*

könyveid hol vannak? A zsebemben. Még ilyen nagy zsebeket nem láttam ... stb., írja a dialogikus példákat, amelyekben a kiejtési nehézségeket okozó hangokat kiemeli. A helyes kiejtés elsajátításával pedig együtt jár az íráskészség kifejlődése is, hiszen a magyarok akként írnak, ahogy beszélnek.

Azért a helyes ejtés és olvasás az alapja a magyar nyelv megtanulásának, mert ez lehetővé teszi a szóbeli és írásbeli megértést. A kezdeti nehézségek elhárításában nyújtanak segítséget a nyelvmesterben található táblázatok. A tankönyv csak egy segédeszköz, mely megkönnyíteni hivatott a nyelvtanulás útját, de tanári segítséget igényel. Aki magánszorgalomból, önállóan tanul, azok számára Adámi, Farkas vagy Klein grammatikáját ajánlja. Persze tanulásra, gyakorlásra minden nyelv megtanulása esetén szükség van, s bár több helyen hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv megtanulható, azt is egyértelművé teszi, hogy szorgalomra szükség van.

A tanulás alapja a tárgyalandó grammatikát szemléltető szöveg, melyet magyarul illetve latinul/németül is közöl. Ezt követi a közvetítőnyelven kifejtett nyelvtani magyarázat. A nyelvtani anyagot a könnyebb tanulhatóság és áttekinthetőség végett táblázatokban összegzi.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 4-5 oldal Szófaj- és mondattan: 32-34 oldal Egyéb: táblázatok.

8.3.2.4. Szaller György (1793) *Hungarica Grammatica*

Szaller (?-1807) a pozsonyi akadémián volt a magyar nyelv tanára, mikor elkészítette *Hungarica Grammatica* című, a *Fundamentához* hasonlatosan, de már egységbe dolgozva két közvetítőnyelvet alkalmazó tankönyvét. A tankönyv sikerességét bizonyítja, hogy két év leforgása alatt megjelent szlovák és szerb fordításban is, valamint kimutathatóan hatott a nemzetiségi nyelvek grammatikairódalmára is (Nyomárkai 2002). Szaller is készített Magyarország-leírást, valamint Meidinger nyomán francia nyelvtant írt. A Pozsonyi akadémiát elhagyva Pesten mérnökként dolgozott.

A *Hungarica Grammatica* (1793) – mint Szaller valamennyi művét – mottó vezeti be: „A’ Magyar úgy ír, a’ mint befél, és vizzontag úgy befél, a’ mint ír.” Tehát rögvest felhívja a nyelv egyik könnyebbségére a figyelmet. Érdekesség, hogy ez az előszó magyarul íródott, melynek oka, hogy nem

a tanulókhöz, hanem a tanítókhöz szól: arra kéri őket, hogy tökéletesítsék vele együtt a grammatikát, küldjék el hozzá építő javaslataikat. Ez az előszó eltér a többi bevezetőtől, inkább buzdító beszéd. A grammatikusok a nyelvi szabályok minél pontosabb megállapításában látták a nyelv megismerésének és előbbrevitelének zálogát (Benkő 1989:389), ez tükröződik Szaller előszavában.

Az előbeszéd első mondatában azzal a felütéssel kezdi, hogy minden magyar grammatika szükségképpen tökéletlen, mivel „még nints egyfőleg a’ képezetlen Nemzeti Nyelvben”. (Verseghy *Magyar Grammatikájának* (1818) előszavában is megjelenik a gondolat módosult formája, mely szerint már a túl sok nyelvtan teremt kaotikus állapotokat: „Az egymással ellenkező rideg szokások, és önkényes vélemények úgy öszvezavarták egynehány esztendőtől fogva Nyelvünket, hogy Grammaticáinak száma már harmincznál is többre megy, mellyek egymástól több mivolti dologban különböznek”.)

Nyilvánvaló, hogy Szaller munkájában is előfordulhatnak tökéletlenségek, már csak az eltérő nyelvjáráások okán is. Ezért lenne szükséges egy olyan grammatika megírása, amely „több munkás kezeket és elméket kíván”. Szól az „ánglus” és a „francz” nyelv virágzásáról, melynek kiképzéséhez költséget nem sajnáltak, s Tudós Társaság munkája tette lehetővé a nyelv kifejlődését, és ennek eredményeként a tudomány, a kézművesség és a kereskedelem fellendülését, a nemzeti szokások, a törvénykezés, a hivatalok magyar nyelvűvé válását. A tökéletes magyar grammatika hiányától szenved a magyar iskola, a magyar irodalom. Az egységes magyar nyelv hiányának következményeként a magyar haza lakosai „kik most mint

Nyelvel, úgy különböznek szívvel, különböznek egymáshoz, 's Hazájokhoz való kötelefséggel és fzeretettel”.

Azért is van szükség a nyelv megóvására, mert mint nemzeti jegy, amennyiben elvész, vele bukik a nemzet; s nem lesz más a magyar, mint egy szó a történelemkönyvekben. „Gottséd” grammatikájával szállt ki bölcsőjéből, nőtt fel a német nyelv is, s 40-50 év alatt milyen sokra vitte!”- mutatja be a követendő példát Szaller. A magyarnak pedig igen fényes jövőt jósol, hiszen már most, midőn nincs rendszeres nyelvtana, most sincs már bölcsőjében, hanem megáll saját lábán – fűzi tovább a hasonlatot. „Vefsük-meg tehát e' kívánt boldogságnak, az az Nemzetünk' gyarapodásának első fenékkövét, készítettünk egy tökéletes Grammatikát, ez a' munka nem tsak hasznos, hanem fzükséges; hanem dicsőséges – is lefz az egész Magyar Nemzetnek, mert így ma 's holnap kiképeződik kedves Nyelve, s' az egész világ előtt nyilvánóságossá lefznek annak fzip tulajdonságai, mellyeket még máinapig kevesen tudnak tulajdon Nemzetünknel 's igen kevesen a' külső Nemzetek közül (...)” ami azért is van így, mert kevés a magyar nyelvű irodalmi mű. A Grammatika megalapozza az irodalom fejlődésén túl a szótárkészítést is. A magyar nyelv terjesztése szertefoszlatja a magyarságról alkotott negatív előítéleteket is, megmutatja a magyarok tehetségét. „Egyedül tsak e' dicsőség hija még ama hajdani ditső eredetű Magyar Nemzetnek!” Az utódoknak, „kedves Maradékoknak” is tartoznak ezzel édes Hazámfiainak, hiszen ennek a munkának a gyümölcse 50-100 év múltán fog beérni.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 12 oldal

Hangtan és írástan: 7 oldal

Szófajtan: 115 oldal

Mondattan: 41 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: a szintaxisban kap helyet. Szótár: 16 oldal

8.3.2.5. Márton József (1816) *Ungarische Grammatik für Deutsche*

Márton József (1771 – 1840) tanulmányait Debrecenben és a jeni egyetemen folytatta. Volt nevelő, a lócsei gimnázium erkölctan és természetrajz tanára, majd Görög Demeter hívására Bécsbe ment (1801), hogy a *Hadi és más nevezetes történetek* munkatársaként, valamint magyar nyelvtanárként tevékenykedjen. 1806-tól a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendkívüli tanára, később a testőrségnél is magyar nyelvoktató, 1828-tól 1834-ig a *Magyar Kurir* szerkesztője, 1831-től az MTA levelező tagja. Nyelvészeti munkái között találunk kiváló német-magyar, magyar-német és francia-magyar szótárakat, német-magyar-deák lexikont. Német grammatikája (*Német grammatika. Egy német olvasnivaló-könyvel és*

ahoz tartozó lexiconnal együtt. Kassa, 1799) 1799 és 1856 között húsz kiadást élt meg. Nem kevésbé voltak sikeresek magyar nyelvű műveik sem. Márton műveinek jelentős része vonatkozik a magyar nyelv tanulására, munkásságának bibliográfiáját Mikó Pálné – Márton elkötelezett és avatott kutatója – állította össze (1982:7).

Tolnai Nyelvújítás című monográfiájában ekként vélekedik Mártonról: „Könyveinek sok kiadása, szótárán kívül magyar nyelvtanait és olvasókönyveit sem szabad mellőznünk, világossá tesz, hogy Mártonnak a nyelvújítás eredményeinek elterjesztésében és meggyökereztetésében igen nagy része volt s Kazinczynak nem volt igaza, mikor őt maradi

debreceninek tartja” (Tolnai 1929:85).

Jelen vizsgálatba az *Ungarische Grammatik für Deutsche* nyelvű művet vontuk be, mindazonáltal utalunk a *PUS* 1828-as, ötödik kiadására, valamint az összevetésben szerepel az 1840-es kiadása. Márton Farkas nyelvtanát kétszer dolgozta át, s az 1816-os kiadás előtt már megjelent az első, önállóan jegyzett nyelvtana is, melyet az évek során folyamatosan csiszolgatott, átdolgozott. A választott grammatika tekinthető a korszak legátgondoltabb, reprezentatív nyelvkönyvének, mivel a Farkas által lefektetett alapokat két kiváló, bizonyíthatóan nagy oktatási tapasztalattal rendelkező nyelvész értelmelte újra; így tulajdonképpen három nagyszerű nyelvtanár munkásságának eredményét vizsgálhatjuk.

A vizsgált grammatika előszavát két hasábra szedve, magyarul és németül olvashatjuk. A grammatika sikerét a gyorsan elfogyott kilenc kiadás bizonyítja, mely arra ösztönözte a kiadót, hogy „nem kémélvén a’ költséget, az egész munkát újj vizsgálás alá vétesse egy ollyatén férjfiú által, a’ki anyai nyelvéhez vonzó buzgó szeretete mellett, mind a’ két nyelvnek tudományos esméretével bír.” Ennek eredményeként – állítja a kiadó – az előzőeknél sokkal színvonalasabb munkát tart az olvasó a kezében.

Márton a *PUS*-ok előszavaiban részletesebben szól az oktatás és a tanulás folyamatáról (l. 8.2.) kiemeli az olvasmányok fontosságát; azt, hogy a diákok a beszélt nyelvet részesítsék előnybe, s amennyiben ez lehetséges, az olvasmányokat is alakítsák át párbeszédekké. Ő maga is elsősorban a beszélt nyelv alapján írta meg nyelvemsterét. A nyelvszokás kérdésében Márton Adelunggal és Verseghyvel ért egyet: nála is a nyelvhasználaton, az úzuson alapuló normatív és pragmatikus leírást kísérhetjük nyomon, külön kiemeli a beszédhelyzetekhez alkalmazkodó nyelvhasználat fontosságát. Felhívja a figyelmet a kiejtés, az összehasonlító nyelvszemlélet fontosságára és a túlzott grammatizálás veszélyeire. Meghatározza a diákok körét, leszűrhető, hogy tanítványainak soraiban leginkább fiatal felnőttek voltak, kiknek igényeihez igazodva állította össze tárgyalt témáit.

A nyelvemster felépítése:

Előszó: 2 oldal a nyelvleírás előtt, 4 oldal az olvasókönyv előtt „A’ Nyelvtanítókhoz intézett Előljáróbeszéd” címmel.

Hangtan és írástan: 11 oldal Szófajtan: 108 oldal

Mondattan: 56 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 17 oldal

Olvasókönyv: 74 oldal, mely irodalmi szemelvényeket és levélmintákat is tartalmaz

Szótár: 86 oldal

Egyéb: külön feladatgyűjtemény a leíró részt követően 41 oldal.

8.3.2.6. *Kis Pál (1834) Ungarische Grammatik nach einer neue und leicht faßlichen Methode theoretisch und praktisch bearbeitet*

Az 1793-as születésű Nemeskéri Kis Pál (1793-1847) 1840-ben lett Ferenc József főherceg tanára. Nem csupán magyar nyelvet tanított, hanem latint is. Az apát-kanonokot ekkor már elismert és megbecsült nevelőként és nyelvkönyvíróként tartották számon. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány műve: *Rövid földleírás a legújabb polgári változások szerint. Tanuló ifjak számára* (1818); *Tanítás módja. A városi és falusi iskolamesterek számára* (1830); *Aufgaben zur Übung in der ungarische Sprache und einige Lesestücke nach der Interlinear-Methode Für alle Liebhabern dieses Idioms, zunächst aber für jene, die des Verfassers Grammatik gebrauchen* (1835).

1818-tól az Eszterházy-fiúk nevelője, majd a bécsi egyetem könyvtáránál segédtsízt és magyar nyelv- és irodalomtanár a Theresianumban. A magyar nyelv és kultúra (!) gondos, elkötelezett tanítója. Fontosnak tartja, hogy a nyelvet, mint információforrást is bevonja a tanításba. A magyar kultúrával kapcsolatos ismereteket nem korlátozta a magyarórára, a latin

nyelv oktatását is felhasználta arra, hogy megismertesse tanítványát a magyar földrajzzal és történelemmel. 1843-ban részt vesz Ferenc József első magyarországi útjának megszervezésében; az ország nyugati részére, a Balaton és a Bakony mély benyomást tesz a tizenhárom éves gyermekre, de arról már nem tesz a főherceg feljegyzéseiben említést, hogy Kiss programja szerint Kisfaludy Sándor saját műveivel szórakoztatta a jeles vendégeket a sümegi várban.

Nemeskéri Kis Pál 1846-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, és haláláig, 1847-ig volt a főherceg tanára.

Nyelvmestere a kor valamennyi elvárását és a nyelvtudomány állását híven tükrözi, színvonalas munka.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 2 oldal Hangtan és írástan: 5 oldal

Szófajtan: 93 oldal Mondattan: 29 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 42 oldal

Olvasókönyv: 54 oldal Szótár: 12 oldal.

8.3.2.7. *Hammerschmidt János (1836) Erste Unterricht in der ungarischen Sprache, oder kurzgefaßte ungarische Sprachlehre*

Hammerschmidt János (1805-1851) Sopron megye evangélikus lelkészeként tanított a felekezete tagjai számára magyar nyelvet. Nyelvkönyvét azért készítette el, mert a törvény kimondja, hogy minden iskolában kell magyarul tanulni, és addig még nem született olyan tankönyv, amely célzottan az iskolai magyarnyelv-oktatás elvárásainak tesz eleget, azon tanárok munkájához igazodik, akiknek sok osztály tanulóját kell a rövid tanítási idő alatt magyarul megtanítani oly módon, hogy közben a gyermekek értelmi és érzelmi fejlődését is elősegítse. Ez a feladat tankönyv segítsége nélkül kivitelezhetetlen. Mindazonáltal – állítja a bevezető – a magántanításban is megállja a könyvecske a helyét. Aki részletesebb nyelvmesterre vágyik, forduljon Toepler (1835) tankönyvéhez. Mivel Hammerschmidt nyelvmesterét gyakorlott tanároknak szánta, kéri, hogy ha hiányosságokat fedeznek fel, igazítsák ki azokat.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 4 oldal Hangtan és írástan: 1 oldal

Szófajtan: 55 oldal Mondattan: 11 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 15 oldal

Olvasókönyv: 25 oldal Szótár: 35 oldal.

8.3.2.8. Zimmermann Jakab (1836) *Erster Unterricht in der ungarischen Sprache*

Zimmermann Jakab (1808-1878), a budai főgimnázium tanára 1840-től lett – Márton utódaként – a bécsi Theresianumban a magyar nyelv és irodalom tanára, ahol öt éven keresztül működött. 1846-tól a pesti tanítóképző, és az egyetem széptan és nyelvészet oktatója, valamint később iskolaigazgatóként is tevékenykedett Kecskeméten.

Igen termékeny pedagógiai tevékenységet folytatott, számos tankönyvet készített több tudományterületet érintően. Írt általános pedagógiai témájú műveket (az említett neveléstani kézikönyvén kívül például német nyelven jelent meg a *Populäre Erziehungskunde für Eltern, Erzieher und Lehrer* 1835). Készített vallástani tankönyveket, történelem - és természettan tankönyvet az elemi iskolák számára; a nép- és vasárnapi iskoláknak pedig a mezőgazdaság és az egészségügy területeit dolgozta fel. Legsikeresebbek az iskolai magyar és német nyelvtanai voltak, melyeket mindkét oktatási nyelven – németül és magyarul is – elkészített, s melyek több évtizeden keresztül jelentek meg, akár 8-10 kiadásban is. Például: *Magyar nyelvtan kisebb tanulók használatára* 1850; *Ungarische Sprachlehre zum Gebrauche für kleinere Zöglinge* 1850; *Magyar nyelvtan az elemi és reáliskolák használatára* 1852; *Német nyelvtan elemi és reáliskolák használatára* 1852; *Nyelvgyakorlatok. Zweites Sprach- und Lesebuch* 1856; stb..

Vizsgált nyelvtanának előszava egyetlen mondat, mely azt summázza, hogy a tapasztalatok alapján az általa alkalmazott módszer a legmegfelelőbb a nyelvtanulásra, mivel az összes szabályt, kivételt könnyen áttekinthető és megtanulható táblázatokba foglalja.

A nyelvmester felépítése:

Hangtan és írástan: 5 oldal

Szófajtan: 53 oldal

Mondattan: 7 oldal

Olvasókönyv: 7 oldal.

8.3.2.9. Mailáth János (1841) *Ungarische Sprachlehre*

Mailáth János

Mailáth János (1786-1855) főnemesi család sarja Pesten és Bécsben nevelkedett, felsőfokú iskoláit pedig Magyarországon, Egerben és Győrött végezte. Történelemtudósként, íróként és költőként számos művet alkotott. 1848-ban Bajorországba ment, 1853-1854-ben ő tartott előadásokat Elisabeth Wittelsbach bajor hercegnőnek, mint leendő magyar királynőnek, a magyar történelemből. Erzsébet évekkel később is elismeréssel beszélt tanáráról. Elismertségét bizonyítja, hogy a Bajor Királyi Tudományos Akadémia kültagjának választotta.

Mailáth a nyelvkönyv teljes címének - *Magyar Nyelvmester a régi (és egyetlen) módszer és a Magyar Tudós Társaság alapszabályai szerint* – magyarázatával kezdi előszavát. A „rég (és egyetlen) módszer” megjelölés azért szerepel, mert nem valami újat kívánt előteremteni, s azért, mert véleménye szerint a tudományos elméletnek csupán egyetlen módszere létezik. A nyelvtan esetében ez a módszer nem más, mint a beszédrészek és a szófüzés kielégítő és pontos magyarázata; különbség csak jó és rossz argumentáció között van. A kielégítő nyelvtani magyarázatokhoz már eltérő tanítási és tanulási módszerek társulhatnak. Az, hogy a megfelelő magyarázatokhoz tartozó szükséges példákat vagy feladatokat hibátlanul adunk-e meg, vagy a diákokkal javíttatjuk-e ki, hogy ezen példákat és feladatokat összekötjük-e a nyelvtani magyarázatokkal, vagy a szabályok elsajátítása után gyakorlunk, hogy a gyakorlatokból, nyelvi mintákból vonjuk-e le a szabályt vagy fordítva, stb. a nyelvtanítás szabadságához tartozik. A szerző az interlineárisnak nevezett módszert alkalmazza, mely a nyelvi tapasztalásból kíván kiindulni, lényege, hogy a mondatból, a mintából vezeti le a nyelvi szabályokat. Az elsajátítandó nyelv szabályaira építve, a közvetítő/anyanyelv szabályait szükség esetén figyelmen kívül hagyva a szövegeket szóról szóra fordítja és fordíttatja. Az interlineáris eljárás a legelterjedtebb magántanulási módszerek egyike, amely az idegen szöveg sorai alá helyezte az anyanyelvi szöveg szó szerinti fordítását. Az idegen nyelv kiejtését is megadja egy, az idegen szöveg alá helyezett második sorban (Lux é.n.:20-21).

A grammatikát általános és különös részre osztja. Az általános rész – a tulajdonképpeni nyelvtudomány – minden nyelv esetén azonos (!), a különös rész pedig nem más, mint az erre épülő nyelvhasználat. Az első ismeretét feltételezzük minden tanult embernél (sic!), ezért feleslegesnek ítéli a 10-12 év „kérdés”-t a tananyagban, mely tanár és diák számára egyaránt unalmas. Ezért a nyelvmesterben nem foglalkozik az általánosnak nevezett területtel. Tehát tulajdonképpen elkülöníti az univerzális és a speciális konkrét nyelvtant.

A „Magyar Tudós Társaság alapszabályai szerint” mondja a főcím: a *Magyar Helyesírás és szóragasztás szabályai* képezi a nyelvmester alapját. További forrásként Vörösmarty, Szalay és Bitnicz nyelvmestereit jelöli meg. Nyelvtani felfogása helyenként eltér a Magyar Tudós Társaság alapszabályaitól, ezeket az előszóban, nyolc pontban összegzi. Például: Az *i* betűt a közép-magánhangzónak tekinti, amely nem tesz különbséget magas és mély hangrend között. Ha egy szóban az egyetlen magánhangzó az *i*, az igenis magas vagy mély hangrendű szavak közé tagozódik.

A nyelvújítás kapcsán azt emeli ki, hogy a nyelv alaptörvényei nem változnak, s igaz, hogy sok új szó keletkezik, melyek elsősorban a tudományos stílust gazdagítják, de a) ilyen folyamaton a többi nyelv is keresztülmentek, b) a három-négyszáz évvel ezelőtt íródott magyar könyvek még most is jól érthetőek, ellentétben más nyelvek esetében feltalálhatókkal. A szókovácsolás kapcsán megjegyzi, hogy a szavak között számos jövevényszó van, melyek könnyen érthetőek és megtanulhatók, valamint arra is felhívja a figyelmet, hogy a szógyökök toldalékolásának eljárása könnyen átlátható, és logikus, világos jelentést kapunk eredményként.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 5 oldal

Hangtan és írástan: 10 oldal

Szófajtan és mondattan: 85 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 35 oldal

Szótár: nincs adat

Egyéb: példákat külön részben adja meg.

8.3.2.10. Prágay János (1841) *Leitfaden in kürzester Zeit Ungarisch zu lernen*

Prágay János munkásságáról és életéről szinte semmi adat nem található, csupán annyi, hogy a 19. számú magyar gyalogezred közvitézének nyelvkönyve a császári és királyi hadsereg katonái számára, valamint önálló tanulás céljából íródott – tudjuk meg az 1839-es előszóból. A nyelvkönyvet a szerző Esterházy Miklós hercegnek ajánlotta. Grammatikai szempontból nem kiemelkedő mű, érdekességként került a vizsgált nyelvtanok körébe, mivel ez az első, a katonaság számára készült nyelvmester. A speciális célcsoport igényeinek figyelembe vétele leginkább a példamondatokban érhető tetten. A katonák tanulását segíthette elő a könyv formátuma is, mert kis mérete könnyen szállíthatóvá tette.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 2 oldal

Hangtan és írástan: 6 oldal

Szófajtan: 40 oldal

Mondattan: 20 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: a szintaxisban kap helyet, grammatika szerint csoportosítva Szótár: 10 oldal.

8.3.2.11. Ballagi (Bloch) Moritz (1854) *Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche*

Ballagi Mór

Ballagi Mór (1815 - 1891) több tudományterület elismert szaktekintélye, mint nyelvész, nyelvtan- és szótáríró alkotta a

legmaradandóbbat. Jeles munkája még a magyar példabeszédek és közmondások gyűjteménye. Pápán, Nagyváradon filozófiát tanult, matematikát Pesten, mérnököknek pedig Párizsban. Itt írta meg Eötvös József felkérésére a *Zsidókról* (Pest, 1840) című röpiratát az emancipáció érdekében. Tübingenben teológiát és bölcseletet hallgatott, áttért a protestáns hitre és bölcészeti doktorátust szerzett. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Több magyar, német és héber nyelvtankönyve és nyelvi olvasókönyve jelent meg, valamint élénken foglalkozott a nyelvújítás kérdésével. Tizenhat nyelven beszélt.

Ballagi nyelvkönyvének előszavát panasszal kezdi: bármilyen nagy előrelépést tett is a nyelvtudomány, a magyar grammatika német nyelvű feldolgozottsága és rendszerbe foglalása tudománytalan. Majd pontokba szedi azokat az elveket, amelyeket követett a nyelvtan feldolgozásakor, s melyeket az olvasónak is követnie kéne a befogadáskor.

Egy nyelv tisztán gyakorlati bemutatása annyi tesz, hogy a nyelvészeti kutatás eredményeit úgy kell szabályokba foglalni, ahogy azokat a mindennapi életben használják a beszélők. A szabályokat egyértelmű példákkal támasztja alá. Ballagi nyelvtana is a klasszikus felépítés szerint íródott; az első, elméleti rész paragrafusokba szedve táblázatok, német nyelvű magyarázatok és a példaként felsorakoztatott szavak tükörfordításának segítségével járja be a magyar grammatika területét.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 10 oldal Hangtan és írástan: 14 oldal

Szófajtan: 186 oldal Mondattan: 49 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 105 oldal

Olvasókönyv: 32 oldal Szótár: 50 oldal.

8.3.2.12. *Reméle János (1856) Lehrbuch der ungarischen Sprache*

Reméle János (1808-1873) teológiai és nyelvészeti tanulmányokat folytatott. 1838-ban Alsó-Ausztriában létrehozott egy tanintézetet, ahol magyar nyelvet és irodalmat tanított. 1841-ben a bécsi egyetemre kapott meghívást, magyar nyelv és irodalom tanítására. Itt szerzett doktori fokozatot, és a filozófia fakultás tagja lett. 1847-től Albert és Vilmos hercegek nyelvtanára. A bécsi császári akadémia levelező tagja.

Előszavában felhívja a kortárs szerzők, nyelvészek hasznos könyveire és szótáira a figyelmet: Ballagi Móricz, Verseghy Ferenc és Révai Miklós munkáit nevezi meg tanulmányozásra érdemes műveknek. A tankönyv nyelvi anyagának forrásaként Pápai Páriz és Ballagi szótára, a nyelvtani leírás forrásaként pedig Verseghy és Révai nyelvtana szolgált. Ami pedig a módszert illeti, azt saját maga fejlesztette ki, sem hazai, sem külföldi példát nem

követett – állítja a szerző. A nyelvkönyv felépítése ugyanakkor hasonlatos Ahn módszeréhez, abban, hogy a tankönyv törzsszövegét mondatok alkotják, viszont eltér abban, hogy részletes és érdekes nyelvtani leírásokat közöl a törzsanyagtól tipográfiailag elkülönítve, a lap alsó részén. Az előforduló nyelvtani jelenségeket számmal jelöli, s mintegy jegyzetként ismerteti a hozzá kapcsolódó nyelvreírás. Az egyes részek tárgyalását közvetlenül követi a gyakorlás, melyek szintén fordítási feladatok. Sokoldalú a megközelítés, jól formáltak és tartalmasak a mondatok, érthetőek a magyarázatok.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 2 oldal Hangtan és írástan: 6 oldal

Szófajtan: 184 oldal Mondattan: 28 oldal

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egynéhány fordulata: 30 oldal

Olvasókönyv: 32 oldal Szótár: 36 oldal.

8.3.2.13. Riedl Szende (1858) *Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache*

Riedl (1831-1873) eredendően egyházi pályára készült, papnevelőnek tanult Pozsonyban és Nagyszombaton, bölcsészdoktori címet Németországban szerzett. A szabadságharc idején elbocsátották a növendékpapokat, így hagyta el a nagyszombati szeminárium falaival együtt a papi pályát, és lett nevelő. 1854-ben Lőcséről került pályázat útján Prágába, mint az első hivatalosan kiküldött vendégoktató. Lektorsága alatt számos tankönyvet, szöveggyűjteményt, jegyzetet jelentetett meg, több újság szerkesztője volt, valamint irodalmi fordításai is napvilágot láttak. Hazatérése után, 1861-től a pesti gimnázium tanára, majd az összehasonlító nyelvészet magántanára és a pesti egyetem német nyelv és irodalom tanára lett. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt.

1856-ban jelent meg *Ungarische Geschäftsstyl*, azaz *Magyar kereskedelmi stílus* című tankönyve, mely a magyar mint idegen nyelv oktatásának területén az első, szaknyelvet oktató tankönyvek egyike. Az első, Riedl tollából született tankönyv, melyet az a szükség hívott életre, hogy prágai tanársága során üzleti szaknyelvrőre nagy volt az érdeklődés. Hunfalvy Pál, a kor egyik meghatározó tudósa a megjelenés évében ismerteti Riedl Szende *Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache* nyelvmesterét a *Magyar Nyelvészet* harmadik évfolyamában lapjain: „(...) Riedl „a magyar nyelv tanulására vezérelni” szeretné a németül olvasókat. De szól ez a könyv azoknak is, akik a magyar nyelvet nem annyira gyakorlati használatra, mint inkább tudományos célból kívánják megismerni”.

Riedl a *Magyarische Sprache* bevezetőjében leírja a magyar nyelv hovatartozását, elmondja a finn nyelvekkel való rokonságát, megemlíti a magyar nyelvméleket, amelyek a

tudományban oly nevezetesek, hogy lehetetlen mellőzni; magyarázza a tájszólásokat és nyelvjárásokat, megemlíti a határos nyelvek befolyását a magyarral: „Itt nem szokott nyelvtannal van dolgunk, hanem olyannal, mely a teljes nyelvtudomány igényeinek akar megfelelni.”

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 6 oldal

Hangtan és írástan: 16 oldal

Szófajtan: 115 oldal

Mondattan: 59 oldal

8.3.2.14. Dallos Gyula (1865) *Praktischer Lehrgang zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache*

Dallos Gyula (1827-1884) a budapesti egyetemen az angol nyelv és irodalom magántanára volt. Behatóan foglalkozott a nyelvtanítás kortárs újításaival: ebben a témában 1853-ban publikálta *Kulcs, vagyis angol fordítása az Ahn és Ollendorff új tanmenetük szerint készített angol nyelvtanomban foglalt magyar gyakorlatoknak* című művét, s ugyanebben az évben jelent meg angol nyelvtana is. A *Praktischer Lehrgang* első kiadását 1857-ben publikálták, a feldolgozás alapját képező 1865-ös kiadás pedig már a 14. a sorban.

Dallos Gyula a német Ahn nyelvoktató módszerét adaptálta magyarra. Ennek lényege, hogy rövid példamondatokból és rövid szövegekből vezeti le az elsajátítandó anyagot, melyeket a tanuló feltételezett környezetéből merít. Első lépésként a mondatokban szereplő szavakat a tanulják meg a diákok. Nyelvtani magyarázatokat csak a legszükségesebb esetben tanítanak, s ez a tanár és a nyelvkönyv közös feladata; a nyelvkönyv nem törekszik teljes grammatikai bemutatásra, a leíró nyelvtan háttérbe szorul. Előszavában elmondja, hogy a tankönyv a továbbfejlesztett Ahn-módszer szerint készült. A gyorsan egymást követő kiadások bizonyítják, hogy a tankönyv jól használható. A tankönyv törzsszövege példákra és feladatokra épít, melyhez a végén rövid, összefoglaló jellegű grammatikai leírás társul. Tehát Dallosnál megfordul a sorrend, változik a személetmód, előtérbe kerül a nyelvoktatási folyamat. Nyelvi minták, szójegyzékek és fordítási gyakorlatok váltják egymást. A nyelvoktatás ezen módjától azt remélte a kiadó, hogy az iskolai oktatás számára is alkalmas.

A nyelvmester kétkötetes, a második kötet az első kiegészítésére szolgál. A középhaladó szintet elért diákok nyelvi fejlődését segíti, elsősorban szintén célnyelvi autentikus szövegminták – próza, vers, személyes és hivatalos levélminták, szerződésmenták, számlák, kérvények, bizonyítványok, stb. – segítségével. Mindazonáltal újdonság, hogy szintén tartalmaz új nyelvtani elemeket, amelyek az első kötetben foglaltakra építenek, átismételve bővítik az adott nyelvtani témára vonatkozó ismereteket és alkalmazásokat.

A kiadó megragadja az alkalmat, hogy felhívja a következő nyelvtankönyvre az olvasó figyelmét, amelyet az Ollendorf módszer szerint írt meg Franz Ney. A módszer nem ígér kevesebbet, mint hogy hat hónap leforgása alatt megtanulhatunk egy idegen nyelven olvasni, írni és beszélni; mely módszer kielégíti a magántanulók és az iskolai oktatás minden igényét; s már 1 forint 80 fillérért megvásárolható.

A nyelvmester felépítése:

Előszó: 2 oldal

Hangtan és írástan: 6 oldal

Szófajtan és mondattan: 71 oldal

Olvasókönyv: 25 oldal

Szótár: 30 oldal.

Az életben gyakran előforduló társas érintkezés egnéhány fordulata: 11 oldal

8.3.2.15. Riedl Szende (1866) *Kisebb Magyar Nyelvtan*

A *Leitfaden für den Unterricht in der magyarischen Sprache* annyira használhatónak bizonyult, hogy *Kisebb magyar nyelvtan* címmel, némi átdolgozás után 1866-ban Pesten is kiadták magyar diákok számára. A nyelvtan sorrendje azonos a Magyarische Sprache felépítésével, de az inkább közelebb áll a tudományos igényű nyelvleíráshoz.

A nyelvmester felépítése:

Hangtan és írástan: 18 oldal

Szófajtan: 122 oldal

Mondattan: 20 oldal

A magyar mint idegen nyelv, illetve magyar mint második nyelv fogalmak szétválasztása a kutatás szempontjából nem releváns, mivel arra nézve nincsenek adataink, hogy a vizsgált grammatikákat milyen körülmények között, célnyelvi vagy anyanyelvi környezetben használták-e: egyik tanulási/tanítási szituáció sem zárható ki.

A 19. század első feléig a tankönyvek jól elkülönülő szerkezeti egységekre tagolódnak, mely szerkesztési mód a későbbiekben is megfigyelhető, de már egyre inkább fellazítják a modern nyelvek oktatására kidolgozott módszerek. Fontos ismét hangsúlyozni, hogy az elemzendő nyelvtanok nyelvtanítási, s nem tudományos céllal íródtak. „A <<gyakorlati nyelvtan>> egyet jelentett a nagyobb lélegzetű, tudományos igényű mű lerövidítésével, esetleg egyes részek sorrendjének pedagógiai céllal történő átrendezésével” (Hegedűs 1984:75).

Megfigyelhettük, milyen hagyományokra építenek a nyelvtankönyvek szerzői, és milyen újításokat fogadnak el, illetve foganatosítanak; milyen didaktikai eljárásokat alkalmaznak a nyelvtanítás során. Valamennyi nyelvmester következetesen alkalmazza a kiválasztott szerkezeti rendet, s mint látni fogjuk, logikus és világos elrendezésben tárja az olvasó elé a nyelvkönyv tartalmát.

9. A NYELVMESTEREK ELEMZÉSE

A nyelvtani összevető elemzés a nyelvmesterek tartalmát veti egybe a Czuczor Gergely, Nagy János, Fábrián Gábor, Jászai Pál, Fogarasi János és Vörösmarty Mihály által készített *A magyar nyelv rendszere* 1847-es második, javított kiadásként megjelent akadémiai nyelvtanával.

Az akadémiai nyelvtan megszületéséhez nem kizárólag a tudományos grammatika létrehozásának igénye vezetett, amint erről a mű előszava is tanúskodik: „A’ magyar nyelv általános tantervvé váltával mind inkább érezhető lett olly munkának szüksége, melly magát e’ tanulási közeget alaposan ’s egyszersmind a’ tudomány jelen fokához mérten terjeszti elő. Az académiá, sok oldalról nyilvánult ohajtásokhoz képest is, hivatva érezte magát egy illy munka’ előállítására; ’s noha ez nyelvünk ismeretének jelen szakaszában, távolról sem lehet vég szava a’ nyelvkérdések’ mezejének: jobbnak hitte egy, habár csak aránylag a’ célnak megfelelő, munkát adni, melly nyelvünk’rendszere’ felfogására, számos kétes pontok eligazítására, ’s biztosb és gyümölcsözőbb haladásra már most nyújtsion segédkezet; mint azon várni be, mikor tökéletesebet nyújthatand kétségkívül, de a’ nélkül, hogy e’ tökéletesbüléshez ez úton a maga részéről is hozzá járult volna.” (III-IV.) Tehát világosan kirajzolódik a nyelvi korpusz tervezésének, valamint a kodifikációnak az igénye.

A tárgyalt grammatikák szabályrendszereinek elemzése kapcsán – a hipotézisek második pontjának értelmében – kirajzolódik a nyelvreírás fejlődésének, tudatosodásának folyamata, melyet a kor deskriptívnek szánt, s a kortársak által preskriptívként értelmezett akadémiai nyelvtannal való összevetésben tekintek át a leírásban és a táblázatokban. A kontrasztivitás megjelenik egyrészt az akadémiai nyelvtannal való összevetésben, másrészt magukban a vizsgált nyelvmesterekben, melyek a magyar nyelvtani elemeket többször a német nyelvi szabályokkal egybevetve mutatják be. Itt azért is lényeges az egybevető módszerre felhívni a figyelmet, mert a kontrasztív szemlélet sokszor rendező elvként jelenik meg a grammatikai szabályok leírása során. A latin grammatikai szemlélet is jelen van a nyelvtani leírásban, összevetésben és rendszerezésben, de ezekben a nyelvkönyvekben világosan látható az a felismerés, hogy – elsősorban a nyelvhasználatból adódóan – a holt nyelv nyújtotta ismereteket nem tartják elégségesnek; más módszert kell alkalmazniuk a funkcionalitás érdekében, mely csak élőnyelvi példák segítségével lesz hiteles. A grammatikai

elemzés a magyar és a latin nyelv között fennálló tipológiai különbségeket (l. 8.1.1) helyezi a középpontba, ezáltal követi nyomon a magyar nyelvtanok önállósodását.

A grammatikai elemzés a nyelvmesterek szerkezeti tagolását és sorrendjét követi, tehát szól a *helyes kimondásról*, az *írásról*, a *szónyomozásról* és a *szókötésről*.

9.1. A betűtanról és a helyesírásról

Az írás, mint a beszéd rögzített alakja, szabályokhoz kötött. A nyelvi normáktól eltérően, a helyesírásnak szabályai vannak, nincs normája, az eltérés hiba (Lőrincze 1973:15). Ebből az állításból logikusan következik, hogy az explicit szabályok alkalmazhatóságának előfeltétele egy közmegegyezésen alapuló helyesírási rendszer.

Szinte valamennyi nyelvmester követi a nyelvleírási hagyományt, és a nyelvi szabályok bemutatását a magyar ábécé leírásával kezdi. Ennek a máig élő szerkezeti felépítésnek a nyelvelméleti magyarázata abban áll, hogy az ábécét tekintették a grammatika kulcsának (Adamikné 2001); a nyelvtani leírás a hangok és leírt jelek kapcsolatával kezdődött.

Deme László (1955a, 1955b), Fábíán Pál (1967) és Keszler Borbála (2004) kutatásaira hivatkozva megállapíthatjuk, hogy a **magyar helyesírás** napjainkban is érvényes **alapelvei** már tisztázódtak a nyelvmesterek vizsgált korszakára. Ebből következően a nyelvmesterek helyesírása kapcsán nem az alapelvek vizsgálata a feladat, hanem annak feltárása, hogy miként viszonyulnak a részletekhez, milyen módon jelölik a még nem rögzült jegyeket, valamint az, hogy mennyire következetesek a jelölésben, tehát, hogy mennyiben segítik elő az egységes jelölési rendszer elterjedését.

Annak ellenére, hogy a **hangok** és a **betűk** grammatikai **szétválasztása** már évszázadokkal korábban megtörténik, több nyelvmester nem különíti ezeket el. A gyakran használatos **betűtan** fejezetcím is mutatja, hogy a kor tudományos felfogása nem választja még el a hangot a betűtől. Például Kis *Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch* (1834) nyelvmesterének első részében (1 paragrafus) és második rész (7 paragrafus) címében szétválasztja a betűket és a kiejtést, de az első szakaszban az ábécé betűit hangokként definiálja. A hosszú magánhangzók jelenése az ábécében az 1820-as évekre tehető. A szövegek elsősorban a minőségükben is eltérő hosszú magánhangzókat jelölik (*á, é, ő, ű*), de nem alkalmazzák következetesen a kvantitatív eltéréseket jelölő mellékjeleket (*í, ó, ú*).

Tehát rögzült a **magánhangzók** tekintetében az egyjegyes mellékjeles **jelölés**, a **mássalhangzók** esetén pedig a mellékjel nélküli többjegyes megoldás. A latintól eltérő

többjegyes mássalhangzós betűket minden nyelvmester külön felsorolja, ismerteti: azok a nyelvtanok is, amelyek nem tekintik a többjegyes vagy mellékjegyes betűket a magyar ábécé szerves részének. A latin ábécére épülő írásrendnek a magyar hangokhoz való igazítása, szabályozása lassú történeti folyamat. A helyesírás szabályainak fontos gyakorlati célja, hogy a beszédet minél pontosabban tükrözze, és a nyelvet – az idegen anyanyelvűek számára is – írásban egyértelművé tegye. Például a rövid és hosszú magánhangzók közötti eltérését évszázadokon keresztül nem jelölték írásban, a hosszúságára eleinte semmi gondot nem fordítottak. A *ő* és *ű* hangokat csak a 17. században kezdték megkülönböztetni, úgy hogy a két pont közé ékezetet tettek. Misztótfalusi Kis Miklós *Rationatio de Ortographia* (1697) című írása alapozta meg, és Tsétsi János, Pápai Páriz Ferenc szótárához kapcsolva megjelent műve, az *Observationes Ortographica Grammaticae* (1708) terjeszti el a hosszú magánhangzók közül legkésőbb rögzült hosszú *ő* és *ű* használatát.

Az ábécében található eltérések a mellékjeles magánhangzók, a kétjegyű mássalhangzók és a *dz/dzs/ds/y* besorolásánál tapasztalhatók. Az akadémiai nyelvtan külön kiemeli, hogy a *dz* nem egy, hanem két betű, ennek magyarázata pedig az, hogy a „kimondásban mindig hosszú szótagot alkot” (5). Ugyanitt találjuk annak az indoklását is, miért tekinti a *ds*-t külön betűnek: „A’ ds habár igen kevés, idegen alakúnak látszó ’s hihetőleg kölcsönzött szókban találtatik is, mindazonáltal önálló egyhangot alkot, dsida, findsa, bandsa, handsár, lándsa, dsindsa” (5-6). A *magyar nyelv rendszere* valamint Riedl a *Magyarische Sprache*ben elkülöníti a nyílt *e*-t és a zárt *e/ë*-t az ábécében, ugyanakkor a nyelvtan egyéb részeiben vagy – A *magyar nyelv rendszere* esetén – egyáltalán nem, vagy nem következetesen alkalmazzák.

A betűk ikeralakjait (nyomtatott kis és nagy betűk) Szaller (1793), Zimmermann (1836), Hammerschmidt (1836), Prágay (1841), Ballagi (1854) és Riedl a *Kisebb Magyar Nyelvtanban* (1866) tünteti fel. Ez utóbbi esetben érdekes, hogy a *Magyarische Sprache* nem tartalmazza a két írásmód felsorolását.

Márton (1816) és Reméle (1856) a betű ejtését is közli: Márton a magyar kiejtési módot ismerteti (2),

Erstes Kapitel.

Von den Buchstaben und ihrer Aussprache.

§. 1.

Von dem Alphabete der Ungarn.

Die Ungarn bedienen sich der lateinischen Buchstaben. Da aber in ihrer Sprache verschiedene Töne durch einzelne lateinische Lautzeichen nicht ausgedrückt werden können, so suchen sie diesem Mangel durch zusammengesetzte Buchstaben abzuhelfen.

Ihr Alphabet ist folgendes:

A.	B.	(Cz Cs.)	D.	E.	F.	G.	GY.	H.	I.	J.		
a.	b	(cz. cs.)	d.	e.	f.	g.	gy.	h.	i	j.		
a.	lé.	(czé. csé.)	dé.	e.	ef.	gé.	gyé.	há.	i	je.		
K.	L.	LY.	M.	N.	NY.	O.	Ö.	P.	R.	S.	SZ.	
k.	l	ly.	m.	n.	ny.	o.	ö.	p.	r.	s	sz.	
ká.	el	ely	ejj.	em.	en.	enj.	o.	ö.	pé.	er	cz	esz.
T.	TS.	TY.	TZ.	U.	Ü.	V.	Y.	Z	ZS.			
t	ts.	ty.	tz.	u.	ü.	v.	y.	z.	zs.			
té.	tsé.	tyé.	tzé.	u.	ü.	vé.	ipsilon.	zé.	zsé.			

Reméle pedig a német ábécé segítségével szemlélteti a betűk hangzóvá formálását (1):

Practische Uebungen

über die ungarische Aussprache.

Das Alphabet. (betürend.)

Große und kleine Buchstaben. (nagy és kis betűk.)

A, a.	Á, á.	B, b.	Cz, cz.	Cs, cs.	D, d.	Ds, ds.	E, e.	É, é.	F, f.
a.	áh.	bc	bc.	ffáé.	dáh.	dsáé.	e.	éh.	ef.
G, g.	Gy, gy.	H, h.	I, i.	Í, í.	J, j.	K, k.	L, l.	Ly, ly.	M, m.
gáh.	gháh.	ha.	i.	ih.	jáh.	ka.	el.	elj.	em.
N, n.	Ny, ny.	O, o.	Ó, ó.	Ö, ö.	Ő, ő.	P, p.	R, r.	S, s.	Sz, sz.
en.	enj.	o.	oh.	ö.	öh.	páh.	er.	esáé.	esé.
T, t.	Ty, ty.	U, u.	Ú, ú.	Ü, ü.	Ű, ű.	V, v.	Z, z.	Zs, zs.	1).
táh.	táh.	u.	uh.	ü.	üh.	v.	sáh.	sháh.	

A grammatikák elkülönítik a magánhangzókat és a mássalhangzókat, valamint mindkét csoportnál bemutatják a rövid és a hosszú ejtési módot. Rögzült a magánhangzók tekintetében az egyjegyves mellékjeles jelölés, a mássalhangzók esetében pedig a mellékjel nélküli többjegyves megoldás. Ezeket a latintól eltérő, többjegyves mássalhangzós betűket minden nyelvmester külön felsorolja, ismerteti, még azok a nyelvtanok is, amelyek nem tekintik a többjegyves vagy mellékjegyves betűket a magyar ábécé szerves részének.

A *c* jelölése a vizsgált tankönyvekben ingadozó, leggyakrabban a *cz* jelölést alkalmazzák a szerzők, így tesz az akadémiai nyelvtan is. Érdekes, hogy a 18. század végéig a *c* betűt nem tekintették magyar betűnek, valamint az is, hogy míg Riedl a *Magyarische Sprache*-ben (1858) a *c* jelölést részesíti előnyben, addig a később megjelenő *Kisebb Magyar Nyelvtan*-ban (1866) – az akadémiai nyelvtanhoz igazodva – a *cz* jelölésmódot alkalmazza. A

cs jelölése a negyvenes évekre egységesedni látszik, a *k* és a jésített mássalhangzók jelölése pedig Bél Mátyás nyelvmesterétől folyamatos, a mai jelöléssel megegyező képet mutat.

A *s*, *sz* jelöléstechnikailag mutat ingadozást a 18. század közepéig, a *zs* pedig a 18. század végétől egységesen jelenik meg.

Ugyan megjelenik az ipszilonista – jottista írásmód kérdése, a nyelvmesterek jelentős többsége a jottista felfogást részesíti előnyben.

Bizonytalan a kétjegyű betűk kettőzése. „Hol az összetett betűk eredetiképen magában az egyes szóban már kettőztetve hallatnak; csak az első iratik kétszer: faggyú (nem fagygyú), illy (nem ilyly), asszony (nem aszszony), hattyú (nem hatytyú). Ellenben hol a' kettőztetés ragozás vagy összetétel által támad, a' rövidítésnek a' gyökér fentartása miatt nincs helye, p.o. öcs-cse, királylyal, tudományyal, veszszen, nem pedig öccse, királllyal, stb.” – olvashatjuk a szabályt *A magyar nyelv rendszerében* (11), ami e vitás kérdés esetében is az alaktanon nyugvó szabályozás mellett érvel. Az elválasztásban a mai szabályhoz hasonló (*ssz*, elválasztásban *sz-sz*) megoldások a leggyakoribbak. Az alaktani megközelítés dönti el az ipszilonista – jottista kérdést, ahol a szóelemeknek megfelelően írásmód válik általánossá.

A nyelvmesterek helyesírását tanulmányozva még megfigyelhetünk néhány bizonytalanságot az artikulációval, nyelvjárást követő írásmóddal és az igekötők kötőjeles jelölésével kapcsolatban (pl. *üzeni/izeni*, *meg-néz/megnéz*, *illy/ily* stb.).

	c jelölése	cs jelölése	k jelölése	ő és az ű jelölése	s jelölése	sz jelölése	zs jelölése	kétjegyű hosszú mássalhangzók az asszony szó példáján	a jésítettek mássalhangzók jelölése	ipszilonista – jottista írásmód
Bél (1729) <i>Sprachmeister</i>	tz, cz	tf, ts	k	hiányzik. ő, ű és ő, ű jelölése: o, u fölött kis e betű	f, s	fz, sz	'z, 's	afzfony	gy, ly, ny, ty	fárafzija
Adámi (1763) <i>Sprachkunst</i>	cz	cf	k	ő, ű jelölése: o, u fölött kis e betű, ő. ű jelölése: ö, ü	f, s	fz, sz	'z,	afzfony ollyan melly	gy, ly, ny, ty	láltja
Vályi (1792) <i>Fundamenta</i>	tz	ts	k	ő, ű két pont között vessző	s	fz	zs	asszony mennyi de! megygy, dinyne	gy, ly, ny, ty	mondgyák szolgálatyára ajánlyák
Szaller (1793) <i>Hungarica Grammatica</i>	tz	ts	k	ő, ű két pont között vessző	f, s	fz	zf	afzfony	ty	kivánnya
Márton (1816) <i>Ungarische Grammatik</i>	ts	ts	k	ő, ű két pont között vessző	s	sz	zs	aszszony viszsza de! mennyi	gy, ly, ny, ty	mondjon
Kis (1834) <i>Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch</i>	cz	cs	k	ő, ű (az alkalma- zásban nem követke-zetes)	s	sz	zs	aszszony könnyen (167) megleszsz (168)	gy, ly, ny, ty	folytattya ragadgyák
Zimmermann (1836) <i>Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	cz	cs	k	ő, ű	s	sz	zs	asszony	gy, ly, ny, ty	cselekedjenek
Hammerschmidt (1836) <i>Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre.</i>	cz	cs	k	ő, ű	s	sz	zs	asszony ereszszén	gy, ly, ny, ty	szolgálatja bontja
Prágay (1841) <i>Leitfaden Ungarisch zu lernen</i>	cz	cz/cs	k	ő, ű	s	sz	zs	aszszony rosz	gy, ly, ny, ty	adjatok
Mailáth (1841)	cz			ő, ű				asszony	gy, ly, ny, ty	állítja

<i>Ungarische Sprachlehre</i>										
Ballagi (1854) <i>Ausführliche Grammatik</i>	<i>cz</i>	<i>cs</i>	<i>k</i>	<i>ő, ű</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>asszony rossz kincsesel</i>	<i>gy, ly, ny, ty</i>	<i>mondjon adjon</i>
Reméle (1856) <i>Lehrbuch</i>	<i>cz</i>	<i>cs</i>	<i>k</i>	<i>ő, ű</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>asszony rosszal viszszá de! kolbásszal</i>	<i>gy, ly, ny, ty</i>	<i>maradj</i>
Riedl (1858) <i>Magyarische Sprache</i>	<i>c (cz)</i>	<i>cs/ts</i>	<i>k</i>	<i>ő, ű</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>asszony, hosszú ácsesal, királylyal</i>	<i>gy, ly, ny, ty</i>	<i>kertje</i>
Dallos (1865) <i>Lehrgang</i>	<i>cz</i>	<i>cs</i>	<i>k</i>	<i>ő, ű</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>asszony medgy könnyű rossz</i>	<i>gy, ly, ny, ty</i>	<i>maradjon</i>
Riedl (1866) <i>Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	<i>cz (c)</i>	<i>cs</i>	<i>k</i>	<i>ő, ű</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>asszony, hosszú ácsesal, királylyal</i>	<i>gy, ly, ny, ty</i>	<i>hasítja</i>
<i>A' MAGYAR NYELV RENDSZERE</i>	<i>cz</i>	<i>cs</i>	<i>k</i>	<i>ő, ű</i>	<i>s</i>	<i>sz</i>	<i>zs</i>	<i>asszony</i>	<i>gy, ly, ny, ty</i>	<i>fonja adjon</i>

A (magán)hangzók kategorizálása, illetve a magyar **hangrendszer** sajátosságairól, az illeszkedés szabályairól szóló paragrafusok általában megtalálhatók a nyelvtankönyvekben. A nyelvtani szemléletet jól tükrözik a megnevezések is. A *magyar nyelv rendszere* elkülönít vastag vagy alhangúakat (*a, á, o, ó, u, ú*); vékony vagyis felhangúakat (*e, e', ö, ő, ü, ú*); valamint középhangúakat vagyis élesek (*é, i, í*). Ezt a hármas felosztást találjuk meg Zimmermannál (Tieflaute, Hochlaute, Mittellaute) Ballaginál (Tieflautende oder harte; Hochlautende oder weiche; Mittellaute), Dallosnál (Hochlautende, Tieflautende, Scharflautende) és Riedl műveiben, a *Magyarische Sprache*ben (harte, weiche, mittlere), valamint a *Kisebb Magyar Nyelvtanban* (alhangú vagy tiszta; felhangú vagy lágyított; közlő vagy lágyító). Kis, Hammerschmidt, Prágay két csoportba - kemény (*a, o, u*) és lágy (*e, i, ö, ü*) – sorolja a magánhangzókat. Kis Pál a zenei példával világítja meg a hangrendi törvényt:

Kis, Hammerschmidt, Prágay a kemény (*a, o, u*) és lágy (*e, i, ö, ü*) magánhangzók csoportját különíti el. Kis Pál a zenei példával világítja meg a hangrendi törvényt:

„Gleichwie in Musik in harte und weiche (dur und moll) Töne zerfällt, eben so werden die Selbstlaute bei den Ungarn die harte und weiche eingetheilt. Die harte sind: a, o, u, die weiche: e, ö, ü. Das i ist halb hart halb weich. – Diese Eintheilung ist äußerlich wichtig, den auf ihr beruht die ganze Sprachlehre.”* (4)

Bél, Vályi, Márton és Reméle nyelvmesteréből hiányzik a hangrend szerinti tárgyalás, itt a szerzők csak hosszú és rövid magánhangzókat különböztetnek meg.

Vályi tankönyve az egyetlen a vizsgált nyelvkönyvek között, ami eltér az általános gyakorlattól, nem foglalja szabályba az ábécével, az írásmóddal és a kiejtéssel kapcsolatos szabályokat, hanem az előszavában ad általános érvényű utasításokat a kiejtés elsajátításáról.

A betűk és hangok bemutatása érinti a helyes ejtés, a helyesírás, s esetleg különítve a helyes olvasásra vonatkozó szabályokat (például Márton 1816:6-7, Ballagi 1854:9-13).

A **mássalhangzók** legrészletesebb felosztását *A magyar nyelv rendszerében* (1847: 10-12) találhatjuk, mely három szempont alapján kategorizál:

1) egyszerű és összetett mássalhangzók,		
2) félhangzók	a) folyékonyak (<i>l, m, n, r</i>)	b) elegyültek (<i>ly, ny</i>)
	c) kemény (<i>f</i>)	d) sziszegő (<i>s, sz</i>)
és némák	a) kemények (<i>k, p, t</i>)	b) szelídek (<i>b, d, g</i>)

* Miként a zene, amely kemény és lágy (dúr és moll) hangokra oszlik, éppen úgy a magyar nyelv magánhangzói is a kemény és a lágy hangok csoportjába osztódnak. A kemények: a, o, u, a lágyak: e, ö, ü. Az i félig kemény félig lágy. - Ez a felosztás különösen fontos, mert ezen alapszik az egész nyelvtanulás.

c) lágyak (*j, v*)

d) sziszegők (*z, zs, cs, cz*)

e) elegyültek (*ds, gy, ty*),

A sziszegőket tovább bontja keményebbekre (*s, sz*), gyengébbekre (*cz, cs*) és lágyabbakra (*z, zs*).

A 2) felosztásban az elkülönítés azon alapul, hogy a hang önálló artikulációjában előre vagy hátra helyezük az ejtést könnyítő magánhangzót.

A 3) felosztás a „beszéd műszereit” alapul véve elkülönítenek:

a) fogbetűket (*s, z, sz, zs*)

b) ínybetűket (*k, g, j*)

c) ajakbetűket (*b, p, f, v, m*)

d) nyelvbetűket (*d, t, l, n, r*) és

e) torokbetűket (*h, 's* némileg a *k, g* is).

Hasonlatosan részletes ismertetést Riedl könyveiben találunk, aki a kor neves hangtani szakembere volt, nagy elismerést vívott ki 1859-ben megjelenő *Magyar hangtan* című műve, amely egy nagyobb lélegzetű, funkcionális szemléletű nyelvtan első része lett volna, amennyiben elkészül a folytatás. Riedl grammatikáiban és az előbb citált művében szól 1) A' szóhangról általában 2) A' szóhang állományi elemei, melyben tárgyalja a magyar magán- és mássalhangzórendszert 3) A' szóhang mellékes tulajdonságai (mennyiség és hangsúly) 4) A hangváltozások részletes elemzése, mely szól a hangcseréről, a hanghasonításról, a hangátvetésről, hangbővítésről, összevonásról, hangelvetésről, stb.. A hangváltozás törvényeit a magyar diákoknak sokkal részletesebben írja le, mind a külföldi nyelvtanulók számára. Nézete szerint a hangtörvényeket nem a szépre való törekvés, hanem a célszerűség alakítja, az, hogy a nyelv minél tökéletesebben tudja továbbítani a gondolatot.

A többi nyelvmester a mássalhangzók esetén az artikuláció magyarázatára szorítkozik, különös tekintettel a kétjegyű betűkre.

	Betűk száma	Az ábécében felsorolt betűk	Idegen nyelvi kiejtési példák	Magyar kiejtési példák	Nehéznek ítélt hangzók magyarázata	Magánhangzók hangrend szerinti kiemelt bemutatás	Idegen szavakban és nevekben megtalálható hangok külön leírása
Bél (1729) <i>Sprachmeister</i>	23	<i>a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z</i>	--	X	X	--	X
Adámi (1763) <i>Sprachkunst</i>	22	<i>a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, y, z</i>	X	X	X	X	X
Vályi (1792) <i>Fundamenta</i>	--	--	--	X	--	--	--
Szaller (1793) <i>Hungarica Grammatica</i>	23	<i>a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, v, z</i>	--	X	X	--	--
Márton (1816) <i>Ungarische Grammatik</i>	34	<i>a, b, cz, cs, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ts, ty, tz, u, ü, v, y, z, zs</i>	X	X	X	--	X
Kis (1834) <i>Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch</i>	31	<i>a, b, cs, cz, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ty, u, ü, v, z, zs</i>	--	X	X	X	X
Zimmermann (1836) <i>Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	39	<i>a, á, b, cs, cz, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	--	X	X	X	X
Hammerschmidt (1836) <i>Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre.</i>	29	<i>a, b, cs, cz, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, p, r, s, sz, t, ty, u, v, z, zs</i>	--	--	X	X	--
Prágay (1841) <i>Leitfaden Ungarisch zu lernen</i>	32	<i>a, b, cs (ts), cz (tz), d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ty, u, ü, v, y, z, zs</i> <i>nem magyar hangok: y, c (!), q, w, x</i>	X	X	X	X	X

Mailáth (1841) <i>Ungarische Sprachlehre</i>	39	<i>a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, v, z; cz, cs, gy, ly, ny, sz, ty, zs; ds; á, é, í, ó, ő, ú, ű</i> <i>nem magyar hangok: c (!), q, w, x</i>	X	X	X	X	X
Ballagi (1854) <i>Ausführliche Grammatik</i>	39	<i>a, á, b, cz, (c), cs, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	X	X	X	X	X
Reméle (1856) <i>Lehrbuch</i>	39	<i>a, á, b, cz, cs, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	X	X	X	--	X
Riedl (1858) <i>Magyarische Sprache</i>	39	<i>a, á, b, cs, c, (cz) (!), d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	--	X	X	X	X
Dallos (1865) <i>Lehrgang</i>	39	<i>a, á, b, cs, cz, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	X	X	X	X	--
Riedl (1866) <i>Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	39	<i>a, á, b, cs, cz, (c) (!), d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	--	X	--	X	X
<i>A' MAGYAR NYELV RENDSZERE</i>	40	<i>a, á, b, cs, cz, d, ds, e, e', é, f, g, gy, h, i, í, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	--	X	--	X	X

t

Mint a bevezetők elemzésénél láthattuk, a vizsgált korban fontosnak tartották a *kiejtés* oktatását. Megtaláljuk az egyes hangok kiejtési szabályait, melyeket német vagy francia kontrasztív példákkal, illetve valamely magyar szóval szemléltetnek. Olyan megközelítést csak Adámi nyelvmestere tartalmaz, amely szókezdő és nem szókezdő helyzetben is bemutatja a tanulónak kihívást jelentő hangot. A *gy* kapcsán például felhívja a figyelmet, hogy ne *gj*-nek mondják a diákok, hanem mintha franciául mondanák: *dj*, majd a következő ejtési gyakorlatsort írja elő:

gyanú – nagyon *gyere – egyél* *gyilkos – igyál*
gyom – hogyan *gyűlés – ugyan.*

A nyelvmesterek nagy hangsúlyt fektetnek a helyes hangképzés kialakítására, mellyel párhuzamosan az írást is tanítják, folyamatosan szem előtt tartva a helyesírás és a helyes kiejtés összefüggéseit. A magyar artikuláció kialakítása során megtaláljuk a betűk, a szótagok és a szavak helyes ejtésének koncentrikus magyarázatait, melynek során a helyes hangsúly elsajátítása kerül az oktatási anyag középpontjába. Általában elmondhatjuk, hogy napjaink legtöbb nyelvoktatási anyagához viszonyítva részletesebb hangtani magyarázatokat találunk a nyelvkönyvekben. Különösen érdekes Reméle ábécé-leírása, ahol mindjárt az első oldalon megragadja az alkalmat, hogy a betűhöz esetlegesen kapcsolódó nyelvtani jelenséget is kiejtési példa gyanánt, mintegy bevezetesként megemlítsen. Például a *k* bemutatása során a diák azt olvassa, hogy amennyiben a *k* kerül a szótóhoz, ez az egyetlen módja a magyar (névszói) többes szám képzésének: *ruha-ruhák, asztal-asztalok, ember-emberek*. Ugyanakkor a *k* betű bemutatása során megjelenik a magyar kicsinyítő képző is: *asztalka, emberke*.

Szavak vagy mondatok olvasásával precízen gyakorolják a megtanultakat, helyenként rögvest a szavak/mondatok fordításával egybekötve. A szavak és mondatok tartalmából feltételezhető, hogy a diákok memoriterként adtak róla számot. Íme néhány, a kiejtést gyakoroltató példa:

- a) *ts, tz, fz:* *atzél, tsáfzár* (Szaller:2)
A, a: *pad, asztal, kar, hall* (Reméle 1856:1)
Ny, ny: *anya, nyúl, nyak* (Márton:4)
- b) *Az Isten az égnek és földnek ura. A bölcs embert se a szerencse se a szerencsétlenség meg nem változtatja. Ferencz Császárt és Királyt az Isten éltesse. A Magyaroknak nemzeti billege hazáját szeretni. Az igaz barátság csak nemes szívben lakik. Nagy szegyen szokta követni a kevélységet. A zsidók el vannak szórva az egész világon. Madarat tolláról, az embert társáról öszmerhetni* (Kis:7).

Találunk oktatás-módszertanilag kevésbé sikeresnek mondható kiejtési gyakorlatot is:

A vitézség meggyőzhetetlen, ha magának mindenütt ösvényt törni tud. A' nyiltszivűség előtt kedves, azért mond ki az igazat, de ügyesen és vigyázva. Ha kéjelmessé akarod tenni létedet, tanulj meg idején hallgatni. A' bölcs alapelve, senkit meg nem háborítani békességében. A' hiú gőg kaczajos, és a' dölyfösök hasonlítanak az üres kalászhoz, mert ezek is annál fellyebb tartják fejeket, mennél kevesebb benne a' szem. Gazdag az, a' ki meg van elégedve; és szerencsés á ki más hibáiból tanul. A' nem kívántató hogy az alak tudományos legyen, ott ne gáncsolja a' szabadabb hatást (Prágay: 12-13).

Riedl a magyar hangok helyes megkülönböztetésére nem a német közvetítőnyelven készült tankönyvében fűz példákat, hanem a *Kisebb Magyar Nyelvtanban*. Igaz, ezen mondatok elolvasása nagy kihívást jelentene a kezdő nyelvtanulónak:

A ki a jónak nem örül, az örült. A tunya szeret dunyha alatt lenni. Ha poros a levegő, bort iszik a gazda, vizet a pór. A fagyos fülnek nem jök oly szobák, melyek jól fülnek. A rossz roszból rossz kenyér lesz. A főtt rákot rágják és szopják. A só két betűből álló szó. A kör görbe vonal. A gyászoló nő fekete főkötőt visel. Túrva eszik a durva. Holnapon túl az ellenség nem dúl. stb (Riedl 1866:3).

A nyelvmesterekben – az olvasástanítás egyes példáitól eltérően – nem találunk értelmetlen silabizálást.

A helyesírás területén megvalósult a fonetikai elv, a szóelemző elv és a hagyomány egyensúlya. A hangállományban meglévő ingadozásokat megfigyelhetjük a nyelvmesterek hangtani részében, de a használt szóállományban is. A vizsgált grammatikák rugalmasan alkalmazzák az új jelölési módokat és szabályokat, melyeket a gyakorlati alkalmazás és az oktatás területén is megjelenítenek.

9.2. A szótanról

Amint a grammatikák általános bemutatásakor és a felépítésüket összegző táblázatból kitűnt, a grammatikák leghosszabb és legkidolgozottabb része a szótan. Elsősorban a ragozhatóság alapján csoportosítják a szavakat, az elsődleges felosztás kiindulópontja morfológiai: elkülönítik a változtatható, toldalékolható, illetve a változatlan alakú **szavak csoportjait**. Azonban nem tekinthetünk pusztán morfológiai bemutatásként erre a részre, hiszen a magyar szótövek és toldalékok leírása során – az illeszkedés és a toldalékolás

kapcsán – érintenek fonológiai kérdéseket, s az egyes szavakat a fordítási gyakorlatok funkcióikban is bemutatják.

A jelentéstani alapon való szétválasztás esetén is érvényesül a szavak ragozhatóságának kérdése, ebben az esetben is két fő csoportot választanak el: fogalomszókat (igék és névszók) és partikulákat. A szófajok mondattani szempontú osztályozása elsőként Reméle nyelvemesterében jelenik meg, ahol a szófajokat mondatba ágyazva, kapcsolódási formáikat is bemutatva tárgyalja. Riedl pedig ki is fejt a mondat alapú megközelítés szabályait: „A beszéd, mint a gondolatok kifejezése, mondatokból áll. Ennélfogva a szónemeket a mondatból kell származtatni, melynek alkatrészeit képezik. Ezen tekintetben a szónemek beszédrészeknek (partes orationis) mondatnak” (19).

A szótanok rendszeres nyelvtana a legnagyobb hangsúlyt a főnevek és az igék tárgyalására helyezi, s valamennyi könyvben a partikulák tárgyalása a legrövidebb.

9.2.1. A szóképzésről

A magyar nyelv rendszere a szótan fejezetét két részre bontva tárgyalja, a **szóalkotás** a beszéd részeinek eredetét, a **szóragozás** pedig a viszonyulásuk szabályait adja elő. A szóalkotás paragrafusai akár a nyelvújítás-kori szóteremtő módszerek rendszerbe foglalásának is tekinthetők, amelyek a mai olvasó számára érdekesek, bár helyenként nehezen követhetőek. Meghatározza a gyökszó („Minden értelmes vagy sejthető értelmű, elemezhetetlen szótag gyökszónak neveztetik” 31) és a tőszó („Tőszónak neveztetik minden önálló, határozott értelmű szó vagy beszédrész, melly a’ ragozásban vagy szóalkotásban alapúl szolgál.” 32) jelentését, elkülöníti a képző és a rag fogalmát. „Képzőnek neveztetik azon betű vagy szótag, mellynek hozzáadásával élő vagy elavult gyökből, vagy tőszóból önálló szó vagyis beszédrész alkottatik. Ragnak neveztetik azon betű vagy szótag, melly önálló szóhoz vagy beszédrészhez ragasztván, annak értelmét személy, szám, mód, idő, hely ‘s egyéb kül- és belviszonyok szerint módosítja; ‘s az így alakult szó rendszeren, vagy legalább teljes, ragozást többé nem vehet fel. (32)” Ebből a meghatározásból is kiviláglik, hogy a vizsgált nyelvtanok időszakában még nem alakul ki a jel kategóriája, sőt, az elemzésből az is ki fog tűnni, hogy a ragok és képzők csoportosítása sem mindig egyértelmű. Ugyanakkor annak, hogy nyelvemesterekben még nem válnak élesen szét a képzők, jelek és ragok, az az előnye, hogy a végzések szemantikai tartalma nem homályosul el. Ezen kategóriák később megfigyelhető elkülönítéséről Szende Tamás így ír: „A magyar hagyomány a toldalékokat – éppen szintaktikai sajátosságaikra való tekintettel – élesen különválasztja a tömorfémáktól: a

képzőknek jelentésalkotó, a jeleknek jelentésmódosító, a ragoknak a jelentő egységet a szintaktikai szerkezetben harmonizáló szerepet tulajdonít. Szemantikai megközelítésben ez a minősítés azonban nem kielégítő. Mindezek a toldalékok ugyanis mindig visznek magukkal szemantikai töltést a szóalakba” (Szende 1996: 61).

Az akadémiai nyelvtan a *szóalkotás két módját* ismerteti: a szóképzést és a szóösszetételt. Az előbbi kapcsán a következő a képzőket veszi számba:

1. Egyszerű képzők:

a) Önhangzó kezdetű és mássalhangzón végződő egyszerű képzők (36 képző). Például:

- *-a, -e* (kora, lenge, zsenge, banga, ürge huza-vona, oda, ide),
- *-i* (pesti, Gyulay (!), alatti, gyakori, ugri (füles), csiri-biri, Pali),
- *-ó, -ő* (járó, hernyó, csipő, aszó, bitó, Kató, Dezső),
- *-abb, -ebb* (vastagabb, keskenyebb, emberebb, ördögebb),
- *-ad, -od, -ed, -öd* (hely: Várad, Szeged, Füred, Torda, iroda, tanoda; név-és igeképző: másod, harmad, gyengéd, könnyed, család, cseléd, ebéd, galád, hold, csend, fogad, enged, ragad, marad, mond),
- *-ik* (nagyobbik, hallik, adatik),(61)

b) fordított vagy toldott egyszerű képzők:

<i>-ba</i>	<i>-be</i>	<i>-ha</i>	<i>-he</i>	<i>-ra</i>	<i>-re</i>
<i>-csa</i>	<i>-cse</i>	<i>-la</i>	<i>-le</i>	<i>-sa</i>	<i>-se</i>
<i>-cza</i>	<i>-cze</i>	<i>-lya</i>	<i>-lye</i>	<i>-ta</i>	<i>-te</i>
<i>-da</i>	<i>-de</i>	<i>-ma</i>	<i>-me</i>	<i>-tya</i>	<i>-tye</i>
<i>-fa</i>	<i>-fe</i>	<i>-na</i>	<i>-ne</i>	<i>-va</i>	<i>-ve</i>
<i>-ga</i>	<i>-ge</i>	<i>-nya</i>	<i>-nye</i>	<i>-za</i>	<i>-ze</i>
<i>-gya</i>	<i>-gye</i>	<i>-pa</i>	<i>-pe</i>	<i>-zsa</i>	<i>-zse</i>

„Ezen végszótagok iránt bajos eligazodni, mert a ’nyelvszokás’ szeszélyét mindenkor nem lehet utól érni.” (82).

c) Mássalhangzó kezdetű képzők (20 képző, például: *-beli, -féle, -ka/-ke, -né* (!))

2. Összetett képzők:

a) hangzón kezdődő egytagúak (18 képző, például: *-aczk, -amb/-omb/-ömb*)

b) mássalhangzón kezdődő egytagúak (46 képző, például: *-bál, -bol/-böl, -csál/-csél, -csol/-csel/-csöl, -dít, -dül/-dül, -gat/-get, -had/-hed, -haszt/-heszt, -kál/-kél*)

c) kéttagúak, melyek hangzón kezdődnek (38 képző, például: *-abbúl/-ebbül/-obbúl, adal/-edel, -apszik/-epszik, -ozgál/-ezgél/-özgél, -azik/-ezik/-özik*),

d) mássalhangzó kezdetű kéttagúak (31 képző, például: *-bodik/-bedik*,

-czolgat/-czelget, -dácsol/-décse, -dogál/-dögél, -hadik/-hedik/-hodik/-hödik),

e) hangzókezdetű háromtagúak (30 képző, például: -adozik/-edezik,

-adalom/-edelem/-odalom, -amodik/-emedik, -apodik/-epedik, -aszkodik/-eszkedik)

f) mássalhangzó kezdetű háromtagúak (13 képző, például: -bolyodik/-bölyödik,

-dalkozik/-delkezik, -gatózik/-getőzik, -kalódik/-kelődik, -lálódik/-lélődik).

Több nyelvmester – Adámi, Márton, a sokesetű rendszert bemutató nyelvmesterek mindegyike, valamint Mailáth nyelvkönyve - közli a szófajok képzőinek gyűjteményét. Márton használati gyakoriság szerint szelektál, és a képzők közül 15-öt válogat be a nyelvmesterbe (16-18).

Mailáth áttekinthető táblázatot készít a képzőkből, aszerint, hogy mely szófajú szóból milyen szófajú szót hoz létre a képző (a). A negyedik oszlop a példákat és helyenként a szemantikai tartalmú megjegyzéseket foglalja magában, majd ugyanezen képzőket a képzett szavak szófaja szerint átcsoportosítva újra közli a gyakorlások között (b).

(a)

81

Sylbe	Bildet aus	Was für Wörter?	Anmerkungen und Beispiele.
gal, gat, gel, get	Zeitwörter u. Weiwörter	verkleinern-de freq. Zeitwörter.	ad-ogál oder adogat, gibt; közel-get, nábert sí. Statt dieser Endung kann man bei manchen Wörtern die verfl. freq. kál, kél brauchen; z. B. piz-kál, grü belt, jár-kál, geht her um.
dogál, degél	Zeitwörter	freq. Zeitw.	id-dogál, trinkt; eddegél, ist (öfter)
hat, het	—	Potentialia	jár-hat, kann gehen: hat-hat, kann bringen; lép-het, kann schreiten.
kál, kél hodik/ hedik	— Hauptwört. meistens in ász, ész, ás, és oder ver- ändert Zeitwört. in l.	— freq. Zeitw.	jár-kál wie oben. kertész-kedik, beschäftigt sich mit dem Garten; katonás-kodik, betreibt den Militärstand; nyelvés-kedik, schwagt; ólál-kodik, stellt nach.
kozik, ke- zik, közik	Hauptw. u. Zeitwört.	freq. neutra	hat die Bedeutung der Gefelligkeit: barát-kozik, wird freundschaftlich; út-közik, stoßt an; imád-kozik, betet.
ékony/ ékeu/ ánk, énh	Zeitwörter	Weiwörter	fél-énk oder fél-ékeu, furchtsam; ál-énk oder elén-kény, lebhaft; nyúl-ánk oder nyúl-ékony, schlank, dehnbar.
alom/ elem	Zeitwört u. veral. Wln.	abstr. Hptw.	hat-alom, Macht; szerelem, Liebe (zu dem andern Geschlecht).
lag, leg	Weiw. meistens in a s, os, es.	Nebennw. u. aus Nebenwört. neue Weiwörter.	futó-lag, flüchtling; feles-leg, überflüssig; feles-leges, überflüssig adj.
lál, lel/ lal, lel	Haupt- und Zeitwörter	Zeitwört.	szám-ol oder szám-lál, rechnet, bír-el oder bír-lel, mietet; ih-el oder ih-lel, haut ein.
lan, len	Haupt- und Weiwört. in at, et.	Weiw. und Nebennwört.	tudat-lan, unwissend; szünet-lan, ohne Aufhören. Weiwörter entstehen nie aus Zeitwörtern, wohl aber aus Zeitwörter-Hauptwörtern oder andern Nennwörtern. vár-at-lan, unerwart-

harte	weiche	
oszik	eszik	nyug-oszik, er ruht; meleg-eszik, er wärmt sich; al-oszik, er schläft; fek-üszik, er liegt.
uszik	üszik	
tat	tet	ok-tat, er unterrichtet; bün-tet, er straft.
ül	ül	lap-ül, es wird platt; ker-ül, er geht um.
van	ven	bugy-gyan, es strömt; kocz-czan, es klopf. döh-ben, er ist betroffen; dör-reu, es traht.
vaut	vent	lob-bant, er flammt an; zök-kent, er stoßt.
b) Von Zeitwörtern.		
alja	elli	sok-alja, er hält es für zu viel; keves-elli, er hält es für wenig.
allik	ellik	sár-gallik, es fängt an gelb zu werden; zöld-ellik, es fängt an grün zu werden.
	dik dik	aggódik, er ist besorgt.
gat	get	igaz-gat, er regiert; édes-get, er locht an.
	it it	lág-y-it, er macht weich; gazdag-it, er macht reich; sejer-it, er macht weiß.
kodik	kedik	gondos-kodik, er ist befummert; heves-kodik, er braut auf; kérdezős-kodik, er fragt nach.
odik	edik, ödik	bátor-odik, er schöpft Muth; kényes-edik, er wird verzärtelt; örökös-ödik, er wird ein Erbfolger.
ol	öl	más-ol, er macht eine Abschrift; ötöd-öl, er nimmt den fünften Theil.
ong		hús-ong, er ist betrübt.
	szik szik	meleg-szik, wärmt sich.
tal	tel	vigasz-tal, er tröftet; nehez-tel, er nimmt etwas übel auf.
ül	ül	lág-y-ül, es wird weich; ép-ül, es wird gebaut.
c) Von Zeitwörtern.		
ad	ed	ful-ad, er erstickt, ertrinkt; hül-ed-ez, wird verblüfft.

harte	weiche	
al	el	forr-al, er siedet; jövend-el (öl), er prophzeit.
ál	él	dob-ál, er wirft öfter; kereng-el, er dreht sich in die Runde.
aszt	eszt	fogy-aszt, er vermindert; forr-aszt, er löseth.
al	et	vág-al, er läßt schneiden, ver-et, er läßt schlagen.
az, oz	ez, öz	ád-öz, er mischt sich wüthend in etwas; föl-ül-öz, er erstickt beinahe; ragad-öz, er raubt; görbed-ez, er biegt sich krumm; önt-öz, er begießt.
dos	dös	kap-dos, er greift hin und her; köp-dös, er spuckt oft.
doz	döz	hajla-doz, er biegt sich; lök-döz, er stoßt oft.
dogál	degél	ir-dogál, er fährt oft od. viel; ver-degél, er schlägt oft od. viel.
	ész	bön-gész, er leset nach.
gal	get	hall-gat, er schweiget; beszél-get, er spricht.
gál	gél	szalad-gál, er läuft oft od. viel; keres-gél, er sucht oft.
hat	het	lát-hat, er kann sehen; ír-hat, er kann schreiben; irat-hat, er kann schreiben lassen; felel-het, er kann antworten; öl-het, er kann tödten.
	int int	nyal-int, er beleckt; ér-int, er berührt.
	it it	száll-it, er überführt; szól-it, er ruft.
kál	kél	jár-kál, er geht herum; úsz-kál, er schwimmt herum.
köl	ked, köd	kap-köl, er greift hin und her; esip-köl, er wischt wiederholt; hők-köl, sticht wiederholt.
kodik	kedik	gondol-kodik, er denkt nach; kér-kedik, er rühmt sich od. prahlt; költöz-kodik, er zieht weg.
koz	kéz, köz	fut-koz, er läuft hin und her.

Riedl a képzőket az általuk képzett szófajok szerint mutatja be. A magyar nyelv rendszerében található képzőkkel nagyjából megegyezőket rendez érthetőbb, s ezáltal könnyebben tanulható formába.

Valamennyi nyelvmester hosszan, s *A magyar nyelv rendszeréhez* hasonlatosan, de a nyelvtanulást hatékonyabban előmozdító módon tárgyalja a szóképzést.

9.2.2. A szófajokról

A szótanban az ókori grammatikusoktól ered a szófajok elkülönítése, ahol 8 szófajt állapítottak meg: 1) nomen (főnév, melléknév), 2) verbum (ige), 3) participium (igei és névszói tulajdonságokkal rendelkező szófaj), 4) pronomen (névmás), 5) coniunctio (kötőszó), 6) praepositio (prepozíció), 7) interiectio (indulatszó), 8) adverbium (határozó). Ezekon felül még megtaláljuk a görög grammatikákban az articulus (névelő) szófaját. A vizsgált grammatikák szófaji tárgyalásában és kategorizációjában mutatnak eltéréseket.

Bél (1729) <i>Sprachmeister</i>	Adámi (1763) <i>Sprachkunst</i>	Vályi (1792) <i>Fundamenta</i>	Szaller (1793) <i>Hungarica Grammatica</i>	Márton (1816) <i>Ungarische Grammatik</i>	Kis (1834) <i>Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch</i>	Zimmermann (1836) <i>Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	Hammerschmidt (1836) <i>Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre.</i>
		de articulis	Artikel	der Artikel (Articulus)	der Artikel (Wortanzeiger) (a szó felvezetője)		der Artikel das Geschlechtswort
von dem Nomine	von dem Nomine	de nominibus	Nennwörter	Nennwort (Nomen)	das Nennwort	das Nennwort	das Nennwort
von dem Pronomine	von dem Pronomine	de pronominiibus	Fürwörter	Fürwort (Verbum) (!)	Fürwort	das Fürwort	das Fürwort
von dem verbo	Zeitwort	de verbis	Zeitwort	hiányzik	Zeitwort	die Zeitwörter	das Zeitwort
von dem particulis	Participium	de particulis	Mittelwort	Mittelwort (Participium)	Mittelwort		das Umstandswort
	Interjection			Nebenswert (Adverbium)	Verhältnißwort viszonyzó (= toldalék)	die Vorwörter (Verhältnißwörter)	das Nachwort
				Nachsetzwort (postposition)	Nebenswert határozó	die Umstandswörter (nebenwörter)	das Bindewort
				Bindewort (Conjunctio)	Empfindungswort		das Empfindungswort
				Zwischenwort (Interiectio)	Bindewort kötőszó		

Prágay (1841) <i>Leitfaden Ungarisch zu lernen</i>	Mailáth (1841) <i>Ungarische Sprachlehre</i>	Ballagi (1854) <i>Ausführliche Grammatik</i>	Reméle (1856) <i>Lehrbuch</i>	Riedl (1858) <i>Magyarische Sprache</i>	Dallos (1865) <i>Lehrgang</i>	Riedl (1866) <i>Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	<i>A MAGYAR NYELV RENDSZERE</i>
Das Geschlechtswort		Zeitwort	von den Artikel (névmutató)	főnév	Artikel	Bildung der Nennwörter	névragozás
Das Nennwort	Nennwörter	Nennwort névszó	vom Hauptwort (főnév)	melléknév	Hauptwort	Bildung der Verba	igeragozás
Das Fürwort	Förwörter	Partikeln	vom Beiwort (melléknév)	névmás (hová a névelő is tartozik)	Beiwort		határozó, köt- és indulatszók
Das Nachsetzwort	Zeit- und Mittelwörter		Über die Zahlwörter (számszavak)	viszonyzó	Fürwort		
Das Zeitwort	Nebenwörter		Über die Fürwörter (névmások)	számnév	Zeitwörter		
Das Nebenwort	Nachwörter		Von den Zeitwörter (igék)	ige	Nebenwörter		
Das Bindewort	Binderwörter	ő	von den Nachwörter (utóljárók)	igehatározó	Verhältnißwörter		
Das Empfindungs- wort	Empfindungs- wörter		von den Nebenwörter (igehatározók)	kötszó			
			von den Bindewörter (kötszavak)	indulatszó			
			Empfindungs- wort (indulatszavak)				

A táblázat a nyelvmesterek által meghatározott fejezeteket veti össze, mindazonáltal egyes fejezetek további alfejezetekre is tagolódhatnak, például a névszó fejezete alatt tárgyalja több nyelvmester a főnév, melléknév, számnév, névmás osztályait; de van olyan is, amelyik külön főfejezetekre bontja a névszó kategóriáit.

A beszédrészek fajtáit szemlélve is feltűnik szóalaktani és jelentéstani kettősségük: a morfológia és a szóképzés ugyanazon a fejezetben jelenik meg. A beszéd részeinek vizsgálata a szófajok tárgyalását, a szó szerkezetének, belső struktúrájának vizsgálatát jelentette, mely az ókor óta hagyományos módon, a legtöbb esetben a *definíció*val kezdődött. A szófajok meghatározásai a gyakorlati használhatóság legegyszerűbb szempontjai szerint íródtak. Például:

- főnév az, ami elé névelőt (4), ige az, ami elé névmást lehet tenni (29) (Bél).
- a magyarban csak két deklináció van. Ezt megkönnyítendő, a magánhangzókat két csoportba soroljuk. (...) S mint látni fogjuk, a szabály nagyon könnyen megjegyezhető (Adámi: 7).
- a névszó a beszéd változó része, amely egy bizonyos dolgot vagy annak tulajdonságát fejezi ki (Szaller: 20).
- A főnév valamely önálló, vagy önállónak hitt dolog neve, mely tartalma szerint csoportosítható (Márton: 15).
- a főneveknek egy ragozási módja és négy végződése van, melyek állhatnak egyes vagy többes számban. A módosulásokat szuffixek jelzik. A szuffixek illeszkedési módjai pedig az egész magyar nyelv legfontosabb megjegyzendő szabályai (Kis: 10).
- a főnevek végződés által mutatják be a szavak közötti viszonyokat egyes és többen számban (Prágay: 15).
- A névszó egy olyan szó, amely egy személyt vagy dolgot, vagy valamely személynek vagy dolognak a tulajdonságát vagy mennyiségét jelöli (Zimmermann: 7-8).
- a főnév vagy tárgyszó (nomen substantivum) valamely tárgynak, azaz valamely önálló, vagy önállónak gondolt dolognak elnevezése, annak sajátos tartalma szerint (Riedl: 30).

9.2.3. A declinatio

A főnév értelme ragasztás által módosul – állapítják meg a nyelvmesterek szerzői. A morfológiai elemzésnek a korra jellemző vonása, hogy a főnévről szóló fejezetben csak a latin esetragoknak megfelelő magyar alakokat találjuk meg, a határozóragos formák a szintaxisba

kerültek. A *hagyományos latin* mintán nyugvó *esetragokat* a todalékolás, illeszkedés szabályával egybekötve tanítják meg a nyelvmesterek.

Bél (1729)	Adámi (1763)	Vályi (1792)	Szaller (1793)	Márton (1816)
Nominativus: <i>Ez</i>	Nominativus: -	Nominativus: -	Nominativus: -	Nominativus: -
Genitivus: <i>Ezé</i>	Genitivus: <i>-é</i>	Genitivus: <i>-é</i>	Genitivus: <i>-é</i>	Genitivus: <i>-é</i>
Dativus: <i>Ennek</i>	Dativus: <i>-k</i>	Dativus: <i>-nak, -nek</i>	Dativus: <i>-nak, -nek</i>	Dativus: <i>-nak, -nek</i>
Accusativus: <i>Ezt</i>	Accusativus: <i>-t</i>	Accusativus: <i>-t, -at, -ot, -et, -öt</i>	Accusativus: <i>-t, -at, -ot, -et, -öt</i>	Accusativus: <i>-t, -at, -ot, -et, -öt</i>
Vocativus <i>Ó te!</i>	Ablativus: <i>-tul</i>	Ablativus: <i>-tól, -től</i>	Ablativus: <i>-tul</i>	
Ablativus: <i>Ettül</i>	Vocativus: -	Vocativus: -	Vocativus: -	

A magyar nyelvészet történetében Verseggy nevéhez fűződik a *sok esetű rendszer* kidolgozása. A szerző a *Poludiumban* (1793) húsz esetet sorol fel, majd a *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* (1805) alaktani részében tizenötre módosítja. Ugyanezen mű szintaxist tárgyaló részében említi a nominativusnál a vocativus esetét, valamint a dativusnál a genitivust, tehát összesen tizenhét esetet tárgyal, mely jelentős fordulatot hozott a nyelvelírás területén.

A deklináció négy-hat esetét több nyelvmesterben – például Márton, Kis és Zimmermann nyelvtanában – kiegészíti az „elválaszthatatlan posztpozíciók vagy viszonzyszavak” felsorolása, melyek tulajdonképpen Verseggy esetrendszerének minden tagját tartalmazzák. Márton (100-118) a névutókkal és a todalékolt személyes névmásokkal egybe vegyítve tárgyalja az alábbi „elválaszthatatlan posztpozíciók”-at.

1. <i>ba, be, in</i>	2. <i>ban ben, in</i>
3. <i>ból,ből, aus</i>	4. <i>ért, für, wegen</i>
5. <i>hoz, hez, höz, zu</i>	6. <i>ig, bis, bis zu</i>
7. <i>n, an, on, en, ön, auf</i>	8. <i>nak, nek, zu, dazu, dafür, gegen</i>
9. <i>nál, nél, bey</i>	10. <i>ra, re, auf</i>
11. <i>ról, ről, von</i>	12. <i>tól, től, von</i>
13. <i>val, al, vel, el, mit.</i>	

Zimmermann az itt felsorolt tizenhárom „viszonzszóból” tizenkettőt vesz fel, hiányzik a „sajátító” jelentésben használt *-nak, -nek* végződés. Ebben a nyelvmesterben ugyanezen pont tartalmazza a névutók tárgyalását.

Kis Pál a „viszonzszavak” számát megnöveli, s fordítás és példák segítségével mutatja be. Ezek a következők. 1. *-ba, -be*; 2. *-ban, -ben*; 3. *-ból, -ből*; 4. *-ért*; 5. *-hoz, -hez, -höz*; 6. *-ig*; 7. *-ként*; 8. *-kép*; 9. *-kor*; 10. *-nál, -nél*; 11. *-on, -en, -ön*; 12. *-ra, -re*; 13. *-ról*,

-ről; 14. -tól, -től; 15. -úl, -ül; 16. -vá, -vé; 17. -val, -vel. Nem tesz különbséget az egyes „viszonyszavak” között, azonban a továbbiakban többször is tanítja az irányhármasság rendszerét. Megjegyzi, hogy ezeket a viszonzszavakat nem lehet a főszótól elválasztani, mert akkor elvesztik az értelmüket. Felhívja a figyelmet a *-vá,-vé* és a *-val,-vel* hasonulására, azzal a sajátos kitételrel, hogyha ha a szó két utolsó betűje mássalhangzó, akkor csak *-al/-el* végződést kap, például: *pénzel, kardal*. Ugyanezen paragrafus részét képezik a következő névutók: *alá: pad alá; alatt; alól; által; elé; előtt; elől, ellen; eránt; felé; felől; fölé; fölött; gyanánt; hegyé/hegyibe* (1. ma fölé); *hegyett* (1. ma fölött); *helyett; köré; kerül; közé; között; közül; közepett; megé; megett; megül; mellé; mellett; mellől; miatt; nélkül; szerint; óta/ólta; után; végett; múlva*. Mindegyik nyelvemester a névutók rendszerét követően levezeti a személy megnevezésével összefüggő a **névutók és ragok** ragozását, például *alá: alám, alatt: alattam, alól: alólam és -be: bennem, stb.* Abban a tekintetben találunk eltéréseket, hogy mely ragokat veszik fel a rendszerbe, például Bél nyelvemesteréből hiányzik a *-ra: rám, stb.* ragozása. Több nyelvemesterben (Bél, Adámi, Márton, Kis, stb.) megtaláljuk a kettős viszonzszavak kategóriáját, ahol a névszóhoz két viszonzszó társul, mint például: *-nál, -nél fogva; -tól, -től fogva; -hoz, -hez képest; -ra, -re nézve; -on, -en, -ön -ként (darabonként); -tül, -tül (ahol főszó először felveszi az -as, -es, -ös toldalékot. például darabostul, marhastúl); -nak, -nek számára (az Úrnak számára).*

Ezek a nyelvemesterek azonban megőrzik főszabályként a négy-hat esetű deklinációt:

Kis (1834)	Zimmermann (1836)	Hammer-schmidt (1836)	Prágay (1841)	Mailáth (1841)	Dallos (1865)
Nominativus: -	Nennfall (nevező eset): -	Erste Endung (első végződés): -	Erste Endung (első végződés): -	Nominativus: <i>a' tanú, a' kendő</i>	<i>kefe, állat</i>
Genitivus: -é	Unabhängiger Besitzfall (Független birtokos eset): -é	Zweite Endung (második végződés): <i>-nak, -nek</i>	Zweite Endung (második végződés): <i>-nak, -nek</i>	Genitivus: <i>a' tanú-nak, a' kendőnek</i>	<i>kefé-é, állat-é</i>
Dativus: <i>-nak, -nek</i>	Zweckfall (mással álló birtokos): <i>-nak, -nek</i>	Dritte Endung (harmadik végződés): <i>-nak, -nek</i>	Dritte Endung (harmadik végződés): <i>-nak, -nek</i>	Dativus:--	<i>kefé-nek, állat-nak</i>
Accusativus: <i>-t, -at, -ot, -et, -öt</i>	Zielfall (céleset): <i>-t</i>	Vierte Endung (negyedik végződés): <i>-t, -at, -ot, -et, -öt</i>	Vierte Endung (negyedik végződés): <i>-t, -at, -ot, -et, -öt</i>	Accusativus: <i>a' tanú-t, a' kendő-t</i>	<i>kefé-t, állat-ot</i>
Ablativus: <i>-tul</i>				Vocativus: <i>ó tanú!, ó kendő!</i>	

Vocativus:-				Ablativus: <i>a' tanú-tól,</i> <i>a' kendő-től</i>	
-------------	--	--	--	--	--

Verseghy gondolatmenetét követve, a főnevek toldalékolhatóságát figyelembe véve további „esetekkel” egészítik ki a rendszert; például *A' magyar nyelv rendszere* az első „névragként” a többes szám jelét tárgyalja. Az akadémiai nyelvtan elkülönít belviszony- (1-5), helyviszony- (10-19), különféle (6-9, 20, 23) és összetett (21-22) ragokat. Ezt a szemléletet széles körben terjesztette el a főnévragozás, melyet a megjelenését követő nyelvmesterek kisebb-nagyobb módosításokkal át is vettek.

A következő táblázat Verseghy esetrendszerét veti össze a korszak meghatározó előíró nyelvtanaival, s kitekintésként bemutatja Antal László *A magyar esetrendszer* című, napjaink esetfelfogását meghatározó művében kifejtetteket.

Verseghy (1805)	A MAGYAR NYELV RENDSZERE (1847)	Riedl (1866)	Antal (1961)
1. nominativus: <i>tag</i>	1. alanyeset: -	1. alanyeset: -	1. nominativusz: <i>ember</i>
2. terminativus: <i>tagig</i>	14. határvető: <i>-ig</i>	14. határvető (terminativus): <i>-ig</i>	16. terminativusz: <i>emberig</i>
3. causalis: <i>tagért</i>	6. okadó: <i>-ért</i>	13. okadó (causativus): <i>-ért</i>	5. kauzális: <i>emberért</i>
4. dativus: <i>tagnak</i>	4. tulajdonító: <i>-nek, -nak</i>	3. tulajdonító (dativus): <i>-nak, -nek</i>	3. dativusz: <i>embernek</i>
5. ablativus: <i>tagtól</i>	18. távolító: <i>-tól, -től</i>	12. távolító (ablativus): <i>-tól, -től</i>	15. ablativusz: <i>embertől</i>
6. instrumentális: <i>taggal</i>	7. segítő: <i>-val, -vel</i>	15. segítő (comitativus): <i>-val, -vel</i>	4. insztrumentális: <i>emberrel</i>
7. locativus: <i>tagban</i>	11. marasztaló: <i>-ban, -ben</i>	5. marasztaló (inessivus): <i>-ban, -ben</i>	10. inesszivusz: <i>emberben</i>
8. illativus: <i>tagba</i>	10. beható: <i>-ba, -be</i>	4. beható (illativus): <i>-ba, -be</i>	12. illativusz: <i>emberbe</i>
9. elativus: <i>tagból</i>	12. kiható: <i>-ból, -ből</i>	6. kiható (elativus): <i>-ból, -ből</i>	11. elativusz: <i>emberre</i>
10. sublativus: <i>tagra</i>	16. felható, irányozó: <i>-ra, -re</i>	7. felható (sublativus): <i>-ra, -re</i>	8. szublativusz: <i>emberre</i>
11. delativus: <i>tagról</i>	17. leható, visszairányzó: <i>-ról, -ről</i>	9. leható (delativus): <i>-ról, -ről</i>	9. delativusz: <i>emberről</i>
12. abhaesivus: <i>tagnál</i>	19. veszteglő: <i>-nál, -nél</i>	11. veszteglő (adessivus): <i>-nál, -nél</i>	13. adesszivusz: <i>embernél</i>
13. advicinatus: <i>taghoz</i>	13. közelítő: <i>-hoz, -hez, -höz</i>	10. közelítő (approximativus): <i>-hoz, -hez, -höz</i>	14. allativusz: <i>emberhez</i>
14. inhaesivus: <i>tagonn</i>	15. állapotító: <i>-en, -on, -ön, -n</i>	8. állapotító (superessivus): <i>-n</i>	7. szuperesszivusz: <i>emberen</i>
15. accusativus: <i>tagot</i>	5. tárgyeset: <i>-at, -ot, -et, -öt, -t</i>	2. tárgyeset (accusativus): <i>-t</i>	2. akkuzativusz: <i>embert</i>
	8. fordító: <i>-vá, -vé</i>	16. fordító (factivus): <i>-vá, -vé</i>	
	9. mutató: <i>-úl, -űl</i>	17. mutató (essivus): <i>-ul, -ül</i>	

	18. helyrag (locativus): -tt
21. tömegesítő: -astul, -estül, -ostul, -östül	19. tömegesítő (cunjunctivus): -stul, -stül
22. osztó: -anként, -enként, -onként, -önként	20. osztó (divisivus): -nként (-nkint)
20. hasonlító: -képen, -kép, -ként	21. hasonlító (aequativus): -kép, -képen, -ként
23. időrag (temporalis): -kor	22. időrag (temporalis): -kor
1. többes: -ak, -ok, -ek, -ök, -k	
2. birtokos: -é	
3. sajátító: -nek, -nak	

A sokesetű rendszert egybeszerkesztve az alábbi nyelvtanok tanítják; ezen összevető táblázatot egészíti ki A magyar nyelv rendszerének sorrendben bemutatott névszórageozása.

	Ballagi (1854)	Reméle (1856)	Riedl (1858)	Riedl (1866)	A MAGYAR NYELV RENDSZERE (1847)
0.					tiszta alanyeset: -
1.			-	alanyeset: -	többes: -ak, -ok, -ek, -ök, -k
2.	Genit. 1) é 2) nak, nek, a, ai, e, ei	tulajdonító: -nak, -nek	-t	tárgyeset (accusativus): -t	birtokos: -é
3.	Dativ: nak, nek	Genitiv: -nak, -nek, -a, -ai, -e, -ei	-nak, -nek	tulajdonító (dativus): -nak, -nek	sajátító: -nek, -nak
4.	Acc.: t, at, ot, et, öt	független birtokos: -é	-ba, -be	beható (illativus): -ba, -be	tulajdonító: -nek, -nak
5.	astú, estül	tárgyeset: -t	-ban, -ben	marasztaló (inessivus): -ban, -ben	tárgyeset: -at, -ot, -et, -öt, -t
6.	ba, be	okadó: -ért	-ból, -ből	kiható (elativus): -ból, -ből	okadó: -ért
7.	ban, ben	segítő: -val, -vel	-ra, -re	felható (sublativus): -ra, -re	segítő: -val, -vel
8.	ból, ből	fordító: -vá, -vé	-n, -on, -en, -ön	állapító (superessivus): -n	fordító: -vá, -vé
9.	ért	mutató: -ül, -ül	-ról, -ről	leható (delativus): -ról, -ről	mutató: -ül, -ül
10.	hoz, hez, höz	hasonlító: -ként	-tól, -től	közelítő (approximativus): -hoz, -hez, -höz	beható: -ba, -be
11.	ig	szövetkező: -stul, -stül	-hoz, -hez, - höz	veszteglő (adessivus): -nál, -nél	marasztaló: -ban, -ben

12.	<i>ként</i>	beható: <i>-ba, -be</i>	<i>-nál, -nél</i>	távolító (ablativus): <i>-tól, -től</i>	kiható: <i>-ból, -ből</i>
13.	<i>kép</i>	marasztaló: <i>-ban, -ben</i>	<i>-ért</i>	okadó (causativus): <i>-ért</i>	közelítő: <i>-hoz, -hez, -höz</i>
14.	<i>kor</i>	kiható: <i>-ból, -ből</i>	<i>-ig</i>	határvető (terminativus): <i>-ig</i>	határvető: <i>-ig</i>
15.	<i>nál, nél</i>	főlható: <i>-ra, -re</i>	<i>-val, -vel</i>	segítő (comitativus): <i>-val, -vel</i>	állapító: <i>-en, -on, -ön, -n</i>
16.	<i>n, on, en, ön</i>	állapító: <i>-n, -on, -en, -ön</i>	<i>-vá, -vé</i>	fordító (factivus): <i>-vá, -vé</i>	felható, irányozó: <i>-ra, -re</i>
17.	<i>ra, re</i>	leható: <i>-ról, -ről</i>	<i>-ul, -ül</i>	mutató (essivus): <i>-ul, -ül</i>	leható, visszairányozó: <i>-ról, -ről</i>
18.	<i>ról, ről</i>	közelítő: <i>-hoz, -hez, -höz</i>	<i>-tt, -ott, -ett, -ött, -utt, -ütt</i>	helyrag (locativus): <i>-tt</i>	távolító: <i>-tól, -től</i>
19.	<i>tól, től</i>	veszteglő: <i>-nál, -nél</i>	<i>-stól, -astól, -estől</i>	tömegesítő (cunjunctivus): <i>-stul, -stül</i>	veszteglő: <i>-nál, -nél</i>
20.	<i>úl, ül</i>	távolító: <i>-tól, -től</i>	<i>-kép, -képen, -ként</i>	osztó (divisivus): <i>-nként (-nkint)</i>	hasonlító: <i>-képen, -kép, -ként</i>
21.	<i>vá, vé</i>	határvető: <i>-ig</i>	<i>-kor</i>	hasonlító (aequativus): <i>-kép, -képen, -ként</i>	tömegesítő: <i>-astul, -estül, -ostul, -östül,</i>
22.	<i>val, vel</i>			időrag (temporalis): <i>-kor</i>	osztó: <i>-anként, -enként, -onként, -önként</i>
23.					időrag (temporalis): <i>-kor</i>

Az akadémiai nyelvtant követő nyelvmesterek közül egyedül Dallos nyelvkönyve nem tud elszakadni a hagyományos, latin deklináció szemléletétől.

Ballagi – Kis Pálhoz hasonlatosan – a deklináció három csoportját különíti el:

1. elválaszthatatlan viszonyvégződések (*a ház-ból*)
2. különálló viszonyvégződések (*a ház mögött*)
3. összetett viszonyvégződések (*a víz-en túl*)

Ballagi nyelvтанának érdekessége, hogy a szóképzés tanítását etimológiai ismeretek tárgyalásával kezdi (134. §.) és a nyelvújítás eredményeinek (151. §.) valamint a dialektusoknak (154. §.) az ismertetésével zárja.

Reméle a viszonyvégződések tárgyalását a kérdésfeltevés ismertetésével indítja:

Kivel? Mit wem? (segítő)

Mivel? Mit was? (hilfsendung)

Az emberrel, mit dem Menschen.

A' ruhával, mit dem Kleide.

A *kérdőszókat* a nyelvkönyvben szokott módon, paragrafusokba gyűjtött példamondatokban bemutatott esetragok követik. Reméle nyelvkönyvének külön érdekessége, hogy a helyragokat elkülönítve, a 12-21. paragrafusokban külön csoportosítva tárgyalja. Sem Ballagi, sem Reméle nem tér ki külön az alanyesetre.

Riedl valamennyi tankönyvén végigvonul, hogy elválasztja a képzőket és az esetragokat, valamint a névutókat és az esetragokat egymástól. A *Kisebb magyar nyelvtanban* olvashatjuk a következő szabályt: „A viszonyragok azon különféle vonatkozásokat jelölik, melyek a főnevek által kifejezett képzetek az egész mondatához s annak részeihez állanak. ... a ragok tehát ezen kérdésekre: hol? hová? honnan? meddig? felelnek.” Nemcsak felsorolja az esetragokat, hanem – eltérően a korábban bemutatott nyelvmesterektől – meg is határozza azokat. Például:

- beható (illativus), mely a tárgy belseje felé mozgást, valamely helybe, állapotba indulást stb. jelent, *-ba, -be* raggal jelenik meg.
- marasztaló (inessivus) mely eredetileg valamely tárgynak belsejében való nyugvást jelöl, *-ban, -ben* raggal bír.
- veszteglő (adessivus) a tárgy közelében való nyugvást, létezést, veszteglést, működést jelent. Ragja *-nál, -nél*.
- okadó (causativus) a tárgy okát, becsét, árát stb. jelenti. Ragjaként *-ért*.

Szótana, a beszédrészek vizsgálata szintén mondatokra épül, amint fentebb idéztem: a „beszéd, mint a gondolatok kifejezése, mondatokból áll”. (Riedl 1866:19) Figyelmet érdemelnek gyakorlati példái, melyeket irodalmi mintákon keresztül gyakoroltat.

A Versegly által megalapozott, a többi nyelvmesterekben alkalmazott és az akadémia nyelvtanban újragondolt esetfelfogás (Éder 1998) a magyar nyelvészetben általánosan elfogadott elméletté lett, mely a nyelvmesterek tanúsága szerint széles körben el is terjedt.

9.2.4. A birtokos szerkezetekről

A birtoklás kifejezése a magyarban, a birtokos szerkezetek elsajátítása komoly kihívás a mindenkori nyelvtanuló számára. A legfőbb ok a birtokos kifejezésének a legtöbb indoeurópai nyelvtől eltérő struktúrájában keresendő. Jelen elemzés a leíró nyelvészet végződéssel jelölt birtokos szerkezeteit tekintheti csak át, mivel a további, kognitív alapú megközelítések nem találhatók meg a nyelvmesterekben.

A magyar grammatika kezdeteitől (például Sylvester János, Komáromi Csipkés György) szokásos a birtokos végződésekkel kapcsolt névmásoknak tekinteni, melyet latin

mintára nem esetként értelmeztek, hanem hátravetett előjárószerűként. A magyar nyelvtanok történetének kezdetétől fogva gyakorlatilag változatlan formában jelenik meg a birtokos személyjeles főnevek ragozása a magánhangzó-harmónia, valamint az egyes és többes számú birtok szerint két-két csoportba elkülönítve. Bél Mátyás és Szaller György a személyjeles főneveket is bemutatja a nyelvmesterekben tárgyalt hat esetben. Ez a fajta leírási mód még megjelenik Vályi, Márton és Hammerschmidt grammatikájában, a későbbi nyelvtanokban azonban már nem található meg, illetve azzal módosul, hogy a sokesetű rendszer összes ragjával tekintik át a birtokos ragozást (Reméle).

Vályi a birtokos személyragozás alapjaként a tárgyesetet adja meg: „Az affixumokat az egyes számú tárgyeset végződéséből képezzük” (14). A birtokos személyragozást is az illeszkedés szabályai szerint foglalja táblázatba.

Több nyelvmester (Adámi, Zimmermann, Prágay, Ballagi, Reméle, Riedl) a főnevek ragozásának tárgyalását a birtokos személyjelek bemutatásával indítja. Kis Pál és Mailáth János a névmás ismertetése kapcsán, a „sajátító névmások” után tárgyalja a birtokos személyragozást is. A főnévragozásnál alkalmazott logika mentén, először a ragokat ismertetik egyes számban, majd a birtoktöbbsesítőket foglalják táblázatba, végig magas és mély hangrendű szavakon alkalmazva megismélik a rendszer ismertetését. Kis módszertani jellegű magyarázattal is ellátja táblázatait. Azokban a nyelvmesterekben, ahol a birtokos személyragozás a deklinációban kap helyet, a tulajdonító névmás (*enyim, tied..., magamé, magadé...*), illetve a kérdő névmás vonatkozó részeinek (*Kinek? Kié? Minek?*) tárgyalásakor átismélik a korábban tanultakat.

Az *-ok/-jok, -ök/-jök* birtokos személyjeleknek csak Bél és Adámi nyelvmesterében találjuk nyomát, a vizsgált korszakra tulajdonképpen felváltotta ezeket már a *-uk/-juk, -ük/-jük* változat.

A Verseghy által kidolgozott – s mint láttuk, általánosan elfogadott és elterjedt – sokesetű névragozás feltárta a birtokos eset *-nak, -nek* ragját (Éder 1994 és 1998). Mindazonáltal a birtokos eset ragjának tartott *-é* birtokjel a később megjelent grammatikákban is megtalálható, ahol általában párhuzamosan jelenik meg a két „rag”. Márton elemzett nyelvtanában még az *-é-t* tekinti a birtokos eset ragjának, annak ellenére, hogy vizsgált nyelvmestere megjelenése előtt egy évvel publikált, a magyaroknak íródott német grammatikájában a következőket írta:

„Kétség kívül sokan megütköznek itt abban, hogy a’ II-dik Ejtés a’ Magyarban nem -é, hanem -nak végezettel adatik elő. Én pedig elhiszem, hogy idővel azon fognak a’ Magyar Grammatikusok tsudálkozni, mi módon maradhatott meg az -é annyi ideig a’ Genitivus

helyen: valamint mi most azon tsudálkozunk, hogy az Ablativust a' Német nyelv Grammatikáiból tsak mintegy 20 esztendő óta hagyhattak ki. -- Ez a' hiba a' deák nyelv által tsúszott be a' mi nyelvünk Grammatikáiba, midőn még Literátoraink, főképpen pedig az idegen tudósok, akik a' Magyarokat deák nyelvre tanítottak, Nyelvünk természetét igen kevésbé esmérték. Könnyen is eltévedhettek ebben az idegenek, mivel az ilyen mondásokat: Cujus est hie liber? patris mei; így mondják magyarul: Kié ez a' könyv? Az Atyámé; (...) A' magyar é végezet nem Genitivus, hanem Nominativus, a' melly a' szó végén az elmaradott Substantivumot vagy birtokot jelenti, p.o. e' helyett: a' János könyve, azt mondhatom a' Jánosé, ha t.i. ez a' Szubjektum 'könyv' mar előfordult, és nem akarom újra mondani. P.o. Ki könyve ez? A' Jánosé v. a' János könyve. Sőt így is kérdezhetem: Kié ez a' könyv? e' helyett: Ki tulajdona v. birtoka ez a' könyv? vagyis e' helyett: Ki könyve ez a' könyv? Világosan kitetszik ezen állításnak igaz volta abból: 1. Hogy az végezet mindenkor egy elmaradott birtokot jelentő szó helyet pótolja ki, és azt más nyelvekben nem Genitivussal teszik ki. 2. Hogy az-é végezet, valamint más Nominativus, mind a' -nak, -nek és-t végezetet, mind az Elölutóljárókat felveheti. Így p.o. ezekből: Az Úr kaputját ki varrta? - Hát az Úrét ki varrta? Én az Úr kaputjában elmehetnek, - Én az Úréban elmehetnek. 's a' t. Ha pedig az e Genitivus jele volna, úgy semmiféle végezet nem járulhatna többé utánna, valamint a' többi Casusokhoz nem járulhat." (1815) (idézi Mikó 1982: 50-51). A tökéletes megfigyeléseket tartalmazó idézett rész, és a Farkas grammatikájának átdolgozásában megjelenő birtokos eset ellentmondása azzal a konszenzussal magyarázható, melyet az átdolgozást végző szerzők köthettek egymással. A tradíció erősebbnek bizonyult a raciónál.

Kis Pál nyelvkönyve ebben a szakaszban nem alkalmazza Verseggy Ferenc sokesetű rendszerét, az -é birtokjelet tekinti a birtokos eset ragjának. A szintaxisban viszont – engedve a funkció szorításának – már a -nak,-nek jelenik meg, mint a birtokos eset ragja.

Ballagi és Reméle szintén a genitivus két fajtáját tünteti fel; Ballagi az első helyre a független birtokos leírását teszi (-é), majd ezt követi a -nak/-nek, -a/-ai/-e/-ei bemutatása. Reméle nyelvmesterében a sorrend megfordul, a független birtokos tárgyalása lerövidül.

Riedl láthatóan érzékelt az -é birtokjel tárgyalásának problematikus voltát, mint láttuk, nem vette fel sokesetű rendszerébe. Mindazonáltal nem mert teljesen elszakadni az elfogadott szabályrendsertől: ugyan az -é-t általános birtokragként definiálja, de Verseggyhez hasonlóan képzőnek tekinti, és az „egyéb, fő- és mellékneveket származtató képzők” között tárgyalja, a továbbiakban – a ragos törzsek bemutatása során – pedig feltünteti „birtokos képzővel ellátott törzsként” (1866: 56). „Az -é a magyarban általános birtokragul használtatik pl. Péter-é, ember-é, atyá-é stb. Az -é rag általában a törzshöz, mint birtokoshoz

tartozó birtokot képviseli, s mint ilyen a magyarban hiányos sajátítót pótolja mindazon esetekben, midőn a birtok különös önálló szó által nincs megjelölve” (1858: 31; 1866: 37).

Riedl a birtokragozást nem kettő, hanem négy csoportra bontva tárgyalja, 1) egy birtokos, egy birtok, 2) több birtokos egy birtok, 3) egy birtokos, több birtok és 4) több birtokos, több birtok felbontásban. Német nyelvű grammatikájában rövidebben magyarázza az illeszkedés szabályait (1858: 69-73; 1866: 46-51).

A birtokos személyragozás kapcsán is számos értékes megjegyzést találunk a nyelvmesterekben.

- Hangsúlyozzák, hogy a magyarban első a birtokos, második a birtok, s nem a birtokos, hanem a birtok kap ragot (Bél, Adámi, stb.).
- Az *úr* és *asszony* szavakat az udvarias megszólításban birtokos végződéssel látjuk el (Adámi, Reméle).
- Az egyes szám személyű birtokos esetében felhívják a figyelmet arra, hogy vagy a birtokos vagy a birtokszó kerül többes számba, a kettő együtt nem lehetséges (Ballagi).
- A (rövid) birtokos szerkezetben a szavak nem felcserélhetők (Adámi).
- Az erősebb nyomaték kedvéért kirakjuk a személyes névmást is (Kis).
- Tárgyalják az illeszkedés szabályait, például, hogy a szó utolsó magánhangzója hosszú, akkor az megrövidülhet (Reméle).
- Vannak olyan összetett szavak, melyeknek az első tagja veszi fel a ragot, például *atyámfia*, *nevemnapja* (Riedl).
- Riedl felveszi a régies formát tükröző alakokat, és megjegyzi, hogy sok szó a birtoktöbbsesítőt *-a*, *-e* rag nélkül is felveheti, például *ajándékim*.
- Találunk nyelvhasználati érdekességeket, például az atya és anya szó ragozását, miszerint a *t-t* vagy az *n-et* (!) egyes és többes szám harmadik személyben megkettőzzük (*attya*, *attyok*, *anya*, *annyok*), de vannak, akik úgy írják, hogy anyja, atyja (Kis).

Bél és Adámi az igeragozáson belül, „a különleges igék használata” paragrafusban mutatja be a *van* létigei és *habeo* megvalósulását, bevonva a *nekem*, *neked*, ... *van -m*, *-d*, *-a/ja*, *-e/je*, ..., majd a *nekem kell...*, *nekem fáj...*, *nekem tetszik...* szerkezeteket. Ez a tárgyalási mód a többi nyelvmesterben is végigvonul; a hiányos igék között kerülnek elő ezen szerkezetek. Reméle párhuzamosan feltünteti a névmás nélkül szerkesztett mondatokat is. Itt

is tetten érhető az az értékes módszertani eljárása, hogy a tárgyalt nyelvtani jelenséget kijelentő, kérdő és tagadó formában is bemutatja.

A nyelvemesterek vizsgálatából az tűnik ki, hogy az akadémiai nyelvtan által képviselt álláspont válik általánossá, mely a birtokos eset tárgyalása kapcsán megkülönbözteti a 1) független birtokos *-é* ragját és a 2) mássalálló, sajátító birtokos *-nak, -nek* ragját. *A' magyar nyelv rendszere* Verseghy felismerését megpróbálja összhangba hozni a latin hagyománnyal; a birtokos *-é*, a sajátító *-nak, -nek*, a tulajdonító *-nak, -nek* és a tárgyeset *-at, -ot, -e, -öt, -t* ragokat belviszony-ragokként tárgyalja.

9.2.5. Az igékről

Az igéket személy, szám, mód, idő és alak szerint tárgyalják a nyelvtanok, a lehetséges helyeken feltüntetve a határozott és határozatlan ragozást. Az igék ragozását tekintve valamennyi nyelvtan tárgyalja: 1. a cselekvő, a szenvedő, és a középigék csoportját, 2. a jelentő, parancsoló és óhajtó vagy feltételes módot, 3. a jelen, jövő és múlt időt.

Az **igeidők számát tekintve** találunk eltéréseket. A vizsgált nyelvemesterekben az igeidők egyszerűsödése még nem látható. Egyedül Márton József – kiváló didaktikai érzékkel, és a nyelv változása iránti érzékenysége bizonyítékaként elhagyja az egyszerű jövő időt – a három igeidő ragozása segítségével vezeti le a fennmaradó igeidőket. A kivételeket is áttekinthető, könnyen kezelhető táblázatba rendezi.

Tulajdonképpen Bél és Adámi is elindult ezen az úton, mikor azt mondja, hogy négy igeidő van a magyarban (Praesens, Praeteritum Indicativi, Imperativus és Imperfectum Coniunctivi), melyekből a további igeidők a segédigék használatával (*vala, volna, légyen, fogok*) képezhetők.

Az igeidők és igemódok bemutatása nem különül el mindenhol világosan egymástól, az előbb említett sorrendben követik egymást a nyelvemesterek leírásában. Érdekes, hogy vannak nyelvemesterek – ilyen Kis, Zimmermann és Hammerschmidt műve –, akik ugyan két jövőidőt tárgyalnak, de azokat nem választják el egymástól, egy ragozási táblázaton belül tanítják, s használatuk területei között sem tesznek különbséget. A 18. századi grammatikák először a határozatlan ragozást mutatják be minden időben és módban, ezt követően térnek át a határozott ragozás rendszerére, melyet a passzív igeragozás követ.

Az ik-es igéket a későbbiektől eltérő csoportosításban, végződés szerint rendszerezik (*-odom/ -edem: aggódom/ elmélkedem; -szom/ -szem: iszom, eszem; -zom/ -zem: fázom, érkezem*).

A műveltetés, a ható igék, a *-lak*, *-lek* használata következik a nyelvtani szabályok között, végül a rendhagyó (létiige, megy, jön) és hiányos igék. Az igeragozások rendszerét az igekötők és névutók tárgyalása követi. A következő táblázat példákon mutatja be, mely igeidőket vesznek alapul a nyelvmesterek:

	<i>jelen idő</i>	<i>egyszerű múlt</i>	<i>elbeszélő múlt/ félmúlt</i>	<i>összetett / első jövő</i>	<i>egyszerű / második jövő</i>	<i>összetett múlt/ régmúlt</i>	<i>összetett elb. / félmúlt</i>	<i>végzett jövő</i>
Bél	<i>várok</i>	<i>vártam</i>	<i>várék</i>	<i>várni fogok</i>	<i>várandok</i>			
Adámi	<i>olvasok</i>	<i>olvastam</i>	<i>olvasék</i>	<i>olvasni fogok</i>	<i>olvasandok</i>			
Vályi	<i>szeretek</i>	<i>szerettem</i>	<i>szereték</i>	<i>szeretni fogok</i>		<i>szerettem vala</i>	<i>szereték vala</i>	
Szaller	<i>felelek</i>	<i>feleltem</i>	<i>felelék</i>	<i>felelni fogok</i>		<i>feleltem vala</i>	<i>felelék vala</i>	
Márton	<i>várok</i>	<i>vártam</i>	<i>várék</i>					
Kis	<i>várok</i>	<i>vártam</i>	<i>várék</i>	<i>várni fogok</i>	<i>várandok</i>	<i>vártam volt/ vala</i>		
Zimmermann	<i>kérek</i>	<i>kértem</i>	<i>kérék</i>	<i>várni fogok</i>	<i>várandok</i>	<i>kértem vala</i>		
Hammer-schmidt	<i>várok</i>	<i>vártam</i>	<i>várék</i>	<i>várni fogok</i>	<i>várandok</i>	<i>vártam volt/ vala</i>		
Prágay	<i>beszélék</i>	<i>beszéltem</i>	<i>beszélék</i>	<i>fogok beszélni</i>	<i>beszélendek</i>	<i>beszéltem volt</i>		
Mailáth	<i>vágok</i>	<i>vágtam</i>	<i>vágék</i>	<i>vágni fogok</i>	<i>vágandok</i>			
A' magyar nyelv rendszere	<i>írok</i>	<i>írtam</i>	<i>írék</i>	<i>írni fogok</i>	<i>írandok</i>	<i>írtam vala/ volt</i>		
Ballagi	<i>várok</i>	<i>vártam</i>	<i>várék</i>	<i>várni fogok</i>	<i>várandok</i>	<i>várok vala</i>		
Reméle	<i>hallok</i>	<i>hallottam</i>	<i>hallék</i>	<i>fogok hallani</i>		<i>hallottam vala/volt</i>		
Riedl	<i>olvasok</i>	<i>olvastam</i>		<i>fogok olvasni</i>		<i>olvasok vala olvastam volt</i>		<i>olvasni fogtam</i>
Dallos	<i>verek</i>	<i>vertem</i>	<i>verék</i>	<i>fogom verni</i>	<i>verendem</i>			

Bél felhívja a figyelmet a birtokos személyjel és az igeragok egyezéseire, az igekötők és a névutók összefüggéseire; valamint „eddig ismereteink szerint ő írta le először, hogy a felszólító mód jele a *-j*, amely a véghangzó minőségétől függően változhat” (Hegedűs 1984:78).

Vályi nyelvmestere az egyetlen, mely nem törekszik teljességre, a kezdő nyelvtanuló számára legszükségesebb nyelvtanok kiválasztása és leírása helyett elsősorban magyarázatok találhatóak a *Fundamentá*ban. Vályi táblázatba foglalja igeragozási rendszerét, s ezzel teljesíti az előszavában kifejtett célkitűzését, mely szerint a táblázat segíti a ragozás könnyű elsajátítását. „Valamennyi egyszerű igeidőt a kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakjából képezzük úgy, hogy hozzáfűzzük azokat a szótagokat, amelyek mindkét

ragozásban a személyek és számok változásának megfelelően a táblázatban fel vannak tüntetve” (20).

Az igék tárgyalását is szöveggel vezeti be:

„Én most jó kedvel tanúlok, te pedig igen szépen írsz; de az ötsém ugyan keveset, vagylányhán tánúl ám. Fél óra alatt már jól tudom a' letzkémet, te is le írod úgy é, a' mi szükséges, de az ötsém sem le nem írja, sem nem tanyúltya meg a' letzkéjét, mert mindég játzik. Ha jól tanúlnk, 's szépen írunk magunknak használnk. Míg ti itt tanúltok, írtok, én addig majd a' piatzra futok, gyümölsért, (vagy gyümölsöt venni) hozzak e' néktek? &c.” (17).

Ugyan jelöléstechnikailag hol az igeragokat, hol pedig az egész igét emeli ki, jól nyomon követhető a szerző szándéka: a szövegből kiindulva törekszik a kezdő nyelvtanuló számára feltétlenül szükséges nyelvtani minimum átadására. A grammatikai rész ismertetése során is csak a jelen idő ragozásában fellelhető nehézségekre hívja fel a figyelmet. Az igék tárgyalása kapcsán kiviláglik Vályi ipszilonista felfogása. Az igeragozás kapcsán is felhívja a figyelmet a magyar nyelv szépségeire és egyszerűségére; a határozott és határozatlan ragozás különleges rendszerére, s arra is, hogy kevés rendhagyó ige található a magyarban. Több táblázatot közöl, az igeragozás igeidejeinek bemutatásán túl, rendszerbe foglalja a passzív igék ragozását, a ható, műveltető és gyakorító igeragozást:

T a b e l l e

Bemitteltst welcher die Grundlinien der Ungarischen Sprache am leichtesten, und in einer sehr kurzen Zeit erlernt werden können.

Passivis Evidendis, Potentialibus, Mandativis, & Frequentativis.

<i>Modus Indicativus.</i> Die anzeigende Art.		<i>Modus Coniunctiv.</i> Die verbind. Art.		<i>Modus Indicativus.</i> Die anzeigende Art.							
Conjugatio I.		Conj. II.		Conj. I.		Conj. II.		Conjugatio I.		Conjugatio II.	
Definit. Bestimm.		Definit. Bestimm.		Definit. Bestimm.		Definit. Bestimm.		Indefinit. Unbest.		Definit. Bestimm.	
Person.		Person.		Person.		Person.		Indefinit. Unbest.		Definit. Bestimm.	
1	tatom	1	tetem	1	tatom	1	tetem	1	etek	1	etem
2	tatol	2	tetel	2	tatol	2	tetel	2	etel	2	etel
3	tatik	3	tetik	3	tatik	3	tetik	3	eti	3	eti
1	tatunk	1	tetünk	1	tatunk	1	tetünk	1	etünk	1	etyük
2	tatatok	2	tetetek	2	tatatok	2	tetetek	2	etetek	2	etetek
3	tatnak	3	tetnek	3	tatnak	3	tetnek	3	etnek	3	etnek
1	tatek	1	tetek	1	tatek	1	tetek	1	etek	1	etem
2	tatal	2	tetel	2	tatal	2	tetel	2	etel	2	eted
3	tata	3	tete	3	tata	3	tete	3	ete	3	etó
1	tatánk	1	tetének	1	tatánk	1	tetének	1	etének	1	etének
2	tatátok	2	tetetek	2	tatátok	2	tetetek	2	etetek	2	etetek
3	tatának	3	tetenek	3	tatának	3	tetenek	3	etenek	3	etnek
formatur a' presentis vocis passivae adjecto <i>vala</i> . Die zweite jüngstvergangene Zeit entsteht von der gegenwärt. Zeit der leidenden Satzung und <i>vala</i> .											
1	tattam	1	tettem	1	tattam	1	tettem	Cetera horum Verborum tempora aequalia sunt Verborum simplicium temporibus. Die übrigen Zeiten der Zeitwörter von diesen Satzungen sind vollkommen gleich mit den Zeiten der einfachen Zeitwörter.			
2	tattal	2	tetel	2	tattal	2	tetel				
3	tattot	3	tetett	3	tattot	3	tetett				
1	tattunk	1	tetünk	1	tattunk	1	tetünk	OBSERVATIO. Formatio Verborum, Mandativorum, Potentialium, & Frequentativorum in Methodo edocetur; de terminationibus autem observandum est, eas Verborum simplicium terminationibus aequales esse, dummodo syllaba augsens, & significationem Verbi mutans Verborum Mandativorum <i>lat</i> , Potentialium <i>bat</i> , Frequentativorum <i>gat</i> , rite intercaleatur, exurgit Conjugatio verborum genuina.			
2	tattatok	2	tetetek	2	tattatok	2	tetetek				
3	tattak	3	tettek	3	tattak	3	tettek				
1	tattam <i>vala</i>	1	tettem <i>vala</i>	1	tattam <i>volt</i>	1	tettem <i>volt</i>	Anmerkung. Die Bildung dieser Zeitwörter ist in der Methode angezeiget worden; nur ist von den Endungen zu bemerken, daß selbige den Endungen einfacher Zeitwörter vollkommen gleich sind; es müssen aber die Enden <i>lat</i> , <i>bat</i> , <i>gat</i> , stets eingeschaltet werden.			
2	tattal <i>volt</i>	2	tetel <i>volt</i>	2	tattal <i>volna</i>	2	tetel <i>volna</i>				
3	tattot <i>volt</i>	3	tetett <i>volt</i>	3	tattot <i>volna</i>	3	tetett <i>volna</i>				
Indicativi formatur ex Infinitivo cum auxiliari verbo <i>fogok</i> . Die künstl. Zeit der anzeigend. Art entsteht aus der unbestimmten Art und <i>fogok</i> .											
1	tatándom	1	teténdem	1	tatándom	1	teténdem				
2	tatándol	2	teténdel	2	tatándol	2	teténdel				
3	tatándik	3	teténdik	3	tatándik	3	teténdik				
1	tatándunk	1	teténdünk	1	tatándunk	1	teténdünk				
2	tatándotok	2	teténdetek	2	tatándotok	2	teténdetek				
3	tatándanak	3	teténdenek	3	tatándanak	3	teténdenek				
Imperativus. Die gebietende Art.											
Conjugatio I.		Conjugatio II.									
1	attas	1	ettes	1	ettesen	1	ettesék				
2	attason	2	ettesen	2	ettesen	2	ettesék				
3	attasék	3	ettesék	3	ettesék	3	ettesék				
1	attasunk mi	1	ettesünk mi	1	ettesünk mi	1	ettesünk mi				
2	attasatok ti	2	ettesetek ti	2	ettesetek ti	2	ettesetek ti				
3	attasának ök	3	ettesenek ök	3	ettesenek ök	3	ettesenek ök				
Infinitivus. Die unbestimmte Art.											
1	attatni	1	ettesni	1	ettesni	1	ettesni				
formatur a' Perfecto verbi principalis cum praepositione particulae <i>hogy</i> . Die völlig vergangene Zeit wird von der völlig vergang. Zeit des Hauptzeitwortes mit Vorsetzung der <i>hogy</i> .											
1	attatva	1	ettesve	1	ettesve	1	ettesve				
2	attatván	2	ettesvén	2	ettesvén	2	ettesvén				
3	attatván	3	ettesvén	3	ettesvén	3	ettesvén				
1	attatott	1	ettesett	1	ettesett	1	ettesett				
2	attatottok	2	ettesettek	2	ettesettek	2	ettesettek				
3	attatottak	3	ettesettek	3	ettesettek	3	ettesettek				
1	attatandó	1	ettesendő	1	ettesendő	1	ettesendő				
2	attatandók	2	ettesendők	2	ettesendők	2	ettesendők				
3	attatandóknak	3	ettesendőknak	3	ettesendőknak	3	ettesendőknak				

Kis Pál – a további nyelvtanokhoz hasonlatos módon – különös részletességgel ismerteti az igeragozás rendszerét. Az igéket a cselekvő, a szenvedő és a középigék csoportjába rendezi, a kor hagyományait követően (Hunfalvy 1857) különíti el az igeidőket (a rendszerbe foglalt igeidők: jelen-, félmúlt, múlt, régmúlt és jövőidő) és igemódokat (a rendszerbe foglalt igemódok: kijelentő-, kérő (=felszólító)-, és határozatlan mód. A határozatlan mód címszó alatt tünteti fel a melléknévi igeneveket, a határozói igeneves *-va, -ve; -ván, -vén* szerkezeteket és a melléknévi igeneveket.)

A határozott és határozatlan, valamint a magas és mély hangrendű ragozást következetesen végigvezeti a táblázatokban. Bemutatja a főnévi igenév ragozását, ismerteti a nem rendhagyó igék ragozásait (*v* végű, *s, sz, z* végű igék ragozása, vagy a teljes és részleges hasonulás formái). Nem maradnak el a *-hat, -het* és *a-lak, -lek* használatára vonatkozó ismeretek sem, melyeket egymást követően tárgyal. Külön tanítja a szabálytalan igék ragozását, mindegyik ragozási rendszerét külön-külön feltüntetve. A szabálytalan igék kategóriájába a következő igéket sorolja: *van* (annak használatát is magyarázva), *alkudni, aludni, bújni, cselekedni, enni, fekünni, főni, fűni, haragudni, hidegedni, hinni, hívni, igyekezni, jönni (jöni), inni, lőni, betegedni, elégedni, melegedni, menni, nőni, nyőni, nyugodni, öregedni, részegedni, ríni, róni, szívni, szőni, tenni, venni, vinni, vívni*.

A személytelen igék paragrafusában kerül elő a birtokos eset és személyragozás, itt már Verseggy felfogását követve ismerteti azt. Ezt a témakört magyar-német és német-magyar fordítási feladatokkal gyakoroltatja.

A' magyar nyelv rendszere: jelen idő (*írok, írsz...*), félmúlt (*írék, írál, ...*), múlt (*írtam, írtál,...*) és régmúlt időt (*írtam vala vagy volt, írtál vala vagy volt,...*), első (*írni fogok, írni fogsz, ...*) és második (*írandok, irandasz, ...*) jövőt rendszerez, elkülönít *ik-es* és *ik-telen* ragozást.

A *-lak, -lek* tárgyalása a határozatlan ragozás egyes szám első személye tartalmazza. (Verseggy már 1805-ben, *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre*ben a határozott ragozás részeként tárgyalja, mivel az világosan rámutat a tárgyára.)

Terjedelemben Ballagi foglalkozik a legtöbbet az igék rendszerével. Leírása elején leszögezi, hogy a magyarban vannak tranzitív és nem tranzitív, azaz neutrális vagy középigék. Ezen elkülönítés nem hoz létre zárt kategóriákat, hanem a további nyelvtani egységek (például igeötők), és a szöveggörnyezet is módosíthatnak a besoroláson. Például: *a' sétány örök porfellebbe van burkolva, még is eleven, és a' nép, melly járja víg és jó kedvű; a' mi az ősz hazafinak lelkét vérezi* (Kisfaludy Sándor) (23). Az igeragozás paradigmáinak tárgyalása előtt bemutatja az igék aktív és passzív formáját, majd az igék ragozása közben nemcsak

határozatlan és határozott, hanem szenvedő ragozási módot is felvesz harmadik oszlopként. Annak ellenére teszi ezt, hogy ekkorra a szenvedő igeragozás alkalmazását már szinte csak a hivatalos nyelvben találjuk meg. A *-lak, -lek* tárgyalásánál a határozatlan ragozás egyes szám első személyébe kerül. Közli az igenevek teljes ragozási rendszerét is. Külön példatára – akárcsak Riedl német nyelvű nyelvtanában vagy Kis Pál nyelvmesterében – minden formát kimerítő, a 49-82. oldalon találjuk meg a ragozási mintákat, melyeket a középigék, a létige, a kivételek, a hiányos igék és az igeképzők követnek.

Reméle egyedülálló módon, a létige paradigmatis bemutatóásával kezdi az igék tárgyalását. Az igék ragozási mintáit követően feltünteti az igeneveket is.

A *-lak, -lek* tárgyalására sem a „nem határozott”, sem a „határozott” igeragozás keretei között nem kerül sor, hanem külön, a ható és műveltető igék „társaságában” fejt ki annak használatát. Külön tárgyalja a szenvedő és az *-ik-es* (középrendű) igéket, majd a rendhagyó igéket (*menni; tenni; enni; aludni/alszik, dicsekedni/dicsekszik, stb.; hí, fű, jó, nő, stb.*; valamint a már tárgyalt hiányos igék). Ezt követi az igekötők rendszere, melyet a 9.4.2. fejezet mutat be.

Riedl igeragozási rendszere nehezen követhető; ő nem a nyelvi szokásból, hanem a grammatika logikájából indul ki. Az igét három (egyes és többes számú) személlyel kapcsolja össze, valamint megemlíti a személytelen igéket. Elkülönít egyszerű, „melyet eddigelé hibásan határozatlannak neveztek”, tárgyi „melyet eddig határozottnak neveztek” (1866:97) és magáraható (az *ik-es* igék ragozása) személyragokat. Riedl láthatóan Hunfalvy (1857) nézetével azonosul, aki az igeragozást közönségesre és tárgyi ragozásra bontja. Hunfalvyhoz hasonlóan Riedl is a második csoportba helyezi el a *-lak, -lek* igeragot.

Riedl négy igemódot nevez meg, felveszi a „kötmódot” is a rendszerbe, majd miután az általános bemutatáson túljutott, egyszerű és körülírt vagy összetett igeragok kategóriáiban tárgyalja a „hajlítás” rendszerét. A *Magyarische Sprache* rendszere is hasonló felépítésű, azzal az eltéréssel, hogy az igeragozás tárgyalásának kezdetén nem ad általános áttekintést, illetve húsz oldalon keresztül mutat be ragozási mintákat (110-130). Kilenc igeidőt határoz meg, melyből, mint mondja, hat fordul elő a magyarban tartós jelen (*olvasok...*), végzett jelen (*olvastam...*), végzetlen múlt (*olvasok vala...*), végzett múlt (*olvastam volt...*), tartós jövő (*fogod olvasni...*) és a végzett jövő (*olvasni fogtam...*).

Az **igekötők** számát tekintve eltéréseket mutatnak a nyelvmesterek. Az igekötőket külön szónak tekintik, mely az ige előtt, azzal összekapcsolva csak akkor áll, ha nyomatékos kap. A nyelvmesterek legtöbbször fordítás segítségével határozzák meg az igekötők

jelentését. A *meg* igekötő kapcsán megtaláljuk a jövőre való utalás mozzanatát (Bél), és a befejezettség jelentésárnyalatot (Ballagi), az ige jelentésének megerősítését (Reméle) is.

9.2.6. A névelőkről

A nyelvemesterek számos helyen hangsúlyozzák a magyar nyelv előnyeit, a névelők kapcsán legtöbbször az kerül elő, hogy nincsenek nemek. Az összehasonlító bemutatás során ezt azért hangsúlyozzák a szerzők, mert a német nyelv határozott és határozatlan névelője egyaránt utal a főnév nemére is. A német nyelvű magyar nyelvtanok a névelőket a „Geschlechtswort” (nemszó) terminussal illetik. Pápay *A magyar irodalom eszmérete* (1808) című művének bírálatában nyilatkozik Márton a következőképpen: „a Magyar nyelvben semmi nembéli különbség nincs, de vagyon artikulus erejű szócskánk. Ez okáért már sokkal szerencsétlenebbül nevezték el nálunk az artikulust magyarul nemszócskának” (idézi Mikó 1982: 45).

A görög grammatikákban megtaláljuk a névelők tárgyalását, de mivel a latin nyelvben nincs meg ez a nyelvtani kategória, ezért tárgyalásának helyére az indulatszót (*interiectio*) állították. Mindazonáltal a magyar grammatikák történetében nem újkeletű a névelő tulajdonságainak bemutatása, mely már Sylvester grammatikájában megtalálható.

A névelők tárgyalása nem minden esetben alkot külön fejezetet. Kezdetben a névelők bemutatását a névmások között leljük fel (Bél, Adámi, Szaller), később válik külön kategóriává (Márton, Kis, stb.). Így alakulhatott ki az a hagyomány, hogy a magyar nyelvemesterek szólnak a névelőkről és az indulatszavakról is. Többször a névszó fejezetben, a főnevekkel egybekapcsolva tanítják a nyelvemesterek a névelőket annak okán, hogy azok szétválaszthatatlanok. A névelők tárgyalása abban sem egységes, hogy az *egy* határozatlan névelő bemutatását nem találjuk meg minden nyelvemesterben, hanem azt a szabályt olvashatjuk, hogy a határozatlanság kifejezését a névelő elhagyásával érjük el (Zimmermann).

A nyelvtanok legtöbbször az *az*-t tekintik névelőnek, és ahol mássalhangzó miatt elhagyják a *z*-t, ott annak hiányát ^ʹ-vel jelölik. Kis Pál nem ért egyet ezzel a felfogással – ami egyben az akadémiai nyelvtan felfogása is –, szerinte a névelő az *a*, amihez ha kell, hozzájárul egy *z*. Reméle a határozatlan névelőt tárgyalva elkülöníti a névelő hiányát és az *egy* határozatlan névelőt. Arra is kitér, hogy a névelő hiánya ország-, település-, vagy személynevek esetén nem határozatlanságot fejez ki, sőt ezen főnevek előtt nem is használhatunk határozott névelőt. Ballagi arra hívja fel a figyelmet a névelő kapcsán (§. 80.), hogy az a főnévragozás valamennyi esetében változatlan marad.

9.2.7. Néhány további grammatikai kategóriáról

A legtöbb nyelvmester a névszó fejezetében tárgyalja a főneveket, a mellékneveket és a számneveket. A **melléknevek** kapcsán megtaláljuk a fokozás, a hasonlítás szabályait, több esetben a szótan és a szófűzés fejezetében is kitérnek a szerzők a melléknevek mondattani sajátosságaira, egyeztetési szabályaira, a melléknév jelzői és predikatív szerepére. A mellékneveket gyakran névszói szókapcsolatokkal vezetik be. A melléknév ragozását a nyelvmesterek általában a deklinációban bemutatott esetrendszer szerint tárgyalják. A nyelvkönyvekben a kanonizált nyelvtani jelenségek mondhatni kötelező tárgyalását kisebb megjegyzések követik, melyek közül egynéhányat bemutatunk az elemzésben. Például Reméle kitér a *kis* és *kicsiny* használatára: a *kis* csak főnév előtt állhat, míg a *kicsiny* a főnév utáni helyet is elfoglalhatja a mondatban.

A **számnevek** osztályait a kérdőszavak segítségével, gyakran szintén névszói szókapcsolatokkal különítik el: *Hány? Hányszor? Hányadik? Hányféle? Hányas?* A tőszámok vagy sarkszámok, sorszámok vagy rendszerszámok, osztószámok vagy törtszámok, „különböző” számok, sokszorozó vagy ismétlő számok, határozatlan számnevek csoportjait találhatjuk meg a leírásban. Napjaink nyelvkönyveihez képest sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak a számnevek a nyelvmesterekben. *A' magyar nyelv rendszere* sorszám melléknevekként tünteti fel a következőket: *alsó, felső, utolsó, külső, végső, belső*, stb.. A „különböző” számnevek (*A' magyar nyelv rendszere*) vagy „osztószámszavak” (Reméle) a tőszámokkal képzett szavakat takarják: *egyféle, egyszerű, egyszeres, egyrétű*, és ide sorolják az *-as, -os, -es, -ös* képzőt is. A tőszámok paragrafusában tárgyalja a „tőszámból képzett határozókat” (Kis, *A' magyar nyelv rendszere*). Kis Pál megjegyzésében magyarázza a *két/kettő* használati eltéréseit.

A **névmások** tekintetében minden nyelvmesterben megemlített szabály, hogy úgy viselkednek, mint azok a főnevek, melléknevek és számnevek, amelyeknek a helyét elfoglalják a mondatban. *A' magyar nyelv rendszere* a névmásokat hét csoportban, a személyes (*én, enyém, bennem, nálam, belém, rám, hozzám, belőlem, rólam, tőlem, nekem, értem, velem, alattam, előttem*, stb.) a visszatérő (*mag + egybirtokú személyrag: én magam, magamé, magamnak, magam alatt*, stb.) a mutató (*az, amaz, ugyanez, azon, olly, ollyan, ollyas, amollyan, ollyatén*, stb.), a visszahozó (*ki, a'ki, melly, a'melly, mi, a'mi, millyen, a'millyen*, stb.), a kérdő (*ki?, kicsoda?, mi?, micsoda?, milly?, millyen?, minemű?, minő?, micsodás?, mennyi?, hány?, mekkora?, mellyik?, mennyedik?, hányadik?*) névmások valamint a

határozott (*egyik, másik, mindenik, mindegyik, mind, minden, kiki, mindenki, senki, semmi*) és határozatlan (*annyi, amannyi, akkora, amakkora, ugyanannyi, némi, néhány, némely, valaki, valami, másvalaki, akárki, bárki, stb.*) számnév-mások kategóriáira bontja.

A személyes névmások esetében azok a nyelvtanok is követik a négy eset rendszerét (*én, enyim, nekem, engem/engemet*), amelyek egyébként a magyart sokesetű rendszerként mutatják be. A ragok és személyes névmások összeolvadását külön paragrafusba gyűjtve tárgyalják a nyelvmesterek. Ez alól kivétel Reméle nyelvmestere, aki a személyes névmások bemutatásakor is kiveti a deklináció sokesetű ragjainak sorrendjét. Kis Pál megjegyzésben felhívja a visszaható névmásra és a több alakban használatos névmásokra a figyelmet (*minket vagy bennünket, titeket, vagy benneteket*). A névmások közötti összefüggésre Ballagi táblázatban hívja fel a figyelmet:

A visszaható vagy visszatérő névmások több formában is megjelennek, egyrészt a közkeletű *magam, magad, stb.* alakban, valamint *en/ennen magam, ten/tennen magad, stb.* régies alakban (*A' magyar nyelv rendszere, Zimmermann*). A vonatkozó névmások bemutatásánál kitérnek azok módosítóként való használatára is; s valamennyi nyelvmester külön szól az *aki/amely* használati különbségeiről.

A nyelvtani leírások **adverbium**-fogalma széles, találunk itt ragos és névutós névszavakat, szókapcsolatot is, amely határozói szerepet töltött be a mondatban. Adámi az adverbiumokat szavak listájával indítja, ahol megtalálható a

„kérdés adverbia”: *Mi?, Miért?, azért, Mint? Miképen?, Mikor?, Hol? Hova?, Honnan?, Hány?, Mennyi?, Hány-szor?, Mennyi-szer?, Hogy?, Hogy hogy?, Hogyan?, Meddig?, Melly?, illy, olly, Merre?, arra, erre, Nem-de-nem?, Nem-é?, Ugy-é?, stb.,*

Correlative Fürwörter.

§. 122.

Unter den bisher genannten Fürwörtern gibt es mehrere, die eine gegenseitige Beziehung (Correlation) zu einander ausdrücken, und diese Beziehung durch eine entsprechende Form in constanter Weise darstellen.

Frägenb,	Näheres anzeigend,	Entfernteres anzeigend,	Beziehend,	unbestimmt,	bestimmend,	verneinend,
ki? wer?	(ez, emez biefet)	(az, amaz jener)	a ki welcher	valaki Jemand	akárki wer immer	senki Niemand
mi? was?	(ez, emez biefes)	(az, amaz jenes)	a mi was	valami etwas	akármi was immer	semmi nichts
melly? welcher?	(ez, emez biefet, biefes)	(az, amaz jener, jenes)	a melly welcher	valamelly irgend ein	akár- melly welcher immer	(senki, semmi)
millyon? was für ein?	ilyen, emilyen solcher u.	ollyan, amollyan solcher u.	a millyon so wie		akár- millyon was immer für ein	
mennyi? wie viel?	ennyi so viel	annyi so viel	a mennyi so viel als	valamennyi so viel als da ist	akár- mennyi so viel immer	
mekkora? wie groß?	akkora so groß	akkora so groß	a mekkora wie groß	valamekkora irgend wie groß	akár- mekkora wie groß immer	
hány? wie viel?	(ennyi so viel)	(annyi so viel)	a hány so viel als	valahány so viele ihrer	akárhány so viel immer	

az idő adverbái: *ma, holnap, tegnap, minap, ez idén, harmadéve, mindenkor, mindéltig, soha, noha, ritkán, gyakran, reggel, délben, estve, éjjel, nappal, napestig, verradatig, most, mostan, valamikor, maid, későn, hajdan, ezentúl, valaha, régen, stb.,*

a hely adverbái: *itt, itten, ott, ottan, ide, oda, innen, onnan, mindenütt, sehol, sehová, minden felül, mindenünnen, fel 's alá, ide 's oda, imitt 's amott, ide 's tova, stb.,*

az állítás és tagadás adverbái: *igen, nem, igen-is, nem igen, úgy, éppen nem, való, semmi képen, való-ban, semmi módon, bizonyára, semmisincs, igazán, ingyen, nincs különben, roszszúl, azért-sem, roszszabbúl, azért-is, a' sem, e' sem, se az, stb.*

A rend(szer) adverbái -szor, -szer, -ször illeszkedési módjait veszi számba, majd további használatos „határozókat” sorol fel ábécés sorrendben:

94	Von den Adverbis.	95
Verschiedene mehr gebräuchliche Adverbia nach dem Alphabet.		
<p>Alattomban heimlich. Alig kaum. Általában gegenüber. Amint gleichwie. Ammyra soweit. Azonban unterdessen. Azonközben — Azonnal gleich alsdann. Azután hernach.</p> <p>Bár wolte Gott. Bár csak wenn nur. Bizony für wahr, wahrlich. Bizvát sicher.</p> <p>Csak nur. Csak úgy nur so. Csendesen still. Csinosan nett. Csínyán wild.</p> <p>Derekesen stattlich. Deákál lateinisch.</p> <p>Egyéb-aránt ansonsten. Egyébként — Egyébképen — Egyetemben inögesammt. Egyát miteinander, zusam. Eleg genug, sattfam. E'lenben hingegen. Ezelött vorhin.</p>	<p>Fenn, fönn hoch-sehr. Fent oben auf, hoch. Feletréb zu sehr. Főképen besonders.</p> <p>Gyakran oft. Gyakorta oftmal. Gyalog zu Fuß. Gyanósan argwöhnisch. Gyengén fein, subtil. Gyorsan fleißig, hurtig. Gyönyörűen ergötzlich. Görben krumm, bucklicht.</p> <p>Hamar geschwind, hurtig. Hamisan falsch, betrüglisch. Hanyat rüchlich. Hajdan vor Zeiten. Hajdanában — Halálosan tödtlich. Halkal sachte. Harmarjában in der Eile. Hasonlóképen gleichermassen. Hafzontalanul vergeblich. Hatalmasan vermögentlich. Héában unsonst. Helyesen trefflich. Héven treulich. Hijában unsonst. Hirtelen unversehen. Hirtelenül — Hivalkodva missgänglich.</p>	<p>Hizelkedve schmeichelhaft. Hofszan zu lang, länglich.</p> <p>Jelen gegenwärtig. Jelesen vortreflich. Jelesül sonderlich. Ifjan in der Jugend. Inatan — Igazán wahrlich. Igen sehr. Igjöl doch gut. Igy, igiten so: auf diese Art. Ingyen — Igyenesen gerad. Igyöld vielleicht. Igy 's igiten so und so. Ihol da sehet. Ihon — Illetlenül ungebührlich. Im, Ime da sehet. Immel, ammal obenhin. Inkab' lieber, vielmehr. Ingyen unsonst. Jól gut. Ipen, épen gut, wohl. Ismég, ismét abermal. Isméglen — Izében plöglisch, geschwind.</p> <p>Kardéra obenhin. Kátosan schädlich. Kedvesen angenehm. Kegyelenen lieblich, feindlich. Kegyelenül greulich. Keményen hart. Kényesen zärtlich.</p> <p>Késen spät. Kétső — Kinn draußen. Kivül äußerlich. Komoron türmisch. Kurtán küß.</p> <p>Lassan langsam, stat. Lassún — Leginkáb' besonderlich. Leg-főképen — Lopva gestohlen erweis. Lustán träg.</p> <p>Magán allein. Magánosan — Már, innár schon. Még noch. Még-is amnoch. Megint wiederum. Mint, amint wie, alswie. Most, mostan jegunder.</p> <p>Nagyon sehr: hoch. Ne, ni sehr. No, noháza wohl an, nur zu. Nyilván vielleicht: deutlich. Nyomorátul elendiglich.</p> <p>Okosan geschet. Olly, ollyan so. Olly képen auf solche Art. Öcsön wohlfeil. Önképen zuseiß.</p> <p>Paraszól báuerisch.</p>
	H.	P.

Összehasonlításként emeljük ki Kis Pál nyelvmesterét, aki a következő idő- és helyhatározókat adja meg:

1) hol?: *fen/fenn, benn, innen; künn, lenn, alant, felül, belül, kívül, körül, alul, elöl, hátul, innen, túl, itt, itten, ott, ottan, sehol, máshol, mindenhol, mindenütt, közel, messze, távul, szanaszét,*

2) hova?: *merre, idább, oda, odább, tova, tovább, ki, killyebb, be, bellyebb (beljebb) le, lejebb, fel, felebb, alá, alább, erre, errébb, hátra, hátrább, jobbra, balra, messze, messzebb, sehova, máshova, valahova, mindenhova,*

3) honnan?: *onnan, innen, sehonnan, meszszirül, Erre e kérdésre a határozókat a -ról, -ről raggal toldjuk meg, például felülről, távulról, közlelől,*

4) meddig? Erre e kérdésre a határozókat a -ig raggal toldjuk meg, például idáig.

Időhatározók: *ma, most, mostan, holnap, tegnap, minap, reggel, korán, este (estve, éjjel (éjszaka), délest, az idén, hajdan, rég, régente, egykor, gyakran, mindenkor, valaha, néha, majd, mindigárt (mindjárt), tüstént, legott, ezennel, ezután, egyszer's mind, stb.*

A határozók tárgyalásakor újra előkerül a melléknévfokozás, s néhány, ma már a nyelv régies stílusrétegéhez tartozó – s ezért a nyelvkönyvekből kikopott határozó képzője. A helyhatározókat az irányhármasság rendszerében tárgyalják. Az időhatározók, a kötőszavak és az indulatszavak egyszerű felsorolás szintjén jelennek meg.

A **kötőszavakat** – amennyiben azok természete megengedi – mondatbeli feladatuk szerint is csoportosítják a nyelvmesterek, a következő felsorolás Kis Pál nyelvmesterében olvasható:

<p style="text-align: center;">Vom Bindeworte (Conjunctio).</p> <p style="text-align: center;">§. 46.</p> <p>Die Bindewörter sind unabänderliche Stebetheile, sie sind ihrer Natur nach:</p> <p>a) Verbindende, 4. W. és ('s), und; is, auch; mind—mind — sowohl — als auch; vagy— vagy — entweder, oder; akár — akár, ob — ober; nem csak — hanem, nicht nur — sondern auch; sem — sem, weder — noch; se — se, weder — noch (verbietend). (Dem Worte sem folgt in dieser Verbindung nem, und dem se folgt ne; 3. W. sem én sem te nem fogjuk látni, weder ich noch du werden es sehen; — se a János, se a Pál ne legyen, ed soll weder der Johann, noch der Paul sein); úgy — hogy, so — daß; elannyira — hogy, so sehr — daß; annival inkább — hogy, um so mehr — daß; mivel — tehát, weil — so; ámbár — mégis, auch; noha — mégis, ob — schon — doch; minél — annál, je — desto; majd — majd, bald — bald; hol — hol, bald — bald; mennyivel — annival, um wie viel — um so; mihelyt —</p>	<p style="text-align: center;">— 199 —</p> <p>tüstent ober azonnal, sobald — foglald; inkább — mint, auch mindestens und hogysen, eher — als.</p> <p>b) Bedingende; 4. W. ha, wenn; ha csak, wenn nur; hogyha, wofen; különben auch máskép, sonst; a mennyire, in wie fern.</p> <p>c) Entgegengesetzte: de, aber, allein; hanem, sondern; mégis, doch, dennoch; mindaz által, dessen ungeachtet; ellenben, hingegen; holott, wo doch; egyébb — eránt auch egyébbként, übrigens.</p> <p>d) Ursächliche: mert, weil; azért, darum; és így, und so; következésképp, folglich; tehát, also; annak okáért, deswegen.</p> <p>e) Zugebende: jóllehet, obgleich; ámbár, obgleich, wenn auch; ugyan, zwar, doch.</p> <p>f) Folgernde: minekutánna, nachdem; minthogy, indem, daß; azonban, indessen; míg, bis.</p> <p>g) Erläuternde; mint, als; tudniillik, nämlich; mintegy, gleichsam; sőt, ja sogar; még, noch.</p> <p>h) Fragende: e, ob; vallyon, ob; hát, also; hát ha, wenn aber, und wenn.</p>
---	--

9.2.8. A mesterszavakról

A szaktudományok magyarításának kezdete egyben a nyelvújítás megindulását is jelzi (Cser 1999:272). A korszakot különlegesen érdekessé teszi, hogy szemtanúi lehetünk grammatikai terminus technikusok kialakulásának. A magyar szakszavak változását nyomon követhettük már a szófajok tárgyalását bemutató táblázatban, ezt egészíti ki a mellékletben található mester- és műszavak táblázata. Az ebben a korszakban kialakult szakkifejezések jelentős része a nyelvészeti terminológia szerves részét képezi. A 3. számú melléklet Márton József által megadott szakszavakat és az akadémiai nyelvtan műszavait mutatja be és veti

egybe, rávilágítva az egyezésre és a két mű között eltelt mintegy ötven évben lejátszódott nyelvészeti szakkifejezések gyarapodására.

9.2.9. Egynéhány érdekességről

1. Minden nyelvkönyv többször előkerülő megállapítása, hogy a magyarban hiányoznak a nemek. Ballagi a főnevek tárgyalását kezdi ezen megjegyzésével, melyhez hozzáfűzi, hogy vannak olyan szavaink, melyek eleve jelentésükben hordozzák a nem megjelölését. Mailáth ezen nyelvtani tételt szematikailag egészíti ki, mikor táblázatba gyűjti azokat a szavakat, amelyek nemre utalhatnak. Két ilyen gyűjteményt közöl, egyet az emberekről, egyet pedig a háziállatokról. Három oszlopba rendezi – helyenként beleerölteti, vagy megalkotja – a szavakat, nőnemű, hímnemű és mindkét nemet magába foglaló szavak halmazába. Például:

<i>az asszony / nő / néember</i>	<i>a' férfi / férfú / férjfi</i>	<i>szüle / szülő</i>
<i>leány / leányzó</i>	<i>fi / fiú</i>	<i>ded</i>
<i>szűz</i>	<i>legény</i>	<i>gyerkőcze</i>
<i>hölgy</i>	<i>úrfi</i>	<i>unoka</i>
<i>leányvér</i>	<i>fivér</i>	<i>testvér</i>
<i>meny</i>	<i>vő</i>	<i>agg</i>
<i>koma asszony</i>	<i>koma úr</i>	<i>háznép / család</i>
<i>hajadon</i>	<i>nőtlen</i>	---
<i>apácza</i>	<i>barát</i>	---
<i>bába</i>	<i>orvos</i>	---
<i>szolgáló</i>	<i>szolga</i>	<i>cseléd</i>
<i>komorna</i>	<i>komornok</i>	---

A háziállatok csoportosításánál már nincs kapcsolat a sorok között

<i>tehén</i>	<i>bika</i>	<i>csorda</i>
<i>üsző</i>	<i>mén</i>	<i>borjú</i>
<i>kancza</i>	<i>kan</i>	<i>tínó</i>
<i>kocza</i>	<i>kos</i>	<i>gulya.</i>

2. Az írásban alkalmazott rövidítéseket Ballagi gyűjti össze, például:

<i>l.: lásd,</i>	<i>o.: olvasd,</i>	<i>v.: vagy,</i>
<i>h.: helyett,</i>	<i>t.: többes,</i>	<i>u. m.: úgy mint,</i>

<i>t .i.: tudni illik,</i>	<i>u. o.: ugyan ottan,</i>	<i>u. n.: úgy nevezett,</i>
<i>v. ö.: vesd össze,</i>	<i>f. e.: folyó esztendő,</i>	<i>Ns.: nemes,</i>
<i>Kr.sz.u.: Krisztus születése után,</i>	<i>fva.: folytatva,</i>	<i>p.o.: példának okáért,</i>

3. Reméle a visszaható névmások tárgyalását szemantikailag tágítja a *maga ura* – *önura* kifejezésből kiindulva felveszi az *öngyilkos, önárulás, önálló, önhittség, önhaszon, önkény, önség, önszeretet* (90) szavakat. Személytelen névmásként bevonja a tanításban „az ember” szavunkat, a többes szám harmadik személyű igét, és a főnévi igenevet:

Nem alhatik az ember. Hol járjon az ember. Hova menjen az ember most? Mit dolgoznak ott? Mit hallani a Törökökről? (90)

4. Verseghy grammatikájához hasonlóan Ballagi és *A' magyar nyelv rendszere* még egy fejezetet fűz nyelvtanához, a szómértan fejezetét, mely a magyar nyelv, mint „mennyiségi nyelv” időmértékes voltát mutatja be.

A fentiek alapján látható, hogy a nyelvmesterek jelentős részét a szótan teszi ki. Ezek a paragrafusok a szótant és az alaktant mutatják be, melyek tárgyalása igen tág – morfológiai, szintaktikai és szemantikai - alapokon nyugszik. A nyelvmesterek szótanaiban e három szempont nem különül el teljesen egymástól, hol az egyik, hol a másik nézőpont kerül előtérbe a nyelvtani leírás során. A nyelvmesterek a szófajok elrendezése mentén, az adott szófaj tulajdonságainak tárgyalásával egybekötve mutatják be a szóragozás szabályait. Annak, hogy a szótani rész teszi ki az elmélet jelentős hányadát, az az oka, hogy a latin grammatikairás értelmezésében a nyelvtan megalkotása lényegében egyet jelentett a szófajok tárgyalásával (Nyomárkai 2002).

9.3. A szófűzésről

„A' mondattan az egyes szók' vagy beszédrészek', továbbá a' mondatok' egymás közti viszonyait 's azon szabályokat adja elő, mellyek szerint a' szók' mondatná, a' mondatok értelmes és díszes beszéddé fűzetnek össze” (*A magyar nyelv rendszere*: 265). „A szintaxis azon formák használatát tanítja, melyek képzését a szótanban mutattuk be, az egyes szavak mondatná való kapcsolódását tárja fel” (Ballagi: 211).

A szintaxis fejezetei a nyelvmesterek első részének, a szófajoknak a sorrendjét követik: a névelők, a főnevek és a melléknevek, az igék és a kötőszók tárgyalása kerül elő.

Ezt követi a *rectio*, az esetek sorrendje szerint, végül pedig a szórend szabályai. A beszédmódok tárgyalásánál látni fogjuk, hogy több nyelvmester a *rectio* részben szemantikai alapon végez csoportosításokat. A szintaxis felépítése – Riedl Kisebb magyar nyelvтанát leszámítva – tulajdonképpen egyik nyelvmester esetében sem következetes. Tárgyalják a szóegyeztetés, a vonzatok és a szórend kérdéseit. Felépítésük funkcionális és formális elveket tükröz, a bemutatást analitikus módszer szerint végzik. Az egyes nyelvtani jelenségek több alkalommal, de soha nem indokolatlanul bukkannak fel a művekben, a modern didaktikának is megfelelő spirális szerkezetet alakítva ki. A jelenséget jól példázza, hogy a szófajok leírásánál megtanított szabályokat a szófűzés, a szintaxis tárgyalásakor újra átismélik és kiegészítik. A kiegészítés sok esetben azt jelenti, hogy a fő nyelvtani jelenségeket további mellékszabályokkal is gazdagítják.

A dolgozatban tárgyalt 18. századi nyelvmesterek a szintaxis szabályait a leírás vagy a példák szintjén a *kérdésekre fűzik fel*, a kérdésekre válaszoló ragok szerint tárgyalják. Ismertetik, hogy mely kérdőszókra milyen végződést tartalmazó szóval lehet válaszolni, és példamondatokkal szemléltetik az elhangzottakat. Ebből a feldolgozási módból kiindulva teszi meg Márton József a következő nyelvészeti és oktatás-módszertanilag fontos lépést, amikor a szintaxis fejezetében kifejti az ige központi helyét a mondatban. Megfogalmazza, hogy a mondat megformálásának alapja az ige, melyhez kapcsolható kérdésekre adott válaszokból épül fel a mondat. Igaz, a mondatrészek és a szófajok elnevezései helyenként keverednek. Az ige központi szerepének gondolata nem előzmény nélkül való, amint arról a 8.1.3. fejezetben szó esett, Pereszlényi *Grammatica Linguae Ungaricae* (1682) című művében a magyar mondat szerkesztés kapcsán az ige vonzatkeretét veszi kiindulópontként. Márton önállóan megalkotott nyelvkönyveiben (*PUS*) további lényeges megfigyeléseket tesz a mondattan kapcsán: a mondat részei lehetnek lényegesek és tetszőlegesek; a lényegesek közé tartozik az alany – amelyről mondunk valamit -; az állítmány – amely melléknév vagy ige lehet; és kopula (1820: 31, idézi Hegedűs 1991). *A magyar nyelv rendszere* is eljut eddig a felismerésig. Ugyan az általános szóvonzati szabályként csupán annyit állapít meg, hogy vannak a mondatban vonzó- vagy vezér-nevek és igék, valamint vonzottak vagy vezérlettek (283), de a szórend általános szabályaként már azt adja meg, hogy „a’ mondatban az ige bír legnagyobb ’s legáltalánosabb nyomosító erővel” (350). Igaz, a következő általános szabály már eltakarni látszik az előbbi főszabály teljes körű érvényességét: „Nyomosító erővel bírnak még az *is* kötszó, ’s a’ tagadó és tiltó *nem, ne; sem, se; sem, nem; se ne* szók” (350).

Kis Pál a szófűzés szabályainak tárgyalásakor a szórendből indul ki. „Die Wortfügung läßt sich im Ungarischen durch bestimmte Regeln nicht so genau feststellen, wie in anderen

Sprachen, sie ist demnach sehr frei, und man kann einen Sage so oft versetzen, als sich Wörter in demselben befindet; denn nur der stärkere Nachdruck, den man auf ein Wort legt, entscheidet, ob dieses oder jenes Wort den ersten Platz im Sage behaupten soll, welchem dann die übrigen in jener Reihe folgen, in welche ihr Nachdruck abnimmt.“* (100) Miután leszögezi, hogy nincsenek olyan feszes szabályok a magyar szórendet illetően, mint más nyelvek esetén, visszatér az általánosnak tekinthető tárgyalási módhoz, és ismerteti a főnevekre vonatkozó szórendi szabályokat.

A **birtokos szerkezetek** szintaktikai jellegű tárgyalásával indítja több nyelvmester a mondattani szabályok ismertetését (például Adámi, Kis). A birtokos szerkezetek tárgyalását a szótani paragrafusok a birtokos esetrag és a birtoktöbbsesítő jel bemutatásával kezdte meg, majd a szintaxisban két főnév szintagmatikus kapcsolatával folytatta. A birtokos eset használatának bizonytalansága felmerül a 18. században is, Adámi a szintaxis tárgyalásában elsőként erre a kérdésre tér ki: Első szabály, ha a főnév arra a kérdésre válaszol, hogy *Wem gehört es zu?*, birtokos esetben kerül a válasz: *Ki lova ez? Katonáé*. Második szabály: ha két főnév szerkezetet alkot, az nem veszi fel a birtokos eset ragját, mint a latinban, vagy a németben, hanem részes esetben (!) áll, illetve alanyesetben, mégpedig olyan formán, hogy ez áll a szókapcsolat első helyén: *Az Istennek fia. oder Isten fia; A' Földnek Ura: Föld Ura; A' Világnak állapotja: világ állapotja; Az Embernek élete: Ember élete*. A harmadik szabály hasonlóképpen vezeti le a birtoktöbbsesítővel ellátott szerkezeteket: *Király udvarának oszlopi; Város kapuinak őrzői; Bécs városának népe*. (101)

A birtokos mondatbeli funkciói közé kerül az *-ék* kollektívum ismertetése. Kis Pál a rövid birtokos szerkezetet, a *-nak, -nek* elhagyásából vezeti le, de ezt vonással jelölni kell. Megjegyzi, hogy ha városnév, hegy, víz neve a birtokos általában lemarad a *-nak, -nek*: *Duna vize, Bécs városa, Somlyó hegye; Balaton tava*. (101–105)

Több nyelvmester mondattana (például Szaller, Kis) tartalmaz gyakorlatokat is. A birtokos szerkezetek kapcsán Kis Pál a következő egyszerű és összetett mondatok fordításával gyakoroltatja:

*A világ Isten mindenhatóságának bizonyosága. Az erénynek próbaköve a nyomorúság.
A föld' termései nem csupán az embereknek, hanem egyéb állatoknak javára is szolgálnak. Kivé ez a szép majom? Egy gazdag nemes emberé. A falusi életnek kellemeit nem adom a városiéért. Én ezen jószág' jövedelmének felével beérem. –*

* A magyar szórendet, más nyelvekkel összehasonlítva, nem kötik meg szigorú szabályok. Ennél fogva az nagyon szabad, és egy mondatot annyiszor alakíthatunk át, ahány szó található benne. Aztán már csak az egy szóra helyezett erősebb nyomaték az, ami eldönti, hogy ezt vagy azt a szót kell a mondat első helyére állítanunk; ezt a fennmaradók olyan sorrendben követik, ahogy a nyomatékuk csökken.

Láttad a Herceg' bútorainak ékességét (Prunk)? Nem láttam, hanem a Báróénak különösségeit többször megvizsgáltam.

Die Höhe (magasság) des Thurmes (Torony). Der Glanz (fény) der Gestirne (csillagzat) des Himmels (ég), Den Strahlen (sugár) der Sonne verdanken wir (köszönni) die Wärme der Oberfläche (felület) unserer Erde. Gebt dem Kaiser, was des Kaisers ist, und Gott, was Gottes ist. Den Finger (ujj) Gottes können wir in dem Leben (élet) eines jeden Menschen sehen. Von Leopoldberge kann man die ganze Stadt Wien (Bécs) sehen. (103)

A **melléknevek** tárgyalása kapcsán mindegyik nyelvmester visszatér az egyeztetés kérdéséhez, és bemutatja a mellékneveket állítmányi és jelzői funkcióban. A tanultak kiegészítéseképpen megtaláljuk a mértékegységek megnevezéseit és használatát, az összehasonlítás fajtáit. Adámi és Kis arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyarban melléknevek is lehetnek, ha -u, -ü végződéssel látjuk el, például: *két ölnyi magasságu fal, öt órányi meszszeségü ut.* Ehhez kapcsolódik Kis következő megjegyzése, mely szerint, ha egy melléknevet -u, -ü végződéssel látunk el, azt meg kell előznie egy másik melléknévnek, például: *jó kedvü ember, bő kezü Ur.* A fokozott melléknevek használatára vonatkozó ismeretek után Kis Pál ismerteti a *minden* és *mindnyájan* személyragos alakjait.

További nyelvhasználati megfigyeléseket is találunk, mint például a fokozás esetén a *leges leg* bemutatása (Kis, Zimmermann), a számneveknél újra előkerül az egyeztetés magyar sajátossága, a névmások paragrafusaiban. személyes névmás nyomatékosító szerepe (Bél, Szaller, Márton). „Ha nagyobb érthetőség vagy nyomatosság nem kívánja: az alany-névmás rendszeren kihagyatják, de azért az ige annak személyét és számát követi” (*A' magyar nyelv rendszere:271*).

A **viszonyzavak** áttekintése során Kis Pál kísérletet tesz a véghangzók szerint a helységnevek helyragokkal való bővítésének tárgyalására. (*Die einheimischen Namen der Städte und Dörfer, die sich mit den Vokalen: a, e, o, ö, ü und mit den Mitlauter d, g, gy, k, l, p, r, s, t endigen, nehmen die Verhältnißwörter an: ra, re – an, on, en – ról, ról. z. B. Buda, Budára, Budáról. Pest, Pécs, Arad, Fejérvár, Sümeg. Jeder aber, welche ausgehen mit i, u, m, ny, ly neben die Sielben an: ba, be – ban, ben – ból, böl z. B. Apátiba, Hegyfaluból, Sopronban, Komáromból, usw. Ausnahmen: Eger, Nagyszombat, Modor, Győrött, Fejérvárott. (115)*)

Az **igék** paragrafusai helyet biztosítanak a különböző egyeztetések átisméltlésére. A létige mondatbeli alkalmazásáról valamennyi nyelvmester szól. „A létigét egyes és többes szám harmadik személyben csak akkor tesszük ki, ha az jelenvalóságot fejez ki, tehát azokban

az esetekben, amikor a német az „*es gibt*” szerkezetet használhatja” (Ballagi:211). A nyelvmesterek szabályai nem minden esetben adnak könnyen felfogható, alkalmazható leírásokat. Az említett nyelvtani jelenséget Kis Pál ekként ismerteti: „A *van* (es ist), *vannak* (es, sie sind) bizonyos esetekben használjuk, bizonyos esetekben elhallgatjuk. Akkor hallgatjuk el, ha egy melléknév vagy egy főnév össze van kötve a *van* igével, például: *könnyű mondani*; illetve akkor, ha egy vagy két főnév és egy attól elválasztott melléknév alanyként és állítmányként áll a mondatban, például: *a nyár meleg, József derék ember, ez igen könnyű, a mi lovaink jók*. Egyéb esetekben és időkben kitesszük a mondatban a *van* igét, például: *könnyű volt beszélni, János a szobában van*” (119).

A *hogy* + felszólító mód tárgyalása háromféleképpen jelenik meg, a) a kötőszó kapcsán (például Adámi), b) a kötőmód tárgyalásakor (például Ballagi) vagy c) a felszólító mód használatakor (például Reméle). A legtöbb nyelvmester a német nyelvből kiindulva vezeti le a grammatikai struktúrát, azt mondja, hogy a *zu/um zu* + *főnévi igenév* szerkezeteket a magyarban a *hogy* igekötő és a felszólító mód együttes alkalmazása jeleníti meg.

A legtöbb nyelvkönyv az infinitív ragozását, mely a „nagyobb határozottságot szolgálja”, szintén a mondatban keretei között vezeti be.

Az alany és az ige egyeztetése kapcsán, ha több egyes számú alany van a mondatban, a nyelvtanok megengedik az ige egyes és többes számú használatát is, a különbséget abban állapítják meg, hogy a többes számú ige használata esetén „nagyobb az érthetőség és a nyomaték” (*A' magyar nyelv rendszer: 277*).

Az akadémiai nyelvten mondattani tárgyalása lényegében megegyezik a megjelenését megelőző, s követő, alaposabb 19. századi nyelvmesterek szintaxis fejezeteivel (Márton, Kis, Ballagi, Reméle, Riedl). Az egyeztetési szabályokat a szófajok szerint rendszerezett szószerkezetek bemutatása követi – érdekesség, hogy a sokesetű rendszert veszi alapul –, végül a szórendet tárgyalja. Leginkább példákat gyűjt csokorba, s ezek segítségével mutatja be a használati szabályokat. *A' magyar nyelv rendszerének* mondattani leírása jobbra egyértelmű, bár néhány helyen találunk – leginkább a korban még nem kifejeződött grammatikai kérdések esetén - némi zavart. Példul a *-va, -ve* félmúlt használatát a következőképpen illusztrálja: a konkolyt kised-*vétek* kiirt-*sátok* vele ösze a' búzát is; tévelg-*etek* nem tud-*vátok* írást; könyveket olvas, ujsággal tel-*véket*. Itt jegyezzük meg, hogy amennyiben a szerzők indokoltnak találják, a példák jobb érthetőségét a kiválasztott helyeken latin nyelvű (!) fordítással világítják meg.

A nyelvmesterek általában hat igeidőt vesznek fel a szótan tárgyalásakor. A szintaxisban viszont megtaláljuk azokat a kommentárokat, hogy a) a félmúltat a magyar ritkán

használja, inkább a múlt időt alkalmazza; b) A jövő idő helyett is gyakran jelent használunk, különösen akkor, ha a *majd*, *mindjárt*, *tüstént*, *holnap*, stb. szavak előfordulnak a mondatban.

A szintaxisban a **végződések összefüggéseire** több helyütt is felhívják a szerzők a figyelmet, például, hogy a *k* a többes számot jelzi az igeragozásban, a névszóragozásban, és a kollektívum esetében is.

Ahogy a szótan vonatkozó részében szóltunk róla, a **névelő** teljes leírása lassan vált a nyelvtanok részévé. Több nyelvmester megadja, mikor nem használunk névelőt: személynevek, ország és városnevek, napok, hónapok; illetve, mikor szükséges mégis: a folyók és hegyek nevei előtt. Érdekes, hogy a szintaxisban Ballagi a határozatlan névelő három lehetséges megvalósulását adja elő:

- 1) a, az abban az esetben, ha nem tudjuk pontosan kit takar az alany, például: *az okos ember soha nem jön zavarba a felelet miatt*;
- 2) mindenfajta jelölés elhagyása, például: (!) *Ki másnak vermet ás, maga esik bele*,
- 3) vagy az egy számnévvel fejezzük ki, például: *Egy balsorai király nagy kincscsel bírt.* (212)

Majd bővebben foglalkozik az egy határozatlan névelő használatával, itt is három pontba szedi az alkalmazási módokat:

- a) ha egységet fejezünk ki, például: *adjon nekem egy almát*,
- b) amikor a németben használható az „egy bizonyos” kifejezés, ahol újra előkerül a már ismertetett példa: *Egy balsorai király nagy kincscsel bírt* (Vörösmarty)
- c) ha a magyar nyelv különleges sajátosságát használjuk, kifejezés gyanánt, ekkor az *egy* a főnév és a melléknév között áll, például: *gonosz egy gyerek, szép egy utca.* (212)

A **határozók** mondatbeli alkalmazását bemutatva *Adámi* szól az eldöntendő kérdések szerkezetéről is. A kérdésre feelve vagy az igenlő/tagadó határozót mondjuk, de megismételhetjük az igével összekapcsolva is: *Voltál-e ott? Voltam, ja. Tudod-e? Nem tudom.* Ha igekötős igével van dolgunk, az igekötőt ismételjük meg: *Meg-mondtad-e néki? Meg, ja.*

A szintaxisban „a szavak, illetve szófajok (...) már nem eleve meghatározott kategóriák, amelyek valamilyen állandó természeti törvény szerint viszonyulnak egymáshoz. Ehelyett a közlésben foglalt szerepük szerint függőségi viszonyban állnak egymással (...). Így mondatfogalomra, definícióra nincs is szükség, hisz a beszéd újabb és újabb alárendelt szerkezetek láncolataként áll össze.” (Hegedűs 1991:265). Valóban, a mondat definíciójával először Riedl 1866-os magyar nyelvű nyelvtanában találkozunk, ahol a szintaxis a többi nyelvmesterektől eltérő módon kifejtett, hasonlatos a leíró nyelvtan mondattani fejezeteihez. „A kimondott, vagyis szavakkal nyilvánított gondolat mondatnak neveztetik” (142). Az

egyszerű mondatokon belül elkülönít „puszta” mondatokat (melyek „tökéletlenek”), ezekben csak alany és állítmány szerepel, valamint kifejtett mondatokat (mivel a nyelv képes a puszta mondatokat tökéletesíteni), melyek „az egyes részeknek közelebbi meghatározása által öregbítettek” (143). Meghatározza az alany lehetséges formáit, a jelzők funkcióját. „A jelző tulajdonképpen nem egyéb, mint más alakban fellépő állítmány” (146), például *a szorgalmas fiú – a fiú szorgalmas; Amerika felfedezése – Amerika felfedezettett*. A viszonyragokat tárgyaló rész leginkább vonatkozó irodalmi idézetek és közmondások gyűjteménye. Az egyszerű mondatokon túl vannak még az összetett és a rövidített (értsd hiányos) mondatok, az összetett mondatokon belül pedig mellé- és alárendelő mondatok; ez utóbbi fajtáit is megismerhetjük. A „sokszzerű mondatok” tárgyalása a többszörösen összetett mondatokat írja le.

A *Magyarische Sprache* (1858) és a *Kisebb Magyar Nyelvtan* (1866) közötti legnagyobb eltérés éppen a szintaxis tárgyalása kapcsán tűnik szembe, nem elsősorban tartalmát, hanem inkább szerkesztését tekintve. Német nyelvű nyelvmester követi a szófajok szerinti tárgyalást és több, a tanuló számára hasznos magyarázatot tartalmaz. A szintaxis szabályainak ismertetését e korábbi műben az egyes és többes szám használatának mondatbeli megjelenésével indítja, ezt a határozott és határozatlan névelő részletes bemutatása követi. Ezután a melléknév jelzői és állítmányi leírását a birtokos szerkezetek megjelenési módjait találjuk meg, majd a sokesetű rendszer ragjainak mondatban elfoglalt szerepeit tekinthetjük át. A többi szófaj szisztematikus bemutatása után az egyszerű és összetett mondatokról és a szórendről írt fejezetei már megegyeznek a *Kisebb Magyar Nyelvtanban* olvashatókkal.

„A szórend nem egyéb, mint a mondat alkatrészeinek azon egymásutáni következése, mely a gondolatot alkotó képzetek egymásutáni következésének felel meg” (Riedl 1866: 162). A **szórend** szabályaival kapcsolatban több nyelvkönyv is megállapítja (Márton, Kis, *A magyar nyelv rendszere*, Ballagi, Reméle, Riedl), hogy a magyarban a szó gondolati tartalmának fontosságát tükrözi a mondatban elfoglalt helyzete. „Azonban a képzetek ezen logikai rendje nem szolgál egyedül zsinórmértékül a szók rendjére nézve is, miután ez utóbbi gyakran sajtóságot törvényeknek hódol, melyek ismét részint mondattani, részint szónoklati célokra alapulnak” (Riedl 1866:163).

Az alapszórend szabályát illetően Márton és Riedl helyesen állapítják meg, hogy a mondat gyakran kezdődik alannyal, míg az akadémiai nyelvtan azt állítja, hogy „rendesen” az ige áll az első helyen, s ez csak abban az esetben változik, ha a mondatban van nála nyomatékosabb szó. Abban megegyeznek a nyelvmesterek, hogy az ige utáni szavak szórendjét szabadnak tekintik. A szórend szabályai nemcsak a szintaxisban, hanem elszórtan a

nyelvmesterek szótan-paragrafusaiiban is megtalálhatók. A szórendre vonatkozó megállapítások között találjuk meg a következőket:

- A jelző megelőzi a jelzett szót.

- Ezzel összefüggésben: a magyar családnevet követi a keresztnév, titulusok sorrendje (Bál, Adámi, Kis, stb.). Érdekességképpen bemutatjuk, mely neveket hozza példaként Reméle nyelvkönyve: Márton József, Kisfaludy Sándor, Jósika Miklós, Döbrentei Gábor (191).

- Az *is* vagy azt a szót követi, amire vonatkozik, vagy ha az egész mondatrészre értendő, az ige után kerül.

- Teljes és részleges tagadás szórendje. A *nem* és a *ne* megelőzi a szót, melyre vonatkozik, míg a *sem*, *se* követi.

- Ezzel összefüggésben: ha *sem*, *nem* vagy *se*, *ne* által történik a tagadás, akkor a *nem*, *ne* áll az ige előtt, a *sem*, *se* pedig a *nem*, *ne* előtt, vagy a *sem*, *se* a tagadott név előtt áll, míg a *nem*, *ne* az ige előtt (Riedl: 163).

- Az igekötő szórendjét illetően a következőket állapítják meg a nyelvmesterek:

- Az igekötők elválnak, ha a mondat súlya nem az igekötőre esik:

- o ha az ige előtt áll, ezen van a nyomaték: *Péter el-viszi a' búzát a' vásárra (el vagy nem?)*,
- o ha az ige által más szót akarunk nyomatékosítani, az igekötő az ige mögé kerül: *Péter viszi el a' búzát a vásárra (nem Pál)*,
- o ha az igekötőnek némi nyomatékot akarunk hagyni, akkor a „nyomósított” szó elé tesszük: *El Péter viszi a' búzát (vissza Pál hozza)*. (a példamondatok *A' magyar nyelv rendszerében* található meg: 353).

Érdekes, hogy az igekötős igét tartalmazó mondatok tagadása kapcsán a 18. századi grammatikák az igekötő – tagadószó – ige sorrendet adják meg, s csak a felszólító mondat esetén kerül az igekötő az ige mögé.

- o Az igekötő felszólításban az ige után kerül.
- o Az igekötő és az ige közé más szó is beékelődhet.

- a kérdő mondatoknál a kérdőszót vagy az ige, vagy annak tárgya követi.

- Ugyanakkor a *nem* és *is* kötőszavak (!) a kérdőszó és az ige közékerülnek, például: *Mért nem jöttél meg? ki nem végezte el a dolgát? hová is utazott a Gróf?* (Kis: 100)

Az akadémiai nyelvtan indul el azon az úton, mely a szavak mondatban elfoglalt helyét és a szófaji kategóriáit összeegyezteti, igaz, még nem az állítmányt nevezi meg a mondat kulcsaként, hanem az alanyt: „A’ szóegyeztetést mindenkor a’ beszéd alanya vezérli, miről t.i. valami állítólag, tagadólag, parancsolólag vagy tiltólag mondatik. A’ beszéd’ alanya vagy: főnév, vagy bármely más beszédrész, ha főnév gyanánt használtatik.” (266) Riedl követi *A magyar nyelv rendszerében* megfogalmazottakat: „Minden mondat magában foglalja a) az önálló tárgyat, állományt (substantia), és b) a nem önálló határozmányt, mellékjegyet (accidens), mely az előbbiről kimondatik. Amaz, mint a mondat alkatrésze, alanynak (subjectum), ez pedig állítmánynak (praedicatum) neveztetik” (19).

A nyelvi megnyilvánulás függ a szituációtól, a kulturális háttértől és a kommunikációban részt vevők elvárásaitól, tehát a *kontextustól*. A nyelvmesterek egyrészt igazodnak a szerzőjüket determináló kontextushoz, másrészt a (vélt) használóik kontextuális elvárásaihoz. Például Prágay foglalkozása egyértelműen kimutatható nyelvkönyvéből, a szintaxis fejezetében helyet kapott példamondatok hemzsegnek a katonaéletre vonatkoztatható példáktól, melyeket más nyelvmesterekben még abban az esetben sem találunk meg, ha magával a témával foglalkozik is a könyv. (A katonaélet témája előkerül még például Adámi és Mailáth könyvében is). „*Mi több esztendőig feküdtünk azon őrizetben. (70) Már tulajdon vérében fetrengé midőn oda futánk. (70) Ti örökké durvák fogtok maradni (71) stb..* A második megállapításra jó példa Dallos grammatikája, aki már egyértelműen iskolai használatra, gyermekek számára készítette el könyvét, így példamondatai között számos, iskolával kapcsolatos mintát találunk.

Érdekes megfigyelni, hogy a nyelvmesterek hosszának növekedésével a betűtan fejezet állandónak tekinthető, a szótan és a gyakorlati rész egyre bővül, s ezzel párhuzamosan a szintaxis egyre kisebb teret kap a kifejtésben. Alaposságukat tekintve Riedl grammatikái jelentenek kivételt.

Jelen vizsgálatot Nyomárkai István (2002) kutatásai is alátámasztják, mely szerint a kor felfogása kifejezetten károsnak ítélte meg a túlzott elméleti magyarázatot, mivel az nehezíti a gyakorlati nyelv használati szabályainak megértését. A nyelvtan mindenkoron a beszélt nyelvet helyezi előtérbe, de törekszik a nyelvtan pontos és részletes átadására. Az alkalmazott rendszereket következetesen viszi végig, számos példán alkalmazza a tanultakat, az általa nehezebbnek ítélt részeket külön gyakoroltatja. A gyakorlatok – a kiejtési gyakorlat kivételével – fordításon alapuló drillek. Az összehasonlító szemlélet végigvonul a grammatikán. A grammatikai hagyományokat tisztelve, de a funkciót szem előtt tartva logikus

rendszer tár a tanuló elő, a használat szemszögéből a szintaxisok tulajdonképpen újraírják a szótanban elmondottakat.

A szintaxisok fejezetei nem a mai értelemben vett mondaton felfogását tükrözik. A grammatikai leírás második részében a nyelvmesterek a nyelvtani alakok használatára adnak szabályokat, s az egyes beszédrészek mondattani funkcióit állapítják meg. A szókötés fejezeteit szemlélve is fontos kihangsúlyozni, hogy a nyelvmesterek az élő beszédmondatainak fűzési módjait igyekeztek rendszerbe szedni. Találunk általános, minden esetben megjelenő szabályokat, azonban az, hogy a nyelvmesterek melyik szófűzési és használati szabályokat emelik ki, esetlegesnek tűnik. Ennek magyarázata, hogy a latin grammatikák jól-formáltságát megbontották a nyelvhasználati szabályok, viszont az „új szintaxis” rendszere a 19. század végéig nem alakult ki mai formájában. Mindazonáltal a szintaxis fejezetei hidat képeznek az első rész grammatikai szabályai és a gyakorlati rész mintái között.

9.4. A gyakorlati nyelvismeret közvetítéséről

A nyelvmesterek első nagy egysége – az ún. elméleti rész – a grammatikai struktúrák egymás utáni elsajátítására irányult, a nyelvtanról lehetőleg minél teljesebb képet kíván adni. Kevésbé feltárt terület, hogy a nyelvmestereknek mennyire célja a nyelv használatának megismerését, megértését és alkalmazását is ilyen teljességben bemutatni. A nyelvtanítás történetének kliséjévé vált, hogy a 20. század kezdetéig a nyelvoktatás egyeduralkodó módszere a fordító-grammatikai módszer volt, s az utókor ezt hajlamos úgy értelmezni, hogy emiatt a beszélt nyelv, a nyelvhasználat tanítása hangsúlytalan maradt (Bárdos 1997:32–39, Holló 2006:1002). A nyelvmesterek elméleti részének vizsgálata alapján, a gyakorlati részek tartalmát elemezve, feltehetjük a kérdést, hogy a szükséges grammatikai ismeretek miként vezetik be a nyelvtanulót a nyelv alkalmazásába. A nyelvtanírók a grammatikai kérdéseket a morfológiai fejezetben kezdik tárgyalni, majd újra megjelennek – immáron nyelvhasználati szabályokat is felvonultatva – a szintaxisban, végül pedig az alkalmazásba alkotnak egységet.

A nyelvkönyvek gyakorlati fejezetei nyelvtani gyakorlatokat, dialógusokat, beszédpaneleket, levélmintákat, olvasókönyveket, szógyűjteményeket tartalmaznak. A következőkben ezeket tekintjük át a vizsgált nyelvmesterek tükrében.

9.4.1. A társalgási gyakorlatokról

A nyelvmesterek társalgási szövegeinek vizsgálata elsősorban funkcionális jellegű, és a többféle vizsgálati lehetőség közül választva a nyelvpedagógia és a szövegtan, a szövegtipológia felől kiindulva végzi el az elemzést. A vizsgálat az alábbiakban arra irányul, hogy szemléltesse azokat a nyelvi tényeket, melyeket a nyelvmesterek a mindennapi nyelvhasználat körébe sorolnak, bemutassa azokat a beszédtemákat, amelyeket a szerzők tárgyalásra érdemesnek, jelentősnek ítélnék, valamint hogy rávilágítson, milyen pragmatikai szempontok megjelenítését érezték szükségesnek.

Nyelvtanítási szempontból a szöveg számos kívánalomnak kell, hogy eleget tegyen. A vizsgálandó mintamondatok vagy eleve dialógusba rendezettek, vagy összefüggnek egymással, szöveget alkotnak, kimerítve ezzel a konstrukcionális és a funkcionális szövegszemlélet minimális követelményét is (Van Dijk 1980). Tehát:

- a) minimum két mondat kapcsolatából állnak, illetve
- b) adott szituációban használható kommunikációs funkcióval felruházott mintákat mutatnak be.

A megjelenített nyelvi minták strukturáltak, témák szerint szétválaszthatók, tartalmilag és logikailag összefüggőek, jól körülhatárolható pragmatikai szándékokat és elvárásokat tartalmaznak, kommunikációs funkcióhoz kötöttek, melyeket a felvázolt szituáció tesz szöveggé. A nyelvtanítás kapcsán szükséges a szöveg taníthatóságának megragadása, a szövegnyelvészet azon elemeinek kiemelése, melyek támogatják a hatékony tanulást és tanítást. „A tartalom a szöveghez tartozik, a jelentés a mondathoz; a mondat kétarcú: a jelentés legnagyobb és a tartalom legkisebb egysége. Tartalomról a mondat szintje alatt nem lehet szó; jelentésről a mondatnál nagyobb egységek esetén „a nyelvész nemigen tud és mer beszélni” (Antal 1979:70).

Maga a *szöveg* szavunk a nyelvújítás korának öröksége. Első előfordulási helye a Magyar Tudós Társaság által kiadott német-magyar zsebszótár (1835). A gyakorlati rész összeállítása során a nyelvmesterek nem közelítették meg a szöveget nyelvelméleti szempontból, ellenétben a nyelvleírással és a nyelvhelyesség kérdésével. A külföldi minták alapján és a társadalmi tapasztalatok segítségével dolgozták ki azokat a szövegeket, melyek a megszerzett nyelvismeretet gyakoroltatták, elmélyítették és továbbfejlesztették. A beszédmódok egy része az európai kultúrkörben meghonosodott nyelvhasználati szokásokat tükrözi, melynek bizonyítéka, hogy több nyelvkönyv (például Hammerschmidt, Reméle stb.) feltünteti, hogy mely külföldi tankönyv alapján állította össze beszélgetéseit (például Meidinger, Philippi). Ezen mondatok és szövegek pedig sem stílusukban, sem tartalmukban

nem térnek el jelentősen egymástól, tehát olyan társadalmi szabályokat tükröznek, melyek nemcsak a magyar beszélőközösségre voltak jellemzők.

A könyv első felét meghatározó hang – szó – mondat leírási sorrend után, a második rész mondat-, illetve szövegeközpontú. Az itt található mondatok erősen szituációhoz, mindennapi élethelyzetekhez kötöttek; nem összetettek, rövidek, és így könnyen megjegyezhetőek. A memorizálást az is elősegíthette, hogy lexikailag nem túltelítettek. Gondolatok, viselkedésminták és érzelmek nyelvi kifejezésmódjait egyaránt tanítják. A mondatok között valódi kapcsolat van, melyet a pragmatikai, a tematikus és a grammatikai eszközök együttesen alkotnak. A diskurzus koherenciáját, a deixisre utaló elemeket a nyelvmesterek a párbeszéd segítségével gyakoroltatják. A beszédpanelek az élő nyelv beszédhelyzeteit jelenítik meg. A variánsok a megegyező tartalmú mondatokat segítik eltérő beszédhelyzetekre adaptálni. A mondatok stílusa figyelemfelkeltő, legtöbbször nyájas, helyenként humoros, de bemutat negatív indulatokat kifejező formákat is. A mondatokat, beszédtemákat – még abban az esetben is, ha tipográfiaiilag ezt nem is jelenítik meg –, a nyelvmesterek gyakoriság vagy nehézségi fok szerint rendezték. A legtöbb szerző társalgási témái közé felveszi a nyelvtudással, nyelvtanulás módjával kapcsolatos didaktikai jellegű beszédfordulatokat, valamint megjelennek az országismereti információk is. Mint minden nyelvkönyvben, a vizsgált művekben is szelektív módon találjuk meg az idegen nyelvi kultúrát bemutató információkat; nem nyújtanak átfogó képet, mégis segítik a nyelvtanulót abban, hogy idegen nyelvi szocializációja minél eredményesebb legyen. A szavakat, mondatokat az adott élethelyzet hívja elő, melyeket könnyen rekonstruálhatunk a leírtak alapján, bár tipológiailag a szituációváltások nem minden esetben jelöltek. A példamondatok (helyenként minimális) kontextust hívnak életre, melyben jelentésük értelmezhető.

A nyelvi elemek kiválasztását, vagyis a stílus alakulását számos tényező befolyásolja. Nagymértékben függ a megnyilatkozás tárgyától, amely legtöbbször a mindennapi, elsősorban a magánélet területéről összegyűjtött beszédhelyzetekből indul ki. Befolyásolja a megnyilatkozás célja is. A célt legtöbbször – az érzelmi jellegű nyelvi elemek használatától nem mentes – kapcsolatfelvétel és fenntartás, a „nyájas beszélgetés” és az információcsere jelenti. Mint már szóltunk róla, hatással van a stílusra a kommunikációs helyzet és a beszédpartner is, s természetesen maga a beszélő személye is. Mindezen stílust befolyásoló tényezőket formálja és befolyásolja az a minta, amit a nyelvkönyv közvetít.

A nyelvmesterek több esetben külön fejezetben gyűjtik össze és rendezik sorrendbe az idiómákat és a vonzatos igéket (Szaller, Reméle, Ballagi, stb.). Szemantikai megközelítésben – Szende Tamás szavait idézve – oktatás-módszertanilag különösen indokolt az ilyen irányú

szókincs bővítés, hiszen „az idiómák különleges státusa mindenesetre abból fakad, hogy nem vezethetők le a részjelenségekből (*húzza a lóbőrt*), ugyanúgy nem, ahogy bizonyos képletesen használt, szerkezetileg is szónak ítélt igék (*átejt, lepipál*) önállósult, mintegy második jelentéssel rendelkezik. (...) Figyeljünk fel arra, hogy az említett műveletek egy alapösszetevőből szemantikai bővítéssel teremtenek új lexikai egységet, hozzáadva egy vagy több komponenst a kiindulási egészhez” (Szende Tamás 1996: 61).

A társalgási gyakorlatok olyan kommunikációs helyzeteket ölelnek fel, amelyek társas szituációkhoz, társadalmilag meghatározott résztvevőkhöz, szándékokhoz és célokhoz kötöttek (Hymes 1972). Grice alapján elmondható, hogy a kommunikációs igényeknek megfelelő tartalom hordozója a mennyiség, a minőség, a kapcsolat és a modor (Grice 1997: 213-227). A nyelv használatának sikerességéhez – a nyelvtani ismeretek mellett – kommunikációs mintákat is kell adni. A tanulót ezek a párbeszédminták vezetik be az adott szituáció személyek közötti viszonyrendszerébe, a nyelvhasználat által közvetített kulturális ismeretekbe. A nem releváns kommunikációs helyzetet bemutató, nehéz vagy teljesen ismeretlen tartalmú diskurzus kevésbé motiválja a nyelvtanulást, hasonlóképpen a tanuló számára unalmas tartalmat hordozó szöveghez. A társalgásban alkalmazható beszédmintáknak a mindennapi élet alaptémáihoz kell kötődniük, melyek relevánsak befogadójuk számára. A tanulást elősegíti, ha tartalmi egységet képeznek a minták, olyan összefüggéseket hordoznak, melyek könnyen felfedhetők és nyomon követhetők. Nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is világos szerkezetűek, mely kíváncsúnak a tipográfia segítségével tudnak megfelelni.

Bél Mátyás nyelvmesterében található meg először a nyugat-európai élőnyelvtanításban addigra már jól bevált, a hétköznapi élet témáit társalgási mintákban felsorakoztató dialógusok. *Magyar és német beszédmodok* címen egy nap eseményei köré szerkeszt a dialógusmintákat az alábbi témákban:

A' Fel-Keléről, Az Felöltözésről, A Konyhabeli fűkücsőről, A Káffé Itálról, A templomba való menetéről, Az Ebédéről, Ebéd fölött, A' Sétálásról, Uj hírek felől, A' Le-Fekvésről.

Pragmatikai szempontból érdekes, hogy nemcsak stilisztikai variánsokat mutat be, hanem beszélgetése főszereplője akár nő, akár férfi lehet; következetesen viszi végig a két megszólítást. Például:

Jó reggelt az Urnak, az Afzfzonymak!

Igen szépen köszönöm.

Miként nyugodott, alutt az Ur, az Afzfzony?

Igen jól.

Mitül vagyon tehát, hogy illy fokáig az ágyban madad az Ur, az Afzszony?

Későn mentem aludni.

Mi tartóztatta Kegyelmedet?

Némeli jó Barátim Kéftennek nálam. (75)

A beszélgetések között nem csupán „nyájas társalgást” találunk, hanem a nyelvtanuló találkozhat a különböző társadalmi rétegek nyelvhasználati mintáival, így az úr és a lakáj, az inas a kocsis, a szolgálólány a szakács és a szakácsné között zajló nyelvi fordulatokkal:

II.	
<p>Az Felöltözésről.</p> <p>Te Inas, Leány, hol vagy? Ime vagyok! mit parantsal az Ur, az Afzszony? Adj tiszta inget!</p> <p>Mellyikét kívánja az Ur, az Afzszony, a vastagabbat-é; vagy a vékonyabbat? A mellyikét előbb kaphatod. Im itt vagyok! mit révd legyek már? Addide a nyakra való mat, Kezkeuömlé. A közönségeft hozzam-é el, vagy az aranytal varottat? Mind egy, mert sietnem kell.</p>	<p>Vom Anziehen.</p> <p>PAge, Wädgen, wo bist du? Da bin ich! was schaffst der Herr, die Frau? Sib ein sauberes Hemde her! Welches will der Herr, die Frau, haben, das gröbere; oder das feinere? Welches du eher haben kannst. Da ist es! was soll ich weiter thun? Sib mir das Halstüchel her. Soll ich das schlechte, oder das nit Gold gestückte bringen. Es gilt gleich, denn ich muß eilen.</p> <p style="text-align: right;">Moff</p>
III.	
<p>A Konyhabeli Szükségről.</p> <p>Hallodo leány! had gyödjön-bé a szakács, vagy szakácsné. Mie az ajtó előtt várakozik. Mit parantsal Nagyságod? Mint áll a konyha dolga? mit fogsz készíteni? A' mit a Nagyságos Afzszony parantsólai fog.</p>	<p>Von der Besorgung der Küche.</p> <p>Sörst es Wädgen! laß mir den Koch, oder Köchin herein kommen. Er, sie, wartet schon vor der Thür. Was schaffen Ihre Gnaden? Wie steht es um die Küche? was wilst ihr zubereiten? Was die gnädige Frau schaffen wird.</p> <p style="text-align: right;">Vn</p>

Egy eseményekkel teli nap után pedig így zárja a dialógusokat:

Minden helyen vagyon. Adjon Isten minjajunknak jó éjzszakát!

A következőkben az értekezés viszonylag nagy teret ad a forrásközlésnek, aminek az oka, hogy ezek a szövegek még a szűk szakmai közönség előtt sem ismeretesek. Szemléltetésül az egyes művekből több oldalt is beillesztettem az elemzésbe.

Adámi szenteli a legnagyobb terjedelmet a gyakorlati résznek, különös tekintettel az *Általános beszédmodokra*, melyek számos tanulságot foglalnak magukban, ezért a tartalmi vizsgálódások során különös figyelmet kapnak. Bár Bél Mátyás beszédmintái is élő, valós helyzeteket bemutató szövegek, Adámi sokkal több témát dolgoz fel részletesen. Ezen beszédminták hasznosságát és taníthatóságát pedig mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Bél *Sprachmesiterének* 1774-es kiadásától az eredeti nyelvmester dialógusait Adámi szövegei váltják fel.

Adámi az első paragrafusaként a megszólításokat veszi lajstromba (l. 10. fejezet), majd beszédszándék és a diskurzusbeli funkciók szerint gyűjti össze a beszédmódokat:

Üdvözlés (például: *Isten áldja-meg kendet/kegyelmedet/az Urat/ az Afzfonyt/ nagyfágodat/ Exelenciádat!* Melyet így fogadunk: *Fogadja Isten!* melyet napjainkban így használnak: *Fogad Isten!* oder: *Aldja Isten kendet. Isten áldjon meg Palkó! Andif!~ Barif! Ilonka!* A városi emberek köszönési módja: *Jó napot kennek! Jó reggelt az urnak! Jó estét az Afzfonynak! Jó éjzszakát Nagyfágodnak!*)

Búcsúzás (például: *Isten veled, melyre így válaszolunk: Isten álda meg kendet! Isten kend'el vagy isten hírével járjon ken! Ajánlom magamat!, stb.)*

Kérés (például: *Kérem kednet: kegyelmedet. Kérem az urat: az afzfonyt. Édef uram! Cfelekedjen azon jót velem. Volna alázatosf kérésem, ha Excelenciád engedné. Felféged lábai-hoz borulok éfnagy alázatosan kérem. stb.)*

Bocsánatkérés (például: *Követem kegyelmedet. Meg-bocfásson kegyelmed. Kérem rofzfra ne magyarázza az úr. Sajnálom, hogy úgy eset, stb.)*

Jókívánság (például: *Szerencfés jó napot. Nyugalmasf jó éjzszakát. Sok szerencfét kívánok kegyelmednek. Isten fzaforítsa házát, uri familiáját. Hozza isten szerencfésen. Teljék kedve. Böcfületére váljék. stb.)*

Udvarias ajánlkozás (például: *Kívánok fzolgálni kegyelmednek. Teffék parancfolni., Merek udvarolni. tetfzik-é? Máf'al nem tudok kedveskedni. ha parancfol az úr fzivefen fzolgálok. Öromest meg-cfelekezem. Friffen vagyok fzolgálatjára. Fogja tapafztalni jó akaratomat. Véremet, életemet u. fel-áldozom kedvé-ért. stb.)*

Köszönetnyilvánítás (például: *Közfönöm jó akarátát. Meg-fzolgálok kendnek. Sok jó téteményi-vel nagy-ra kötelez. Meg felelek kötelefégemnek. Tapafztalom fok jó téteményit. Én azt nagy-ra böcfülöm. stb.)*

Dicséret (például: *E' fzép dolog. Jól, éfn helesen van cfínálva. Méltó dicféterre. Méltó böcfülni. Soha ember fzebbet: jobbat: nagyobbat nem látott. stb.)*

Nemtetszés kifejezése (például: *Nékem nem tetfzik. Cfúf dolog! Cfúffág! Cfúnyafág! Az oder a' nem jó. Illetlen dolog. Ippen nem illik. fzégyen a' neked. Ne bolondozz. Korán kezded. Hát úgy kell ember-el bánni? Nincf töb' efzed? stb.)*

Kérdést és helyeslést, megerősítést a következők példázzák:

Hová let az eszed?	Wo ist deine Vernunft hin?
Imonár midér kellet az esed- lakedni.	Was ist denn nöthig gewesen dieses zu thun?
Már nézre az ember.	Wohin nur ein Mensch!
Mit hársó? az?	Was nützt das?
Nem látsz horzá.	Du verstehst es nicht.
Es oder az mind horizontalan.	Das ist alles vergeblich.
Meg nem érdemli a' láót.	Es ist nicht werth, daß man bären redet.

Um zu fragen.

Ki vagy?	Wer bist du? wer da?
Ha szabad tudni böcsületes ni nevé?	Wenn es erlaubt ist zu frage gen, zu wissen deo wer then Namen?
Mi hír?	Was giebt's neues?
Mi ez itt?	Was ist das da?
Mi kell?	Was willst du? Jungl. was will man?
Mi lett?	Was ist dir leid geschehen?
Mi hárt?	Was plaget dich?
Mi-re való ez?	Wozu ist das?
Mit csinál?	Was thust du?
Mit mond kegyelmed?	Was sagen sie?

Nagy-é? magas-é? szép-é?	Ist es groß? Ist es hoch? Ist es schön? Ist es reich?
gyarag-é?	es schön? Ist es reich?
Mikor jöt kend: kegyelmed: az ur te.	Wann send ihr anzu kommen? Wann sind sie re.
Mikor megy-el kend?	Wann werdet ihr weggeben?
Meddig fog itt mulatni?	Wie lang wird er sich da ver- weilen?
Mondjad, ha tudod?	Sage, wenn du es weißt?

Um eine Bejahung, Verwilligung zu verstehen zu geben.

Az igaz.	Das ist wahr.
A' szót igaz.	Das ist heilig wahr.
A' bizonyos.	Das ist gewiß.
A' való.	Es ist wirklich.
Való dolog.	Es ist eine wirkliche Sache.
Valóságosan úgy van.	Es ist wirklich, in der That also.
Nincs kétségen.	Es ist nicht anders.
Kétség kévül.	Ohne Zweifel.
Nem-is kell kétselkedni.	Man darf nicht zweifeln.
Én azt könnyen el-hiszem.	Das kann ich leicht glauben.
Hittelle-el magá-val az úr.	Herr! seyn sie versichert.

Hitetlenkedés (például: *A' nem igaz. Hamisan mondja. Hazud az eb lelkü. Hazugság.*

Ne híd neki. Ki hidje azt? Éb hidje. Én soha nem hiszem. stb.)

Bátorság kifejezése (például: *Vigan fiam! Most lehet valamit próbálni. Mitül félz? Katona dolog-ez. Bátran menj neki. Meg álj, ha ember vagy. Miénk most a világ! Nekimélje a pénzét. Igen szemérmes a leány aszfzony. Azt senki se tiltja.* stb.)

Megtilt valamit, lebeszél valamiről (például: *Hagy békét annak, ne nyúlj hozzá: meg ne érjed. Ne bánt! Az Istenért ne cseleked' azt. A'z tilalmas. Én nem engedem. Epen nem akarom. Tellyeffég-el nem akarom. Kemény parancsolat jöt az udvar-túl. Meg se mozdúlj. Megbánod te azt. Böcsütelenségedre esik. Nem nyerfz vele.* stb.)

Panaszkodás (például: *Boldog isten! megnyit kell szenednem. Már nem tűrhetem tovább. Jaj oda vagyok! Alig van lélek bennem.* stb.)

Vigasztalás (például: *Hagyjon most, maid jobban lefz. Ne aggódjál. Nem tart fokáig. Már azt szenvedni/türni kell. Már megestet. Mit törödünk rajta. Annak meg kell lenni. Lefz ennek-if vége. hagyjuk Istenre 's az o szent akarattjá-ra.* stb.)

Valamit hívni, megszólítani (például: *hej legény! hej leány! hej leányzó. Hallod-é. Hallja kend: kegyelmed: az úr. Egy pár szó-ra. Senki sincf itt?* stb.)

Csodálkozás (például: *Uram! istenem Ne mondja ken. Soha nem hallottam. Nagy csuda ez. Ugyan csak tanult, okof ember. lehetetlen dolog. Be gyönyörű gyerek.* stb.)

A felsorolás és a nyelvi minták megfelelnek egy mai pragmatikai alapú csoportosításnak is, mely azért is érdekes, mert csupán napjainkra tért vissza a nyelvoktatásban az itt bemutatott, a pragmatikai jelentésből kiinduló nyelvi minták használata, valamint szemantikai alapelvek szerint való osztályozása. Adami csoportosítása, valamint a további példák is beszédaktusnak tekintendők, melyekben a beszélő (egy vagy

több) illokúciós megnyilatkozása valósul meg. A beszédaktus fogalomkörét Hymes (1972) nyomán pontosítva, beszédeseménynek tekinthetők a nyelvmesterek példái, mivel a minták alkalmazói a társalgásban meghatározott elvárásokhoz, normákhoz igazítva választják ki a céljaikat szolgáló formát. Például Adámi a tegező alakokat a nemtetszés, a tiltás, a hitetlenkedés, a bátorság, a panaszkodás kifejezése kapcsán, tehát indulatos helyzetben mutatja be.

A következő, harmadik paragrafus azokat a magyar beszédmódokat veszi sorra, melyek szószerinti fordításban nem értelmezhetők – mondja a cím. Itt a vonzatos igéket gyűjtötte csokorba a szerző. Megjelenik az élő nyelvhasználatból, a szintagmák alkotta mondatokból kiinduló, vonzatközpontú nyelvoktatás – amelynek hasznosságáról a magyar nyelv oktatásának kapcsán Hegyi Endre (1991) értekezett. Hegyi érvelése szerint egy kész szerkezet vagy példamondat nem lehet olyan produktív, mint egy létrehozandó struktúra.

Von den Redens-Arten. 187	
§. III.	
Von den Ungarischen Redens-Arten, welche man in der deutschen Sprache von Wort zu Wort nicht geben kann.	
A.	
Adni, Geben.	
Leányt zurück adni.	Die Magd oder Tochter aus- beurathen.
El-adni házat; lovat zc.	Das Haus, Pferd zc. ver- kaufen.
Étkeket fel-adni.	Die Speisen auftragen.
Ki-adni rajta.	Jemanden abschaffen.
Allani, oder állni stehen.	
Boszfűt állani valakin.	An jemandem sich rächen.
Falnak; ajtóknak zc. állani.	Gegen die Wand: gegen die Ehre sich stellen.
Reá-állani, edet: rá állani.	In etwas einwilligen, ein- geben.
Valakinek meg-állani.	Sich jemandem entgegen stellen.
Valakinek útját meg-állani.	Jemandem den Weg hemmen.
Mellém: oder hozzám állot.	Er hat sich zu mir geschlagen.
Szorosan áll a ruha.	Das Kleid liegt knapp an.
Arólni, feil haben, feil biethen.	
Be-árólni valakit.	Jemanden angeben: ver- klagen.
El-árólni hitét.	Um das Geld zc. falsch schwören:
El-árólni pajtását zc.	Seinen Gefährten verrathen.
Aluszom, ich schlafe.	
Gyertya el-alutt.	Die Kerze ist ausgelöscht.
Alutt tej.	Sauer gestochte Milch.
Alutt vér.	Gestochtes Geblüth.
	B.

Adámi erősen kibővíti a dialógusok számát, témáját. A beszélgetések nem az idegen anyanyelvű beszélő szempontjából veszik számba a mindennapi élethelyzeteket, hanem olyan

szituációkat jelenítenek meg, amelyekben akár a külföldi beszélő is használhatja a magyar nyelvet, de a mintát a legtöbb esetben (kivéve a bécsi eladóval folytatott párbeszéd, l. 10.2.2. fejezet) magyar anyanyelvű beszélők reprezentálják. A „közbeszédék” áttekintése azért is lényeges, mert eddig forrásként nem jelent meg a nyelvészeti vizsgálatokban.

Első köz-Befzéd reggeli látogatás-kor. 2. felöltököm-ről. 3. szinte arról. 4. a felöltözés-roel. 5. a dolog rendelés roel. 6. két Jó-akaró reméntenül szembe találkozik:

Drága édes N. Uram! hogy akadunk itt egymás-ra?

Azt a' jó Isten tudja: elég cfudálatosan esik.

Ugyan bizonyra reménytelen fzerencse. Mondhatom, hogy tífzta fzivem-ből oervendek rajta.

Hafonló-képen magam- is; kivált hogy egéfféggel láthatom kegyelmedet.

De hol vefzi magát? hogy szakad ide föld-re? Mondja meg, ha régen van-e már itt?

Maid három hónapja leszén.

Már anyi ideje! mégis nekem úgymint régi jó akarójának femmi hirt nem-adot eddig?
stb.

7. két Leány Afzfzony koezoett. 8. szinte két Leány Afzfzony kötött. 9. egy úr látogat meg egy uri Afzfzonyt:

Szivefen oervendek rajta, kívánom tovább'-is ez illyen Isten-áldását.

Szépen köszönöm az Urnak hozzám -való jó akaratját. Teffék le-ülni, mondjon valami ujfágot az Úr.

Épen femmi-vel fem tudok kedve kedni, az Afzfzony talán hallot valamit?

Nem egyebet, hanem cfak, hogy egyik fiam katonává let.

Nyilván a' Sándor?

Szinte az.

Jól cfelekedet: oe mindenben derék: ő jó diák; de ugyan cfak katonának termet.

Én ugyan nem bánom: főt fzeretem, hogy kedve érkezet.

Baráttá, tudom, nem akart lenni. stb.

10. el-adni -való portíká-val Bécsbe menő fzekerefek meg- fzől létattnak. 11. Lovak váfáras-rol. 12. egy parafzt ember, meg egy kalmár. 13. egy Magyar Afzfzony Bécs- ben bót-ba jövén külön- féle portékát váfárol. 14. a' falu- fiak meg a' Vafáros:

Legények! mit kerefték?

Valami vas portékát akarnánk, Uram! váfárolni.

Mi kell hát? jöfztetek erréb, talám lefzt itt, a' mit kívántok.

Ihol! van itt feifze, fűrészfűrő, aczél, kasza, farló, vas-fazék, vas-fonál, szántó-vas, & E' mind jó volna, el- is kelne nálunk; de nincs anyipénzünk, hogy mind megvehetnénk. Azt kell tehát válogatni, a' mi leg-szükségesebb: azt pedig kentek tudják legjobban. Nekem gyertya tartó kellene, meg hamvévő.

Vagyon az-is. Ihol! itt függ it áll rendiben a'menyi kell.

Hogy adja kegyelmed? stb.

15. az utazók tudakozódnak az út iránt, hogy bátorfág-al járhaflanak. 16. az utazó és az út -on elő- talált emberek. 17. út- on járó hadi tífzt, és az elő talált emberek. 18. az Utazók vendég fogadóba szállanak ejfzaká-ra. 19. vendégek és vendégfogadás. 20. egy Obrifter meg a' Regiment Pater a' Vice-Ispánnak, és az Afzfzonyának látogatárá-ra meg-jelent:

Szivem! Ki lehet ez a' hadi Tífzt, a'ki itt ló hát-on jön?

Nyilván az Oberfter, a'ki tegnap a' szomszédfágunk-ba bé-szállot.

Kétfég kévöl a' lefz.

Talám hozzánk jön, és előb meg akar bennünket böcsülni, hogy sem mi Ö kegyelmét.

Való, meg- állot a' ház előtt és a' kapus-al szól, nyilván tudakozódik, ha itthon vagyunk-e?

Ime igyenesen bé-jön, menjünk elejbe.

Alázatos szolgája az Urnak Vice-Ispány Uramnak.

Igen köteles szolgája Oberfter Uramnak.

Örvendek, hogy tífzelhetem a' Tekéntetes Afzfzonyt Vice- Ispánné Afzfzonyomat.

Hozta Isten az Urat Oberfter Uramat! szinte tartom szerencsémnek, hogy szegény házunk-nál tífzelhetem.

Alázatos szolgája az Afzfzonymnak Vice- Ispánné Afzfzonyomnak. Tudom, isméretlen 's reméntelen vendég vagyok, de minthogy illy szerencsém eset. 's itt szomszédfág-ban lett kvártélyom, kívántam az Urat Vice-Ispánnny Uramat meg- udvarolni, és magamat alattam valóim-al együt az Urnak Jó- akaratjá-ba ajánlani.

(...)

Örvendek, vagyon alkalmatoffágom, tífzelendő Atyáfágod-al meg-ismérkednem. Minő szerzet.ből való Atyáfágod?

En Piarista vagyok.

Atyaságtok közül ritkán vagynak illyen hivatal-ban.

Egész tábori rend-nél én egyedül vagyok Mélósfágos Oberfter Uram gratiája-bol.

Nyilván az Úr Oberfter Uram tulajdon-képen Piaristát kívánt.

Igen, pedig személje szerint Ö kegyelmét kértem 's akartam.

(...)

Már régen hallottuk ezen Nemes Vármegye dicfíretét, hogy a' Katonafág-al mindenkor meg egyeztek a' Nemes Vármegye Tifztei.

Reméljük, hogy ezen Tekéntetes Regement-től- is azon dicfíretet meg-fogjuk érdemelni.

Pater N.! már most ideje lefzen, hogy tovább induljunk.

Ne-sieffen az Úr Oberfter Uram, főt, ha suaban bűfétani, kérem, Méltózaék vacforá-ra Nálunk maradni, úgy -is az a 'Régula nálunk, hogy a' vendég, ha dél előtt jön, tehát ebéd-en; ha pedig este felé, vacforán-is maradjon.

Ezen fzozáft ez utánn magam-is meg-tartom, de most követem böcfület-el tovább kell mennem.

Leg-alább holnap alázza-meg magát az Úr Oberfter Uram egy darab tehény hús-ra. stb.

21. egy Záfzló-tartó meg-látogat egy Leány Afzfzonyt. 22. Ordináncz katona forspontot kér Falufi bírótól. 23. a' Falusi Bíró bészállítja a' paraszt gazdá-hoz a Katonát. 24. egy Káprál két vefzekedő közkatonát öfzvé-békéltet.

A beszélgetéseket pedig „nyájas” levélváltás követi. Hivatalos levelet ez a nyelvmester nem közöl.

Lizimachus an Sylvien. Lizimakus Szilvi -hoz.

Meine Jungfer!

Die drey Worte, welche sie mir gestern abends gesagt, haben mich so sehr verändert, daß sie mich heute kaum kennen werden. Ich seufze nicht mehr, wie vorhin, ich beuge den Kopf nicht nach der Schulter, und wann ich rede, so geschichet es mit einer sonderlichen Hartigkeit. Summa, ich bin der lustigste Mensch von der Welt. Ach mein Jungfer! wann diese drey Worte das thun, wie wurde mir nicht geschehen? wenn sie mir dierer tausend sagten. Allein ich begehre noch nicht so viel. Sie behalten mir nur diese drey, und geben sie an keinen anderen; so bin ich versichert, daß die übrigen mir nicht entlauffen werden. Ich bin
meiner Jungfer

unterth niger Knecht.
Lizimachus.

 des Le ny Af szonyom!

Ma tal m re m sem fog ismerni a' Le ny Af szony, annyi-ra meg-v ltzottam azon h rom szav -ra, mellyet tegnap estve mondot. Inm r nem foh zkodom fep nkodva mint az el tt: fejem v l-fel  nem el ggedez, pereg a' nyelvem, mid n sz lok. Egy sz -val az egész vil g-on nincs vig:b' ember n lam-n l. Kedves Leány Af szonykam! ha e' három szavának annyi ereje vagyon, mi lenne belőlem? ha azok-b l ezereket mondana. De nem vágyok még annyi-ra, csak ezt a' hármat tartal-m g r lzem re's m snek  da ne adja, bizonyos vagyok benne, hogy a' többit-sem izal zom-el.

Leány Af szonynak
alázatos sz lg ja.
Lizimakus.

A nyelv mesterek társalgási gyakorlatai az  rt tűnhetnek mai megjelenési form jukhoz képest sokkal  l bbnek, mert többnyire valós beszédhelyzetekből és szükségletekből indulnak ki, nem pedig a grammatika gyakoroltat s ból. A tanuló a nyelvhasználat során kerül az implicit nyelvtud s birtokába. A nyelv mesterekhez kapcsolódó részek ennek a tud snak az elsajátítását célozzák. A grammatikai szabályokkal ellentétben – a kommunikációs szabályok nehezen definiálhatók, számuk tulajdonképpen végtelen, vagyis lehetetlen a tanulót minden kommunikációs helyzetre felkészíteni (Szili 1984:306).

Szaller *Wörterbuch in den gemeinn  igen Gespr chen* c immel, paragrafusokba rendezve közli társalgási gyakorlatait, melyben tanítja a diákokat „Valakit embers geffen meg f z ll tani” (167-168), érdeklődik a beszédpartner eg zs ge fel l (168-170), diskurál az időjárásról (170-171), s t ra h v (171-173), társalgást folytat a magyar nyelvtudásról, a virágokról, az ételekről és a zenéről. A paragrafusokat idiomatikus kifejezések zárják.

A Magyar nyelv szükséges má világban, hungarica lingua est necessaria hodie, die ungarische Sprache ist heut zu Tage nothwendig.

Bizonyossan a Magyar országnak józan rendeltési szertint kell is azt tudniuk, certo debemus iam scire secundum sapientem Regni Hungariae ordinationem, in der That vermag weiser Betsordnung des Ungerlandes müssen wir sie auch wissen.

Senki se jut ezután valamelly érdemes hivataly-ra, hazzak a Magyar nyelvet nem tudgya, nemo perveniet in posterum ad aliquod dignum officium, nisi hungaricam linguam sciverit, es wird niemand in der Zukunft zu einem ansehnlichen Amte kommen, wena er nicht ungarisch kann.

Meddig tanulod e nyelvet? quamdiu didicisti hanc linguam? wie lang hast du diese Sprache geslernet?

Trak egy fertály esztendőig, tantum uno quadrante anni, nur ein viertel Jahr lang.

En pedig már hat esztendőök előtt alkalmasint beszélttem magyarúl, et ego iam ante sex annos utcumque locutus sum hungarice, und ich habe schon vor sechs Jahren ziemlich ungarisch gelyrochen.

Fel esztendő múltva én is jól fogok már beszélni, post medium annum etiam ego iam bene loquar, nach keinen halben Jahr werde ich auch schon gut sprechen.

Szü elebb is, trak gyakorallyan a beszélttem magadal, adhuc prius etiam, tantum te quotidie exer-

exercens in loquendo, auch noch eher, üde dich nur täglich im Sprechen.

Egy magyar szolgát i fogadok, kivel szüntelen magyarúl beszélgetek, conducam mihi unum servum hungaricum, quocum constanter hungarice loquar, ich werde mir einen ungarischen Diener aufnehmen, mit welchem ich hernach beständig ungarisch sprechen werde.

Igen helyes gondolat ez, hae cogitatio est singularis, dieser Gedanke ist vortreflich.

Látogatsz-meg exgimet ezután gyökran, invise me posthac crebro, besuche mich häufig öfters.

Szivesen teledkezem, es most magamat barátiságha ajánlom, libenter facio, et nunc me amicitia tua commendo, ich werde es gerne thun, ich aber empfehle ich mich in deine Freundschaft.

Együtt fogunk magyar könyveket olvasni, simul legemus libros hungaricos, wir werden mit einander ungarische Bücher lesen.

Igy a Literaturaámban is előmenetel teszünk, sic etiam in Literatura profectum faciemus, so werden wir auch in der Literatur einen Vorschritt machen.

1. Repdes felvem örömlen, mintha tökéletesen tudtam a Magyar nyelvet, salit animus meus pra gaudio, quasi iam perfecte callerem linguam hungaricam, mein Herz springt vor Freude, als wenn ich schon die ungarische Sprache vollkommen verstände.

3. Isten hozzád barátom! bene vale amice! lebe wohl Freund.

4. Egj-

A természetes nyelvelméletek prototípuselve az, amely rávilágít a nyelvmesterekben megjelenő beszédminták természetére, megfogalmazza a társadalmilag és kulturális szempontból is meghatározott beszélő nyelvhasználati igényeit (Tolcsvai Nagy 1998a). Bár a beszélők elvárásai csoportosíthatók, a csoportok több lehetőséget is tartalmaznak, így a nyelvhasználat során több variáns felvonultatására is mód nyílik. A nyelvmesterek társalgási gyakorlatai azért felelnek meg ennek az elvárásnak, mert egy-egy pragmatikai vagy tematikus csoportot több beszédhelyzet felől tárnak fel. Az általánosított nyelvi minták mellett megjelenik az egyedi élethelyzetben alkalmazható forma, tekintettel vannak az anyanyelvi tapasztalatokra és a beszédpartner társadalmi és kulturális meghatározottságára is (Tolcsvai Nagy 1998a: 212). A dialógusokban egyedi tulajdonságokkal felruházott szereplők jelennek meg, akik helyenként túllépnek a formális társalgáson, viccelődnek, vagy az élet komoly kérdéseit vitatják meg, vitáznak, vagy éppen udvarolnak. A szöveggörnyezet, szövegösszefüggés megvilágítja, hogy a beszélő miért éppen azt a beszédmódot választja adott körülmények között. A társadalom változásait követve a nyelvmesterekben azt tapasztalhatjuk, hogy a kommunikációs szintek és stílusok új elemekkel gazdagodtak.

A *Szóllások Formái és Beszélgetések* című fejezetet Márton is pragmatikai alapon rendezte csoportokba, szedi párhuzamosan németül és magyarul két oszlopba az élőbeszédben nagy haszonnal alkalmazható mondatokat.

Kérő és lekötelező mondasok.

(például: *Mondja meg nekem az Úr kérem. Nem tetszenék az Úrnak?*)

Ráhagyó és Felelő mondasok.

(például: *Legyen úgy! Na jól van! Én sem ellenzem. Tiszta szívből.*)

Megköszönő mondasok, nyájas felelések.

(például: *Köszönöm az Úr szívességét. Nagyon lekötelezett az Úr.*)

Megtagadó 's magamentő mondasok.

(például: *Az lehetetlen. Sajnálom, de azt nem tehetem. Fájdalom, de nem telyesíthetem az Úr kívánságát. Az reám nem tartozik.*)

Megtisztelő mondasok

(például: *Tegyük félre a tzeremóniázást! Isten hozta az Urat.*)

Bizonyító, tagadó és kétségbehozó Mondások.

(például: *Az igaz. Már az valóságos dolog. Elhiheti az Úr nekem. Betsületemre.*)

Tanátskozó Kérdések.

(például: *Mit tévő legyek már most? Mit gondol az Úr? Nem jobb volna...?*)

Magasztaló és Tsudáló Mondások.

(például: *Ugyan derék! Bámulásra méltó! Tsak gondolja el az Úr!*)

Felkiáltó mondasok.

(például: *Felséges Isten! Az Isten ne adja! Az Isten őrizzen! Mi a Tatár!*)

Adámi nyelvmesterével egybevetve a szemantikai alapú csoportosítások között a következő párhuzamokra világíthatunk rá:

Adámi (1763)	Márton (1816)
Üdvözlés	Megtisztelő mondasok
Búcsúzás	
Kérés	Kérő és lekötelező mondasok
Bocsánatkérés	
Jókívánság	
Udvarias ajánlkozás	Megtisztelő mondasok
Köszönetnyilvánítás	Megköszönő mondasok, nyájas felelések Magasztaló és Tsudáló mondasok
Dicséret	Magasztaló és Tsudáló mondasok
Nemtetszés kifejezése	Megtagadó 's magamentő mondasok Felkiáltó mondasok Bizonyító, tagadó és kétségbehozó mondasok

<i>Kérdés és helyeslés, megerősítés</i>	<i>Ráhagyó és Felelő mondások Tanátszó Kérdések</i>
<i>Hitetlenkedés</i>	<i>Bizonyító, tagadó és kétségbehozó mondások</i>
<i>Bátorság kifejezése</i>	
<i>Megtilt valamit, lebeszél valamiről</i>	<i>Megtagadó 's magamentő mondások</i>
<i>Panaszkodás</i>	
<i>Vigasztalás</i>	
<i>Valamit hívni, megszólítani</i>	
<i>Csodálkozás</i>	<i>Felkiáltó mondások</i>

Márton nyelvmesterében is megjelenik a vonzatközpontú tanítási módszer. A hasznos mondások következő részében grammatikai megközelítésben rendez alkalmazható mondatokat, melyek „előlutoljárókat” tartalmaznak, tulajdonképpen vonzatos igék és állandó szókapcsolatok gyűjteményét olvashatjuk (például: *valamiből élni, valakire haragudni, gyalog járni, valakire vigyázni. Én ötet barátomnak tartom. Nintsen odahaza. Mit izen az Úr neki?*). Ezt követik a tematikus dialógusok, melyeknek témái: az időjárásról, az idő múlásáról, a felkelésről, ebédéről. Ehhez a részhez csatolja az „Ételek laistromát”, s egynémely hivatalos levélformát (adóslevél, nyugta). Ezek a dialógusok is az alapvető társas érintkezés témáit dolgozzák fel egyéni, de adaptálható formában. A nyelvmesterek társalgási mintáiban felfedezhető visszafogott egyediség teszi lehetővé azt, hogy a szerepelvárásokon túl a használóik személyisége is megmutatkozzon a választott formákban.

A köznyelvet befolyásolja a beszédkörnyezet. Nem a beszélő választja ki a hétköznapi beszéd formáját, hanem maga a dialógus határozza meg azt. Alkalmazkodunk a hétköznapi szemiotikai szükségletekhez. Helyzetmondatokat használunk, amelyek sikerességének előfeltétele a párbeszéd résztvevői számára közös térbeli környezet, az adott helyzet azonos ismerete és értelmezése, közel azonos megítélése. A nyelvmesterekben nagy számban előforduló helyzetmondatok a gyakorlatban tanítják a társalgási készséget, annak időbeli kötöttségét és viszonyosságát (Bárdos 2005: 162). Kis Pál a fentiekől eltérő, új felfogásban szerkeszti meg a *Néhány az életben gyakran előforduló szóllásmondásokat*, mely nézőpont a későbbiekben több követőre talál. Bár nem alkotnak párbeszédet, de az egymást követő 145 mondat a legtöbb esetben a kérdés-felelet struktúrát követi, egy-egy szituáció variánsát felsorakoztatva olyan társalgási mintákat ad, amelyek a gyakorlati életben használhatók. Például:

Mint szolgál egészsége? Meglehetősen. Jó színben van az Úr. Nem legjobb színben van az Úr. Mi Baja van az Urnak? A fejem fáj. Igen sajnálom.

Két hasábba szerkesztve, egy sorban egy magyar mondat és annak német fordítása olvasható. A mondatok olyan szófordulatokat tartalmaznak, amelyek a környezet tárgyi

világához kötődő szókincsbővítés mellett bemutatják a gondolatokat és érzelmeket verbalizáló kifejezéseket is.

Hogy ez a posztó! Tizenkét forint réfe. Azt megéri, mert finom. Akar még valamit vásárolni az Ur? Többet nem, mert nincs pénzem. Azt nem hihetem el. Való igaz; én nem hazudok.

A témákat ügyesen köti át, így akár folyamatos szöveggént is érdekes olvasmányt és tanulási segédanyagot alkot. Például az időjárás témájával foglalkozó mondatokban a gyümölcsök érését beszélik meg a képzelet szülte szereplők, amit az asztalterítés, étkezés élethelyzete követ, ekképpen:

A fák bimbóznak – virágoznak. Már érik a cseresznye – medgy – baraczk – alma – körtvély, de a szilva még nem kékül. Rekkenő meleg van. Porzik. Én az árnyékról a verőfényre megyek. A hold világít. Újhold – hold' telte – hold' fogyta van. A szőlő még nem puhul.

A mondatok témájáról arra következtethetünk, hogy felnőtt nyelvtanulók számára állította össze azokat.

Hol mulatott az Úr?...

Nyáron valamely ferdőbe akarok utazni...

Mikor leszel ismét szerencsém az Úrhoz? Nem sokára megfogom tenni tiszteletemet. Ajánlom magamat.

Hammerschmidt a *Barátságos beszélgetéshez szükséges rövidebb beszédmodok* fejezetben a bemutatott minták ötvözését választja, az első részben – Kis nyelvmesteréhez hasonlóan – téma szerint el nem különített 77 mondatot találunk, például:

Jó appetitust. Hasonlóképen. Alázatos szolgálja az Urnak.

Ajánlom magamat. Mint vagy az Ur? Jól, szolgáljtára az Urnak.

Mi baja az Urnak? Egy kevesbé russzul érzem magam.

Sajnálom. Ehetném, ihatnám, aludhatnám.

Fölöstökömöljünk. (értsd: reggelizzünk.) Ne czeremoniázzunk.

Mindent el-fogok követni. Mi közöm hozzá. Az nem az én dolgom.

Ne vegye rossz néven. Ne tagadjon. stb.

Majd pedig a következő 211 mondatot a következő, Adámihoz vagy Mártonhoz képest pragmatikailag kevésbé megalapozott kategóriákba rendezi:

Jön, megy.

(például: *Hova megy az Ur? Haza megyek. Félre. ereszsen az Ur.*)

Beszél, cselekszik.

(például: *Velem akar beszélni az Ur? Igen halkán beszél az Ur. Ki állította*)

Tud, ért.

(például: *Ujságot tud az Ur? Ha tudta volna. Együgyü ember, ostoba ember.*)

Eszik, iszik.

(például: *Éhes az Ur? Igenis, ehetném. Csak volna ennivalóm.*)

Reggel felkeléskor. A reggelinél.

74	Kleine Redensarten.	Kleine Redensarten.	75
Ich stehe gleich auf. Guten Morgen, lieber Bruder!	Mindjárt kelek fel. Jó reggelt, édes hátyám!	Ringen sind in der Schatulle. Gib mir noch die Handschuhe und den Hut her. Nun bin ich fertig.	együtt a' katulyába vannak. Add ide még a' kasztyút és a' kalapot. Most készen vagyok.
Der Vater wartet auf dich. Du hast zu lange geschlafen. Das kann seyn. Es ist nicht meine Schuld. Ich kann nichts davor. Niemand hat mich aufgeweckt. Der Vater wird böse seyn.	Édes atyánk vár rád. Igen soká aludtál. Az meglehet. Nem én vagyok az oka. Én nem tehetek róla. Senkisen' keltett fel engemet. Édes atyánk haragudni fog.	Des Morgens beim Frühstücke. Ist das Frühstück bereitet? Hier ist Brot und Butter. Verlangen Sie sonst etwas? Mögen Sie Kaffee zu trinken? Ich trinke am liebsten Chokolade. Hier ist Zucker, dort Semmeln. Ich habe keinen Löffel. Essen Sie nichts zum Kaffee? Ich esse zuweilen etwas.	Kész a' főlöstököm? Ehen kenyér és vaj. Egyebet kíván az Ur? Kávét szokott inni az Ur? Én a' csokoládét leginkább szeretem. Itt vagyon a' ezuka amott a' asemlye. Nincs kalanom. Semmit sem eszik az a' kávé mellett. Némelykor ugyan esze valamit. A' kávé kihűl; tess inni, míg meleg.
Ich bitte dich, ihm zu sagen, daß ich eilen werde, mich anzukleiden. Ich werde es ihm sagen. Erst will ich meine Hosen anziehen. Ich will mich kämmen. Ich werde mir das Gesicht und die Hände waschen. Ich werde ein reines Hemd nehmen, dann mein Halstuch, meine Weste und meinen Rock. Mein Schnürleib ist nicht da, und meine Strümpfe sind im Kasten.	Kérem, mond meg neki, hogy sietni fogok az öltözettel. Megmondom neki. Legelőször nadrágomat veszem reám. Fésülni akarom magamat. Orczámat's kezemet mosdani fogom. Tiszta inget venni fogok, azután nyakravalómat, mellényemet's kabátomat. A' fűzőm nincs itt és a' harisnyaim az almáriomban vannak.	Ihr Kaffee wird kalt, trinken Sie ihn doch, dieweil er warm ist. Ich danke Ihnen. Ich habe schon drey Schalen getrunken. Wo ist die Magd? Stuben-	Hűszönöm, Már három eszévével tam. Hol a' szolgáló — szolnány?

Az asztalnál.

(például: *Mikor ebédelünk ma? Harmadfélkor. (értsd: fél háromkor) Mi olly későn! Ma nem lehet előbb. Miért nem? Vendégünk lesz. Kit kérte meg az Ur? Egynehány barátot. Ebéd után kikocsizni szándékozom.*)

Este.

(például: *Közelget az éjszaka. Estveledik. A' nap nyúgszik. Bontva van az ágyam? Hűs az éjszaka. Majd melegitem az Ur' ágyát. Gyertyát hozni fogok. Lefekszem.*)

A ház népe felől.

soß ich auch schon längst angezogen.	hat — is már régen látam felöltözve.
Was hatte die Mutter so früh außer Beute zu thun?	Mi dolga volt édes anyáknak olly korán?
Wie küßt Väter, und mütter von dem Kisse, das gestern aus der Mühle gebracht wurde.	Kenyeret süt's pedig azon lisztből, mely tegnap hozatott a' malomból.
Da wird es also auch Klugheit geben?	Illyenformán halácsunk is lesz.
Die Mutter wird heute dazu kaum Zeit haben.	Nehezen rá — érni fog ma édes anyánk.
Warum, was hindert sie?	Miért, mi az akadály?
Sie beschließt heute noch zu waschen.	Mossani is szándékozik ma.
Das heutige Wetter ist zu solcher Arbeit ganz günstig, und du weißt, daß die Ernte vor der Thür ist.	A' máj idő igen kedvezik ollyan dolognak és tudod, hogy az aratás közelget.
Wo ist aber unser Vater?	De hol van édes atyánk?
In dem Stalle bey'm Vieh.	Az istállóban a' marhánál.
Hast du die Pferde schon gefüttert?	Már etetted a' lovakat?
Ja, aber wösten muß ich sie erst.	Etettem, de itatnom kell még azokat.
Schreiben mir die Ochsen heute auf die Weide?	Legelőre hajtjuk ma az ökröket?
Saum, denn ich glaube, der Vater wird mit ihnen pflügen wollen.	Nehezen, mert azt tartom, édes atyánk velek szántani akar.
Ist ja der Dünge noch auf den Acker nicht gefühet worden.	Hiszem a' ganéj még nem hordatott ki a' szántóföldre.
Das ist bereits vorgestern geschehen, während du heut zu Markte fuhrest.	Az már tegnapelőtt történt azon közben, hogy te szénát vásárra vittél.
Davon war bisher noch keine Rede.	Arról még eddig szó nem volt.

Was hast du in der Stadt eingekauft?	Mit vásárlottál a' városban?
Zieh zu einem Beinkleid für den Vater, ein Paar Schuhe für unsern Bruder und mehrere Kleinigkeiten aus dem Gewölbe.	Nadrágra való posztót édes atyáknak, egy pár csizmát az öcsöknek azámra, évenhány apróságot a' boltból.
Sieh mitzubringen hast du doch nicht vergessen?	Sőt hozni még sem felejtettél?
Ja, aber es ist theurer geworden.	Hoztam, de ára sokkal több szállott.
Wie stehen die Früchte in der Nähe der Stadt?	A' városon körül hogyan áll a' mezzei termés?
Sie werden schon weiß, und die Ernte kann reichlich ausfallen.	Már fejeződik és bő lehet az aratás.
Ich glaube, daß dieses Jahr die Winterfrüchte besser gedeihen werden, als im vorigen Jahre und vor zwei Jahren.	En azt tartom, hogy az őszi termés az idén jobb légyen, mint tavallal és harmadikban.
Wie hatten im Winter mehr Schnee, und im Frühling schöne warme Tage.	Több hó esett a' télen és tavasszal szép meleg napunk volt.
Wann werden wir wohl anfangen zu schneiden?	Ugyan mikor kezdünk aratni?
Wenn ich nicht irre, so sagte der Vater unter einer Woche.	Ha nem hibázom, úgy mondta az édes atyánk, egy hét alatt.
Sind die Schnitter schon aufgenommen? und sind es hiesige Leute?	Az aratók már vannak fogadva, és idevaló emberek?
Nein, Leute aus den benachbarten Dörfern, die auch sonst auf das Lager mit bey uns gehen.	Nem, hanem a' legközelebbi helységekből valók, kik máskor is napszámra dolgoznak nálunk.

A példák a kommunikatív kompetencia (Hymes 1977) szemszögéből vizsgálva jólformáltak, a szituációban értelmezhetők. A beszédminták történeté állnak össze, időben, térben és kauzális szempontból is rendezettek, s tartalmazzák a beszéd szempontjából lényeges viselkedési formákat.

Prágay az igeidők bemutatása kapcsán közli hasznos mondatait, melyet a német fordítás követ. (Például: *Megkaptátok már a hátramardott fizetéseket? Beszéltem az Ur felől a' fő Hadnagygyal. Ti örökké durvák fogtok maradni. Nem fognak többé alkalmatlankodni. Mikor fogjátok leszedni a medgyet? Itten maradjak még ebben a' hétben? Várjon az Ur egy perczet, mindjárt vissza jövök. Az Isten tartsa fenn magyar Országot. Enni, inni és beszélni eleget tud.*).

Érdekes, hogy a legtöbb mondat esetén tegező formát használ a szerző.

Mailáth az eddigiektől eltérő módon készíti el nyelvkönyvét. *Példák* című fejezetében a nyelvtani leírást követve, paragrafusokban újra átveszi a tanultakat, immáron a szemléltetésnek hagyva a főszerepet. A beszédmintának tekinthető mondatokat a nyelvtani struktúrák szerint közli, igaz, nem szigorúan követi az egyes illusztrálandó grammatikai

szabályokat, hanem az adott téma kapcsán, szabad asszociációit követve el-elkalandozik. A következőkben olvasható mondatok az igemódokat hivatottak bemutatni, ezen belül bővebben kitér a szerző az időjárás témájára, bemutatva átvitt értelmű használatát is (*Ne mennydörögjön mindég István bácsi!*)

— 136 —

Nyitallik az oblatamba.
 (Eé) s'icht meir Scire in.
 Ha felkelnek, még jobban síjna a' lábam
 Denn auf Hände ich, noch besser thäte Weß' Fuß mein.
 Ne bántsd! mert még jobban fog síjni.
 Laß gehen! denn noch besser wird Weß' thun.
 Oly elevenen rémlik előttem, mintha magam előtt látnám.
 So lebhaft schwébt (es) vor mir, als wenn mir vor sähe ich.
 Csak mint szép álmak, úgy rémlenek előttem ifjuságom' ellett.
 Nur als schöne Träume, so schwében vor mir Jugend meiner ver-
 napjai.
 schwundene Tage ihre.
 Fú! hajnalik! ha fel akarsz kelni, már ideje.
 Bürsche! es grauet, wenn auf wilst du gehen, schon (ist) Zeit. (ihre).
 Még nem is szürküllek, mikor már talpon valék.
 Noch nicht auch (nicht einmal) grauet, als schon herje auf war ich.
 Nem hánom alkonyodjék! úgy is elég hosszú volt a' nap.
 Nicht betaurt ich! (Minetthalben) es werde Abend! so auch (eherdies)
 genug lang ist gewesen der Tag.
 Ugyan szépen havazott az éjszaka!
 Poß Taufend! schön geschneiet hat die Nacht.
 Ismét havazik!
 Wieder schneiet. (es).
 Esik a' hó koma! majd jó lesz holnap nyulászni.
 Hält der Schnee Gestatter! bald gut wird sein morgen Hasen jagen.
 Ne havaza, mert sohozt ejtesz az új ruhámon.
 Nicht wirf mit Schnee, den Helden läßt fallen du neuen Kleide mei-
 nem an.
 Ha az éjjel nem harmanzok vala, sétálok mevendettünk volna.
 Denn die Nacht nicht Thau wäre gewesen, spazieren würden wir ge-
 gangen sein.
 Esik az eső!
 Hält der Regen!
 Ma egész nap esett.
 Heute ganzen Tag gefallen hat. (gerregnet)
 Éjszakraól fú a' szél, hidoget jelent.
 Werden von bläut der Wind, Kälte beudetet.

— 137 —

Mennydörögjön bár, és villámoljék, én nem félek.
 (Eé) donnere wenn gleich, und blitze, ich nicht fürchte (mich).
 Ne mennydörögjön mindég István bácsi!
 Nicht poltern (Sie) immer Stephan älterer Bruder!
 Fajd meg a' levest, különben megégeted a' szádát (hatt: szájadat).
 Blase die Suppe, sonst verbrennst du Mund deines.
 Nekem volna még egy kis pénzem, de nem merem kiadni.
 Mir wäre noch ein kleines (wenig) Geld, aber nicht getraue ausgeben.
 Nincs mit tennem, el kell mennem — katonának.
 Nicht ist was mir zu thun, fort muß ich gehen zum Soldaten. (ich
 muß Soldat werden.
 Ha nem volt más dolgod, mért nem jártál utána?
 Wenn nicht gewesen ist andere Arbeit deine, warum nicht gegangen
 bist darnach? (Wenn du sonst nichts zu thun hättest, warum be-
 trübst du es nicht?)
 Nem lehet mindennek szép ruhája, de tisztá ruhája lehet.
 Nicht kann sein jedem schön Kleid sein, aber rein Kleid (sein kann sein).
 Te tanultab ember lehetnél, ha többet tanultál volna.
 Du geistlicher Mensch könntest sein, wenn mehr gelernt hättest.
 Kell kenyér Bani? Nem kell.
 Magß Brod Andreas? Nicht mag (ich).
 Hát lencse? Az sem kell.
 Ind fínse? Das auch nicht mag.
 Mi kell hát? Szilvás derelnye.
 Was magst denn? Zetschken-Piroge. (eine Art Weßspeiß).
 Nem kelle vala otthon felejtened az esernyöt.
 Nicht mußtest (dort) zu Hause vergessen den Regenschirm.
 Nem illik a' más ház' viszonyait kifürkészni.
 Nicht schickt sich andere Haus-Berhältnisse ausspähen.
 Te nem illesz személyes ruháddal csoos társaságra.
 Du nicht paßt sich schmuckige Kleid deinem mit nette Gesellschaft in.
 Eredj kérlezd meg, kellünk-e mi is oda?
 Geh! frage, brauchst man es uns auch da?
 Kelletek, csak jertek, ha szívan volnátok is.
 Man brauchst auch, nur kommt, wenn hundert wären auch.
 Nem lehetünk mindenütt egyszerre.
 Nicht können sein wir überall einmal auf.

Ballagi nyelvmesteréből is hiányzik az addigra általánosnak tekinthető beszédmód-
 gyűjtemény, ő fordítási feladatként jeleníti meg a hasznosnak ítélt mondatokat, amelyek
 helyenként dialógust alkotnak, de inkább bölcs mondások, szólások, irodalmi idézetek,
 helyenként közhelyek gyűjteménye.

Sprichst du ungarisch? Ich spreche ein wenig. — Wir sprechen immer 1) ungarisch. — Der Kluge Mensch hört viel (viel hört), und spricht wenig (wenig spricht). — Kluge Menschen hören viel und sprechen wenig. — Was 2) ich nicht verstehe, davon 3) spreche ich nicht, sondern 4) schweige. — Was ihr nicht versteht, davon sprecht nicht, sondern schweiget. — Die Studien, welche 5) wir hören, verstehen wir besser 6) (besser verstehen wir), als welche wir lesen. — Dem Unwissenden (ist) vieles 7) unverständlich, was der Gelehrte versteht.

1) mindég; 2) a mit; 3) arról; 4) hanem; 5) a melyeket; 6) jobban; 7) sok.

3.

Ad, ad, er gibt; ad-ad, altad, er übergibt; be-ad, er gibt ein (z. B. Medizin); er reicht ein (z. B. eine Wittschrift); er gibt an, benutzte; ad-ag, die Dofis; ad-as, das Geben; ad-o, der Geber; die Abgabe; ad-omány, die Wabe, das Geschenk; ad-ományoz, er beschenkt. — Szív, Herz; szív-ded, herzlich; szív-ca, herzlich; szív-esség, Herzlichkeit; szív-etlen, herzlos; szív-etlenség, Herzlosigkeit. — Juh, das Schaf; juh-akol, Schafstall; juh-asz, der Schäfer. — Miv, mű, das Werk, die Arbeit; die Kunst; miv-el, er bearbeitet; er bildet; miv-eltet, er läßt bearbeiten; miv-elt, gebildet; miv-ülés, die Bildung; miv-ész, mivész der Künstler; miv-észség, művészség, die Kunst. — Ruhá, das Kleid, ruhá-z, er kleidet; ruhá-zás, das Kleiden; ruhá-zat, die Kleidung.

Ha adsz, adj jó szíved *) (km.) — A jó juh Wenn du gibst, gib mit gutem Herzen. Das gute Schaf nem sokat bég; de sok gyapjat ad (km.) — A föld hálá- nicht viel bisst; sondern viel Wolle giebt. — Die Erde ist un- datlan; nem annak ad termést, ki miveli; nem annak danfbar; nicht dem gibst sie Erzeugniß, der sie bearbeitet; nicht dem ad kincset, ki benne tár; nem annak ad nyugtot, ki gibt sie Schaf, der in ihr wohnt; nicht dem gibst sie Ruhe, der fúrad (Vörösmarty). — Az embert hordozza a ló sík Műtse gibt. Den Menschen trägt das Pferd éteti az ökör, ruházza a juh, védelmezi a kutya, követi spejt der Dofis, kleidet das Schaf, schlägt der Hund, aht nach a majom, megeszi a pondró (km.) — A ki mást becsül der Műtse, fríst die Wabe. Wer einen andern achtet, magát becsüli (km.) — Vak is talál olykor egy ga- sík ítélt ahtet. Ein Blindler auch findet bisweilen einen Gre- rast (km.) — Ki mer, nyer (km.) ísen. Wer wagt, gewinnt.

*) Eigenti, gern, von Herzen gern.

2.

Tud, er weiß; tud-as, das Wissen; tud-ós, vielwissend, gelehrt; — tudatlan, unwissend; tud-omány, der Gegenstand des Wissens, die Wissenschaft; tud-ományos, wissenschaftlich. — Ért, megért, er versteht; értés, das Verstehen; ért-elem, der Verstand; ért-het, er kann verstehen; ért-hető, verständlich; ért-hetetlen, unverständlich. — Mond, er sagt oder spricht; mondás, das Sagen, das Sprechen; der Spruch; mond-hat, er kann sagen; mond-hatatlan, unföglích; ki-mond, er spricht aus; kimond-as, die Aussprache. — Hall, er hört; hall-as das Hören; das Gehör; hall-atlan, unerhört; hall-gat, er hört zu; er schweigt; hallgat-as das Zuhören; das Schweigen; hall-gató, schweigend; Zuhörer.

A ki sokat beszél, vagy sokat tud, vagy sokat hazud. Wer viel spricht, entweder viel weiß, oder viel lügt. (km.) — Egyik tudatlan hamarabb megérti a másikat (km.) Ein Unwissender schneller versteht den Andern. — Az okos ember, ha keveset szól is, sokat mond. (km.) Der Kluge Mensch, wenn wenig spricht auch, viel sagt. — Érted a magyar nyelvet? — Értem; de nem Verstehst du die ungarische Sprache? — Ich verstehe sie; aber nicht beseele, könnyebb is a megértés, mint az érthető ki- ich spreche, es ist leichter auch das Verstehen, als die verständliche Aus- mondás. — Azért is ha magyarul beszélni hallok, hallgatok srache. — Darum auch wenn ungarisch spreche ich höre, ich schweige és figyelek. und merke auf.

*) Ein für allemal wird hier dem Lernenden bemerkt, daß er diese und jede folgende Aufgabe zum Uebersetzen aus dem Deutschen in's Ungarische erst dann zu lösen wahrhaft in Stand gesetzt wird, wenn er (mit oder ohne Hilfe des Lehrers) die vorhergegangene ungarische Aufgabe genau erlernt hat, wovon er sich aus den Repetitionslektionen, die diesen Uebungen zuletzt nachfolgen, überzeugen kann. Außerdem ist vorher die Regel von dem Gebrauche der bestimmten Form aus §. 161 zu erlernen.

Reméle nyelvmesterében is megtaláljuk azon vonzatos és igekötős igék, állandó szókapcsolatok ábécérendbe szedett gyűjteményét, melyek „különböző jelentéssel bírnak, jelentésüket változtatják”.

(például: Áll: *Rajtam, rajtad, 'stb. áll. Ajtón állani. Beállok katonának. Bajt állani valakivel. Falnak állani. Helyt állani. Boszszút állani valakin. Valakinek útját állani. Nem akar rá állani. Valakiért jót állani. Szolgálatba állani.*)

Az idegennyelv-tanítás módszertanának történetét áttekintő szakirodalom a szókincstanítással kapcsolatban azt állapította meg, hogy a 20. századig tudatos szókinccsfelnevelésről nem beszélhetünk abban az értelemben, hogy a szavak közötti logikai kapcsolatokat nem használták fel a nyelvtanításban (Seal 1991:297). Ugyanakkor a nyelvmesterek bemutatott példáiból az tűnik ki, hogy nyelvtani és tematikus rendszerbe csoportosítva is összegezték a szükséges szókinccset, ezáltal könnyen megjegyezhető és

köthető egyik lexikai egység a másikhoz. A szócsaládok – tehát a tőszó és az abból származó szavak – szerinti csoportosítás megkönnyíti a mentális lexikonban való tárolást, s ugyanezt a cél szolgálja a tematikus csoportosítás is.

A *Társalgási beszédmódok* 20 beszédszándék szerint elkülönített fejezetből áll. Az előző dialógusokkal és mondatokkal egybevetve a pragmatikai elvű rendezés helyenként esetleges, melyet a 12. pontban összegyűjtöttek is jól példáznak.

<p>224</p> <p>Jó étvágyot kívánok. Jóízű ebédliést kívánok.</p> <p>Hasonlóképpen. Kezves egészségére váljunk. Örülök, hogy jó egészségben tisztelhetem kegyedet. Igen ritkán látjuk egymást. Egy év óta nem láttam kegyedet.</p> <p>Jaj nekem, ha igaz! Micsoda szerencsétlenség! milly inség! milly bú! Ah! szegény emberek! Ah! szerencsétlen sors! Miro jutánk. Oda vagyunk. Nincsen segítség. Mi szegény, nyomorult emberek. Ez dugába döntött. Megasík a' szívem rajta. Istenem, mi lesz belőlem! Micsoda kár! Ez fáj ám! Ne bolondítsatok meg engemet. Hagyjátok békemet. Micsoda illetlenség ez?</p> <p>Milyen bolond! Micsoda gondolat!</p> <p>Tanácsoljon mit tevő legyek? Mi legyen ebből? Hát én mit mond hozzá? Nem volna talán jobb? Mit tart arról kegyed? Mindenbe avatja magát. Ha én az úrnak volnék. Ugyan az. Én nem tenném. Jól ocselkedik. Én így tenném. Csak bírza rám a' dolgot. Kegyed jobban fogja érteni.</p>	<p>Ich wünschte guten Appetit. Ich wünschte Ihnen eine gefegnete Mahlzeit. Gleichfalls. Woher bekommen es Ihnen. Es freut mich, sie so wechlauf zu sehen. Wie sehen uns recht selten. Ich habe Sie seit einem Jahre nicht gesehen.</p> <p>9.</p> <p>Wehe mir, wenn es wahr ist? Welch Unglück! welche Noth? welcher Kummer! O, ihr armen Leute. O, unglückseliges Schicksal! Wie weit ist es mit uns gekommen. Wie sind verloren. Es ist keine Hilfe. Wir arme, elende Menschen. Dich hat uns zu Grunde gerichtet. Das Herz bricht mir. O Gott was wird aus mir werden! Welcher Schade! Dich schmerzt. Wachet mich nicht toll. Küßt mich in Ruß. Was ist das für eine Ungeheulichkeit? Welch ein Dummkopf. Welcher Einfall.</p> <p>10.</p> <p>Rathen Sie mir, was soll ich thun? Was soll daraus werden? Nun was sagen Sie dazu? Wäre es vielleicht nicht besser? Was halten Sie davon? Er mengt sich in Alles. Wenn ich an ihrer Stelle wäre. Es ist das Nämliche. Ich würde es nicht thun. Sie thun Recht. Ich würde es so machen. Lassen Sie nur mich machen. Sie werden es besser verstehen.</p>	<p>Igen örülök. Azon igen örülök. Hála Istennek. Dohog a' szívem örömlében. Még is hajos. Igen sajnálom. Szegény, gyalázat. Kinek tart engemet? Jajd lesz, ha nem halgatsz? Hol tanultad azt az emberséget. Igen haragszik rá. Én nem szenvedhetem. Nagyon utálok. Knye mit hallok! Bámulok! elűmülök!</p> <p>11.</p> <p>Ich freue mich sehr. Ich freue mich sehr darüber. Gott sei Dank. Das Herz pocht mir vor Freude. Es ist doch verdrüsslich. Ich bedauere sehr. Schande und Spott. Wofür halten Sie mich? Weh dir, wenn du nicht schweigst. Wo hast du diese Art gelernt? Er ist sehr böse auf ihn. Ich kann ihn nicht ausstehen. Er ist mir sehr zuwider. Er was höre ich! Ich erstaune! ich verstamme!</p> <p>12.</p> <p>Mi újság. Azt mondják, azt beszélik, azon hír terjed. Minden újságlapban van arról szó. Nem kapott levelet onnan hazul? Már rég óta nem vettem az atyámtól levelet. Hova meend kegyed ma estvo? Az öcsémet akarom látogatni. Beszél ő magyarul? Hogy ne. Anglisul is beszél. Még más szép tulajdonságokkal is bír, gyönyörűen zongoráz és hegedül. Leikes, udvarias és őszinte. Sziptermetű, nemes és szelídekiutó.</p> <p>Hogy hívják az urat? Hogy hívják kendet? Hogy nevezik ezt magyarul? Hova való? Bécs, Bécsben, s. Hoff.</p> <p>13.</p> <p>Wie heißen Sie? Wie heißt Ihre? Wie nennt man dieses im Ungarischen? Woher seid Ihre?</p>	<p>225</p> <p>Was gibt's Neues? Man sagt, man erzählt, das Gerücht verbreitet sich. Alle Zeitungen reden davon. Haben Sie keine Nachricht vom Hause? Es ist schon lange, daß ich keinen Brief vom Vater habe. Wo werden Sie diesen Abend hingehen? Meinen Bruder will ich besuchen. Spricht er ungarisch? Freilich. Er spricht auch englisch. Er besitzt noch andere schöne Eigenschaften, er spielt vorzüglich Klavier und Violine. Er ist voll Geist, artig und unterthanig. Er hat einen schönen Wuchs, einen edlen, sanften Blick.</p>
--	--	--	--

A beszédmódokat tematikusnak szánt szószedet követi, amely „a beszédben sikeresen alkalmazhatóak” (230) szavakat sorolja fel; a szerző ajánlja a felsoroltak könyv nélkül való megtanulását. A 21 pontba gyűjtött szavak nem kapcsolódnak a beszédmódok tematikájához. A beszédmódok kapcsán jelzett esetlegesség a szószedetben is megfigyelhető. A 19. pontban például megtaláljuk az ünnepnapok megnevezéseit, néhány foglalkozást, a tudományok különböző területeinek neveit (!) és a matematikai műveletek elnevezéseit.

és vízről, az emberről, az atyafiságról, az emberi testről, az érzékekről és a lelki tehetségről, a művészetről és kézi mesterségről, a városról, a faluról, az állatokról, a házról, az ételekről és italokról, a ruházatról, az íróasztalról, az egyházi és világi méltóságokról, a hadseregről gyűjti egybe az alapszókincset, majd ő is felsorol néhány keresztnevet (l. 10.1.3.2. fejezet).

A szöszedethez hasonlóan a közölt beszélgetések is lényegre törők, jól szerkesztettek.

Reggel. (például: *Föl! keljen föl! Jó reggelt kívánok önnek. Hogy aludt ön az éjjel? Köszönöm, jól aludtam. Borotválkoznom is kell. Előbb megmosdom.*)

A reggelizésről. (például: *Készen van már a reggeli? Szolgálatjára, mi fog tetszeni? Van kávénk, csokoládénk, théánk. Én a kávénál maradok.*)

Az ebédéről. (például: *Ideje már az ebédnek. Kérem önt, ebédeljen ma velünk. Csak a szokott ebédünk van. Tessék az asztalhoz ülni. Hozza (tálalja) be a levest. Előbb innom kell; elveszek a szomszjától. E bornak felséges zamatja van.*)

Estve. (például: *Vacsorált ön már? Én nem vacsorálok soha. Ma igen jól (fölségesen) vacsoráltam. Most már a vetkőzéshez látok. Hozza ide papucsomat.*)

Az olvasás és írásról. (például: *Mit olvas ön? Egy igen érdekes könyvet. Jókai legújabb művét. Hol vette ön? Lampel Róbert könyvkereskedésében a városháztéren. Miféle hirlapot járát ön? Néhány magyart és néhány németet.*)

Egy szabóval (például: *Kérem mivel szolgálhatok? Vegyen, kérem, mértéket egy kabátra. Hogy parancsolja, hogy csináljam? Csinálja úgy, a hogy legjobbnak gondolja. A legujabb divat szerint fogom csinálni.*)

Az utazásról (például: *Holnap az alföldre/ a felföldre utazom. Mennyire van ide N.? Három napi járásra jó lovakkal. Hol áll meg a postakocsi hálásra? Lehet-e ott tiszta szobát és ágyat kapni? Biztos az út? Nem hallani zsványokról? Itt vagyunk már, tessék kiszállni! Itt van borraivaló. Fölséges utazásunk van, volt!)*

Egy idegen városban (például: *Mondja meg, kérem, messze vagyok-e még a nemzeti színháztól, a nemzeti múzeumtól? Kérem mely uton kell a városházátérre, az országútra, a váczi-utczába mennem? Itthon (idehaza) van N. úr, N. asszonyág? Mindent szeretnék megnézni, a mi e városban nevezetes. Ajánlom magam.*)

A társalgási mintákból kirajzolódik a pragmatikai kutatások kapcsán középpontba kerülő nézet: a nyelvoktatás célja a nyelv használójának felkészítése arra, hogy sikeresen tudjon részt venni a kommunikációs folyamatban. Az idegen nyelvi kommunikáció társadalmi közegben zajlik; a kommunikáció résztvevői a társadalomban betöltött helyük, valamint az adott kommunikatív szituációban játszott szerepük szerint különböző célok, szándékok elérésére irányuló tevékenységet végeznek. A nyelvhasználat a kontextus, a kommunikatív

szituáció számos komponensének (színhely, résztvevők, téma, kommunikációs szándék, közeg, nyelvi kód, stb.) kölcsönhatásán alapul.

Végigtekintve a társalgási mintákon megállapíthatjuk, hogy a nyelvet közösségi, kötetlen társas interakciókban mutatják be, ahol van mód a személyiség megjelenítésére; ugyanakkor feltárják a hagyományon és az illeмен alapuló társadalmi elvárásokat is. A beszédpartnerek társadalmi státusa kirajzolódik a dialógusokból, ezért a közöttük fennálló viszonyhoz kapcsolható viselkedésminták kikövetkeztethetőek a tanuló számára. A bemutatott nyelvmesterek a témák feldolgozottságához képest részletesen foglalkoznak a párbeszéd megkezdésével, melynek fontos didaktikai alapja, hogy a hétköznapi beszélgetések egyik komoly nehézségét – nemcsak a nyelvtanulók számára – éppen a megszólalás jelenti. A beszédmodok alátámasztják azt az általánossá vált nézetet, hogy a 18-19. században nagy, a mainál jelentősebb szerep jutott az udvariassági formuláknak, ezért az udvariassági formák egy szeletét, a megszólításokat külön, a 10.2. fejezetben részletesen elemzem.

A dialógusok gazdag szókészlettel rendelkeznek, a mondataik rövidek, könnyen érthetőek és megjegyezhetőek. A párbeszéddek nem ragaszkodnak mereven megjelölt témájukhoz, találkoznak az élőbeszédre jellemző témaváltásokkal, új területek bevonásával. Az élő nyelvhasználathoz abból a szempontból is hasonlatosak a beszédminták, hogy összetett mondatot elvétele találunk, viszont gyakoriak a kérdő és a felszólító mondatok.

A bemutatott társalgási mintákban gyakran találkoznak olyan párbeszéddekkel, melyek történeteket mesélnek el. Szintén gyakori a közhelyek alkalmazása, melyet a nyelvmesterek a társalgás fenntartása céljából használnak.

A nyelvi mintákban a beszédmodok sikeresen valósítják meg a beszédszándék és beszédtema szerinti kettős megközelítést. A nyelvtanulás célja, hogy a tanuló az idegen nyelvet a kontextusnak megfelelő módon, sikeresen tudja alkalmazni a számára lényeges kommunikációs helyzetben. Az társalgási gyakorlatok összeállításakor az általuk közvetített információk korszerűnek, hitelesnek és könnyen feldolgozhatónak tekinthetők.

A társalgások feldolgozzák a napszakokhoz kötődő tennivalók, az étkezés, a vendéglátás, a ház körüli teendők, a társadalmi események, a vásárlás témáit, bemutatják az információkérés, a nyájas beszélgetések és történetek elmesélésének módjait. A vizsgált mintegy másfél évszázad során keletkezett nyelvmesterek társalgási mintái között találunk állandó tartalmakat és formákat, melyek mindenkor szabadon követik a szóbeli kommunikáció társadalmi normáit, szokásait, bemutatják kommunikációs helyzeteit, ezáltal meghatározzák a nyelvi érintkezés módját.

A társalgások a grammatikai szabályokat és a szókincset tekintve következetesen a beszélt nyelvhez, a kor beszélt nyelv normájához igazodnak. Adámi dialógusaiban még helyenként találunk nyelvjárási elemet, de a későbbi nyelvmesterekben ilyen példa már nem szerepel. A nyelvmesterek társalgási mintái hozzájárulnak a beszélt köznyelv sztenderdizációjához, mely folyamat befejeződése az irodalmi nyelv megszilárdulásánál későbbre tehető.

9.4.3. A feladatokról és gyakorlatokról

A nyelvmestereknek nem célja, hogy sokszínű feladatokon keresztül gyakoroltassák az idegennyelvi ismereteket. A feladatok és gyakorlatok a nyelvmesterekben nem mutatnak nagy változatosságot, legtöbbször magyarról németre, illetve németről magyarra fordítandó példamondatokat tartalmaznak, amelyek grammatikailag vagy tematikusan illeszkednek a nyelvmester anyagához. A nyelvmesterek explicit nyelvtani leírásokat adnak, s általában fordítási gyakorlatokkal igyekeznek elmélyíteni az ismereteket. Bialystok szerint az explicit nyelvi tudás akkor fejlődik ki, ha a tanuló a nyelvi kódrendszer elsajátítására koncentrálnak, vagyis ha gyakoroltatjuk vele az adott formákat, ami által a formák használata automatikussá válhat. Ha pedig formahasználat automatikussá vált, az explicit tudás implicitté alakulhat át (idézi Szili: A grammatikáról...).

Nem a feladatok sokszínűsége, hanem a szövegek tartalma az, ami motiválja a diákot a nyelvtanulás során; valamint az a 20. század kezdetéig mélyen gyökerező meggyőződés, hogy ezen gyakorlási mód vezet el a legeredményesebben az idegen nyelv ismeretéhez (l. Meidinger és Márton idézett előszava: 8.1. és 8.2. fejezet).

A fordítási gyakorlatokat a szavak előfordulásának sorrendjében összeállított szöszedet segíti, így a diák feladata a megfelelő nyelvtani forma alkalmazása. A mondatok gyakran összefüggő szöveget alkotnak.

Reméle így gyakoroltatja az *-ért*, *-val*, *-vel*, és a *-vá*, *-vé* végződéseket:

17. (Siehe S. 37, 38, 39.)

Mein Freund wurde für seine Treue belohnt. Wegen seiner Grobheit kann ich ihn nicht leiden. Für wie vieles machen Sie mir ein Paar Stiefeln? Um fünfzehn Gulden. Warum sind sie so theuer? Deswegen, weil auch das Leder theuer ist. Er handelte früher mit Äpfel, Trauben, Pflaumen und mit allerlei Obste, und so ist er zum reichen Manne geworden. Der mit dem Gelde nicht umzugehen weiß, wird zum Bettler. Ein feuer-speiender Berg bedeckt Alles mit glühender Asche und brennt es zu Staub.

Freund, barát. Treue, hűség. Er wurde belohnt, megjutalmaztatott. Grobheit, gorombaság. Ich kann ihn nicht leiden, szenvedhetem. Wie viel, mennyi. Machen, varr. Sie, kegyed. Mir, nekem. Paar, pár. Stiefeln, csizma. Fünfzehn, tizenöt. Gulden, forint. Warum (Wegen was), Was, mi. So, olyan. Theuer, drága. Weil, mert. Leder, bőr. Er handelte früher. Azelőtt kereskedett. Äpfel, alma. Traube, szőlő. Pflaume, szilva. Und, és. Allerlei, mindenféle. Obst, gyümölcs. So, így. Reich, gazdag. Mann, ember. Er ist geworden, lett. Der, a' ki. Geld, pénz. Weiß umzugehen, tud bánni. Bettler, koldus. Wird, lesz. Feuerspeiender Berg, tűzokádó hegy. Bedeckt, elborít. Alles, mindent. Glühend, tüzes. Asche, hamú. Brennt, égeti. Staub, por.

Ebben a nyelvmesterben a mondatok oldaláról megközelített grammatikai tudnivalókat – melyek csupán lábjegyzetként jelennek meg – következetesen követik a fordítási gyakorlatok.

d) *Rá* merték fogni.

Ízt rá akartam szímlátni.
Szél parancsolta hányai a' szénát.

Már széllyel akartak monni.

Szél kell ezt bontani.

Sie haben sich getraut es ihm aufzubringen.

Das habe ich dazu wählen wollen. Er hat befohlen, das Hen aus einander zu streuen.

Sie wollten schon auseinander gehen.

Das muß man von einander lösen.

¹⁾ A' varga meghozta a' eszemát.

Mejmondom neki.

Mejondad neki.

Jól megyeritek.

A' lekész megzöllött engem.

En már meztogtam a' kenyeret.

En mej is töltöm, ha tetszik.

Gondold-mej mindig —

Rakd-mej a' szekeret.

Beazéljék-mej az egész történetet.

Tudja-mej hogy lánt veslünk.

Hljuk-mej ebéden.

Hol pillantott-mej engemet?

A' szivemet meghatotta.

Mellyik lovat zabáltotta-mej a' kocsis?

Mej no vosd a' szegányeket!

Engedj-mej!

Mej kell vallani.

Der Schürmacher hat die Stiefel gemacht.

Ich werde es ihm sagen.

Du hast es ihm gegeben.

Man hat ihn gut abgeprügelt.

Der Pfarrer hat mich an gesprochen.

Ich habe das Brot schon an geschribten.

Ich fülle ihn auch an, wenn es gefällig ist.

Bedenke immer.

Belade den Wagen.

Lesst uns die ganze Geschichte erzählen.

Er soll erfahren wie er mit und umgegangen ist.

Aden wir ihn zum Speisen ein.

Wo haben Sie mich er blickt.

Es hat mein Herz durch drungen.

Welches Pferd hat der Kaiser über füttert.

Wer achte die Armen nicht!

Wozu ich, erlaube.

Was muß ich gesehen.

Übungen zum Uebersetzen.

65. (Siehe S. 129.)

Wo ist dein Vater? Er ist hineingegangen in die Stadt, sich auf die Post einschreiben zu lassen. Ist er schon fortgeritten? Ja. Wann ist er fortgeritten? Kaum er hielt er den Brief, so konnte er auch nicht wiederkehren.

Endlich ¹⁾ in Sätzen, wo noch ein bestimmtes Zeitwort in die Sage stellt, in welchem Falle das bestimmte Zeitwort zwischen die Partikel ohne Bindesich zu das zusammengehörte Zeitwort zu setzen kommt.

¹⁾ *Mej* wird *Wird* par bloßen Versicherung gesetzt, in welchem Falle es auch, wenn es keiner Bestimmung vorher entsprechen würde, hinter dem Zeitworte stehen kann, ohne daß die vorigen Bedingungen hinzu kommen.

den Wunsch auf die Post zu gehen. Er ging aus, und damit zertrat er unsere Freude, wenn er aber zurückkommen wird, dann werde ich es ihm sagen, daß er nicht ohne mich nicht ausgehen soll. Gehst du ihm heute entgegen? Wenn soll ich entgegen gehen? Deinem Freunde. Geh hinein in die Stadt zum Gärtner, und sage ihm, daß er morgen zu mir kommen soll, sage ihm aber nicht, daß ich ihn aufsuchen will. Bedenke immer was du sprichst, und glaube, der mit dir nicht sammelt, der zertrüht.

Gefez, menni. Stadt, város. Post, pósta. Reiß, utazik (vissz). Kaum, alig. Trüht, kap. (mit mej versetzt.) Viel, sok. Städt, st. Trüt, lép. Freude, örömu. Wenn aber, de ha. Dann, azóta. Defterd, töltöt. Ohne mich, nálam nélkül. Gertner, kertész. Sagt, mond. Regen, hószap. Kommi auf, feljövöl. Dant, gondol. Immer, mindig. Spricht, beszél. Sammelt, gyűjt. Zertrüt, szór.

Érdekes gyakorlást találunk Szaller nyelvmesterében, aki nyelvtanilag és szintaktikailag hibás szöveget közöl, melyet ezután a javított szöveg, majd a vonatkozó szabályok követnek. A nyelvmester nemcsak kompetencia hibákat – tehát olyan hibákat, melyeket egy anyanyelvi beszélő valószínűleg nem mondana a kontextusban – vesz fel a gyakorlatok közé, hanem stilisztikaiakat is. A megjelenő hibák komplex nyelvtani ismereteket követelnek, tudatosítják a szövegösszefüggések elemeinek ismeretét. A feladat célja a tájékozódás, a figyelem fejlesztése, az önellenőrzés kialakítása, a tudatosítás és a gyakorlás. A hibák azonosítását és javítását nem segíti, hogy a feladatot közvetlenül követi a megoldás.

gálni, hanem VII minden ember úr kívány VIII lenni, IX Sok femmire való, X rozék erkölsü, XI megvetésre méltó ember XII él ma XIII a' világon. *)

*) Quot servos conduxistis vos tres hodie? wieviel Diener habt ihr drei heute aufgenommen? I. Reg. Synt. 11. §. 5. II. Reg. Synt. 1. et 4. §. 9. III. Reg. Synt. 3. §. 5. Tantum unum, quia pauci erant, nur einen, weil sie wenige waren. IV. Reg. Synt. 5. §. 5. quos vidi, welche ich gesehen habe. V. Reg. Synt. 7. §. 8. item 1. et 4. §. 9. Nemo vult servire, sed quilibet homo desiderat dominus esse, kein Mensch will dienen, sondern ein jeder verlangt Herr zu seyn. VI. Reg. Synt. 6 in Nota. in der Anmerk. §. 5. VII. Reg. Synt. 6. §. 5. VIII. Reg. Synt. 1. §. 9. multi pauperes, pravorum morum, contemptu digni homines vivunt hodie in mundo, viele Tausendt, untugendhafte und verachtungswürdige Menschen leben heut zu Tage in der Welt. IX. Reg. Synt. 6. §. 5. item Reg. 5. §. 6. X. Reg. Synt. 1. §. 6. XI. Reg. Synt. 3. §. 6. XII. Reg. Synt. 1. §. 9. XIII. Reg. Synt. 11. §. 4.

CAPUT III.

Exercitia mendosa per Regulas Syntaxeos emendata.

III. Hauptstück.

Fehlerhafte nach den Regeln der Syntax verbesserte Übungen.

§. 3.

Exercitium mendosum. Fehlerhafte Übung.

Hányokat szolgálkat fogadtátok ti ma hármak? csak egyet, mert kevesek voltak, melyeket láttam. Senki akar szolgálni; hanem minden ember úr kívánnya lenni. Sok femmire való, rozék erkölsösök, megvetésre méltók emberek élék ma a' világon.

d. Exercitium emendatum. Verbesserte Übung.

I. Hány szolgálkat II fogadtatok ti ma III hármán? csak egyet, mert IV kevesen voltak, V kiket láttam: senki VI se akar szolgálni.

Hammerschmidt nyelvmesterében nem minden nyelvtani egység után találunk fordítási feladatokat, ha közöl németről magyarra fordítható mondatokat, azok ismertett nyelvtanra vonatkoznak.

Ballagi nyelvtanának első részében mondatokat alig-alig találunk. Igaz, néhány – főleg irodalmi – példával szeretné fejleszteni a diákok szépérzékét, viszont bizton állíthatjuk, hogy a mindennapi kommunikációban vajmi kevés hasznát veszik. Például:

a sétány örök porfellebbe van borulva, még is eleven és szép, és a' nép, melly járja vig és jó kedvű (23).

Kértelek a sorstól s az megtagadott; de helyetted, a mit nem kértem, bút adott s szívbeli kint. (Vörösmarty) (402).

Példaválasztásait nem a hasznosság és használhatóság igényének veti alá. Például – bizonyára a nyelvújítás hatására – a szótó végződése szerint csokorba gyűjtött igék 'ol, el, öl' csoportjába a következő példák kerültek: *csépel, darabol, ebédel, elnököl, énekel, érdekel, esdekel, gátol, gyalogol, iszapol, kémel, kicsinyel, könyvöl, lovagol, nádol, ostromol, öldököl,*

padol, pecsétel, stb.. Ballagi az interlineális módszert követve a fordítási feladatokat a megtanulandó szavak listájával kezdi, melyek helyenként felhívják a figyelmet a grammatikai sajátosságokra is. A magyar mondatok alatt párhuzamosan megjelenik a német fordítás, illetve német szöveg nélkül a könyv végén újra közli a mondatokat, melyek fordítása így ellenőrző, összegző feladattá válik. Ezt egy németről magyarra fordítandó szöveg követi, ahol indexálja az esetleges ismeretlen szavakat. A szövegek valamely nyelvtani jelenséget példáznak.

8.

Tud ön magyarul? — Tudok egy keveset. — Beszél-
 Können Sie ungarisch? Ich kann ein wenig. Spre-
 nek önök magyarul? — Beszélünk egy keveset. — Mindeniütt
 können Sie ungarisch? Wir sprechen ein wenig. Ueberall
 magyarul beszélnek már most az országban. — Ön igen
 ungarisch spricht man schon jetzt im Lande. Sie sehr
 szépen halad a honi nyelvben, már igen tisztán
 schön sprechen vorwärts in der Landes-Sprache, schon sehr rein
 ejti a szavakat. — Mit olvas ön? — Egy igen
 sprechen Sie aus die Worte. Was lesen Sie? Einen sehr
 jó magyar regényt. — Ugy látszik, ön kedveli az olvasást.
 guten ungarischen Roman. Es scheint, Sie lieben das Lesen.
 — Mulatságomat találok benne. — Régóta tanul ön? —
 Meine Unterhaltung finde ich darin. Seit lange lernen Sie?
 Hogy igazán tanulok, annak fél éve csak. — Hogy híjják
 Das wahrhaft ich lerne, ist ein halbes Jahr nur. Wie nennt man
 önnek mesterét? — Erre adósa maradok a felelettel.
 Ihren Lehrer? Darauf Ihr Schutznur ich bleibe mit der Antwort.
 — Honnan jönnek önök? és hogy híjják önöket? — Deb-
 Woher kommen Sie? und wie nennt man Sie? Aus
 reczenből jövünk, és engem Pálnak hívnak.
 Debreczin wir kommen, und mich Paul nennt man.

Ich lerne schon seit lange ungarisch, und doch weiß ich sehr
 wenig, verstehe noch weniger 1). — Ich lese viel, spreche aber 2)
 wenig, weil 3) ich die Worte nicht rein ausspreche. — Viele 4) lie-
 ben mehr 5) die fremden Sprachen, als ihre Landessprache 6) und
 bleiben dadurch 7) fremd 8) in ihrem eigenen Vaterlande 9). —
 Wir finden noch viele Menschen in Ungarn, die ihre Landessprache
 nicht kennen. — Sprechen Sie ungarisch? — Finden Sie Unter-
 haltung im Lesen? — Bleiben Sie lange bei uns 10)? —
 Woher kommen Sie? und wie heißen (nennt man) Sie? Ich komme
 aus Debreczin und (man nennt mich) ich heiße Paul.

1) értek még kevesebbet. 2) de fogomt immer im Anfange
 des Satzes. 3) mivel. 4) sokan. 5) jobban. 6) saját honi nyelvö-
 ket. 7) az által. 8) idegenek. 9) saját honokban. 10) soká
 nálunk.

Az igék gyakorlásaként is szavak és mondatok fordítását adja meg. Megjegyzendő, hogy akár didaktikai következtetéseket is levonhatnánk ezen mondatokból: *A tanító tanít, ínt, fedd, fenyeget és büntet. A tanuló tanul, figyel, ír, olvas és elmondja a leckét. Maga is tanul, ki másokat tanít. Akkor felelj, ha kérdeznek. Ki sokat beszél, sokat tud vagy sokat hazud.* stb. Előrehaladván a gyakorlásban a magyar-német példamondatok elmaradnak, németről kell a diákoknak magyarra fordítani a továbbiakban közölt szövegeket.

Ballagi nyelvtana mindkét nyelven feltüntet szavakat és mondatokat, majd összefüggő szövegek fordításával, pontosabban levelek fordításával gyakoroltat. Németül adja meg a fordítandó levelet, majd a fordítást segítő, szószedetet mellékel hozzá. A levelek elsősorban személyes témájúak; születésnap köszöntés, baráti meghívás, funkciójuk a társalgási stílus írott változatának bemutatása.

Dallos tulajdonképpen az egész tanítás menetét a fordításra alapozza – mint szóltunk róla – az igen röviden szemléltetett nyelvtan elsajátítása és begyakorlása is ezekre a szövegekre épül.

— 26 —

28.

Hochlautendes Zeitwort. Vergangene Zeit.

Bestimmte Form.

1. ver-tem, ich habe geschlagen.	1. ver-tuk, wir haben geschlagen.
2. ver-test, du hast geschlagen.	2. ver-tetek, ihr habt geschlagen.
3. ver-te, er hat geschlagen.	3. ver-tek, sie haben geschlagen*.)

Unbestimmte Form.

1. ver-tem, ich habe geschlagen.	1. ver-tünk, wir haben geschlagen.
2. ver-tél, du hast geschlagen.	2. ver-tetek, ihr habt geschlagen.
3. ver-t, er hat geschlagen.	3. ver-tek, sie haben geschlagen.

Fizetni, megfizetni, bejuttatni.	kiszöködni, auszöködni, fejen.
becsülni, szélni, achten.	adósság, die Schuld.
ismerni, kennen.	mikor? wann?
beszélni, sprechen.	-val, -vel, mit.
sietni, eüen.	a tanítóval, mit dem Lehrer.
gyölölni, hassen.	

Bátyád már megfizette-e adósságait? — Ő még nem fizette, de én már tegnapelőtt fizottam meg. — Ti miért nem fizottétek meg adósságaitokat? — Még nem kaptunk pónt. — Jó atyánkat mindig szerette gyermekeit, és mi is szerettük és becsültük őt (őnt). — Ezen gyermekek mindig becsülték tanítóikat. — Nem ismerted jó nagyatyámat? — Nem, de nagymamát ismertem. — Én a jó embereket mindig szerettem, a rosszakat pedig (sber) gyölöltem. — Hallottátok-e már, tegnapelőtt a városban a tanítóval beszéltek. — Hová (wohin) siettetek tegnap este? — Mi a városba (in die Stadt) siettünk.

29.

Warum hast du nicht Wort gehalten? — Weil (mivel) ich in die Stadt (-ba) geüit bin. — Ich habe meiner Schwester gestern schöne Blumen geschickt. — Warum hast du deinen Lehrer nicht geachtet? — Ich habe meinen Lehrer immer geachtet. — Den guten Lehrer und den aufrichtigen

*) ihn, sie, es.

— 27 —

Freund muß man lieben und achten. — Mein Nachbar hielt einen Brief in seiner rechten Hand (jobb kezében oder jobbujjában). — Der Lehrer hat den unthwilligen Knaben gestern bestraft. — Ich habe heute Morgens in unserem Garten einen schwarzen Vogel gefangen. — Dieses Buch hat er von seinem Großvater bekommen. — Wir haben gestern auch Bücher bekommen. — Mein jüngerer Bruder hat sein Brot und Geld den Armen gegeben. — Meix Onkel hat vorgestern seine Kühe und Schafe verkauft (eladni). — Wir haben schon gestern das große Geheimniß gewußt.

30.

én, ich.	mi, wir.
nekem, mir.	nekünk, uns.
engemet oder engem, mich.	minket, hennünket, und.
te, du.	ti, tik, ikt.
neked, dir.	nektek, euch.
tégedet oder téged, dich.	tiéket, henneteket, euch.
ő, er, sie.	ők, sie.
neki, ihm, ihr.	nekik, ihnen.
őt, ötet, ihn, sie, es.	őket, sie.

Ha te ötet szereted, ő is szeret téged? — Én már láttam ötet, de ők még nem láttak engemet. — Ismerse-e engem? — Én nem ismerem öket. — Én adok neked kenyereket vagy pénzt. — Én mondok nektek valamit (etwas). — Én virágokat szedtem nektek. — A tanitók dicsérik henneteket. — Ki mondta azt nektek? — Nekem szomszédunk mondta. — Ki fogta meg őt? — Ki tanácsolta azt neked? — Tegnap este barátaink meglátogáltak hennünket. — Ma reggel a városban láttam őket. — Ő nem ért engem. — A jó emberek kerülik öket.

31.

Dieser junge Mensch ist sehr fleißig; sein Lehrer lobt ihn immer. — Jene großen Mädchen lernen nicht sehr viel; ihre Lehrer bestrafen sie oft. — Gestern Abends hat uns unser Freund besucht; hast du ihn gesehen? — Ich habe ihn nicht gesehen. — Ich habe ihm ein schönes Buch gegeben. — Er hat uns einen schwarzen Hund und eine weiße Kaze gebracht (hozzott). — Er sieht euch sehr (nagyon). — Hast du schon unsere neue (új) Waage gesehen? — Nein, ich habe sie noch nicht gesehen. — Verstehst du uns, wenn wir zu dir (hozzád) sprechen (szólunk)? — Sie verstehen mich nicht, wenn

Valamennyi nyelvmester következetes abból a szempontból, hogy gyakorlataik struktúrája, hosszúsága mindvégig egységes, a fordítási feladatok pedig egyre nehezednek.

A társalgási gyakorlatok tárgyalásakor bemutatott párbeszédminták és szituatív mondatok zárt és nyitott feladatként is alkalmazhatók voltak a nyelvórán. Abban az esetben, ha a tanár a mondatokat fordítási gyakorlatokként alkalmazta, ahol csupán egy helyes megoldást fogadott el, feladatok zárttá váltak; míg szerepjátékok és a fordítás nyújtotta több megoldás mentén a nyelvi és kulturális variabilitás készségét is fejlesztették.

Több nyelvmestereből hiányoznak a mai értelemben vett gyakorlatok. Márton a PUS-okban külön fejezetben közöl a nyelvtant követő fordítási gyakorlatokat, de ebben a kötetben ilyenek nem jelennek meg. Zimmermann, Prágay vagy Riedl nyelvmestereiből is hiányoznak

a fordítási gyakorlatok, itt általában kétnyelvű példamondatokat találunk. Helyenként az olvasókönyv vonultatja fel a fordítható szövegeket (például Kis Pál nyelvkönyvében).

A nyelvtanok példaanyaga, a grammatikai fejezetekhez igazodó gyakorlat- és feladattár a nyelvtanulást szolgálja, csakúgy, mint az olvasókönyvek. Az olvasmány tartalmának megértését követte a szóbeli összefoglalás. Az olvasmány tartalmának megértésének ellenőrzésére szolgált az adaptált gondolatmenetet szóbeli vagy írásbeli kifejtése, mely egyben a nyelvhelyességi szabályok alkalmazására is szolgált.

9.4.4. Az olvasókönyvről

Az olvasás alapja a szöveg, a kontextus, mely sokoldalúan hordozza és kezeli a nyelvi elemeket, az információkat és a tartalmakat, szolgálja a nyelvi funkciók megértését. Minél nagyobb tapasztalattal rendelkezik az olvasó, annál inkább támaszkodik a kontextusra, a kezdő nyelvtanulót pedig a tanárnak kell bevezetnie a szöveg és a tágran értelmezett szövegekörnyezet összefüggéseibe. Az olvasási képesség két részterületből tevődik össze: a szófelismerésből és a szövegértésből. A szófelismerés az olvasás kezdeti szakaszában nélkülözhetetlen. Később a szövegértés kap nagyobb hangsúlyt a tanulás folyamatában. Az olvasási képesség elsajátításában fontos szerepe van a memóriának is, főleg annak a részének, amelyik rövidtávra őrzi meg az információt. Az olvasókönyvek egyre összetettebb szövegei jól szolgálják ezt a fejlődési folyamatot.

A diákok nem egyszerűen memorizálják az új információkat, hanem megsűrrik azokat, átalakítják és összevetik más információkkal. A szavak, fogalmak tanulása során a konkrét kontextusban megtalálható fogalmi jegyeket tanulják meg, fokozatosan sajátítják el a mellékjelentéseket, melyek ideális esetben láncot alkotva összekapcsolódnak. A tanuló akkor fogja befogadni az üzenetet, ha a nyelvi és nyelven kívüli ismeretek birtokában van. Ha vannak nyelvi és olvasástechnikai előismeretei, annak megfelel a szöveg nehézségi foka, tisztában van a szöveg által hordozott szociokulturális tartalmakkal, ha tudja a tartalmi előismereteihez kötni, kontextusba helyezheti az olvasottakat. Tisztán olvasási folyamat nem létezik. Az olvasás egy olyan készségszintű tevékenység, melynek során az olvasó megérti a szöveg által hordozott tartalmat.

Az olvasmányok helyes megítélése kapcsán fontos tényező, hogy a vizsgált korszak a „beszélt írott nyelviség” időszakának tekintendő (Bárczi 1966:327-328); sem azelőtt, sem azóta nem állt annyira közel egymáshoz a nyelv két megjelenési módja.

Az országismeret megkülönböztetett oktatása a 19. század második felére vezethető vissza. Ebben az időben azonban *realiaismeretnek* (Realienkunde) neveztetett és az oktatási koncepcióját a hasznos adatszerű tudás átadása határozta meg a célnyelvi országgal kapcsolatos minden téren. Találunk különféle gazdaságföldrajzi, történelmi, politikai adatokat, megjelennek különböző ünnepi szokások, énekek, imádságok, stb.

Az olvasókönyv a nyelvet mint információforrást is bevonta a tanításba, a tanulók a legtöbb ismeretanyagot a magyar földrajzról és történelemről szerezhették meg. Az irodalmi szemelvények a 19. században jelennek meg az olvasókönyvekben. Kezdetben a szövegekhez az ismeretlen szavak listája is hozzákapcsolódik, majd, a nyelvi szint emelkedését követően a szöveg szótára egyre kevesebb szó fordítását tartalmazza, végül elmarad.

Az olvasókönyvek szövegei, „mellyben könyebbről nehezebbre lépcsőként történik az által menetel” (Kis Pál) arra törekszenek, hogy hasznos ismereteket közöljenek. A szövegek terjedelme egyre bővülő, témáik egyre elvontabbak.

A szövegeket kezdetben szótár követi, ahol az előfordulás sorrendjében tüntetik fel a vélt új szavakat, s azok német megfelelőjét. A szövegek egyre komplexebbek, lexikailag egyre terheltebbek, mégis egyre kevesebb új szót adnak meg a szerzők, mígnem teljesen elhagyják az ismeretlen szavak listáját és fordítását.

Az olvasmányok között találunk olyanokat, amelyek csupán mondatok halmazai, ahol nem feltétlen van erős koherencia, inkább asszociációs mondatfüzérnek nevezhetőek. Az autentikus szövegek megjelenését megelőzik az olyan olvasmányok, melyek nyelvtani gyakorlatként írhatóak le, mely a szókincsbővítés mellett a tárgyaset, a birtokos eset, a tagadás, a számnevek és az igeragozás stb. gyakorlását tűzik ki célul. Ezekben többször megjelennek a napjaink nyelvkönyveiben is gyakran alkalmazott redukált nyelvi szintű mondatok is. Ilyen esetekben gyakori a megkérdőjelezhetetlen igazságtartalmú bölcs mondás, az olyan szólások és közhelyek, amelyeknek nyelvi szintje könnyű; s ezzel párhuzamosan számos nyelvtani jelenséget felsorakoztatnak.

Kis Pál az olvasókönyv első szövegében érinti a mai nyelvkönyvek és nyelvvizsgakérdések számos tételét, majd egy közmondást idéz, melyet nem nehéz párhuzamba hozni a nyelvtanulással, majd pedig a magyar nyelvre, annak egzotikumára vonatkozó mondattal záródik a rész:

A város szebb és népesebb, mint a falu, de ez egészségesebb a lakásra. A vad- állatok a sűrű erdőkben és vadonokban vannak. A tehenek, juhok, kecskék hasznos háziállatok, de a kutya leghivebb az emberhez. A tiszta víz legjobb ital, a kenyér leg szükségesebb

eledel. Ezek szántóföldek, rétek, és szőlőskertek igen termékenyek. Minden kezdet nehéz. A magyar nyelv nem atyafiságos más európai nyelvekkel(!).

A szöveg majd minden szava megjelenik az alatta található szótárrészben. Érdeemes megfigyelni, miként tünteti fel a szavakat; amit a szövegben még kötőjellel ír, az a szótárban már egy szóként olvashatjuk; egy sorban találjuk a *ez* és az *e* szavakat, fordításként pedig az első esetben a német nyelv közelre mutató névmás, míg az utóbbinál a személyes névmás egyes szám harmadik személyének semleges alakja áll:

<i>Váras, Stadt;</i>	<i>Vadállat, wildes Thier;</i>
<i>szép, schön;</i>	<i>sűrű, dicht;</i>
<i>népes, volkreich;</i>	<i>erdő, Wald;</i>
<i>mint, als;</i>	<i>vadon, Wildniß;</i>
<i>falu, Dorf;</i>	<i>tehén, Kuh;</i>
<i>de, aber;</i>	<i>juh, schaf;</i>
<i>ez, dieser - e - es;</i>	<i>kecske, Ziege;</i>
<i>egészséges, gesund;</i>	<i>hasznos, nützlich;</i>
<i>lakás, Wohnung;</i>	<i>háziállat, Haustiher;</i>
stb.	

Az olvasókönyv első hét szövege nem kap címet, majd a nyolcadik szöveg ismét az 1. sorszámot kapja meg, s inentől kezdve a szövegek nagyobb tematikus egységbe rendeződnek. 1. Az Emberről. 2. A Világról. 3. Az embernek szükségeiről. 4. Elegyes tárgyak. Találunk meséket (A négy lábú állatok gyűlése, A csalán), filozófiai témájú olvasmányt (A legjobb bölcselkedés, A Leányka virágjai, A Történetek' tanulásának haszna), vallásos szöveget (A hit). A nyelvmester olvasókönyvei az egyszerűsített olvasmányoktól az egészen elvont témáig közvetítik a nyelvi és tartalmi tudnivalókat. Az összehasonlítás okán vessünk egy pillantást az olvasókönyv első szövege után az utolsóra, melynek címe 'A Haza és hazai szeretet. (Töredéke a szerzőnek egy beszédéből)':

„Felséges, és szent érzés a Hazának szeretete, melly azt a kinek keblében lángol, arra kötelezi, hogy a tiszta erkölcsöket - az országoknak valóságos talpkövét - önnön példa adásával gyarapítsa polgár társai között! csak egy olyan országnak sorsa rendíthetetlen az üdők' fergegében, mellynek polgárait a hazai szeretet lelkesíti! Hol a Hazának szeretete lángol, ott kétség kívül Haza is van, sőt a mi több, ott a Haza még szeretetre is méltó; (...)" s ezt a mondatot meg egy oldalon keresztül fűzi.

Tehát gyaníthatóan ez a nyelvi szint volt számára a kitűzött oktatási cél.

Bél Mátyás két olvasmányát kiejtési gyakorlat gyanánt közli. Tartalmuk mindenki számára jól ismert, az első a teremtés első két napját írja le, a második pedig a következő kettőt.

Zimmermann nyelvmesterének olvasókönyvét az *Übungen* tehát *gyakorlatok* címmel látta el. Itt hat szöveg található, közöttük kettő német nyelven, kettő „bölc” mondásokat (például: *Az indulatok nagy befolyással vannak az egészségre. Egy fa még nem erdő. Csöndes időben könnyű hajót kormányozni.* stb.), kettő pedig – két hasábba szedve, magyarul és németül – összetettebb szöveg a magyar történelemről és a bibliai Lázár történetéről. A szerző azt a tanácsot adja ezen „gyakorlatokhoz”, hogy a diákok tanulják meg kívülről az „olvasmányokat”.

Hammerschmidt – módszertani tanácsot mellőzve – *Übungen zum Lesen und Übersetzen** címmel világról, emberről földrajzról, Magyarországról, Magyarország társadalmáról, a mesteremberek munkájáról közöl informatív olvasmányokat, melyet *Hasznos emlékeztető mondások* követnek. Nem hiányoznak a tanulságos mesék, történetek, melyeknek az állatok, a természeti elemek (víz, nap, hold, szél), egy francia úr, egy városi kisasszony, egy török dervis, egy külön Angliából, egy édesanya és II. József a főszereplői.

Übungen zum Lesen und Uebersetzen.

nek Nádor-Ispánja lakja, az Ország' Koronája tartatik és őriztetik, Budának által ellenben a' Dunának tulsó partján fekszik Pest, a' legelső magyar — országgi kereshető város, P o s o n y szabad királyi városában az Ország' fejedelmei koronáztatni szoktak.

Egy országban különböféle rendű emberek laknak. A' legfelsőbb rangot foglal az ország' fejedelme, a' ki vagy császárnak, vagy királynak, vagy hercegnek nevét visel. Ez uralkodik a' törvény hatalmával és igazgatja az alattvalókat. Vannak alább rendű felsőségek és törvényszékek is. A' városokban a' polgármesterből, város' bírójából 's kapitányából, és tanácsbélieléből; a' falun pedig a' bíróból és esküdtekből áll a' felsőség. — Vagy-nak egy országban nemes emberek, polgárok és jobbágyok. A' nemes ember vagy hivatalba lép, vagy a' maga jószágán a' gazdasággal, valamint a' jobbágy foglalatoshodik. A' polgárok többnyire mesteremberek, a' városokat lakják és különféle hasznos és szükséges dolgok' készítésével keresnek élelmeket és gazdagságot.

A' szabó ruhákat készít, mértéket vesz, szab és tűvel varr. A' halapos kalapokat csinál 's megfesti azokat. A' lakács vásznat szőv fonálból, mely kenderből vagy lenből fonattatik rokkán. A' vargasarukat, a' csizmadia csizmákat csinál 's kaptára út. A' festő különböféle materiát, posztót, vásznat fest mindenféle színre, ugymint zöldre, kékre, vörösre, feketére. A' molnár lisztet őrlől a' malomban. A' nádkészítő...

Übungen zum Lesen und Uebersetzen. 85

szőbőket 's ajtó ragasztókat készít. Az asztalos padokat, székeket, asztalokat, ablak-rámákat 's különböféle almáriomokat csinál. A' kőműves kőfelakat rak, 's azokat bevakolja, megfejejti vagy megmeszeli. A' kovács vasból dolgozik, vasroatólyokat, a'bronzokat, szegeket, patkókat, lánccokat csinál. A' lakatos lakatosokat, kulcsokat, pántokat 's más állóléket csinál, a' mik a' ház körül szükségesek. Az üveges üvegtáblákat tesz a' ablak — 's képrámákba 's lámpásokba. Az esztergálos rokkalábokat, golyóbisokat 's különböféle másima eszközöket esztergáloz az esztergáló széken. Az óracsináló az óra' kerekeit összerakja 's azt ha megbomlik, megigazítja. A' harangöntő felfelvasztott érczből harangokat 's mozsarakat önt. A' fazékas agyagból tálakat, fazékokat, korsókat csinál. A' kádár kádokat és hordókat csinál. A' posztós gyapjából posztókat 's pokrúczokat készíti. A' könyvkötő öszvefűzi a' könyveket 's behű papírosba vagy bőrbe. A' ezüöntő mindenfél edényeket, p. o. (licé példának okáért) tálakat kánnákat önt megolvasztott ezüzből.

Hasznos emlékeztető Mondások.

Ha valaki nem akar dolgozni, az ne is egyél a' munkás ellenben méltó az ő jutalmára. — A' mint alkalmaztatja magát másokhoz, mások úgy alkalmaztatják magokat hozzája. — A' ki m soknak vermet ás, megérdemli, hogy maga esszelé. — A' megholtokról és távolvalókról so sem kell rosszat beszélni; mert nem menthet

* olvasási és fordítási gyakorlatok

A vizsgált nyelvmesterek többsége tartalmaz levélmintákat. A levélforma tanításának hagyománya a 17. századra datálható, már Warmer Kristóf nyelvkönyvében (*Gazophylacium Decem Linguarum Europearum apertum...*, Kassa, 1691) is megjelentek a levélminták, különös tekintettel az adóslevélre.

Hammerschmidt nyelvkönyvének levélmintái között találunk személyes tartalmúakat (Új-esztendei köszöntés, egy fiú az atyához. Név-napi köszöntés, egy leány az Anyához. Egy vándorló mesterlegény tudósítja Szüleit a' külföldről) és hivatalos leveleket (Adóslevél, Nyugtató levél) egyaránt. A levélminták között vannak olyanok, melyek közvetlenül biztosan nem hasznosíthatók a külföldi nyelvtanuló számára – aki például biztosan nem fog magyarul írni magyarországi élményeiről – de többségében igen hasznos mintát nyújtanak. Hammerschmidt „olvasókönyvében” is megtaláljuk az erkölcsi normákat közvetítő mondásokat, melyeknek külön érdekessége, hogy versbe szedve olvashatjuk azokat.

Márton 1816-os nyelvmesterének

olvasókönyve külön műnek is tekinthető, amely külön címlappal és bevezetővel Márton saját munkája. Itt olvasható az a bevezető, melyet a nyelvtanítókhoz intéz, és a kor legrészletesebb magyarnyelv-oktatási tanulmánya (l. 8.2. fejezet). Az olvasókönyv tartalma kisebb eltérésektől eltekintve megegyezik az önállóan (1805, 1809, 1812 és 1840), valamint a *PUS*-ok részét képező olvasókönyvekkel: 1. A' közönséges életben előforduló dolgoknak rövid foglalata. 2. Mesék. 3. Erkölcsi és oktató mondások.

102 Übungen zum Lesen und Uebersetzen.

1. Ha hogy megbántani nem akarsz másokat,
Távoztasd a' eszműrt okozó dolgokat.
2. Ruhád legyen olcsó bár,
Meg nem kémélled kár;
Arra a' ki tisztán jár,
Szeretet 's becsület vár.
3. Ki a' kérdezést szégyelli,
Az a' tanulást restelli.
4. Ha jó rendet tartasz, sok időre szert tész,
Es sok bosszúságtól 's fáradságtól ment lész.
5. Jámorság 's tisztesség,
Ifjoknak ékesség.
6. Ki valamelly rossznak gátot tehet 's nem tesz,
Az elnézés által maga is vétkez lesz.
7. Alacsony szegénység jambor indulattal
Jobb, mint a' gazdagság bünnel 's gyalázzattal.
8. Kik kevést keresnek 's elköltének sokat,
Legrövidebb úton érik romlásokat.
9. Ha az Isten adott tenéked böliséget,
Szánakozzál azon, a' ki lát szükségét.
10. Játékból ne kinez semmi állatokat,
Ha nem mondhatják-is, érzik fájalmokat.
11. Tiszteld az öreget! ha élsz te is az léssz,
'S akkor izzorát ad mind az, a' mit most tész.
12. Arasztják Szüleid reád jótéteket,
Oh csak egy szóval se szomorítsd sziveket!
Oh csak egy szóval se szomorítsd sziveket!
13. Adj helyt jó tanácsnak; a' vad akaratos
Magának unalmas, másnak utálatos.
14. Vétettél? Vétkedről tégy vallást megbánva,
Úgy bírád kimélve bánik veled 's szánya.
15. Ha mit jó szüleid tiltanak vagy meghagynak,
Fogadj szót; ne is kérd, melly okaik vagynak.
16. Ki a' jótéteményt büszkén elfelejti,
Magát mindeneknél utálatba ejti.
17. Ne séresd tanítodat; mert ha illy bünt tennél,
Lelkedre örökké nyomó terhet vennél.
18. Azt tedd mással, a' mit kívánsz, hogy mindenek,
A' kikkel dolgoz van, te veled tegyenek.

21. Az Oroszlán, a Róka, és az Eb.

Egykor, midőn éppen a róka és a kutya udvarlásra mennek az oroszlanhoz, meg-jelevek a juhok is az ő tőbbsége előtt, és oly szívre-ható módon elő-beszélték az állatok királyioknak azt a kegyetlenséget, a mit a farkasok közöttök véghez visznek, hogy a kutya el-felejtván, hogy a királyi szék előtt áll, maga is keményen ki-kelt a farkasok ellen, és őket molskolni kezdte.

El-felejtet magadat barátom! — így szólott a róka, gúnyosdóva a kutya-hoz: —

Hagyj békét neki! monda a király, — az ő bosszonzkodása mindenkor betsületére válik neki. Azért is, máttól fogva a kutya legyen őrző barátja a szelíd juh-nak. — Te pedig róka takarodj a szemem elől; mert a ki az el-követett gonosz-ságot hideg vérrel halgatja, az maga is gonosz lelkű, vagy leg-alább a gonosz-ságra hajlandó.

Ki-kelni valaki ellen, fűh bef.	Válni, erreichen.
Ita argen jemanden ängern.	Takarodj, packe dich.
Gúnyosdóva, höhnen.	Gonosz lelkű, Bösewicht.
Fogd meg a nyelvedet, halte dein Maul.	

III.

Erköltsi, és októató Mondások.

Úgy bánj másokkal, a mint kívánod, hogy mások is bánjanak te veled.

A mit nem akarsz, hogy mások te veled tselekedjenek, azt te se tselekedd másokkal.

A ki mások felől jót szól, arról mások is jót beszélnek.

Erköltsi, moralisch, sittlich.	Bánni valakkal, mit jemandem umgeben, jemanden behandeln
--------------------------------	--

A melly mértékkel másoknak mértek, mások is azszal a mértékkel mérnek nektek.

Kiki magához hasonlóval szokott társalkodni.

A sok beszédnek sok az állja.

Gyakorta jobb hallgatni, mint szólani.

Az okos ember addig halgat, míg látja, hogy haszonnal szólhat.

A mit ma véghez vihetsz, ne halaszol holnapra.

A milyen a munka, olyan a jutalom.

A ki a másoknak sok szomorúságot okoz, az maga kevés ő ömbre ré zese a világban.

A ki az állatot minden ok nélkül szeretni sanyargatni, az az emberek eráat sem viseltek szanakozó indulattal.

Ki mit vet, azt aratja.

Ki hogy igyekszik, úgy veszi hasznát.

Kiki tsak annyiban keendő az emberek között, a mennyit erővé maga magát teszi.

Soha se nyilatkoztassuk ki, ha tsak a szükség nem kívánja, sem házunkban, sem gazdagságunkban, sem testünkben, sem erköltsünkben, sem értelmünkben lévő erőtelenségeinket. A nélkül tehát, hogy magunkat a rút kérdedésig 's a nemtelen hazugságig meg-alatsorítanánk, még se múlassuk el soha is az alhatatóságot, melly által nemesebb tulajdonságainkat meg-mutathatjuk.

Mindazáltal ennek nem valami goromba, igen szembe tűnő 's botránkoztató móddal kell véghez-menni, mert külbömben többet veszünk vele, mint nyerünk.

Ha igen fényes tégért akasztunk ki; az által szorosabb figyelmetességet vonunk magunkra, fel-keresik bennünk azon apró hibákat, a melyektől egy halandó sem ment; és így egyszerre oda van minden fényességünk.

Mutasd magadat szelid, 's egyszer'smind belső méltóságodat bizonyító viselettel; mindennek felett pedig

Mérték, Maß.	Részesülni valakiben, ciner
Társalkodni, umgeben.	Sache überhastig werden.
Aly, das Kitzeln, die Beden.	Sanyargatni, quälen.
Ita, der Wuchsel.	Szanakozó indulat, Willeiden.
Véghez emelni, zu Ende bringen, erreichen.	

4-5. Geographiai és Historiai olvasmányok, 6. Két Vígjáték (Megtöltöm fojtásra, A két feledékeny) 7. Apti Budai basa Történeteinek Summás Előadása (Cons. Aranka György Munkájából). Kétségtelenül ez az olvasókönyv a legátgondoltabb, metodikai szempontból legjobban megszerkesztett és legsokoldalúbban használható munka.

Ballagi élőnyelvi kontextusban gyakoroltatja a tanultakat, jelesül egy egyfelvonásos bohózat németről magyarra történő fordítási feladata formájában. A Szórakozottak című színmű mindösszesen négszereplős, ezért feltételezhetjük, hogy előadásra is került. Végül, ismétlésképpen azokat a mondatokat adja meg csak magyarul, amelyeket a gyakorlati rész kezdetén mindkét nyelven feltüntetett. A tankönyvet szószedet zárja.

Reméle olvasókönyvét egy fordítási és olvasási gyakorlat előzi meg, mely magyar és német nyelven közli Kisfaludy Károly *Pálma és Cyprus* című művét. A szöveg kifejezetten nehéz és nehezen érthető, talán ezért is nem került be az olvasmányok közé. Az Olvasókönyv felépítése hasonlatos Márton munkáihoz; az első részben erkölcsös és elmés mondásokat

gyűjt egybe, majd az emberi tulajdonságokat, kötelességeket és a testet adják elő az olvasmányok. „Az emberek lakásairól”, Magyarország településeiről közöl informatív, jól használható szövegeket. Nem maradnak el a tanulságos mesék, történelmi és földrajzi olvasmányok sem. A szerző jó érzékkel válogat a kortárs irodalmi művek közül: Batsányi, Verseghy, Vachot és Vörösmarty versei, Jósika Miklós elbeszélései zárják az olvasókönyvet.

Dallos olvasmányai is elsősorban az erkölcsi nevelést tűzik ki célul, Erdélyi és Szvorényi olvasókönyvéből kölcsönöz egy-egy tanulságos történetet. Ez utóbbi teret biztosít egy levélminta bemutatásához is, majd az egyik legszemélyesebb szövegfajtát mutatja be – egyedülként –, reggeli, étkezés előtti és utáni és esti imát közöl.

Mire a tanulók eljutnak az olvasmányok érdemi feldolgozásához, már rendelkeznek a szükséges nyelvi és nyelvtani alapokkal, azonban nincs elegendő szókincsük ahhoz, hogy gondolataikat árnyaltan ki tudják fejezni, ezért az olvasmányok kapcsán is felmerül a szókincs bővítésének kérdése. Egyrészt, mint láttuk, a művek szerzői mellékelik a szükségesnek ítélt szavak közvetítőnyelvi megfelelőjét, másrészt a járulékos szókincstanulásnak is fontos szerep jut a későbbiekben, mikor az ismeretlen szavak jelentését meg lehet jósolni a szöveggörnyezetből. Az olvasmányok a morfológiai, szintaktikai és pragmatikai ismeretekkel egybekötve gyakoroltatják.

A korszakban az olvasási élményt, az olvasás nevelő hatását nagyra értékelték, fontos volt, hogy a tanulóban felkeltsék a tárgy csodálatát. Természetesen az olvasmányok kapcsolódtak a nyelvtani, helyesírási és a fordítási gyakorlatokhoz, a már idézett vonatkozó metodikai munkákból tudjuk, hogy az olvasottakat a diákoknak szóban és írásban össze kellett foglalniuk saját szavaikkal is. Az Olvasókönyvek célkitűzése több oldalról megragadható. Egyrészt szórakoztatni (tehát motiválni) akarnak, másrészt tényeket és kulturális ismereteket közvetítenek. Az olvasókönyvben nem az alakiséget, kezdetben nem is a stílus formálását tűzik ki célul, hanem gondolati tartalmát, erkölcsi mondanivalót fogalmazzák meg.

10. NYELVMESTEREK TEMATIKUS MEGKÖZELÍTÉSBN

A funkcionális szemlélet a nyelvi rendszert a tágan értelmezett társadalmi, kulturális kontextusában vizsgálja. Kitágítja a rendszerszerű grammatika vizsgálatát a tényleges nyelvhasználat irányába; nem csupán a nyelvtani struktúrát szemléli, hanem a közvetítendő tartalomból kiindulva keresi a formákat. A nyelvhasználat vizsgálatának lényeges eleme az azt életre hívó szükséglet feltárása, fontos, hogy milyen körülmények között és milyen céllal jött létre a nyelvi közlés. Természetesen a tartalom és a kontextus – valamint a rendelkezésre álló nyelvi eszköztárszer – vezérli a nyelvhasználatot a lehetséges formák közötti választásban. Ezáltal a beszélt nyelv a nyelvi leírás részévé válik. Minden szöveget meghatározott élethelyzetek és szükségletek hívnak életre, amelyen egyben a nyelvi rendszert is formálják. Ebből az következik, hogy a nyelv a jelentés kifejezésére fejlődött ki, tehát arra a kérdésre kell keresni a választ, hogy miként fejlődött ki ez a jelentés (Tolcsvai Nagy 2005:351). Az értekezés jelen szakasza arra is keresi a választ, hogy a tartalom a kontextusával együtt miként változik az időben.

10.1. A tartalomelemzés módszeréről

A tematikus vizsgálathoz a tartalomelemzés interdiszciplináris módszerét is alkalmazom, amelyet sikerrel használnak a tág értelemben vett társadalomtudományi kutatások, mint például a szociológia, a történelem, a pszichológia, a politológia, a kommunikációkutatás vagy a közgazdaságtudomány. Holsti (1969), Krippendorff (1995) és Antal (1976) tartalomelemzéssel foglalkozó munkái nyomán lehetőség nyílt a módszer tudományos kutatáshoz kidolgozott formában való felhasználására. A módszer lehetővé teszi a nyelvmesterek szerteágazó és nagy terjedelmű anyagának tematikus feltárását és vizsgálatát, ezért a kívánt cél elérése érdekében jól alkalmazható.

Berelson a tartalomelemzést a következőképpen definiálja: „a kommunikáció nyilvánvaló tartalmának objektív, szisztematikus és mennyiségi leírására alkalmas kutatási technika” (idézi Holsti 1969:3). Jelen kutatás esetében nem adekvát felvetés a nyilvánvaló és látens tartalom elkülönítése és elemzése, mivel a választott kutatási területen nem lényeges kérdés a látens elemek vizsgálata; jelen analízis ezért a tankönyvekben konkrétan jelen lévő tartalom feltárására vonatkozik.

Szem előtt tartjuk az érvényességi kritériumokat: a terjedelmi, a szerkezeti és az ismérv szerinti kitételeket (Krippendorff 1995:57). A tartalmi elemzéshez a kiválasztott nyelvmesterek teljes korpuszát átvizsgálva listákra kerültek az adott témakört érintő alábbi egységek:

a) szavak,

b) kontextuális egység: szófordulatok, mondatok, párbeszéd, olvasmányok.

Mivel a mintavétel a teljes korpuszra kiterjedt, így a kvantitatív és a kvalitatív megközelítés szerint is reprezentatívnak tekinthető. A szisztematikus mintavétel során felgyülemlett adatok mennyiségük folytán szelekcióra szorulnak, tehát adatredukció szükséges. A vizsgálat szempontjából reprezentatív, statisztikailag szignifikáns vagy különleges, érdekes elemeket emelem ki. Ezt követi az így fennmaradó adatok feldolgozása, keretbe rendezése és elemzése, valamint a következtetések levonása.

10.2. A megszólítás vizsgálata a nyelvmesterekben

A bevezetőben megfogalmazottak értelmében, a nyelvmesterekben megjelenő nyelvi mintákból közvetlenül leszűrhető a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének, a nyelvhasználatnak pedig mint társadalmi cselekvésnek a megjelenése. A tankönyvek példáit, szövegmintáit a magyar társadalmi és nyelvi szokások határozzák meg. A megszólítások vizsgálata ebből az aspektusból, szociolingvisztikai és pragmatikai szempontból, illetve nyelvpedagógiai szempontból nyújt új ismereteket a magyar mint idegen nyelv történetéből.

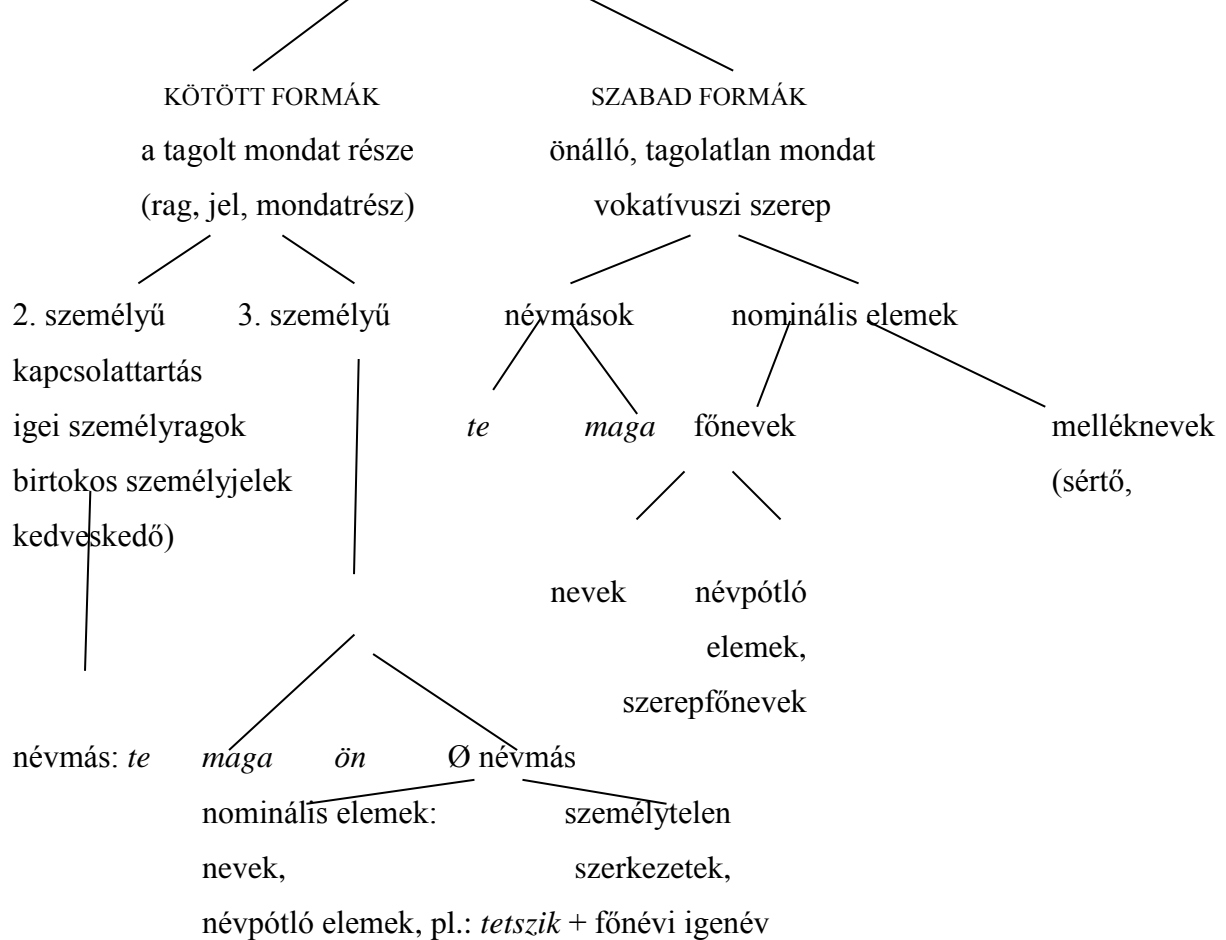
A pragmatikai kutatások feloszthatók mikro-, makro- és metapragmatikai vizsgálódásokra (Szili 2004: 29-39). A metapragmatikai vizsgálódások a pragmatikai szabályszerűségeket és fogalmakat hivatottak feltárni. A megszólítások vizsgálata érinti a mikropragmatika és a makropragmatika területét is. A mikropragmatika a mondatot és közvetlen környezetét vizsgálja. Az elemzett tankönyvek esetében több példát találunk a mondata alapú nyelvoktatásra, ami lehetővé teszi a mikropragmatikai vizsgálatot. Azonban, mivel mintapárbeszéd, élőnyelvet oktatni kívánó szövegek is látókörünkbe kerülnek, s mivel a nyelvmestereket használók természetesen kontextusba helyezik az önmagukban álló mondatokat, ezért érinteni fogjuk a társalgáselemzésre, diskurzuselemzésre összpontosító makropragmatika területét is. A makropragmatika a leginkább kutatott terület, ezen belül is talán az udvariasság nyelvi megvalósulása rendelkezik a legnagyobb szakirodalommal (Bíró–Tolcsvai Nagy 1985, Brown–Levinson 1987, Domonkosi 1999, Fülei-Szántó 1994, Kertész 1908, 1931, Nyomárkay 1998, Reményi 2000, Szili 2000, 2007).

A nyelvi udvariassággal érintkező vizsgálati terület a megszólítások elemzése. Véleményem szerint legtalálóbban Fülei-Szántó Endre (1994) ihletett megnevezése, a *verbális érintés* határolja be a szakkifejezés tartalmát, mely eltér a mindennapi nyelvhasználatban alkalmazott *megszólítás* fogalmától. Fülei-Szántó a *verbális érintés* fogalomkörében két jelenséget különböztet meg s vizsgál párhuzamosan, ezek: a megszólítás és a kapcsolatminőség. Az elemzés zárásaként olvasható kettéválasztás indoka eltérő funkciójukban keresendő. „Az első megkezdí az interperszonális nyelvi kapcsolatot, a másik folyamatának minőségéről árulkodik. Kapcsolódó domináns nyelvi jel: 1. vocatívuszban álló főnév, 2-hoz tegezı vagy magázó igeragok és sok nyelvben az azt megelőző névmás. Mindkettı kölcsönveheti a másik domináns jelét saját céljaira, kombinálhatja is öket. Mi mégis mindkettıt verbális érintésnek neveztük el, nem tartózkodva a metaforikus elnevezéstıl” (Fülei-Szántó 1994:55).

A kapcsolatteremtés gyakori eszköze a megszólítás, amely a beszédaktus-elmélet értelmében a cselekvéssel egyenértékű mozzanat. A beszédaktusok a dialógus elemzésében a legkisebb egységek, melyek egymáshoz kapcsolódva beszédeseményt alkotnak. Ezen meghatározás látszik általánossá válni a diskurzuselemzés, a szövegnyelvészet területén, de érdemes idézni Fülei-Szántó véleményét is, aki szerint a) a megszólítás nem beszédaktus, hanem annak előkészítése, b) a beszédesemény terminust a beszédaktus helyett használja, mert a kommunikatív eseményben a nyelvhasználó nem mindig a cselekvés alanya. A beszédesemény csak szavakkal történhet meg, például részvétnyilvánítás, dicséret stb. A verekedés valóságos esemény, a kölcsönös szidalmazás beszédcselekvés (Fülei-Szántó 1994:18). Okfejtéséből az is kiderül, hogy a beszédcselekvést nem tekinti „valóságos” cselekvésnek, a verbális cselekvést elválasztja a fizikai tettektől, ellentétben az austini – searle-i – grice-i beszédaktus-elmélettel. Hymes a beszédesemény elnevezést azokra az interakciókra vonatkoztatja, amelyekben a résztvevők már meghatározott elvárásokhoz, normákhoz igazodva alakítják kommunikációjukat (Hymes 1972.).

A megszólítás fogalmának meghatározása kapcsán is több felfogás létezik, Reményi Andrea Ágnes (2000: 42-3) tágan határozza meg a fogalmat és megszólításnak tekinti a személyragokkal és személyjelekkel való utalást is. A vizsgálatban megszólításnak tekintek minden, közvetlenül a beszédpartnerre utaló nyelvi elemet (Domonkosi 2002:4). A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek rendszerét szemléletesen foglalja össze Domonkosi Ágnes ábrája (2002:45):

A BESZÉDPARTNERRE UTALÓ NYELVI ELEMEK

A magyar nyelvben – a legtöbb európai nyelvhez hasonlóan – a megszólítást a nem, az életkor és a társadalmi helyzet határozza meg. A társadalmilag elfogadott paraméterek pedig a kontextusban újraértelmeződnek, annak tükrében, hogy milyen körülmények között zajlik a kommunikáció, valamint aszerint, hogy milyen viszonyban vannak egymással a kommunikáció résztvevői.

A megszólítási forma megmutatja a kapcsolat minőségét, a beszélőpartnerek közötti távolságot. E kapcsolatminőséget befolyásolják szociológiai és társaslélektani tényezők, a nem, az életkor, a külső megjelenés, a foglalkozás, iskolázottság foka, a csoport-hovatartozás, presztízs, a vagyon, hatalom, rang és az egyéb szokások (Fülei-Szántó 1994:22). A tegezést többnyire közeli barátok és családtagok használják, míg a magázást a beszélőpartner iránti tisztelet jeleként, az idegenek vagy kevésbé közeli ismerősök megszólításakor alkalmazzák.

A megszólítást befolyásolja a nyelvi érintkezés módja is: el kell különíteni egymástól a szóbeli és az írásbeli kommunikációt. Bár az elkülönítés egyszerűnek tűnik, a nyelvoktatás esetében két oknál fogva sem egyszerűsíthetjük le a kérdést. Egyrészt azért nem, mert a nyelvtanulónak el kell sajátítania azt az alaptudást, aminek birtokában már a tanult nyelven is

meg tudja különböztetni az írott és a beszélt nyelv sajátosságait, másrészt azért, mert a tankönyvek írásos formában reprezentálják a szóbeli szövegmintákat is. „A 80-as évektől erőteljesebben meginduló pragmatikai szempontú vizsgálatoknak köszönhetően egyre nyilvánvalóbb tényvé vált, hogy az egyes beszélőközösségek kommunikációs céljaik elérésében saját szociokulturális elvárásainak megfelelően cselekszenek, s a normaként kialakított, követett kérésű stratégiák, köszönések, köszöntések, bocsánatkérésű módok, gratulálások stb. önmaguk is kulturális értéket képviselnek, következésképp különbözőségük komoly zavarokat, megítélésbeli bonyodalmakat okozhatnak.” (Szili: Magyarul beszélvén...)

Az elemzés tárgyát képező könyvek jelentős részben átfogják a 18-19. században használatos nyelvoktatási anyagokat, de ezeken kívül használatosak voltak még olvasókönyvek, szöveggyűjtemények és szótárak is. A tankönyvek eleve csak utánózni tudják a feltételezett társalgási partner beszédét, ugyanakkor írásban sokkal átgondoltabb, szabályozottabb a megszólítás, a partnerre utaló elemek használata, a kötöttebb szövegépítkezés: ugyanis megkövetelik a címzett jelölését. Finály Henrik* tanulmányának áttekintésében, amelyben az 1885/86-os egyetemi félév tematikáját is ismerteti, tárgyalandó témaként tünteti fel a beszélt és írott nyelv különbségeit; a beszélt nyelv átalakulását, az írás állandósító hatását, azt, hogy az írott nyelv módot nyújt a nyelv törvényeinek megismerésére. A nyelvtan alapfogalmának a mondatot tekinti. Meg kell jegyezni, hogy Finály a használatos grammatikákat nem tartja nagyra, előszavában ekként mond véleményt: „mint ha épenséggel arra törekednének, hogy a magyar nyelvérzék utolsó csíráját is rendszeresen kiöljék” (1888:7).

Egy korabeli *Levelező Könyv* első Szakaszában a következőket olvashatjuk. „Miképen kellessék leveleket írni. A levél semmi nem egyéb, hanem két távul lévő személlyek közt bizonyos feltett tziérlől való gondolatoknak írásban tett közlése. Innen természetesen következik, hogy annak beszéd formának kell lenni, az az igen közel kell járni a beszéd természetes folyamatához” (1815: 2).

A nyelvtankönyvek közvetítő nyelv segítségével oktatják a magyar nyelvet, s a grammatika leírása során tetten érhető a kontrasztív szemlélet, de a példamondatok és szövegek tekintetében a magyar társadalmi és nyelvi szokások vezérlik az oktatási anyagok összeállítását. Márton például felhívja arra a figyelmet, hogy a németben az udvariassági *Sie* (*Ön, Maga*) sokkal inkább használatos, mint a magyarban *az Úr, az Asszony*. Több szerző – például Reméle, Riedl (1858:4) – kitér a magyar helyesírás kapcsán a megszólítások és a titulusok nagy kezdőbetűs írásmódja kapcsán arra, hogy nagy kezdőbetűvel írjuk a titulusokat és minden olyan kifejezést, ahol a német *Sie* vagy a francia *vous* udvariassági formát használnak, ott a magyarban az *Ön, Kegyed* szerepel. Álljon itt még egy példa az oktatott

* Finály Henrik (1825-1898) nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, az új kolozsvári egyetem tanára, a római *Instituto di Correspondenza Archaeologica* levelező tagja, illetve az erdélyi országos gazdasági egylet és a román népművelő egylet tiszteletbeli tagja.

magyar nyelvi megszólítási sajátosságok közül: Riedl megmagyarázza a *-nő* és *-né* közötti jelentésbeli különbségeket.

A megszólítás tárgyalása változó terjedelemben, funkcióinak több oldalról való megközelítésben jelenik meg a tankönyvekben. Vályi (*Fundamenta* 1792) az egyetlen, amely sem explicit, sem implicit módon nem tanít megszólítást; összesen három ide vonatkozó példa található művében. (*Ur* (7); *Boldog Isten!* (13); *Fiam!* (18)). A többi nyelvmesterben viszont találunk elméleti leírást, dialógusmintákat, megszólítási mintákat tartalmazó sorokat is.

10.2.1. Megszólítás névmásokkal

A magyar nyelvben a 16. századtól figyelhető meg az egyes szám második személyű familiáris, a tegező forma és az egyes szám harmadik személyű formális vagy udvarias, magázó forma különválása. A névmási formákat a szakirodalom gyakran a francia tegező, illetve magázó névmás, a *tu* és a *vous* alapján T- és V-névmásoknak nevezi.

Amíg nem alakult ki a formális forma, az udvarias tegezés a lexikai elemekben és a mondatszerkesztésben jelent meg. A magázás kialakulása során a *kegyelmed*, *nagyságod*, *kegyed* stb. alanyként használt megtisztelő címek mellett megjelentek az egyes szám harmadik személyű ige- és birtokos személyragos névszóalakok. Ezáltal a tegezés funkciója megváltozott, egyre kevésbé udvarias formává vált. A 18. század elején még számos olyan – általában párbeszédet rögzítő naplót – kordokumentumot találunk, amelyben ugyanazt a személyt egy beszédeseményen belül hol a *kegyelmed* + az egyes szám harmadik névszóragozás formában, hol pedig tegező formában szólítja meg beszélőtársa. A váltás legtöbbször az indulatok fellángolását jelzi. Érdekes jelenség, hogy tegező formából magázó formába való váltás szinte soha nem következik be. „Szabályosan szerkesztett, következetes 3. személyű megszólítást ugyanabban a beszédhelyzetben szabályosan szerkesztett, következetes tegezés követ” (Pusztai 1967:300). A formális forma rögzülésében fontos szerepet játszanak a 18. századra a magyarban a németből átvett *úr*, *asszony*-féle megszólítások, melyekben már nem jelenik meg a tegezés (Kertész 1931:109). Ez persze nem azt jelenti, hogy ezek a szavak ekkor kerültek volna a magyar nyelvbe, hanem csak azt, hogy megszólítási helyzetben ekkortól kezdték általánosan használni; például az *úr* megszólítás ezt megelőzően a trónörökösöt illette. A 18. század végére egyfajta tegezés és többfajta megtisztelő, távolságtartó forma alakul ki, a *te*, *ön*, *maga*, *kegyed* névmások, és többes számú alakjainak használata válik általánossá. „Társalgási nyelvben, minden cím’ kerülésére: *ön*, *kegyed*, vagy *maga* van szokásban” (*A’ magyar nyelv rendszere* 1844:272).

A vizsgált nyelvmesterek – akár napjaink tankönyvei – a legtöbbször csak a példák erejére támaszkodnak, de találunk konkrét nyelvhasználati magyarázatokat is. Egyrészt a tegezés és magázás különbségeit és használati módjait egyes és többes számban, másrészt a magázás változatos formáinak alkalmazását tanítják az elemzett tankönyvek.

Már Bél *Sprachmeisterében* (1729), Adámi *Sprachkunstjában* (1763) a *kegyelmed* és *ked* megszólításhoz egyes szám harmadik személyű igeragozás társul.

Ime! itt vagyon, vegye kend magá-hoz KáplárUram! (Adámi: 294)

Vallyon valóban gondolja-é Kegyelmed? (Bél:75)

Én csak terhire vagyok kegyelmeknek. (Adámi: 228)

S a változás lezárulása okán ez a későbbi megjelenésű nyelvkönyvekben sem változott:

Méltóztassék Nagyságod velem parancsolni. (Márton:115)

Tüstént hozatok kegyednek a pohár bolt! (Reméle: 227)

Valamint náluk érhető tetten a kölcsönös magázódás, tegeződés és a nem kölcsönös megszólítás társadalmi különbségeket kifejezendő jelenik meg:

Te Inas, Leány, hol vagy? (Bél:76)

- *Kis-biró ked?*

- *A' vagyok, mit parancsol kegyelmed?* (Adámi: 287)

○ *Antal!*

○ *Parancsoljon az Ur!*

○ *Hozz csokoládét Eo kegyelmének, nekem pedig kávét.*

○ *Ha szabad, kérem, nekem- is csak kávét.*

○ *Teffék parancsolni, azt jó sziv-el.*

○ *Hallod-e Antal! kézfétfenek hát kávét, de fietve.* (Adámi: 236)

A szolgálok, a tegezés és magázás szemléltetésének kiváló alanyai a 19. századi tankönyvekben már nem beszélgetőtársak, vagy dorgálnivaló személyek. Alig-alig jelennek a meg a mintaszövegekben, a megjelenített „hétköznapiakban”, ha mégis, akkor például ilyen formában: „*Nem ismeri ön azt az embert. Igen, ő nagybátyám leghívebb szolgája*”. (Dallos: 40)

Ugyanakkor a 19. századra abban az esetben is kölcsönössé, szimmetrikussá válik a tegező és magázó formák használata, amikor a hatalommal felruházott személy a párbeszéd egyik tagja. Tanár és diák közötti beszélgetésből kiemelt mondat így hangzik: *Megengedi ön, hogy nővéremet hazakísérjem? Kísérje most, de délután tanuljon aztán annál szorgalmasabban.* (Dallos: 58)

Érdekes megfigyelni, hogy a kifejezetten kisgyermekes iskolai oktatásának céljára készített tankönyvek (Hammerschmidt, Zimmermann, Dallos) első részében majdhogynem kizárólagos a tegező forma, míg a dialógusokat, beszédmintákat tartalmazó későbbi részek kivétel nélkül – felnőttek közötti – magázó formákat alkalmaznak. Hammerschmidt felhívja a diákok figyelmét arra (*Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre* 1836), hogy a gyerekeknek az Úr/Asszony helyett a Kend megszólítást tanítsuk. Idézzünk fel néhány tanulságos beszédmintát:

Tud ön magyarul? Beszél ön magyarul? Keveset beszélek. Hol tanult ön magyarul? Itt Pesten. Van önnek tanítója? Szolgálatjára, igen jó tanítóm van. Én falun tanultam magyarul. Ön tisztán ejti ki a szót. Csak beszéljen ön gyakran magyarul. Olvas-e ön sokat magyarul? Már húsz könyvet olvastam. (Dallos: 95)

A magyar nyelvtudás tematikus megjelenése minden nyelvmesterben felfedezhető; magázó és tegező formában egyaránt:

Érted a magyar nyelvet?- Értem; de nem beszélek, könnyebb is a megértés, mint az érthető kimondás. (Ballagi: 264)

Hasonló szituációval magázó formában is találkozhatunk a gyakorlatok között:

- *Tud ön magyarul? Tudok egy keveset.*

- *Mindenütt magyarul beszélnek már most az országban.*

- *Hogy híjják önnek mesterét? Erre adósa maradok a felelettel.* (Ballagi: 270)

Szintén érdekes, hogy a felszólító mód elmélete vagy gyakorlása közben nem jelenik meg a tegező és magázó forma kettéválasztása. Kivételt Dallos könyvében találhatunk: *Tanítson meg ön engem is erre* (55). Valamint az is elgondolkodtató, hogy a *maga* kizárólag visszaható névmásként kerül elő a nyelvmesterekben.

A dialóguson belüli tegező és magázó forma keveredésére egyetlen esetben találtam példát Riedl *Magyarische Sprache*jában (1858): *Ismersz engem?* – hangzik el a kérdés, majd ekként a felelet: *Ismerem (önt)*; valamint az *úr* megszólítás és a tegező forma Szaller nyelvmesterében érhető tetten: *Örülök! hogy téged uram itt a' kertben talállok.* (176)
Elérkeztem hozzád barátom, minthogy úgy parantsoltad. (178)

A hivatalos levelezés megszólítási formái majd minden esetben – ide értve a legszemélyesebb családi és baráti levélmintákat is – a magázásra, a harmadik személy használatára épülnek. Az egyes szám második személyű. birtokos személyragos megszólítást is általában magázó forma követi. *Beszéljen ön velem magyarul!* (Ballagi: 277)

10.2.2. Főnévi megszólítások

A névszói megszólításokat általában szabad formában érhetjük tetten: címeket, rangokat, foglalkozások megnevezéseit és tulajdonneveket (személy- és családnév) találunk megszólítói funkcióban.

Minden közösségben normák szabályozzák, hogy ki kit hogyan szólíthat meg, hogy egy-egy forma alkalmazásának mik a társadalmi velejárói. A tananyag használóinak társadalmi rétegzettségére világít rá a megszólítás udvariassági formáinak részletes bemutatása. A nyelvmesterek nyomatékosan tanítják, hogy lényeges a státuszok jelöltsége, és ez a legudvariasabb formák használatát követeli meg. A vizsgált anyagban a címen és rangon való megszólítás jóval nagyobb számban fordul elő, mint a mai nyelvhasználatban. A következő, megszólításként alkalmazandó egyházi és világi méltóságok megnevezéseit tanítja Dallos: *császár, császárné, király, királyné, főherceg, fejedelem, gróf, báró, nemes ember, követ, minister/országjár, pénzügyminister, közoktatási minister, belügyminister, igazságügyi minister, pap, lelkész, pápa, bíbornok, püspök, kanonok, apát, prépost, káplán, barát, apáca* (92-93). Riedl *Ungarischer Geschäftstihl* (1856) című könyvének elején tárgyalja a különböző címeket és rangokat. A rangon való szólítást négy kategóriába osztja; miként nevezi meg a címzettet a megszólításban, a kontextusban, az aláírásban illetve a címzésben. Például az osztrák császár helyes megszólításai: *Felséges Császár és Apostoli Király, legkegyelmesebb Uram és Királyom!* vagy: *felséges Uram!* Kontextusban: *Felséges Uram!* vagy: *Felséged!* Aláírásnál: *Császári és Királyi Felségednek legalázatosabb hív jobbágya.* A címzés pedig: *Felséges I. Ferenc József, Ausztria császára, Magyar- és Csehország királya stb. stb. Legkegyelmesebb Uramhoz.* A születési rangok és a szerzett rangok a felsorolásban összekeverednek, sorrendjüket a társadalmi pozíció határozza meg. A társadalmi ranglétrán lefele ballagva sorra veszi a megszólításokat a koronahercegtől kezdve, majd a grófokon, bárókon, minisztereken, lovagokon, doktorokon és professzorokon keresztül eljut kézművesek és egyetemisták kategóriáig.

Hasonló elv szerint rendezi a címeket Ballagi is (171): *Fölséged/Fölségtek, Fönséged/Fönségtek, Herczegséged/ Herczegségtek, Nagyméltóságod/Nagyméltóságtok, Méltóságod/Méltóságtok (...)* végül: *Asszonyságod/ Asszonyságtok, Ön, kegyed, maga/Önök, kegyetek, magok, Kend/Kendtek, Kigyelmed, kelmed/kigyelmetek, kelmetek.*

Nemeskéri Kis Pál nyelvtankönyvében a személynevek és titulusok segítségével világít rá a szórendi szabályokra.

A foglalkozások például ilyen megszólítói funkcióban jelennek meg:

Hallodé hajdú! (Bél: 80)

Kocsisnak: Sógor! Jól megjegyyezze kend, lassan járjon, ha rossz az út. (Ballagi: 404)

Az alábbi közbeszéd megindítását jelentősen megnehezítik a körülményes megszólítási formák. De mivel a szerző, Adámi Mihály szövegei jelentős százalékban a mai olvasó számára is életszerűek, érdekesek és élő szövegek, ezért higgyük el, hogy a beszélők az illendőség elvárásainak tesz eleget az egyszer már idézett szövegminta (l. 9.4.1.):

Alázatos szolgája az Urnak Vice-Ispány Uramnak.

Igen köteles szolgája Oberfster Uramnak.

Örvendek, hogy tisztelhetem a' Tekéntetes Afzfzonyt Vice- Ispánné Afzfzonyomat.

Hozta Isten az Urat Oberfster Uramat! szinte tartom szerencfémnek, hogy fzegény házunk-nál tisztelhetem.

Alázatos szolgája az Afzfzonymnak Vice- Ispánné Afzfzonymnak. Tudom, ismételten 's reménten vendég vagyok, de minthogy illy szerencfém eset. 's itt fzfzomzfédzfág-ban lett kvártélyom, kívántam az Urat Vice-Ispánnny Uramat meg- udvarolni, és magamat alattam valóim-al együtt az Urnak Jó- akaratjá-ba ajánlani. (Adámi: 275)

Valamennyi nyelvmesterre jellemző, hogy az *Úr*, az *Asszony*, a *Kisasszony* megszólításokat részesíti előnyben. Igaz, Adámi (166) a *Kegyelmed* megszólítási módot tanítja a legalaposabban példákon és a formai megközelítésen keresztül egyaránt – *Mit mond kegyelmed? Mint van kegyelmed?* – felhívja arra a figyelmet, hogy a szó ragozható, akárcsak a *kend*. Dialógusmintáiban viszont bátran használja az általános megszólítási formákat is. Valaki megszólításához használatos formákat is külön gyűjti, ahol a társadalmi rétegek eltérő megszólítási módjaira is figyelmesek lehetünk (186):

Hej legény! hej leány: leányzó!; Hallod-é., Hallja kend: kegyelmed:az úr; Egy pár fzóra; Senki sincs itt?

Jó estvét kívánok az Afzfzonymnak.

Hasonlóképpen kívánok az úrnak. (Bél: 75)

Szerencsés jó napot Leányafzfzonymnak. (Adámi: 243)

Meddig olvasta a kisasszony már a könyvet? (Márton:108)

Hol lesz a kisasszony holnapután estve? Én nagynénémnél leszek falun. Ön is ott lesz?

Én is ott leszek. (Dallos:28)

Nem értem az Urat. (Hammerschmidt: 69)

Hammerschmidt (18) a tulajdonnevek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a keresztnév a vezetéknev mögött áll, pont úgy mint ahogy a főnév a jelzője mögött áll: *Noda*

János, Ferdinánd Király, Ferencz Császár, Vidos Szolgabíró, Vörös Ur, Szabó asszonyság, Dali kisasszony, Soprony város, Duna folyóvize.

Adámi azt tanítja (166-168), hogy ha egy férfi vagy asszonyszemélyt egy beszélgetésben a beszélgetőtársa a szükséges szószerkezeten kívül, „önmagában” szólítja úrnak vagy asszonynak, akkor a magyar anyanyelvű azt csúfolódásnak fogja venni; ezért kell ebben az esetben a *kend* szócskát használni. Az *úr*, *asszony* kifejezés megfelelő kontextuális alkalmazása pedig abban rejlik, hogy a beszélőpartner foglalkozását, titulását, valamilyen pozitív jelzőt elé helyezünk, az *úr* és *asszony* szavakat pedig birtokos végződéssel látjuk el. Majd pedig el is magyarázza, kiket illetnek a következő megnevezések: *Bíró uram!*: foglalkozásánál fogva jár a megszólítás; *Jó Uram!*: Kicsit több mint általános megszólítás; *Nagy Uram!* Annak, aki hasonlatos (!); *Nemzetes úr. Tekéntetes Úr.* Hivatalnokoknak, és a középnemeseeknek jár ez a megszólítás; ahol a német 'Löblich' szót használná a tanuló, ott magyarul használja a *Tekéntetes, Méltóságos, Nagyságos* megszólításokat. A grófnak: *Excellenciád!* vagy *kegyelmes Uram!* A hercegnek, aki nem kormányzó: *Herczégéged!* vagy *kegyelmes Uram!* A kormányzó hercegnek: *Felséged! Felséges Király/Csfászár!* A papnak: *Tisztelendő vagy Tisztelendő atya!* Az atyának, akinek nincs beneficiuma: *Káplán, plébános, kanonok, prépost, apát Uram! Méltóságos Püspök!*

Márton (37) arra hívja fel a figyelmet, hogy amennyiben ismerjük a beszédpartner rangját, címét – ellentétben a némettel –, mindenképpen azt használjuk megszólításként, ne pedig a személytelen *az Úr* megszólítást. Például: *Kegyelmes Uram! minthogy megengedte Exczellenciád; Kérem Főhadnagy Urat, v. Profeszszor Urat, Tselekedje meg, amire kértem;* persze azért a nyelvkönyvben találunk olyan példát, mely e használati tanácsnak ellentmond: *Nem gyönyörködik az Úr a muzsikában?* (102).

A birtokos személyragozás kapcsán is előkerülnek a megszólítások:

Iften hozott kedves barátom! (Szaller: 167)

Méltóztassék Nagyságod velem parancsolni. (Márton: 115)

- *Udvarolhatok-e meleg leveffel Kegyelmednek?*

- *Igen szeretem a leveft, jóllehet nem vagyok Svob.* (sic!) (Bél: 83)

Szivem! Mátkám Afzfzony! Be szeretem, hogy elő találom, temérdek befzedem vagyon véle. Iften hozott kedves barátom. (Adámi: 241)

Fiaim, őrizzéték magatokat rossz emberek társaságától! (Dallos: 28)

Kedves barátom! (barátném) tegye meg nekem eme barátságot. (Reméle 222)

A keresztnevek listáját több könyv is közli (1. 2. számú melléklet, továbbá Reméle: 244; Riedl 1858:46-47). A listák közötti eltérések viszonylag nagyok, vannak olyan

nyelvmesterek, amelyek gyakoriság szerint szelektálnak, s vannak, amelyek teljességre törekszenek. A mellékletben a variánsok közül a leghosszabbat, a legrövidebbet és egy, a kettő között található példát mutatok be. Vélhetően ezeket a gyűjteményeket azért is közölték a nyelvmesterek, hogy a nevek megszólítási funkcióban is alkalmazhatóvá váljanak. A felsorolásokból a kor névadási szokásaira következtethetünk, viszont érdekes, hogy sem a nyelvmesterekben, de még a kortárs levelező könyvek személyes leveiben sem találhatóak meg a keresztnévek megszólítási funkcióban. (Egyetlen kivétel egy Adámi nyelvmesterében megtalálható párbeszéd, ahol az úr a szolgáját keresztnévén szólítva hívja be. l. 205. oldal és 10.3. fejezet.) Ennek vélhetően az az oka, hogy a keresztnév ilyenét használata igen közeli – a mainál jóval közelebbi – viszonyt feltételezett a beszélők között, melynek a szerzők megítélése szerint talán nem volt helye egy nyelvtanító könyvben. Mailáth a keresztnévek teljes alakját, és becéző formáját is megadja a német fordításon kívül.

10.2.3. Igei megszólítások

Az igeragozásban megmutatózó megszólítás majdnem mindig kötött, nagyon kevés, kontextustól meghatározott formában alkothat kivételt (ilyenek lehetnek például: méltóztassék, tessék, szíveskedjék).

Mondatba ágyazott beszédpartnerre való utalás pedig minden mondatban található, melyekben megtalálható a főnévi vagy a névmási megszólítás, vagy a kontextus azt megköveteli.

Ne lopd más becsületes ember kenyerét. (Dallos:50)

Beszélgj el nékem mindent, a mit valaha láttál vala (Ballagi: 403.)

Kefélje le csizmáimat, tisztogassa meg cipőimet és porolja ki köntösömet. – Már lekefélttem csizmáit, megtisztogattam cipőit és kiporoltam köntösét. (Ballagi: 403)

Nyisd ki az ajtót, be van zárva. (Hammerschmidt: 73)

A köszönést – bár találunk olyan szakirodalmi példát, mely nem tekinti megszólításnak, hanem inkább a kapcsolatteremtés eszközének (Domonkosi 2002: 6). – amennyiben 2. és 3. személyű ragozott igét tartalmaz, közvetlenül utal a beszédpartnerre.

Isten hozta! (Ballagi: 171)

Kis (129) a köszönési formákból indul ki a *Néhány az életben gyakran előforduló szóllásmondás* című részben. Például:

Jó reggelt, -jó napot.

Jó reggelt kívánok.

Ma igen korán kelt fel.

Hogyan aludt?

Köszönöm, jól aluttam.

Mit álmодott az Úr?

Bizony nem emlékszem rá.

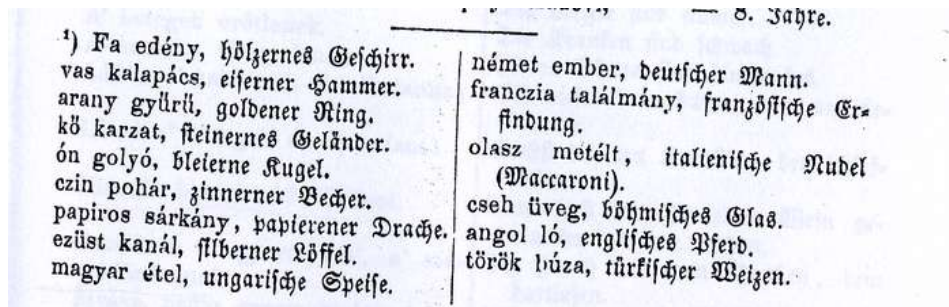
Nehéz álmaim voltak.

A 19. századi nyelvkönyvek grammatikai aprólékossággal tanítják a magyar nyelvet, ugyanakkor a nyelv alkalmazását helyezik a középpontba. A nyelvmesterek mindenkor tökéletes nyelvhasználatra, kifinomult, választékos – helyenként a mára már mosolyogtató rangközpontúságból fakadó túlzásoktól sem mentes – megfogalmazásra törekedtek, sehol nem alkalmazták a beszélt nyelv nyílt, laza szerkezetét (pl. töredékes/tagolatlan mondatokat, hiányos nyelvtani szerkezeteket, ismétléseket). Építettek az írott nyelv azon tulajdonságára, miszerint az növeli a nyelvi tudatosságot.

A társadalom nyelvi normáit sokkal inkább szem előtt tartották mint a mai tankönyvek, nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy milyen rendű, rangú a kommunikációs partner. A kötött megszólítási formák használata több nyelvhasználati szabályhoz alkalmazkodott, az udvariasság elengedhetetlen kelléke volt. A megszólítások is normakövetőek. A 6. fejezet tartalmára visszautalva hangsúlyozandó, hogy a megszólítás szociokulturális jellegű, társadalmilag rögzített formái tulajdonképpen illemszabályok, szükséges normák, illetve szokáson alapuló lehetséges normák, melyek biztosítanak a beszélők számára bizonyos fokú szabadságot. A nyelvmesterek sokféle kontextusban, áttekintő képet kívántak nyújtani az udvariassági és megszólítási formák használatáról is.

10.3. Az étkezés megjelenése a nyelvmesterekben

Napjaink idegennyelv-oktatásának – főleg kezdő szinten – egyik kiemelt, sokszor és számos megközelítésben tárgyalt témája az ételekkel, étkezéssel, főzéssel, gasztronómiával kapcsolatos lexikai és szemantikai terület. Ebből kiindulva azt a következtetést vonhatjuk le, hogy napjainkban központi szerepet játszanak a gasztronómiával összekapcsolható élethelyzetek, vagy tovább szűkítve a kört, azt mindenképpen megállapíthatjuk, a nyelvkönyvek írói úgy gondolják, ezt a területet hasznos részletesebben feldolgozni, mivel a külföldi nyelvtanulók gyakran kerülnek olyan szituációba, ahol ilyen ismeretekre szükségük lesz. Arra, hogy a témaválasztás a vizsgált korszakban is indokolt, itt egy példát ragadunk ki Reméle nyelvkönyvéből. A nemzetiségek jelzős szerkezetben való felsorolása a korban egyre terjedő nemzet-karakterológiai tipizálás biztos jele. Figyeljük meg, hogy a *magyar az étel* szavunkkal kerül egy szerkezetbe:

A nyelvemesterek ételkkel összefüggő részeinek vizsgálatakor a tartalomelemzés ismertett módszerének megfelelően a vonatkozó részek kigyűjtése és kategóriákba való sorolása az első feladat. A kvantitatív vizsgálatok eredményeként megtudhatjuk, hogy más témákhoz viszonyítva milyen hangsúlyt kapnak az ételkkel kapcsolatos szövegek. A kategorizálás eredményeiből kiderül, hogy a korszak hétköznapi életének mely területein játszott fontos szerepet az étkezés, és a kortársak mekkora jelentőséget tulajdonítottak ennek a területnek.

A kategóriákat napjaink tankönyveiben megtalálható témák alapján állítottuk fel, így feltételezhető, hogy megmutatkoznak az eltérések, a tendenciák és az attitűdök változásai. Amennyiben a forrásokat és a témát állandónak tekintjük, a hangsúlyt a megjelenésre, a megjelenés módjára helyezhetjük, arra, hogy milyen szövegekörnyezetben, milyen kidolgozottsági fokon és milyen gyakorisággal jelenik meg a téma.

A vizsgált korszakban már ritka volt az éhínség, az utazók gazdag piacokról és bőséges családi vendéglátásról, helyenként borsos árú fogadókról számolnak be (G. Györfly 2004).

A 18. század végére, 19. század elejére számos változáson mennek keresztül az étkezési szokások. Elterjed a burgonya termesztése, ami kiegészíti az addig fő tápláléknak számító, különféle gabonákból készült ételket. Megjelenik a leves, mint első fogás. Míg a 17. században a reggeli és az estebéd volt az étkezés rendje, addig a 18. század végére, a tehetősebb nemesi réteg szokásrendjét átvéve megszilárdult a napi három étkezés. Szaller alapján elmondhatjuk, hogy a napi négy étkezés sem lehetett ritka:

Nálunk ma négyyszer- is esznek az emberek napjában.

Sokan nem csak négyyszer esznek; hanem annyiszor jóllaknak.

Illeneken tsudálkozni lehet, hogy élnek.

Régente tsudálkozott Pláto Egiptusi utazásában; hogy ott embert látott, ki kétfszer fzkott enni napjában.

Bé hozták már a' levest.

Jó etyepetyét kívánok barátom. (sic!) (Szaller: 179)

Micsoda levest parancsol ön? – Én rántott levest kérek. – Én meg egy kis metéltért könyörgök. – Hordja föl kend a marhahúst. – Ki tud bonczolni? – Majd én megpróbálom, adjon csak, kérem, jó éles kést. – Ki akarja a salátát készíteni? – Én bizony nem értek hozzá. – Megsózta ön? – Adja ide az eczetespalaczkot. – Alázatosan köszönöm. – Nem nyújtja ide nekem az úr az almát? – Ez igen felséges alma. – Meghámozta ön? – Elvettem a héját. (Ballagi: 407-408)

Napjaink étkezési szokásaival összehasonlítva, kevesebb húsétel került az asztalra, viszont jóval több halat fogyasztottak. A legfontosabb zöldségféle a káposzta, a legkedveltebb magyar étel pedig a húsos káposzta volt. Érdekesség, hogy a főúri családok konyhakertjében megtalálható volt a brokkoli is, üvegházaikban az egzotikus gyümölcsök, mint az ananász vagy a narancs. A víz mellett a bort, a pálinkát és a sert itták, a 18. századra elterjedt a kávéfogyasztás. Teát inkább orvosság gyanánt ittak (H. Balázs–Krász–Kurucz 2007: 70-80).

Bél Mátyás óta állandó témája a kávézás a nyelvmesterek beszélgetéseinek. Egy vendég látogatja meg a házigazdát, aki kávéval, csokoládéval, teával kínálja a látogatót (l. alább az Adámitól idézett dialógusmintában). Számszerűen a leggyakrabban a bor megnevezése fordul elő, melyet a víz követ.

A Tanár (=der Doctor) eltöltötte néki a boritalt. (Prágay :70)

A magyarországi borfogyasztás büszke mintája az következő párbeszéd Béll nyelvkönyvéből (84).

Mit gondoltok emberek, hogy poharat nem töltetek?	Was denckt ihr Leute, warum schenkt ihr nicht ein?
Mitfoda borból parancsol kegyelmeitek? mert több-féle is vagyon.	Was schaffen sie vor einen Wein? Es sind deren mehrere vorhanden.
En a' budaj; én a' Rétféj; én a' Sopronúti; én a' Miskólezi; én az Egri borral fogok tartani.	Ich wills mit dem Osner; ich mit dem Katschdorfer; ich mit dem Debenburger; ich mit dem Wistolscher; ich mit dem Erlauer halten.
Tehát fenki fintsen az Afztalnál, a' ki a' Tokait kedvellené?	Ist dam kein Liebhaber vom Tokayer bey de. Taffel?
Utóljára hadjuk, azt; most még az ételhez lássunk.	Den wollen wir auf die letzte spahren, jetzt laßt uns noch essen.
Valóban kedvellem a' kegyelmeitek bizodalmas-voltát.	Es ist mir sehr lieb, daß sie so vertraulich handeln.

Szaller étel és ital szószeredete a következőket tartalmazza:

Báránypus, bor, dísznópus, ebéd, fánk, főlöstököm, főtthús, hal, káposzta, kalán/kanál, kenyér, kés, kolbász, lév, liszt, lud, nyúlpetenyé, óbor, pálinka, petenyé, ser, tehénpus, sódor (értsd sonka), sülthús, tej, torma, villa.

Mintegy másfél évszázad múlva pedig ilyen szavakat találunk **Dallos** nyelvkönyvében:

Leves, marhahús, főzelék, só, bors, ecet, olaj, szalonna, kenyér, írósvaj (értsd vaj), sajt, sódar (értsd sonka), tojás, cukor, kávé, thea, pálinka, tej, tejjől, bor, fehér bor, vörös bor, víz, savanyú víz, reggeli, villás reggeli, ebéd, vacsora.

A gyümölcsök szókincsének feldolgozása meglepő részletességgel és gyakorisággal fordul elő, például:

Én az almát jobban szeretem mint a' diót, és a mogyorót, a' szilvát pedig, és a' baratzkot igen örömet el tserélem a'fzölőért. Te tsak a' tseresnyét meggyet, és a körtvélyeket ditséred, füge és gesztenye nem is terem nálunk, noha az Atyám is, a' Bátyám is, az Ötsém is, a' Néném is, a'Hugom isigen szeretik. Az idén minden más gyümöltsöknél oltsób a' dinynye; azt mondyák hogy a'görög dinynye drágább, és egészségefsebb a' sárgánál, vagy a farga dinnyénél. (Vályi:6)

Már érik a cseresznye – medgy – baraczk – alma – körtvély, de a szilva még nem kékül. A szőlő még nem puhul. (Kis:131)

Nekem nem kell az éretlen gyümölcs. (Mailáth: 136)

A kertben lévő gyümölcsfák mind kiszáradtak. (Mailáth: 140)

Az idén mi nagyon sok gyümölcsöt kaptunk volna, ha a szél le nem verte volna a fákról. Nem szeretne ön egy kevés cseresznyét enni. – Köszönöm, inkább medgyet kérek. – Én a medgyet jobban szeretem. – Ha a sárga baraczk már érett volna, szívesen adnék önnek néhányat. – Nem szakasztana ön néhány érett szilvát a fáról? – Örömet szakasztanék, ha tudnám, hogy nem árt az egészségnek. – Az érett gyümölcs nem árt. – Ha csak az orvosom is azt mondaná. – A szőlőt vagy az őszi baraczkot talán még inkább megengedné, mint a dinnyét. (Dallos 61)

Az étkezés témáját legtöbbször és a legváltozatosabb szempontból Reméle dolgozza fel. Ennek a nyelvkönyvnek a tematikus szógyűjteménye a gyümölcsök, a zöldségek, a halak, a pékség, hentes, a fűszerek, a konyha és a foglalkozások tematikus csoportjaiban, mintegy tíz oldalon keresztül listázza a vonatkozó szavakat.

XII.

Hal,	Fisch.	pillangó (pille),	Schmetterling.
csuka,	Hekt.	(Kagvogl).	
lazac,	Lachs.	lepke,	Nachtvogel.
galocza,	Kachiborelle.	fénybogár,	Johanniskrautwurm.
pisztráng,	Forelle.	selyembogár,	Seidenwurm.
kecsge,	Stör.	csiga,	Fühhorn.
ponty (potyka),	Karpfen.	tapintószarv,	Spinne.
áingólna,	Hal.	pók,	Spinnwebcke.
czethal,	Wallfisch.	pókháló,	Armeise.
szápa,	Haisfisch.	hangya,	Insect, Käfer.
hering,	Haring.	bogár,	Walfäher.
lőkehal,	Stodfisch.	cserebogár,	Hirchfäher.
osztriga (tengeri esiga),	Auster.	szarvasbogár,	Grille.
teknősbéka (tajkos),	Schildkröte.	prűcsök (ilűcsök),	Heuschrecke.
szárny,	Fliege.	sáska,	Milch.
pikkely,	Schuppe.	kullancs (kukacsz),	Wotte.
kagyló,	Muschel.	moly (atka),	Flöh.
rák,	Kreb.	bolha,	Wanze.
nadály (pióca),	Blutegel.	poloska (lűdűsféreg),	Flieg.
esőrgűkigyó,	Klavierschlange.	légy,	Weise.
gőllűkigyó,	Niesenschlange.	darázs,	Hummel.
omakk (sikkűkigyó),	Natter.	poszméh,	Hornf.
vakkűkigyó,	Blindfisch.	lődarázs,	Bremse.
gyík,	Eidechse.	bűgűly,	Bien.
béka,	Kröte, Frosch.	méh,	Honig.
gilliszta,	Regenwurm.	méz,	Wack.
hernyó,	Raupe.	viassz,	Wienenferb.
lárva,	Puppe, Larve.	mėhkűpű (mėhkas),	

XIII.

Atya (apa),	Vater.	fiú, (fi).	Sohn.
anya,	Mutter.	leány,	Tochter.
nagyatya (ős),	Großvater.	fiúnoka,	Enkel.
nagyanya,	Großmutter.	leányunoka,	Enkelin.
déd,	Vater des Großvaters.	gyermek,	Kind.
fiú,	Mutter des Großmutter.	unokagyermek,	Enkel.
ős,	Großvater des Großvaters.	bátya,	älterer Bruder, Vetter.
(Urgroßvater).		nagybátya,	Onkel.
ükanya,	Großmutter der Großmutter (Urgroßmutter).	öcse, jüngerer Bruder,	Nesse (auch jüngerer Schwester einer Schwester).
dédős,	Vater des Urgroßvaters.	hűg, (jüngerer Schwester des Bruders, Nichte).	
űkűk,	Mutter des Urgroßmutter.	nėno,	ältere Schwester, Tante.
ős,	Vorfahr.	híművėr,	Bruder.
eleink,	unsere Vorfahren.	nővėr,	Schwester.
szűlők,	Ältern.		

vo.	Schwiegersohn.	ferj.	Gatte.
meny,	Schwiegertochter.	hűves (nő, feleség),	Gattin.
ipn,	Schwiegervater.	acnyafi,	der Verwandte.
napa,	Schwiegermutter.	keresztatya,	Pathe.
ány,	Schwägerin.	keresztanya,	Pathin.
sógor,	Schwager.	koma,	Swatter.
vőlegény,	Bräutigam.	űzvegű ember,	Witwer.
menyasszony (mátka),	Braut.	űzvegű (asszony),	Witwe.
kėzfogás (jegyzés),	Verlobung.	űrva,	Waise.
lakodalom,	Hochzeit.	gyamatya,	Vormund.
nászajándék (mőring),	Hutgift.	gyamfi,	Mündel.
űrűhez megű,	(ste heirathet).	űrűkség,	Erbschaft.
megűzasodik,	(er heirathet).	űrűkűs,	Erbe.

XIV.

Előeség,	Lebensmittel.	zsemlye,	Semmel.
barna kenyér,	schwarzes Brot.	tűj,	Milch.
űjsűlt kenyér,	neugebackenes Brot.	tűjűsi,	Rahm.
rėgűnsűlt kenyér,	altgebackenes Brot.	űrűsvaj,	Butter.
kenyėrhűl,	Brotkrumbe.	űajt,	Rüh.
kenyėrmorzsza,	Krume, Schmolle.	tűrű,	Topfen.
birkahűs,	Brottsamen.	savű,	Welle.
űrűlczomb,	Schafffleisch.	űzir,	Heit, Schmalz.
borjűhűs,	Schöpfenkeule.	savanyű káposzta,	Sauertraut.
űisznűhűs,	Kalbfleisch.	kolbász,	Bratenurst.
marhahűs,	Schweinfleisch.	hűrka,	Wurst, Blutwurst.
sűlt,	Braten.	műjas (-hűrka),	Leberwurst.
sodar (sonka),	Schinken.	gombocsz,	Rüh.
űisűlt hűs,	Selchfleisch.	metűlt,	Nudeln.
űrűk,	Schwarte.	űlvert galuska,	Nockerln.
űzalona,	Speck.	kalács,	Kuchen.
megűszegű,	anschnitten.	űlű (űves),	Brüh, Suppe.

XV.

Szerencsűdű,	Ruckatnűj.	hűgű,	Spize, Berg.
űzegűl,	Gewürznelken.	villa,	Gabel.
űhűj,	Zimmet.	kanál,	Löffel.
űzűkor (nűdműz),	Zucker.	pohár,	Krimglas, Becher.
sűrgacszűkor,	Kandiszucker.	űmlinteni,	aushűlen.
űsűmege,	Confect.	palaczk,	Flasche.
űprűszűlű,	Rosine.	korsű,	Krug.
űpėcűz,	Wegel.	űszűk,	Topf.
űyűl,	Hest.	űtűze,	Halbe (Waf).
kűsvas,	Klinge.	pint,	eine Waf.
űlű,	Schneide.	dűgasz,	űfropf, Sűpűfel.

Ebben a nyelvkönyvben kerülnek ki leggyakrabban az étkezés témaköréből a nyelvtani leírások példái:

- a határozatlan névelők (*Micsoda ez, kės villa vagy kanál? Borotva. Hát ez tányér vagy tál? Mosdó edény. Adjon nekem egy kenyeret.* 8-9.),
- a birtokos eset (*Az az én kėsem, hol van a te kėsed? Az én hazámban a legjobb borok teremnek.* 28),
- az igeragozások (*Nem volnėk olly beteges, ha mėrsėkletes voltam volna.* 110),
- az igekötűs igek (*Őn már megszegtűm a kenyeret. Őn meg is tűltűm.* 170),
- a -val/-vel (*Savanyű káposzta kolbászsal.* 40), -nál/ -nėl (*A föld nagyobb a' holdnál. A' bor job a' sűrnėl.* 49), -tűl/-tűl (*Fűlkeltek az asztaltűl.*) végzűdėsek,

- a melléknévfokozás (*A' bor jobb mint a' víz, oder a' víznél.* 70), A melléknév fokozása közben Magyarországot ekként mutatja be:

§. 65.

Von der Uibertreffungsstufe. (Superlativ.) ¹⁾

<p>A' legboldogabb ember. Salomon a' legbölcsebb király és Samson a' legerősb ember volt. Ez a' legszebb kert. Az arany a' legnehezebb ércz. Magyarországbn terem a' legjobb bor, legtöbb gabona és a' leg- gyöngébb dohány. Az egészségnek leghívebb barátja a' mértékletesség.</p>	<p>Der glücklichste Mensch. Salomon war der weiseste König, und Samson der stärkste Mann. Diefes ist der schönste Garten. Das Gold ist das schwerste Metall. In Ungarn wächst der beste Wein, das meiste Getreide und der leichteste Tabak. Der treueste Freund der Gesundheit ist die Mäßigkeit.</p>
---	--

- az összehasonlítás (*Mennél édesb, annál ártalmasb.* 71),
- a felszólító mód (*Hogy nekünk cseresznyéink legyenek.* 168),
- a vonzatos igék (*Nem élek borral. Egy pohár bort fölhajtani. Sört, bort, pálinkát mérni.* 209-213.) nyelvtani leírását követik étkezéssel kapcsolatos példák.

Kiejtési példaként is találunk vonatkozó szavakat: *pint, ponty, árpa, zsir, rozs* (Dallos:1-7).

Az étkek felsorolását szókincs szintjén, párbeszédekben és szövegekben is megtaláljuk:

Vagyon-é valami az Eléskamrában?

Vagyon alkalmás készülétünk, vaddbúl, és egyén konyhára valóbúl.

Mi vagyon tehát?

Egy pár bé pátzolt, özczimer, két Fátzány, három kötés husos madár, és egynéhány csáfzár madár is; mindenféle kolbászok; a' majorban pedig vannak hizlalt Ludak, kappanok és Pókák. (Bél:78)

„A polgárok nyáron a kies fekvésű mulatóhelyekre rándulnak ki, ahol vasárnap néha bál is van. Kávéházakban nincs hiány; a híd átellenében levő kávéháznak, azt hiszem, nincs párja Európában. Az igen tágas és gyönyörűen feldíszített, nagy biliárdtermén kívül van még egy külön biliárdterem a nem dohányzók számára; két vagy három társalgóterme szintén igen díszes. Itt kifogástalan ebédet lehet kapni. A szárazföldi szokás szerint, minden rangosztály és mindkét nem együtt van; a puderes kabátos és a fodrász épúgy eljön ide kávézni, mint a báró vagy gróf likőrözni.” – írja naplójában a fiatal angol utazó, Townson (idézi Ballai 1927: 95-96).

Az első pesti kávéház 1714-ben nyílt, 1740-ben három, 1792-ben tizennyolc, 1793-ra pedig már huszonnyolc (!) ilyen intézmény működik.

A főnemesek, a vidéki lakosság és a városban élők kikapcsolódási szokásai jelentősen eltértek egymástól. „Több száz résztvevő, mesébe illő pompa és fényűzés, akár napokig elhúzódó ünneppsorozat tűzi játékkal, Pazar lakomákkal, katonai parádékkal – mindez a főnemesi körökben megszokott franciás formája volt a szórakozásnak. A köznemesség jóval szolidabb keretei között a társadalmi élet abból állt, hogy egymást látogatták, ebédeket adtak, s kikocsiztak a közeli erdőbe, szőlőbe. Az igényesebb városiak már korzóztak vagy kávéházba mentek, ahol bálók alkalmával gyakran keveredett nemes és közember. Vidéken a munkavégzéshez vagy az emberélet fordulóíhoz kapcsolódó ünnepeket pedig előfordult, hogy parasztjai körében maga a birtokos és családja is megjelent. (...) A köznép és a városba látogató parasztság számára a vásárok jelentették a legélvezetesebb szórakozást: ott nemcsak vásárolni lehetett, hanem enni, inni, táncolni, zenét hallgatni, és gyönyörködni a mutatványosok, bábosok és vándorszínészek, bűvészek és a piszkos, tarka szőnyegen bukfencet hányó akrobaták produkcióiban.” (H. Balázs–Krász–Kurucz 2007:124-125). A nyelvmesterekben a főúri kikapcsolódási minta nyomai egyáltalán nem jelennek meg, azonban a nemesség és a polgárság életvitelére jellemző kikapcsolódási formák érhetők tetten.

Adámi nyelvkönyvének párbeszédei között bőven találunk az étkezéssel kapcsolatos témákat. Általában a házigazda társalog a vendégével, cselédeivel. Találunk olyan történetet is, melyet „folytatásokban”, két részben beszél el a vendég:

Antal!

Parancsoljon az Ur!

Hozz csokoládét Eo kegyelmének, nekem pedig kávé.

Ha szabad, kérem, nekem- is csak kávé.

Teffék parancsolni, azt jó sziv-el.

Hallod-e Antal! kézfésenek hát kávé, de fietve.

A kávé kéfzen vagyon: a 'csokoládé is már kézfétetik.

Csak hozd-be azt is, talán el kél.

Én réfzem röl fzepen koezfzoenoem.

No csak fordulj frifen, és cfelekedj úgy, amint parancsolom.

E tem Uram! mingyárt meg léfzen.

Én csak terhire vagyok kegyelmeknek.

Telefégel' (Tellyeffégel) nem, hanem ha magának alkalmatlankodik, nyilván más hová fzándékozot kegyelmed.

(...)

No most teffék maga kedvé-re élni, és a 'hoz nyólni, a 'mi tetfzik.

Engedelme.boel én cfak a' kávév válafztom.

Mért nem a' cfokoládét?

Koefzoenoem kegyelmednek, én a' tejes kávév jobban fzeretem.

Teffék tehát: talán nem elég édéf, itt a' nádméz.

Nem igen fzeretem az édefet: a tej a' nélkoel - is édef.

Teffék még egy finzá-val (értsd tejszín)

Vefzem koefzoenoet-el, ne alkalmatlankodjék magának: ha f szabad, magam- is hozzá nyúlok.

(...)

Teffék le-ülni, és tovább befzélni Záfzlótartó Uram híftóriáját.

Reggel nem akart veluenk kolbáftz enni, hanem cfokoládét ivot azt mondván: nem ő fzokot a' kapáfok feloefstoekoemé-hez.

Nem régi katona lehet még ő.

Csak két hete, hogy a' regement- nél vagyon Ifjú ember, eddig kevév's kényen neveltetet.

Tehát még nem tudja, hogy nagy vitézek -is fokfzor parafzt konyhá-ra fzorul-nak, és fa kanál-al jó zuent hoerpentik a' levet.

Meg- tanulja még, úgy is jó meftere vagyon.

Ki lehet az?

Azon Kapitány Uram, a' ki úgy- is Teftvéri.

Tud hozzá Ő kegyelme?

Igen jól! amint tegnap -is nemakarta ötet másfok előtt megdorgálni ellöbeni f szabad befzédé-ről: hanem a' többihez fordúlván: Uraim! ugy mond lakjatok jól, mert meg-éhezteffük ma az oecfémét, fogadom, másfzor meg nem veti a' kapáfok feloefstoekoemét. Valóban- is úgy történt.

Hol voltak kegyelmetek?

A' fziget-ben: dunán-túl.

Hogy tetfzet Záfzlótartó Uramnak a vadáfzat? stb.

Életmódot érintő tanácsokat, és társadalmi kritikát is találunk a témával kapcsolatban:

Mennjünk az étel után egy kevévsé sétálni.

Nem árthat, fött annál inkább megeméftzödik az étel. (Bél:84-85)

Azért efszünk, hogy éllyünk. De fokban azért élnek ám, hogy egyenek. (Szaller 178)

Ez a gondolat Reméle nyelvkönyvében is előkerül, s Mailáthnál, Dallosnál is megtaláljuk:

Az ember eszik, hogy éljen; de nem él, hogy egyék. (Reméle:128)

Nem azért élünk, hogy együnk, de azért eszünk, hogy éljünk. (Mailáth 143)

A' régiek mértékletesebben éltek. És azért hozfzabb időt-is értek. (Szaller 178)

A' víz egészségesebb mint a' sör, oder a sörnél. (Reméle:70)

Tedd a hasad Isteneddé, akkor a fejedből is olyan kéményt csinálsz mely ökökké gőzölend. (Reméle 253)

Millió meg millió ember részint a tápszer elégtelensége részint egészségtelensége miatt esik az éhínségnek kora áldozatul; holott jegyezzük meg jól, a termő földnek millió holdja parlagon vagy okszerűtlen munkálat alatt hever. (Riedl 1858:179)

A nyelvmesterek általános szerkezeti rendje szerint a nyelvtani szabályokat példák követik: ezek lehetnek a) szavak, b) mondatok, c) szövegek. Bár több esetben – a kortárs tankönyvekhez hasonlóan – a grammatika szemléltetése határozza meg a példát, ugyanakkor százalékosan túlsúlyban vannak azok a minták, amelyek elsősorban a pragmatikai célokat szolgálják.

A mintamondatok sok esetben összefüggnek egymással, szöveget alkotnak. A nyelvkönyvek függelékeként található olvasmányok, párbeszéddek pedig egyértelműen mintaszövegekként alkalmazhatók. A nyelvmesterekben a gasztronómiával összefüggésbe hozható szókincs és szövegminták nagyon változatos képet mutatnak. Van olyan nyelvkönyv, amelyben – néhány alapszókincsbe tartozó főnevet, mint *alma*, *kenyér*, vagy igét, mint *eszik*, *iszik* leszámítva – szinte egyáltalán nem jelenik meg a téma kifejtett formában. A gasztronómia a dialógusmintákban és a szószedetben jelenik meg a leggyakrabban, az olvasmányok között ilyen témájú szöveggel alig találkozunk.

Vélhetőleg a társadalmi és nemek közötti munkamegosztásból következik az, hogy a vásárlással és főzéssel szinte alig találkozunk, hogy ki végzi ezeket a munkákat, csak az egyéb, nyelvi mintákon kívüli, külső tapasztalatainkra alapozva tudjuk kikövetkeztetni. Explicit kifejtést egyedül Hammerschmidt dialógusai között találunk:

Miből áll az ebéd?

Nem tudom.

Majd megkérdezem az anyámat.

Ki vásárolt ma?

A' feleségem. Hol van?

A mellékszobában.

Hol van az inas?

Bort hoz. (Hammerschmidt:76)

Mi dolga édes anyánknak olly korán?

Kenyeret süt 's pedig azon lisztből, melly tegnap hozatott a' malomból.

Illyenformán kalácsunk is lesz. (Hammerschmidt:78)

Napjaink nyelvkönyveihez hasonlóan megtaláljuk a fizetett vendéglátás (vendégfogadó) szituációit bemutató példákat. Amennyiben nem utaztak sehova a nyelvkönyv szereplői – s ez a gyakoribb eset –, a vendéglátó otthonát keresi fel a látogató. Kivételt egyetlen helyen találunk, ahol csak fogadóban való étkezésre utal a példa:

Többször is vacsoráltok ebben a vendégfogadóban? (Prágay: 69)

Tizen-Nyolczadik köz- Befzed, az Utazók vendég fogadóba szállanak ejfzaká-ra.

Adhat-é kentek szállást?

Adhatunk; miért nem?

Vagyön-é ueres szoba, jó 's tiszta ágy?

Vagyon, csak teffék le-szállani és meg-nézni.

Különösfobát kíván kegyelmetek, vagy egy-ben tetfzik szállani?

Nékem kuloenoes szoba kell.

Mi csak egyuett maradunk.

A' mint tetfik, úgy efelekedjenek, de a Lovainknak - is jó hely kell.

Vagyon jó istákó, széna, abrak, és mind, a 'mi szükféges.

Hát vacsorá-ra lefze-é valamink?

Igen-is lefzen: már ma ugyan vendéget nem reméllettuenk, mind azonáltal nem marad kegyelmetek ehen, csak teffék parabcfolni, és meg-mondani, hogy mi tetfzik?

Nekuenj fok nem kell, légyen egy tál leves, egy fuelt kappan falátával, égy tállal rák, és daran jó-féle fel-földi fajt.

Maft nem parancsolnak kegyelmetek?

Nam: csak ez légyen kéfzen szaporán, meg jó bor melleje. (Adámi:270)

Mikor ebédelünk ma?

Harmadfélkor (értsd fél három)

Mi olly későn! Ma nem lehet előbb.

Miért nem? Vendégünk lesz.

Kit kérte meg az Ur? (kit hívott meg?)

Egynehány barátot.

Ebéd után kikocsizni szándékoztam. (Hammerschmidt:76)

A minták mondatközpontúak, jól formáltak, amelyet az idióma szintjén szabadon kezelnek a nyelvmesterek, s beemelnek olyan grammatikai struktúrákat is, amelyeket a diákok

még nem sajátítottak el. A kategorizálás eredményeiből kiderül, hogy a konkrét tevékenységek feldolgozása nem bukkan fel, melyben a fentebb felsorolt indokok mellett az is szerepet játszhat, hogy valamennyi nyelvemester írója férfi volt. A korszak hétköznapi életében – természetes módon – fontos szerepet játszott az étkezés, s több helyen találunk a magyar gasztronómiára jellemző étkeket. Megállapítható, hogy napjaink tankönyveivel összehasonlítva a gasztronómia a vizsgált korszakban kevésbé hangsúlyos téma, nem tölt be akkora szerepet a nyelvkönyvekben, viszont a bemutatott források alapján elmondható, hogy a témát változatosan, gazdag szókincset felhasználva, sokszínűen dolgozták fel a nyelvemesterek. A nyelvkönyvekben megjelenő tematikus feldolgozás eleget tesz Teleki Pál nyelvújítással kapcsolatos elvárásának, a gazdag lexika felvonultatásának. A téma feldolgozási aspektusai is változatosak, az étkezési kultúra bemutatása folyamatosan bővülő és a társadalmi változásokat magában hordozó rendszerként jelenik meg.

10.4. Az utazás, Bécs és Pest-Buda megjelenése a nyelvmesterekben

Napjaink nyelvkönyveinek tipikus témája a célnyelvi ország nevezetes helyeinek megtekintése, a turisztikai témafeldolgozás (közlekedési eszközök használata, szállásfoglalás, látványosságok megtekintése). Szembetűnő, hogy a vizsgált nyelvkönyvekben jelentősen eltér a maitól a téma feldolgozásának formája. Ez egyértelműen a társadalmi szokások változására vezethető vissza, melynek részeként számottevő átalakuláson mentek keresztül utazási szokásaink is.

Köztudomású, hogy a vagyonosabb nemesi családok fiainak tanulóiéveihez – itthon és külföldön egyaránt – hozzátartozott, hogy nagyobb körutazásokat tegyenek tapasztalatszerzés céljából. Ilyen célú utazással kapcsolatos példázatot találunk Szaller nyelvkönyvében:

Éppen előtaláltam atyádnak ötsét a 'Tsákvári Jantsit, azt a 'szerentse' fiát, kimoft Velentzéből jött haza. Nagy örömmel jelentette nékem azt az újságot: hogy ezer aranyat nyert a bankóból. Kérdeztem tőle: mikor szándékozik ismét Velentzébe? Azt feleli vala: hogy jövő efsztendőben kikeletre, vagy nyáron, hol ismét egy szép paripát fog venni száz aranyon, mellyen azután Londonig és Párisig lovagol. Bártsak száz aranyos tudományt hozna haza utazásából, és jó magaviselést, ki lenne már egyszer negyven efsztendős korában János a Tsákvári Jánoska. (162)

Az idézett szöveg tartalmát vizsgálva több érdekességet találunk. A főszereplő nem családja költségén, hanem saját szerencsésének köszönhetően utazik: Velencéből lovon jut el Londonig és Párisig. A legérdekesebb az utazás hasznára vonatkozó rész: az elbeszélő reményei szerint

bölcs, érett ember tér haza a bohó ifjú helyett, melyet grammatikai eszközzel is nyomatékosít: reméli, hogy János válik Jánoskából.

Ezen utazások céljai között Nyugat-Európa mellett, a 18. század második felétől már megtalálható Magyarország is. Az ország megismerésének igényét jelzik a 18. századtól mind gyakrabban megjelenő ország-leírások. Ahogy arról már szóltunk, Bél Mátyás, Vályi András és Szaller György is készített ilyen munkát – hogy csak a vizsgált grammatikák szerzői közül emeljünk ki néhányat; jóllehet további szerzők tollából is születtek olyan művek, melyek Magyarországot mutatták be a történelem, a földrajz és a kortárs társadalom megismertetésével. Ilyen volt például Korabinszky Mátyás: *Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn* 1786-ban, Pozsonyban megjelent munkája is, melyhez országtérkép is kapcsolódott. Korabinszkyról még annyi megjegyzendő, hogy vélhetőleg ő dolgozta át Bél Mátyás *Sprachmeisterét*, mely 1774-ben jelent meg Pozsonyban, s mint szóltunk róla, ennek a kiadásnak a gyakorlati fejezetei tartalmazzák először Adámi dialógusait.

Az erdélyi Gróf Teleki Zsigmond gróf volt az első, aki magyarországi úti élményeit és tapasztalatait magyar és német nyelven egyaránt megjelentette: *Egynehány hazai utazások leírása Tót és Horvátországoknak rövid esmertetésével együtt* (1796, Bécs). Négy utazást ismertet a fiatal szerző, s személyes tapasztalatok alapján mutatva be a Felvidéket, Erdélyt, Dél-Magyarországot, Dél-Dunántúlt és Horvátországot (bővebben: Éder 1989). Mint művében kifejti, az volt a célja, hogy élményeinek lejegyzése által további utazóknak hozza meg a kedvét Magyarország megismeréséhez.

Mindazonáltal arra való utalást, hogy az utazás az idegen vidék megismerését célozza, először Ballagi nyelvemlékben (1854) találunk:

Szabad tudakolnom mennyire van innen Pozsony? – Két nap járásra. – Micsoda városokat ér az ember útközben? – Többeket, de nem érdemlik meg, hogy az ember őket megnézzé. – Jó az út? – Kövezve van mindenütt. – Már ideje, hogy induljunk.
(406)

Ez persze nem azt jelenti, hogy korábban nem utaztak az emberek, hiszen a téma Adámi nyelvemléke óta állandó szereplője a tankönyveknek, hanem azt, hogy az utazás általános célja és tartalma változott meg; s persze a 18. században is voltak olyan utazók, akik az ismeretlent jöttek felfedezni. Ilyen híres utazó volt II. József, aki számos utazást tett Magyarországon – 1768-ban két hónapot költött itt – melyről feljegyezték, hogy alig utazott kényelmesebb körülmények között, mint akármelyik közhivatalnoka.

A 18. századi útviszonyokról nem sok jót találunk a kordokumentumokban. Éppen az utak minősége miatt beszéltek le az ottani fogadósok a Bécsen keresztül utazókat arról, hogy átlépjék a Lajtát. S valóban, a földes utak az év jelentős részében járhatatlanok. Ebből a korból származik a mondás, *Lutum luto adponunt et hoc vocant*, tehát sarat hánynak sárra, és ezt nevezik töltésnek (Antalffy 1975: 258). A század végén ugyan kitézik a főútvonalak nyomvonalát, de a megépítésükre még száz évet kell várni. Az utazási eszközöket tekintve vagy delizsánszon utaztak, s ezért a lóváltó-állomásokat érintve juthattak tovább, vagy fogadott parasztszekéren. Menetrendszerű delizsánszok 1752-től közlekedtek mindennap Bécs és Pozsony között, valamint hetente egyszer Bécs és Buda között.

A 18. századi utazók a végletek országaként mutatják be Magyarországot. Robert Townson angol utazó 1793-ban járt Magyarországon, négy évvel később jelentette meg útinaplóját részletes leírása mutatja be a vidéket, a szokásokat. A pesti vásárról például ezt jegyezte fel: „Éppen akkor volt a híres pesti vásár, amikor ott jártam. Bécsből ilyenkor igen sok kereskedő jön, és egész boltokat hoznak magukkal. A legfőbb cikk azonban a ló, az ökör, a juh meg a többi házi állat. Ezen kívül a dohány, melynek legkiválóbb válfajai a szegedi, a pécsi és a debrői.”

Adámi nyelvmesterének beszédmintái részletesen foglalkoznak az utazás témájával. A kapcsolódó dialógusok között megjelenik a Pesti vásár is: Tizen-egyedik köz- Beszéd Lovak vásáras -rol.

Hallod-e' Legény! meg-állj.

Mit Méltóztatik parancfolni az Úr?

Ki lovai ezek?

Erdélyi fő Uraffágé Grof Bethlen Ö Excellenciái.

Hová vezeted?

Pest- re.

Mi vég- re?

Vásfá- ra.

El-adók tehát?

Igen-is, él- adók még többet - is vezetnek utánnam. (252-253)

A pesti vásár nagyságáról a *Magyar Kurir* 1790. október elseji számában olvashatunk. „A Medárd-napi vásárra abban az évben 12.735 vámot fizető szekér érkezett, s ha egyre-egyre a kocsison kívül csak két utast veszünk, akkor is több mint 35.000 idegen jelenlétével kell számolni az akkor 25.000 lakosú városban.” (Antalffy 1975: 257)

Meglepő, hogy a nyelvkönyvek szereplői sokkal gyakrabban utaztak Bécsbe, elsősorban vásárlás céljából. Nagyon tanulságos a következő, szintén Adámitól származó párbeszéd, melyben a bécsi eladó magyarul szolgálja ki a vevőjét. Ebből arra következtethetünk, hogy bécsi kereskedő is lehetett a magyarul tanulók között: Tizenharmadik köz- Befzéd, egy Magyar Afzfony Bécs- ben bót-ba jövéen külön- féle portékát váfárol: *Hozta Iften az Afzfont.*

Iften áldja -meg kegyelmedet. tartom fzerencfémnek, hogy tisztelhetem az Afzfont.

Kegyelmed szolgáloja. Hát Magyarul-is tud?

Tudok valami keveset.

Bizony igen fzeretem, mert nemtudok mit tenni; mi nehéz dolog, mikor az ember váfárolni akar, 's fjavát nem értik.

Talán nem tud Németül az Afzfony?

Epen egy fzót fem.

El-hifzem, hogy nehezen effik; hát mi tetfzik az Afzfonynak? mit parancsol az Afzfony? (257-258)

Arra, hogy a magyarok Bécsbe jártak – elsősorban vásárolni –, más nyelvkönyvekben is találunk példákat:

- *Jobb Bétsből hozatni posztót, mint Posonból. (Márton: 104)*
- *Hol vette az Ur ezen tányérokát és tálokat?*
- *a Bécsi porcellán Fabrikában. (Kis: 135)*
- *Honnan jösz?*
- *Magyarország fővárosából, Pestről.*
- *És hova mégy most?*
- *Ausztria fővárosába, Bécsbe. (Dallos: 80)*

Amint a 4.4. fejezetben szöltünk róla, számos nemesi család lakhelye volt a császárváros. Erre is Adámitól idézhetünk példát: Tizen- hetedik köz -Befzéd, út- on járó hadi tífzt, és az elő talált emberek.

Atyám fiai! minő helyfég ez itt:

Bátor-köz.

Kié ez a' káftély?

Gróff Pálfie.

Itt van-é moft az Urafág?

Nincfen: nem -is fzokott itt lakni.

Hát hol?

Bécs -ban, Pofon -ban.

Ki van hát most a' kastély- ban?

Csak a' Tifztek. (268)

Dallos nyelvkönyvének beszédmintái között is találunk az utazásról szóló dialógusokat, itt már vaspályán és gőzhajón közlekednek az utasok Bécs és Pest között. Ebben a nyelvmesterben a Pestre érkezett utazó már érdeklődik a város látványosságai iránt:

- *Mindent szeretnék megnézni, a mi e városban nevezetes.*

- *Ezen úr szives lesz, önnek mindent megmutatni. (105)*

A vasutat említő példát Dallos nyelvkönyvén kívül még Riedl *Magyarische Sprache*jában találunk:

- *A vasút Pozsonyból Pestre Esztergomnak és Vácnak megy. (141)*

A 18. század második felétől színvonalas fogadók várták az utazókat a forgalmasabb utak mellett és a nagyobb városokban. A fogadók legtöbbször kocsmából alakult ki, a tulajdonosa vagy a bérlője egy-két vendégszobát toldott az ivóhoz. A vendégszobákon kívül nagyobb kocsiszín és istálló is tartozott a fogadóhoz. A fogadósok legtöbbször svábok vagy zsidók, magyar vendéglőst inkább kisebb falvakban találunk, ráadásul elrettentő híruk van. „A német August Ellrich 1831-ben Berlinben kiadott *Die Ungarn wie sie sind* című útikönyvében a magyar ember büszkeségével magyarázza – akárcsak Petőfi –, hogy nem szívelhetik az olyan mesterséget, amely azzal jár, hogy másnak szolgáljon. Amelyik fogadós goromba, az legtöbbször magyar (...) <<a magyar csapláros – aki nemzeti viseletéhez természetesen sarkantyút is visel – e pengő lábdísz vendégeivel szemben sem teszi le, irántuk tiszteletet nem tanúsít, sőt előfordul, hogy jól elpáholja őket és kihajítja a házból>>” – írja Ellrich (Antalfy 1975: 421). A vendéglátás árai igen magasak, meghaladják a bécsi árakat is.

Viszont aki a fogadók helyett a magyar ember vendégszeretetét veszi igénybe, királyi fogadtatásban részesül. A falvaknál ajánlatosabb a paptól vagy a tanítótól szállást kérni, de a legtöbb ott lakó is szívesen fogadja az utazót. A magyar fogadósok éles hangú bírálója, August Ellrich erről ekképpen ír: „Az ügyes idegen, ha kissé aktív gyomorral van megáldva, akár egy esztendőt is eltölthet ebben az áldott országban, pompásan és öröme közt anélkül, hogy a kezét egyetlen egyszer is be kellene dugnia bugyellárisába (...) Ehhez sem ismeretség, sem ajánlólevél nem szükséges. Az idegen, aki Magyarországon nemes ember ajtaján kopogtat és <<Jó reggelt az úrnak>> idegen hangzású köszöntéssel lép be, bizonyos, hogy igen barátságos fogadtatásban részesül, és mennél jobban tud enni és inni, annál szívesebben

fogadják.” (Antalffy 1975: 435) Az útikönyv leírásából kiviláglik, ahhoz, hogy bejusson az idegen a kényelmet és pazar étkeket nyújtó vendéglátóhoz, magyarul kell köszöntenie azt.

Ugyanezen következtetéseket vonhatjuk le a következő, kocsmáros és vendége között zajló beszélgetésből is. Különösen érdekes a beszélgetés abból a szempontból, hogy mit árul el a magyarul tudó külföldiekkel való bánásmódról: Tizen- Kilenczedik köz- Beszéd, vendégek és vendégfogadás

Hallja kend kocsmáros!

Mi hírek vannak itt nálatok?

Nem tudok semmi- vel szolgálni: itt nálunk semmi olyas nem hallatik; egyedül az, hogy tegnap előtt vármegyénk -be szállot Tekéntetes N. Regiment.

Hol vannak hát fálva a' Fő-Tiftek?

Itt helyfség- ben nálunk.

Ki az Obrifter?

Nevét nem tudom, de amint mondják, derék Úr, és fő rend- ből való, fok szifra cselédet - is tart.

Hogy jártatja szolgálait?

Sárga Liberiá-ban, vörös hajtóka -val.

Hogy egyez- meg kentek ezen vendégek-el?

Igen jól; de az leg-nagyobb bajunk, hogy nem szólhatunk vélek; mert nem tudnak Magyarúl.

Hát hogy befzél kentek? hogy értik magokat?

Elég nehezen. Ha nincsen Magyarázó, vagy inteni, vagy mutogatni kell. Sok-fzor untig nevetkezünk, fokfzor pedig mérgeledünk mellette. Néha úgy -is történik, hogy kérdez valamit a' szakrment, felel néki az adta, teremtetete.

Hát épen nem értik a' Magyar szót?

Ritkán találni köztök valakit; de a'ki érti, szerencfés véle; azt nálunk minden Ember jó fziv-el látja; Mert meg kell vallani, ez a' mi Nemzetünk olyan, hogy az igen tart minden vidéki-től, de ha azt hallja, hogy magyarul szól mindjárt megadja magát, kedvét kerefi, és hiven szolgál néki, ahol lehet.

Való; azt magam- is tapasztaltam.

Tudja 's tapasztalja azt leg-jobban parafzt ház-nál szállétott Német katona, ha magyarul tud.

Hogy hogy?

Mert annak minden-ben kedvez a' gazda, és majd többet enged néki, mint magának.

Már-az fok volna.

Sőt az olyan, ha ezé-vel tud bánni, arra birhatja a' Gazdáját, hogy az Afztalát, pinczéjét, tanácsát, titkait, és minden leg -jobb, 's leg -kisebb falatját jó fzível vele közlelje.

Nagy Meesterfég volna ez, és azt tartom, ritka lefz, a' ki ennek fortélját tudná.

Untig elég példánk vagyon.

(Adámi 272-275)

A 19. századtól – s ez a nyelvkönyvekből is látható – fellendül az utazási kedv, már nem számít különlegességnek, egyre általánosabbá válik, ha valaki útra kel. Erről tanúskodik a korabeli sajtó is; például a *Tudományos Gyűjtemény* 1825. évi második kötetében Edvi Illés Pál ír arról, hogy mire kell az utazónak figyelni: „Gyalog utas ember öltözködjék könnyen. Dolmány, pantallon és topány e végre a leghelyesebb. Kompass legyen nála mindenkor, hogy el ne bóduljon. Ha lábát a csizma kidörgölné, kenjen be egy kis ruhafoltot faggyúval, s ragassza a sebes helyre. (...) Kocsin utazó öltözködjék csinosa, de ne pompázón és cifrán. Legyen pedig kevés bagázsija, ládája pedig rövid és magos, úgy mindenféle kocsibakra reá illik, sőt az első kerekhez is, itt könnyebben lehet rajta a szem. (...) Posta legényeknek meg ne engedd, hogy idegen utast felvegyenek a kocsiba, mellybe ha veled ellenkeznék, fenyegezd keményen őtet.

A szemeknek szél és por ártalmas következéseiből való óvások végett némely utasok köröskörnyül bőrbefoglalt szemüveget kötnek fel. Jobb ennél a szem szegleteit gyakorta friss forrásvízzel mosogatni. Rekkenő nyári napokon mindazonáltal, midőn erős széllel és porral szemközt kell menni és emiatt a szem héjja felnyitása elnehezül, ónecetes és rózsavizes vízzel kell mosogatni a szemet.

Amit vinni magával soha el ne felejtсен: tű, cérna, tűszerszám, srózfávár, írótoll, papiros, ténta, útikés, villa, kanál, ivópohár, oltalmára pedig pisztoly!” (364-365)

A távolságokról, az utazás körülményeiről Adámi nyelvmestere több beszédmintában is szól. A 16. beszélgetésben a Balatonon kelnek át az utazók, miközben Sopronba tartanak, a 15-ben is az utazás feltételei kerülnek tárgyalásra: Tizen-ötödik köz- Befzéd, az utazók tudakozódnak az út iránt, hogy bátorfág-al járhattanak.

Mezfze van-é' még Debreczen?

Még jó tova vagyon,

Hány mért-föld lehet ide Buda?

Tizen nyolcz.

Két nap alatt odaériünk -é?

Ha korán indulnak kegyelmetek, igen -is el- érhetnek.

De jó -é az út?

Nem szinte jó, mert hol fáros, hol fövényes, vagy homokos.

Lefz -é az út köz- ben erdő, víz, vám, vagy más akadály?

Lefzen, és azok-on által kell menni.

Nem vefzedelmes arra járni?

Ipen nem: soha nem hallani semit-is, ország útján úgy -is, örökké járnak, kelnek rajta az Emberek.

Nincs hire, hogy abba az erdő-ben Embereket fosztanának.

Moft nem hallani, attól nem kell tartani, bizváft lehet rajta járni mint ej-el, mint nap-al.

Mellyik út- on kell menni?

Csak ezen igyenefen: de mikor az erdőt éri kegyelmetek, job-ra kell térni, bal felől pedig marad egy kis völgy.

Hát hegynek -is kell menni?

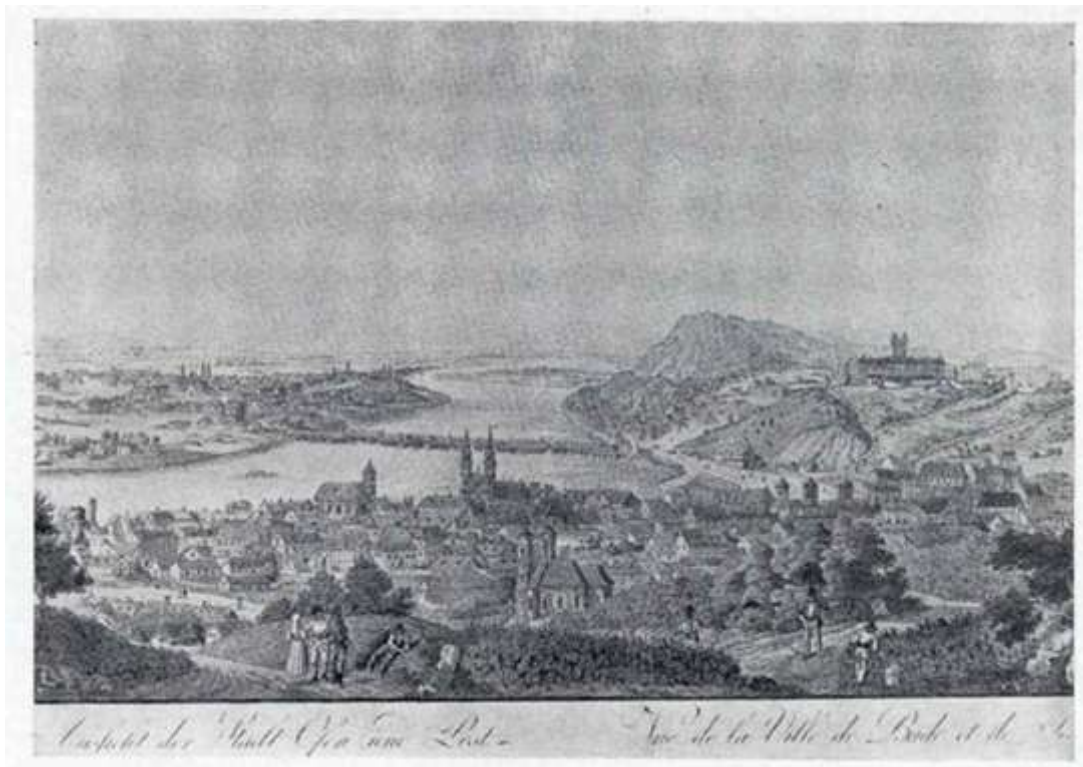
Nincsen ott semmi olyan hegy, hanem csak egy dombocska, és annak az oldalán megyen-el az út.

Hát máfut az erdő- ben nem ágazik- é az út két felé?

Nem: de ki jövéen az erdő -ből két felé tér, és a ' bal felől - való út -on kell menni.

Köszönjük a 'kentek jó akaratját.

Nincs mit köszönni: hanem Isten hiré- vel járjon kegyelmetek. (262-264)

Peter Schaffer: Pest-Buda látképe a 18. század végén

Magyarország sorsát a 18. században három város határozta meg. Az uralkodó és a csúcshivatalok Bécsben voltak, a központi magyar hivatalok előbb Pozsonyban, majd a nyolcvanas évektől Pest-Budán működtek. A tereziánus időszak városfejlődésében csupán kisebb szerepet játszott a polgári vállalkozó, a kereskedő. Mindazonáltal voltak kiemelkedő városok, amelyek pezsgő életükkel és idővel csiszolódó külsejükkel jelezték, hogy a következő évtizedek meghozzák a várt fellendülést (H. Balázs–Krász–Kurucz 2007: 44).

Pest-Buda, a 20.000-20.000 lakosú város nem olyan fényűző, mint a török pusztulástól megmenekült Pozsony. Felvirágzásának időszaka a 18. század második felére tehető, amikor nagyszabású építkezések indulnak meg, a Budai vár kibővítése mellett előkelő főúri paloták, díszes polgári házak épültek. 1769-től a Budát és Pestet 64 hajóból álló híd köti össze, melynek közepe kiszélesedik, teret adva a társasági életnek is, 1776-tól volt éjszakai közvilágítás Pesten.

Hogy tetszik önnek Pest oder Pest városa?

Igen jól tetszik. – megtetszék már, midőn először itt voltam.

Sokat utazott ön már?

Igen, sokat, bátyám is már két év óta utazik.

Ha megszoktam itt, el nem utaznám. (Dallos: 74)

A nyelvkönyvekből az szűrhető le, hogy a téma elsősorban nem az országismeret kidolgozását szolgálja, hanem magát az utazás módját járja körül, illetve az utazás céljaként elsősorban a vásárlás nevezhető meg. A témával kapcsolatos legrészletesebb mintákat az utazás módját illetően találunk, célját és okát nem említik a nyelvmesterek. A 18. században inkább magyar utazók járták az országot, vagy mentek külföldre, s külföldiként elsősorban katonákkal találkozunk Magyarországon. A 19. század második felének nyelvmestereiben megjelennek a külföldi utazók, vagy az olyan külföldi anyanyelvűek, akik Magyarországot választották lakhelyül.

Német filológusok 1886-ban a hannoveri közgyűlésükön felvetették azt a gondolatot, hogy a modern nyelvek tanításánál is foglalkozni kell az illető nép kultúrájával (Lux é.n.: 42) Ez a később széles körben elterjedt gondolat is hozzásegített ahhoz, hogy az utazás témájával összekapcsolt országbemutató a 19. század végétől a nyelvmesterek ismeretközlésének fontos részét alkotja, ezzel bővítve a nagybetűs és kisbetűs magyar kultúra (l. 2.1. fejezet), a magyar sajátosságok és kulturális értékek megjelenését a nyelvmesterben.

11. NYELVOKTATÁS A FŐÚRI MAGÁNNEVELÉS GYAKORLATÁBAN

Fentebb áttekintettük az általános pedagógiai és nyelvoktatási tendenciákat, módszereket és tananyagokat. A következő rész célja, hogy a korabeli (főúri) magánnevelés fennmaradt dokumentumai alapján bemutassa a konkrét nyelvoktatási gyakorlatot.

Forrásként szolgálnak egyrészt azok a nevelési tervezetek, melyek több évre, esetleg évtizedre előre meghatározzák a nevelés tartalmi és módszertani kérdéseit, másrészt a tanítás menetét dokumentáló levelek, füzetek. Ezen kordokumentumok sok szempontból vallathatók, jelen esetben a nyelvoktatással kapcsolatosan a szükségesnek ítélt ismeretekről és követendő módszerekről kívánunk képet alkotni, néhány kiemelt példa alapján.

11.1. Teleki László és Festetics György fiaik neveléséről

A nevelők, gondos atyák írásai kivétel nélkül a külföldi vonatkozó szakirodalom beható ismeretéről árulkodnak, elsősorban Locke, Rousseau, Pestalozzi és Campe nevéhez köthető elvek nyomán íródnak, igazodva a család társadalmi helyzetéhez és a családfő elvárásaihoz. Külön kitérnek a testi, az erkölcsi és az értelmi nevelésre, az értelmi nevelés tartalmán belül pedig szólnak a nyelvtanulás irányelveiről. Szintén közös jellemzőjük az a kíváncsi, miszerint a tanító feladata a konkrét ismeretek, erkölcsi normák átadása mellett az ismeretek iránti vágy felkeltése, az olvasás szeretetére és az önálló gondolkodásra való rávezetés.

Teleki László 1796-os kézírata fiai nevelése kapcsán készült el – de feltehetően tervezte kiadását is –, melyben megfogalmazza, hogy az olvasásnak, mint gyönyörűséget okozó tevékenységnek az engedélyezése vagy megvonása lehet a jutalmazás vagy büntetés eszköze. Írásának egyik érdekes gondolata, hogy a gyermeket semmilyen témájú olvasmánytól nem szabad eltiltani, mert mindenből csak tanul (Fehér 1999:57). A gyermek nevelésének kezdetét öt-hat éves korra teszi, amikor már biztos az anyanyelvi tudása és kialakult az elvonatkoztatás képessége is. Ezen képességek teszik éretté az írás és olvasás megtanulására, melyet az élő idegen nyelvek megtanulása követ. Tárgyunk szempontjából Teleki írásának külön érdekessége, hogy öt-hat éven keresztül – az írás és olvasás elsajátítását követően – kizárólag idegen nyelvek oktatását javasolja. A kor felfogásának és gyakorlatának

megfelelően számos nyelv megtanulását irányozza elő: egyrészt a környező népek nyelveit taníttatja meg fiával (szlovák és román), másrészt a világnyelvek tökéletes megtanulását (francia, német, angol), harmadrészt pedig a megholt nyelveket „magasabb képzettséget igénylő pályára készülőknek”. Ezzel párhuzamosan pedig a magyar nyelv folyamatos pallérozását írja elő. Ez a nézőpont megegyezik a Locke által kifejtett közvetlen hasznossági elvvel (utilitarizmus), valamint összeeseng a nyelvművelés 19. századi felfogásával (l. 2.2. fejezet).

Festetics György gróf Péteri Takáts Józsefet 1791-ben bízta meg László fiának neveltetésével, aki nyolc éven keresztül vezette alapfokú oktatását, az ún. „humanitatis classiss”-t. Az ifjú gróf nevelése Keszthelyen kezdődött, 1793-ban pedig Bécsben folytatódott, mivel a grófné és a gróf újtjai kettéváltak, de László nevelését továbbra is apja irányította; ezt bizonyítja részben a nevelők és a gróf levelezése – Péteri Takáts, majd később Kultsár István kéthetente számolt be a tanulmányok menetéről –, részben az oktatás menetét szabályozó contractus.

Festetics György nagy tudású nevelőket szemel ki fia oktatásának irányítására. Kultsár István a jezsuita rend feloszlását követően elhagyta a papi pályát s tanár lett a komáromi, a szombathelyi, majd az esztergomi gimnáziumban; ezt követően hat éven keresztül volt Festetics László nevelője. Elévülhetetlen érdemei közé tartozik Mikes Kelemen addig ismeretlen leveleskönyvének, a *Törökországi leveleknek* kiadása (1794), a *Hazai Tudósítások* című lap szerkesztése, a pesti magyar színtársulat irányítása és az MTA alapszabályait kidolgozó bizottságban végzett munkája is. Péteri Takáts ugyan költőként nem volt túl kiemelkedő tehetség, de nevéhez fűződik a *Magyar Minerva* című könyvkiadói sorozat megalapítása, ahol – saját írásai mellett – megjelennek Ányos Virág Benedek művei, valamint részt vesz a *Magyar Hirmondó* szerkesztésében.

Kultsár István

Festetics a hasznos ismeretek elsajátításán és a testgyakorláson túl a latin, görög, német, francia, angol, olasz és a horvát vagy szlovák nyelv megtanulását irányozta elő. „A tudományok megtanulásában különösen azokat kelletik az ifjúval megszerettetni, a melyek egy magyarországi birtokos mágnáshoz leginkább illenek, úgymint hogy a kisebbekről kezdjem: illendő az jó kézi írás akár dictando, akár amúgy szabadon, a nyelveknek pallérozott akár szóbeli kiejtése, főképpen pedig azoknak írásbeli stilussa, és conceptussa, legfőbbek a deák és a német nyelv, azok után jön frantz, olasz, anglus, a magyart nem emlitem, mert azt úgy is anya tejével beszopta, e mellett jószágimra nézve hasznos, ha valamellyest slavica

nyelvet is, úgymint horvátul, vagy tótul megtanul; ezekhez képest az egyik legszükségesebb tudománya az ékessen beszéllés, vagy a rhetorica akár írásban, akár élőszóval légyen, mert a nélkül sem a társalkodásban, sem a nagyobb gyülekezetekben nem boldogul, haszontalan minden tudománya a nélkül, azért szüntelen abban gyakorolni kellett magát ékessen írott könyveknek olvasásában minden nyelvben azokból tsinálendő extractusokkal és compositiobéli témáknak gyakorlásával, utóbb az arithmetica, mathesis, főképen a geomertia, és architectura civilis igen hasznosak, az geometrica deliatio, és rajzolás mestersége mellett, úgy physicának minden része, különösen az agricultura, vagy oeconomia, és technologia, sőt a mechanica is, emellett a geographia, a historai, statistica, politica, minden cameralis tudományokkal edgyütt az art rationaria, az jus naturae, jus publicum universale gentium, jus patrium Hungariae cum historia patriae connexe legszükségesebbek” (idézi Fehér 1999:58). Itt is megfigyelhető, hogy a tantárgyak körét a hasznosíthatóság határozza meg, amelynek egyik következménye, hogy a világnyelveken kívül előírja a birtok irányításához szükséges szláv nyelv megtanulását is. A főúri nevelés fontos gondolata, egyben motivációs tényező, hogy a kommunikáció hatékonyságát nagyban növeli beszédpartner anyanyelvének magas fokú ismerete.

11.2. Nevelés az uralkodóházban

Az udvarban folyó nevelés – ezidáig nagyrészt feltáratlan – dokumentumait őrzi a bécsi Handschriften-, Autographen- und Naschlaß-Sammlung, valamint a Haus- Hof- und Staatsarchiv, melyben a témához kapcsolódó több érdekes anyag található. Itt végzett forrásfeltáró kutatásom eredményei is olvashatóak a következőkben.

11.2.1. Görög Demeter nevelési és oktatási tervzetéről

Görög Demetert 1809-ben nevezték ki udvari főnevelőnek. A feladatra pályázva készített egy 138 lapos tervzetet, amely Ferenc Károly trónörökös nevelésének tíz éves programja volt.

A Dorog hajdúvárosban, 1760-ban született Görög 1783-tól élt a császárvárosban, ahol kezdetben jogot tanult, s 1784-től magántanárként tevékenykedett: az ifjú Kolonics László gróf nevelője volt, később, udvari kinevezéséig, Esterházy Miklós herceg Pál fiát tanította.

Görög Demeter

A szintén magánnevelőként tevékenykedő Kerekes Sámuellel megalapították 1789. július elején a már tárgyalt *Hadi más nevezetes Történetek* című hetilapot, mely kezdetben az akkor folyó török háborúról tudósított. A háború múltával, 1792-től 1803-ig Magyar Hírmondó címmel jelent meg a lap, mely számos újtó – például kartográfiai – kezdeményezés mellett a magyar nyelv ügyét is felkarolta. Támogatói között olyan neveket találunk, mint Széchényi Ferenc, Festetics György és Teleki Sámuel. A maga korában ez volt a legnépszerűbb periodikum, 1300 előfizetővel rendelkezett.

A magyar nyelv ügyéért folytatott tevékenységük közül a legfontosabbnak ítélték a következők: 1789-ben nyelvtanító könyvre írtak ki pályázatot – erre készült Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* –, s a beérkezett munkákból szerkesztették egybe a viharos körülmények között 1795-ben megjelent, nagy hatású *Debreceni Grammatikát* (Földi János ugyan megnyerte az első díjat, de ennek nem örülhetett igazán. A debreceni református kollégium tanárai tudtán kívül átdolgozták a kéziratot, mely Bécsben jelent meg *Magyar Grammatika, mellyet készített Debrecenben egy Magyar Társaság* címmel. Földi grammatikája 1912-ig kéziratban maradt); valamint ők adták ki 1790-ben Bessenyei György *Jámbor Szándék* című művét. Görög volt az, aki Márton Józsefet Bécsbe hívta. Márton kezdetben a *Hadi más nevezetes Történetek*nél tevékenykedett, innen került a Bécsi Egyetemre.

Görög érdeklődése és tevékenysége igen sok területre kiterjedt; hogy a nyelvművelésétől eltérő területet emeljünk ki, szerkesztőként lóheremagot küldött szét előfizetőinek, hogy e takarmánynövény művelését terjessze, illetve nyugdíjas éveiben a szőlőfajok nemesítésével és meghonosításával foglalatzkodott. Hazafiságáról, nagy tudásáról, szervezőkészségéről, tettekkészségéről és becsületességéről ódákat zengtek kortársai. Görög udvari kinevezése az utókor számára nehezen érthető, mivel radikális politikai nézeteket vallott. „Nagyon nehéz magyarázatot adni arra, hogyan és miért került Görög erre a magas posztra. (...) Valószínűtlen, hogy a császár ne lett volna tisztában az új nevelő politikai nézeteivel. Talán arra gondolt, hogy a császári udvarban, az állandó ellenőrzés mellett a nevelő semmit sem tehet az uralkodó szándékainak ellenében” (Fehér 1999: 62). Viszont a kordokumentumok között nem találtam olyan megjegyzést vagy utalást, ahol valamelyik hazafi rossz szemmel nézte volna Görög udvari szolgálatát. Sőt, azon örvendeznek, hogy a trónörökös szívét Magyarország felé fogja hajlítani, jó hazafit nevel belőle. S valóban: nem kézenfekvő, hogy „ellenségre” bíznák a jövő uralkodó kiművelését abban a korban, amikor különösen hittek a nevelés mindenhatóságában.

Az 1809-es tervezet, a fentebb ismertetett munkákhoz hasonlóan, három részre oszlik: tárgyalja az értelmi, az érzelmi és a testi nevelés feladatait. Az értelmi nevelés legelső feladata a beszéd-, írás és olvasáskészség tökéletesre fejlesztése, nem csupán német nyelven, hanem latinul, franciául, olaszul, magyarul és csehül. Majd következnek a természettudományok, a matematika, a mennyiségtan, a fizika, a kémia, az ipari ismeretek, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a kézművesség. Fontos szerepet kapott a retorika, az irodalom, a rajz, a földrajz, a történelem és a zenetörténet, zeneelmélet. Az emberre vonatkozó tananyag egybefogta a biológiáról, az ebben az időben teret nyerő egészségtanról és az ember jelleméről szóló ismereteket. A trónörökös jellemfejlesztésének – a szó eredendő értelmében, a nemessé nevelésnek – is külön figyelmet szenteltek; ennek értelmében a trónörökösnek el kell sajátítani a bölcs uralkodáshoz szükséges tulajdonságokat, melyek a felebaráti szeretet és tisztelet, az igazságosság, az őszinteség, a mértékletesség és a határozott fellépés, döntésképeség. A testnevelés (vívás, úszás, lovaglás), a helyes táplálkozás, megfelelő mennyiségű pihenés ritmusának kialakítása is a nevelő feladatai közé tartozott. A trónörökösök hagyományos oktatási anyagába tartozó katonai és politikai hagyomány is beépült a tananyagba.

A tervezet nem csupán írás maradt, Görög megkapta a bizalmat, hogy azt meg is valósítsa. Ferenc Károly házasságkötéséig, huszonegy éven át vezette a trónörökös nevelését, mindenki legnagyobb meglepedésére.

A főúri nevelés tantárgyait abból a célból tekintettük át, hogy láthatóvá váljon, milyen ismeretek elsajátítása mellett kellett az idegen nyelveket, így a magyar nyelvet is megtanulniuk a diákoknak.

11.2.2. Nemeskéri Kiss Pál, Ferenc József magyartanára

A korszakot feltáró és tárgyaló művek alapján megállapíthatjuk, hogy nem lehetett sok gyermeki öröm jövőbeli uralkodóként vagy koronahercegként felnőni a Habsburgok bécsi otthonában.

Az előző generációk szokásainak megfelelően Ferenc József még nem töltötte be a hatodik életévét, mikor Zsófia főhercegnő és Metternich kiválasztotta azt a személyt, akinek irányításával megkezdte tanulmányait. Egy katonatiszt, Gróf

Ferenc József ifjúkori arcmása

Bombelles Henrik kapta meg a főnevelő tisztségét, mely cím megnevezése az *ajo* volt.

Főnevelői feladatainak értelmében ő volt felelős valamennyi koronaörökös gyermek oktatásáért; az ajo osztotta be a főhercegek idejét, határozta meg, hogy mit és milyen szellemben tanuljanak. A gyermekeknek volt külön személyi nevelőjük is, akik külön is ellenőrizték az egyes hercegek tanárainak munkáját.

Mielőtt a koronaherceg megkezdte volna tanulmányait, szintén tervet készítettek arra vonatkozóan, hogy mely tantárgyakat és ismereteket kell elsajátítania. Végigtekintve Ferenc József tanulmányain, elmondható, hogy a katonai ismeretek és a nyelvtanulás adta meg az oktatás két pillérét. Ami pedig a szellemet illeti, erről Angyal Dávid a következőket idézi monográfiájában: Az uralkodó ne legyen pusztán nevének aláírója. Igyekezzen az ügyek lényegébe behatolni idegen segítség nélkül. (Angyal 1942:16).

A főherceg órarendje igen zsúfolt volt, reggeltől estig tudós férfiak tanították különböző tudományokra. Évi tizenegy hónapon keresztül folyt az oktatás; a szeptember szolgált a pihenésre. 15 éves korára elvégezte „a középiskolainak nevezhető tanfolyamot” (Angyal 1942:19). Tanulmányait jól átgondolt rendszerben és módszer szerint folytatta. A tantárgyak között szerepelt a vallás, a német, francia, magyar, cseh, olasz, görög és a latin nyelv, a latin filológia, a matematika, a logika, a retorika, az etika, az esztétika, a filozófia, az irodalom, a történelem, a lélektan, a természettudomány, a közjog, a nemzetközi jog, a kormányzás, a diplomácia, a szépírás, a katonai ismeretek. Ezen kívül a Habsburg ház férfitagjainak a hagyomány szerint el kellett sajátítaniuk egy polgári foglalkozást, így tanulta Ferenc József az asztalos mesterséget.

A nyelvek, s ezen belül a magyar nyelv oktatásával kapcsolatban az *ajó* fontosnak tartotta, hogy nyelvtanárai anyanyelvi oktatók legyenek. A leendő uralkodó különösen jeleskedett a nyelvtanulásban; míg a matematika és a történelem tanára arra panaszkodik, hogy figyelme lankad, addig a nyelvtanárainak jelentései között nem találunk ilyen utalást. „A nyelvek elsajátítását segítette, hogy a játszótársak között cseh, lengyel, és magyar arisztokraták gyerekei is voltak” (Gerő 1999:18), s ötéves korában volt egy magyar dajkája is. Oktatásának második évétől pedig *heti három és fél órában* (!) kezdett magyarul tanulni.

Tudott Ferenc József magyarul? Az 1550. évi 5. törvénycikk kimondja, hogy „ő cs. Kir. Apost. Felsége az ország rendeit biztosítani méltóztatott arról, hogy a korona örökösöknek, valamint a fels. Uralkodó házból származandó többi főhercegeknek és herceg asszonyoknak a magyar nyelv tökéletes tudományába még serdülő korukban beavatása – részéről nevelési rendszerül megállapított legyen” (idézi Nádor 2000:61). Ezt a törvényt soha nem törölték el, vagy nem módosították, s Mária Terézia uralkodásától számítva – a

tervezetek, iskolai füzetek és jelentések tanúsága szerint – igen komolyan is vették. II. József *ajója* például szintén egy magyar, Battyány Károly – a magyarországi nádor fivére – volt.

Kevés az olyan feljegyzés, amely arról számol be, hogy az ország nem magyar anyanyelvű vezetői mikor használták a magyar nyelvet. Ferenc József esetében ezen kevés számú alkalmak közül a legnevezetesebb magyar királlyá koronázásának a napja, amikor magyar nyelven tette le az esküt. De az eskü szövegét szóról szóra is be lehet tanulni, ez nem jelenti azt, hogy hosszabb tanulási folyamat és aktív nyelvismeret előzte meg a koronázási ceremóniát. Az valószínűsíthető, hogy 1849-et követően nem sok lehetősége volt magyartudásra szert tenni, vagy esetleg a meglévő nyelvtudását kamatoztatni. Tehát, amennyiben feltételezzük, hogy Ferenc József tudott magyarul, a kérdésre a választ korábban, 1848 előtt kell keresnünk. Találunk is utalást Angyal Dávid (Angyal 1942:25) és Gerő András (Gerő 1999:19) monográfiájában, mindketten megemlítik Nemeskéri Kiss Pál azon bejegyzését, melyet a tanár az azévi iskolai füzetbe jegyez fel, s itt elégedetten szól a főherceg magyar nyelvtudásáról. Így nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy 1847-ben jól beszélt magyarul, s ez Nemeskéri Kiss Pálnak is köszönhető. Valamint találunk egy arcképet, mely a gyermeket díszmagyarban ábrázolja (Gerő 1999: 128). A kép abban az évben – 1840-ben – készült, amikor Nemeskéri Kiss Pál lett Ferenc József tanára.

A történelem tankönyvekben nem találunk Ferenc József magyar nyelvtudására vonatkozó információt, s ezért a köztudatban is az él, hogy legfeljebb egy-két szó, kifejezés erejéig ismerte és használta a magyar nyelvet – pedig a gyermek Ferenc József tizenegy éven keresztül tanult magyarul.

11.2.3. Magyar gyakorlások

Ferenc József gyakorlati magyaroktatásával kapcsolatos következtetéseket egyrészt a tanára által készített – s már áttekintett – nyelvmesterből, valamint a *Magyar gyakorlások* címet viselő, Ferenc József által írt, kultúrtörténeti ritkaság számba menő füzetekből tudunk levonni, melyet eddig nem tárt fel a kutatás. A füzetek címe megtévesztő lehet, mielőtt kinyitnánk, arra gondolhatunk, hogy nyelvtani jegyzeteket, gyakorlatokat, esetleg szavak listáját is megtaláljuk az 1840. június 24-én megkezdett gyakorlóírkákban. A füzetek pontos számának meghatározása nem egyszerű feladat, mivel a lapok az idők folyamán szétestek. Ami elmondható, hogy legalább három füzet került – több darabban – egy leltári szám alá (Cod. Ser.n. 12506 310-163) az Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Autographen- und Nachlaß-Sammlung katalógusában. Ferenc József ekkor már 4 éve, heti

210 percet töltött magyarórán, amelyre még készülnie is kellett – s bár hétvégén is voltak órái – ha mégis játszhatott, magyar játszótársak is vártak rá. A tanulóéveket megelőzően pedig magyar dajka szoktatta magyar beszédre a kis gyermeket – olvashatjuk Angyal Dávid már többször idézett könyvében (1942:24).

Arra, hogy az órákon nyelvtant is tanultak és gyakoroltak, arra egyetlen, a füzet felső margójára írt jegyzet utal (l. 5. számú melléklet):

<i>olvas</i>	<i>te számlálj</i>	<i>mi számláljunk</i>
<i>olvass</i>	<i>ő számláljon</i>	<i>ti _____jatok</i>
		<i>ők _____janak</i>

Sok-sok órányi tollbamondást 180 írott oldalnyi szöveget tartalmaz ez a dokumentum. A szövegek sokat elárulnak Ferenc József magyarnyelv-tanulásának kulturális vonatkozásairól.

Ebben az időben elterjedt módszer volt a megtanulandó anyag lediktálása, s annak szó szerinti visszakérdezése (Fináczy 1899-1902: 45); annak ellenére, hogy a diktálás-visszakérdezés módszerét a korszak összes tanügyi rendelkezése elutasítja. A diktálás egyeduralmát próbálták ezek a rendeletek megtörni, de a tollbamondást nem akarták teljesen kiirtani a tanítási módszerek közül. A nyelvoktatás szempontjából, ennek a módszernek több hasznos oldala is van, hiszen kiválóan fejleszti a beszédészlelés és a beszédmegértés komplex mechanizmusát, amely az egymásra épülő szintek, és az egymás mellett működő területek összehangolt munkáját öleli fel. A folyamat első szintjén az akusztikus jeleket észleli a hallgató, ebből a fonetikai szinten meghatározza a beszédhangokat, ahonnan eljut a szóértés, mondatértés és szövegértés fázisába (Gósy 1999: 61-120). A tollbamondás eredményeként olvasható szöveget megvizsgálhatjuk a beszédpercepció és a tartalom oldaláról is.

11.2.4. A füzetek tartalma

A Gyakorlások anyaga két egységre bontható, az első Magyarország vármegyéinek földrajzi, gazdaságföldrajzi leírását adja, a második pedig a magyar történelem részletes ismertetése.

Az első lapon a következőket olvashatjuk:

Baranya vármegye 91
négyszögű métrföldnyi, hosszúságában
15. szélességében pedig 10 métrföldnyi.
Találtatik benne egy sz. k. és 10

*m.v. 328 fal. 71 pszt. Említést kö,
vetkező helyek: 1 Pécs sz.k.v. Püspöki lak,
van Gynmasiuma, Academiája, Irgal,,
mas barátok kolostroma, és betegháza,
roppant széki temploma, egy könyv,,
tára, melly 12000 kötetből ál, papiros,,
malma. Ezen város régente nagy
Lajos üdejében igen hires volt, innen
származott azon közmondás: Ma,,
gyarnak Pécs, németnek Bécs; de
fényébül (is áthúzva) a törökök ismételt pousz,,
titása által nagyon szenvedett. 2.
Sikolós, m.v. a vörös borárul neve,,
zetes. 3. Mohács gyászos emlékezetü*

Majd a mohácsi csata leírását és következményeit olvashatjuk, majd hasonló struktúrát követve Szepes, Sáros, Zemplén, Ungvár, Bereg, Abauj, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Csongvár vármegye leírása következik, benne a tájegységekre, a természeti értékekre, látnivalókra, a vármegye gazdaságára vonatkozó adatokkal.

*Ti]zán tul való kerület 11 Megyét foglal ma,,
gában, mellyek: Marmaros, Ugocsa, Szatmár,
Szabolcs, Bihár, Békes, Arad, Csanád, Toron,,
tál, Temes, Krasó Megyék, a kerulethöz tar,,
toznak a (az 'a' beszúrva) Hajdú városok is.*

Ezen vármegyék leírását már nem találjuk meg, hanem a füzetek *A Magyar nemzet történeteivel* folytatódnak. Elsőként a magyar nép eredetéről olvashatjuk a következőket:

*Első kérdés, mellynek föloldását a történettől
várjuk, ez: Honnan eredtek a Magyarok, és
hól kell keresni azoknak ősi lakhelyeit? Az
írok' serege sokfelé elégazik ezen kérdés feitege,,
tésében. Nem is csuda; mert valamint egyéb
nemzetek kezdetét többnyire vastag köd leplezi:
ugy a Magyarok eredete is a régiség homályában
röjtözik. Vannak nagy tekintetü történet írók,
kik a Magyarokat a régi Hunnosokkal egy*

*eredetü népnek tartják, mások ellenben,
kik ezt tagadják. Akar mint legyen a
dolog, abban mégis mindnyájan megegyeznek,
hogy ezen nép Ásiai eredetü. Nem megveten,,
dő jegyzés itt az is, hogy a legalacsonyabb
soron magyar is, a hagyomány szerint, melly
szájrul sszájra száll, magát ma is Szitja
Magyarnak valja, ez legalább arra mutat
hogy Azsia Szitjában kell nyomozni a nemzetünk
első lakhelyét;*

A történelem előadása kronologikus sorrendben történik, tehát a magyarok vándorlásával, a honfoglalással, illetve a Kárpát-medence történetével kezdődik. Elmesél néhány legendát és mesét, majd Árpád fejedelemségétől kezdve az uralkodók életútja köré szerveződve mutatja be a magyar történelmet.

Jelen dolgozatomban nem célja a szöveg tartalmi elemzése. Stílusát tekintve a füzetekben található szövegek mindegyike érdekes olvasmány, amelyek teljes képet kívánnak nyújtani, nem csupán a történelemről, hanem a szokásokról, a nemzetiségekről, a mondákról és legendákról és a földrajzról. A diktátumok komoly tárgyi ismeretanyagot vonultatnak fel, a korszak oktatásméletével egyezően egyszerre célozzák a nyelvtudás elmélyítését és a magyarság értékeinek megismertetését.

11.2.5. Néhány következtetés

Ferenc József precizitására, szorgalmára és jó tanulási képességeire utal a világos íráskép, a helyesírási, a beszédészlelésből és - megértésből fakadó hibák számának folyamatos csökkenése. Az elkövetkezendőkben a hibákból, javításokból és elírásokból fogok következtetéseket levonni. Ezek száma – kivált a terjedelemhez képest – elenyésző, mégis, formai szempontból a legtöbbet az elírások és javítások árulnak el a nyelvtanulás folyamatáról.

A javítások majdnem minden esetben Ferenc József keze nyomát viselik, a 180 oldalon csupán háromszor fordul elő, hogy megjelenik Kiss Pál kézírása.

Sok esetben nincsenek kijavítva a hibák, sőt, találunk állandósult hibákat is, például a 'Tiszsa' két sz-szel történő írását. Ezen javítások és hibák a bizonyítékok arra, hogy tollbamondással van dolgunk. Például gyakori szófordulat a „tudni illik”, mely csupán

egyszer szerepel ezzel az írásképpel, a többi tizenkét esetben a „*tudni illig*” formát olvashatjuk. A beszédészlelés – főleg a zöngés és zöngétlen mássalhangzók felcseréléséből adódó – és nem a helyesírás vetette írásképből is gyűjthetünk: *Hernát folyó, délcek, feiteget* stb. Az anyanyelvi transzferből eredően többször ír 's' vagy 'z' betűt 'sz' helyett; s ez egyes szavak írásképeiben is tükröződik (*Austria, chatholikos, protesztáns*).

Miként Kiss Grammatikája sem szentel különösebb figyelmet a minőségi különbséggel nem rendelkező hosszú és rövid magánhangzók helyesírásának, akként a füzetekben is rapszodikusán jelennek meg ezek. (*négyszögü, következő és következő, szölő, hires*, stb.) A Grammatikában és a füzetekben is megfigyelhető az igekötők és a *ssz, nny*, hosszú mássalhangzók ingadozó írásképe (*vissza nyerte, visszafoglalandó, elszükött, át ment, aszszu, válasszon, annyi, toronynyal* stb.). Nem figyel arra a grammatikájában leírt helyesírási szabályra sem, miszerint a titulusokat mindig nagybetűvel írjuk. Egyetlen szó szerepel következetesen nagy betűvel, ez pedig a Magyar.

Nem csupán az akusztikus jeleket észleli, és íráskészsége automatizálódott az évek során, fonológiai tudatossága egyre biztosabb lett, arra is a javításokból következtethetünk. Mikor azt látjuk, hogy a „*megint kiindulnak magoknak uj hont keresendők*” szövegrész „*megint*” szavát megelőzi egy áthúzott szótöredék, az „*ism*”, joggal feltételezhetjük, hogy itt a kontextusból következtetve az „*ismér*” szó leírásához fogott hozzá. Ugyanezen állítást erősíti az a mondat, amely úgy kezdődik, hogy *Tuhutum Erdélynek ura* - amit a diák úgy fejez be, hogy *lett*, s mikor a tanár tovább diktálja a mondatot, ezt a szót áthúzza, és leírja a hallott *lön* igét. A majd szó három formában jelenik meg, kezdetben *maid* formában, ezt követi a *májd* íráskép, s az utolsó oldalakon „elnyeri” a *majd* formát.

Hasonló példák bizonyítják, hogy Ferenc József nem csupán íródeákja volt a füzetben olvashatóknak, hanem értette is az ott leírtakat. Rendelkezett a szükséges nyelvi előismeretekkel, kombináló-, és a beszédszándék felismerésére vonatkozó képességgel.

1847-ben, amikor negyedszer járt Magyarországon, István főherceg beiktatása alkalmából beszédet tartott Albert főherceg helyett - magyarul. Ekkor a magyar urak elámultak remek kiejtésén, de csak kevesen tudták, hogy a beszédét nem csupán elmondta, hanem értette is.

12. Összefoglalás

Az értekezés a magyar nyelv oktatásának első, számos tudományos eredményt hozó virágkorát mutatja be, annak történeti és társadalmi beágyazottságában. A nyelvészeti, eszme- és oktatástörténeti háttér vizsgálatán keresztül jut el a nyelvmesterek elemzéséig, a korszak nyelvoktatásának feltárásáig, végül pedig betekintést nyújt a nyelvoktatás konkrét folyamatába a történelem meghatározó szereplőjének magyarnyelv-tanulásán keresztül.

A disszertáció olyan forrásokat mutat be és dolgoz fel, amelyek eddig nem képezték az alkalmazott nyelvészeti kutatás tárgyát. Az elemzett nyelvmesterek jelentős útjelzői a magyarnyelv-oktatás fejlődésének. Ezekkel eddig nem foglalkoztak a magyar nyelvtudomány-történet, a grammatikatanítás és a magyar mint idegen nyelv történetére vonatkozó kutatások, emiatt elhomályosult az a fejlődési vonal, amely bemutatja a magyar nyelv belső felfedezésének folyamatát a gyakorlati nyelvoktatási céllal írt nyelvmesterektől és a tudományos nyelvreírás kiteljesedéséig. A dolgozat multidiszciplináris tankönyvelemzéseit grammatikai, pragmatikai és didaktikai nézőpontból vizsgálták a nyelvmestereket.

Az első magas színvonalú pedagógiai grammatikák – Bél Mátyás *Sprachmeistere* (1729), és az ennek átdolgozására épülő, a nyelvhasználat tekintetében jelentősen kibővítő *Sprachkunst* (Adámi 1763) – megjelenése jelzi a magyarnyelv-oktatás igényének kiszélesedését. Ekkor válnak a felvilágosodás nézetei az abszolutista Monarchiában általánossá, átalakul a nemzetfogalom, megnő a társadalmi érintkezés szükségessége, a mobilitás és megjelenik Magyarországon is a külföldi utazó.

A Monarchia és Magyarország kapcsolatára utalva bemutattam, hogy II. József uralkodásának kezdetéig számos nemzeti törekvés meghallgatásra talált az udvarnál. Bécs közvetítette a magyar területek felé a műveltséget, a haladónak számító gondolkodást, a nyelv megújulásának példáját. A modern nyelvoktatás fellendüléséhez hozzájárult a felvilágosodás eszmerendszere, s ezen belül az ember eredendő jóságába vetett hit, melyet a nevelés, a tanulás csiszol tökéletesre. Az iskolarendszer kiszélesedését és egységesülését megelőzően megjelenik az (ön)művelés igénye, melyen belül – a latin hagyományra építve – nagy szerep jut a nyelvtanulásnak.

A nemzeti mozgalmak és a tudás iránti igény megerősödésével a hagyományok, nemzeti értékek fontos szerepet kaptak, a kultúra felértékelődött. A művelt elit korábban nem tapasztalt mértékben pártfogolta a tudományos és kulturális életet. A magyarnyelv-oktatásban

is tetten érhető ez a hozzáállás, melyet mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a korszakban több mint kétszáz nyelvmester megírását és kiadását tették lehetővé a támogatók. A magyarság kulturális értékei – olvasmányok és példamondatok formájában – megjelentek a nyelvmesterekben.

Már az első magyar grammatika bevezetése szerint a szerzőt, Sylvester Jánost az oktatásban szerzett tapasztalata vezette arra, hogy a magyar nyelv rendszerét bemutató művet készítsen. A vizsgálat egyik eredményeképpen kirajzolódott, hogy a pedagógiai céllal írt nyelvmesterek tartalma, az oktatási tapasztalat, tehát a magyarnyelv-oktatás történetének eredményei nagy hatással voltak az elméleti leíró nyelvtanok fejlődésére. A vizsgálatban szereplő legkésőbbi dátummal megjelent mű, Riedl *Kisebb Magyar Nyelvtana* (1866) a nyelvoktatásból tudatos munka eredményeként kinőtt tudományos nyelvleírás megtestesítője. A nyelvmesterek módosulása visszavezethető a velük szemben támasztott elvárások változásaira. Végigtekintve a tárgyalt műveken, megállapíthatjuk, hogy a 18. századi grammatikák gyakorlatias szempontok figyelembe vételével, határozottan szelektálnak a nyelvtanuló számára szükséges ismeretek között. A 19. század elejétől pedig – a nyelvfelfogás változásának hatására, mely szerint nyelv megismerésének és fejlesztésének feltétele az alapos és pontos leírás – megjelennek a teljes és részletes nyelvi leírásra törekvő, de elsősorban oktatási és nem tudományos céllal íródott művek. A vizsgált korszak vége felé szétválik a nyelvoktató és a nyelvleíró könyv műfaja. Ekkortól az idegennyelv-oktatásban újra megjelenik a redukált nyelvtan, amely csak a legszükségesebb nyelvi ismereteket vonja be tanulásba, inkább példákra alapozva tanít.

Míg a 18. század végén, 19. század elején, a nyelvújítás szükségességét alátámasztandó, a magyar nyelv grammatikai, szintaktikai, lexikai állapotáról és a nyelvhasználók ismereteiről sok ostorozó kordokumentumot találunk, addig a 19. század második felétől a nyelvről szóló írások többsége a nyelvet, mint a legmagasztosabb értékeket képviselő tökéletes jelenséget mutatják be. A magyar nyelvről való gondolkodás patetikussá válik, ami annak is bizonyítéka, hogy a nemzet és a nyelv fogalma ekkorra a magyar esetben is összekapcsolódott. A két fogalmat kizárólag pozitív konnotációval használják a kortársak, ha kritikai megjegyzések kerülnek elő, azok a nemzetet alkotó, a nyelvet használó emberekről szólnak lesújtóan.

A 19. század kezdetén látványos fejlődésnek indul a nyelvtudomány, melynek fontos vizsgálati területe – a történeti kérdések mellett – a leíró nyelvészet, mely ebben az időszakban a nyelvhasználat megfigyeléséből indul ki. A nyelvet a társadalom egyik alapjaként kezdték vizsgálni, mivel a nemzeti szellem megtestesülését látják benne. A hazai

nyelvészeti munkákat elsősorban nyelvtan- és szótárírás, valamint a nyelvújítás területeit érintő vitairódalom képviseli. Amint láttuk, a nyelvi jelenségekről értekeznek a nyelvemesterek előszavai is.

A nyelvemesterek részt vesznek a helyesírási szabályok kialakításában, a grammatikai szabályok megfogalmazásában, a nyelvhelyesség elveinek, a normatív nyelvváltozatoknak a kidolgozásában, majd az akadémiai nyelvtan megjelenése után következesen jelenítik meg és terjesztik a kodifikált alapelveket. A magyar nyelvben a vizsgált korszakban kerül egymáshoz legközelebb a köznyelv és az irodalom, az írott nyelv. A nyelvújítás folyamatában több szempontból is szerepet vállaltak a nyelvemesterek, mind maguk a tanító személyek, mind az általuk létrehozott művek. A nyelv megújításának igénye kezdetben a magyar tudományos nyelv kialakítását célozta, tehát a nyelvtani leírás során a magyarított szakszavak voltak a szókincsbővítés első megjelenési formái. Mivel a nyelvemesterek a nyelvet egyértelmű és mindenki számára kötelező szabályokba foglalták, az újítási folyamatokat szűk határok közé szorították. A többértelműség, „bizonytalanság” nem jelenhetett meg a nyelvemesterek lapjain, tehát határozottan állást kellett foglalniuk egyik vagy másik nyelvhasználati mód mellett. A rögzített szabályok mentén, leginkább a szóalkotás módjainak meghatározásával a nyelvújítás egyik lehetséges módját terjesztették a grammatikák. A nyelvemesterek egyszerre vettek részt a nyelvújítás produktív folyamataiban, s érvényesítették a leírás és előírás szempontját. Innen nézve az állandóság és a kibővítés problémáira keresnek és adnak választ a művek. A nyelvújítás időszakában nagy szerepet vállaltak a nyelvtankönyvek a sztenderdizációs és kodifikációs törekvésekben, a helyesírási minták és a megalkotott szavak elterjesztésében. A vizsgálat bemutatta a nyelvtervezés és a nyelv művelés intézményesülését, a Magyar Tudós Társaság sztenderdizációs és kodifikációs tevékenységét, melynek köszönhetően létrejött a nyelvtani elemzéshez viszonyítási pontként felhasznált hivatalos akadémiai nyelvtan, *A' magyar nyelv rendszere* (1847). Az akadémiai nyelvtant a nyelvi korpusz tervezése és a kodifikáció igénye mellett az iskolai oktatási célok hívták életre.

A nyelvtanulással kapcsolatos 18-19. századi elvárások nem állnak távol a maiaktól, erről tanúskodik a nyelvemesterek címében gyakran megtalálható „gyakorlati” jelző is. Diák és tanár közös célkitűzése, hogy rövid idő alatt alapos és használható idegennyelv-ismeretre tegyen szert. Ide a szisztematikus, elemző tanuláson keresztül vezet az út. Ahogy azt a módszertannal foglalkozó fejezet (8.2.) kifejtette, a nyelv elsajátításához a leggyorsabb és legbiztosabb út a szabályok megértése, a példák megtanulása, a transzformációkra épülő gyakorlás, melyek segítségével automatikussá válnak az ismeretek, kialakul az explicit nyelvi tudás. A tudatos nyelvtanulás esetén különösen lényeges a grammatika világos magyarázata,

mivel megértés nélkül a tananyag alkalmazhatatlan. A gyakorlás és az olvasás során újra át kell tekinteni a nyelvtani szabályok leírását, összekapcsolni az elméletet és a gyakorlatot. A nyelvmesteren kívül szükséges még egy jó szótár, valamint az anyanyelvi beszélővel folytatott társalgás. A kor magyarnyelv-oktatásában hangsúlyos szerepet kapott az egész tanítási folyamaton átívelő tiszta és pontos kiejtés. Hangsúlyozzák, hogy nyelvtanulás szükséges idő- és energiaráfordítás, kiemelik a tudományosan és módszertanilag jól képzett tanár szerepét.

A közvetítőnyelvvél való folyamatos összehasonlítás végigvonul a grammatikákon. A nyelvmesterek első része szintetikus eljárást alkalmaz, melynek során a diák megtanulja a szavakat és a szabályokat, melyekből mondatokat szerkeszt; a második, gyakorlatinak nevezett része analitikus eljárással a szövegből kiindulva ismerteti meg az idegen nyelv szavait és szabályait. A példák jelentős része – melyek legtöbbször mondatok vagy szókapcsolatok formájában jelenik meg – nem ragaszkodik mereven a bemutatandó nyelvtani jelenség adta határokhoz. A feldolgozhatóság keretei között maradnak, és az élő nyelvhasználaton alapulnak. A szövegek kiválasztását és megírását pedig egyértelműen a magyar társadalmi és nyelvi szokások vezérelték.

A nyelvtani leírás szükségszerűen elválasztja egymástól a nyelvet és a beszédet, a tartalmat és a formát. A nyelvtankönyv feladata (is), hogy az analízis és a szintézis segítségével elvezessen az élő nyelvhasználatig. A társadalom változásainak nyomán a kommunikációs színterek is kibővültek. A nyelvmesterek szerzői szinte azonnal reagáltak erre a változásra és a tankönyvek szövegmintáiban megjelent a művelt köznyelv, a kereskedelmi nyelv vagy a tudományos nyelv új elemeinek sora.

A tanulók körét vizsgálva megállapítottam, hogy a nyelvmesterek – bár próbáltak minél szélesebb befogadó réteget megcélozni –, elsősorban felnőtteknek készültek, később azonban alkalmazni kezdték azokat az iskolai tanításban is. A tanárok munkáját könnyítette, hogy a diákok alapos nyelvtani ismeretekkel rendelkeztek. Mindazonáltal a korszakban nem a tanuló személye, hanem az oktatás anyaga áll a nyelvmesterek középpontjában, de a pedagógiai témájú írásokban felbukkan az elismerés és a jutalmazás fontossága is.

A disszertáció visszanyúl az eredeti forrásokhoz. Az elemzés gerincét a 137 év alatt megjelent nyelvmesterek közül 15 nyelvmester adta, melyek vizsgálatáról további források – magyar és külföldi grammatikák, levelezőkönyvek, pedagógiai, filozófiai, nyelvészeti művek – bemutatásával alkothattunk teljesebb képet. A feltárt források feldolgozására tematikus rendben került sor, ezáltal a hangsúly az elemzésben a tartalmi kapcsolódási pontokra esett.

Az elemzés grammatikatörténeti és oktatástörténeti szempontból vizsgálta az görög–római–humanista és az újkori grammatikai hagyomány azon fejezeteit, melyek hatással voltak a magyar grammatikák megszületésére. A görög és latin nyelvtani rendszer mellett az idegennyelv-oktatás módszerét is meghatározta a latinnyelv-oktatás hagyománya. A dolgozat bemutatott intézményesített oktatási módszereket, utalt az intézményesített és a magántanári oktatás összefüggéseire.

A grammatikákat előszó vezeti be, amelyek mindegyike a kor értékes nyelvészeti és nyelvpedagógiai kordokumentumai közé tartozik. A könyvek első, elméleti része legtöbbször paragrafusokba szedve, az írástanítással egybekötve tárgyalja a hangtani kérdéseket; ezt követik a szóképzéssel és a szóragozással foglalkozó ún. etymologiai fejezetek; végül kidolgozatlan szintaxissal zárul az elméleti rész. A rendszeres nyelvreíró részek szabályközpontú hang – szó – mondat leírását váltja fel az alkalmazásból kiinduló, grammatikai korlátokat nem ismerő gyakorlati egység.

A teljességre törekvő tankönyv tartalma is világosan szerkesztett, a grammatikai magyarázat sok esetben tételmondatokra épül, amelyek logikusan, világosan tagolják a gondolatmenetet. A nyelvmesterek felépítésére jellemző a fokozatos előrehaladás, az egyes jelenségekre való többszöri visszatérés, amely a modern didaktikának is megfelelő spirális szerkezetet hoz létre.

A nyelvmesterek morfológiai szempontból, a ragozhatóság alapján csoportosítják a szavakat, kettéválasztva a változtatható, toldalékolható, illetve a változatlan alakú szavakat. Nem különítik el a képzőket, a jeleket és a ragokat – ezek a kategóriák ekkor még nem is tisztázottak – ezáltal a végződések megőrzik szemantikai tartalmukat.

A tudománytörténeti vizsgálatok feltárták, hogy miként vált a magyar nyelv sajátossága, a sokesetű rendszer a nyelvészet által elfogadott nézetté. Az elemzés a sokesetű rendszer kiteljesedését a nyelvtanítás keretében vizsgálta, melynek során három lépése vált elkülöníthetővé. Az első csoportba azok a nyelvmesterek tartoznak, melyek nem tudtak elszakadni az ókori deklinációs felfogástól; a másodikba azok, amelyek ugyan négy-hat esetet különböztettek meg, viszont a nyelvmesterek további részében – az „elválaszthatatlan posztpozíciók vagy viszonszavak” tárgyalásakor – ismertették a Verseghy Ferenc által kidolgozott esetrendszer (Poludiumban 1793) valamennyi tagját; végül következett azoknak a nyelvtanoknak az elemzése, melyek egyértelműen a sokesetű rendszert tekintették a tanítás alapjának. A mai nyelvkönyvek számára tanulságos lehetne a viszonyvégződések hármas leírása, amely elkülönít elválaszthatatlan (*a ház-ból*), különálló (*a ház mögött*), és összetett viszonyvégződések (*a víz-en túl*).

Grammatikatörténeti tanulságokat vonultatott fel a birtokos eset önállósodásának bemutatása. Megfigyelhettük miként alakul ki az akadémiai nyelvtan által képviselt konszenzus, s él egymás mellett a latin hagyományban gyökerező esetrag (-é) és a birtokos eset tényleges *-nak, -nek* ragja; valamint nyomon követtük a birtokos eset tanításának módjait is. Az igeidők egyszerűsödése még nem volt megfigyelhető a vizsgált korpuszon.

A szintaxisok fejezetei a nyelvtani alakok használatára adnak szabályokat, s az egyes beszédrészek mondattani funkcióit állapítják meg, emellett az első rész redukált nyelvtanát egészítik ki rövidebb lélegzetű, további nyelvtani ismeretekkel.

A nyelvmesterek kapcsán a vonatkozó szakirodalomban legkevesebb figyelmet az ún. gyakorlati részek kapták, tehát a nyelvtani leírástól különválasztott fejezetek – beszédpanelek, dialógusok, levélminták, olvasmányok, nyelvtani gyakorlatok –, amelyek a nyelv használatának megismerését, megértését és alkalmazását célozzák. A funkcionális, nyelvpedagógiai és szövegtipológiai elemzés bemutatta a szituációhoz, a mindennapi élethelyzetekhez kötött témákat, melyek pragmatikai szempontból sok tanulsággal szolgálhatnának a ma nyelvkönyvei számára. A nyelvmesterek gyakorlati fejezeteinek fontos tulajdonsága, hogy a pragmatikai vagy tematikus csoportokat több beszédhelyzet felől tárják fel, s teret biztosítanak az egyedi élethelyzetben alkalmazható formáknak. A nyelvmesterek gyakorlati fejezeteiben megjelenik a vonzatközpontú nyelvoktatás, a helyzetmondatok széles tára, a közhelyek, közmondások, igekötős igék és állandó szókapcsolatok gyűjteménye.

A gyakorlati fejezetek tartalmazzák a nyelvmesterek részét képező olvasókönyveket is. A Ratio Educationis, valamint Márton József munkásságának hatására lényeges szerepet kaptak az olvasmányok, melyek lehetővé tették a kérdés-válasz struktúrában való feldolgozást. A nyelvmesterek ide sorolható szövegei is követik a fokozatosság elvét, terjedelmük bővülő, témáik egyre elvontabbak, ezáltal fokozatosan alakítják ki a tanulók nyelvi tudatosságát és önállóságát. Az autentikus szövegeket megelőzik az olyan olvasmányok, melyek nyelvtani gyakorlatként is feldolgozhatók. A korszakban válik hangsúlyossá az országismeret oktatása, ami nemcsak az olvasmányokban, hanem a nyelvmesterek többi részében is megjelenik.

A nyelvmesterek tematikus vizsgálata három jelenséget emelt ki, amelyek feltárásához és elemzéséhez felhasználta a tartalomelemzés módszerét. Ez az eljárás lehetővé tette a választott témák szisztematikus áttekintését és értékelését. A tematikus vizsgálatok három olyan témát dolgoznak fel, amelyek mindmáig a nyelvtanulás középpontjában állnak. Az első vizsgált terület, a nyelvi udvariassággal, a kapcsolatteremtéssel összefüggő megszólítások területe, mely szigorú társadalmi szabályokhoz kötött. A nyelvmesterek nagy hangsúlyt

fektettek a hagyományon és az illemen alapuló társadalmi nyelvhasználatra is. A dolgozat pragmatikai vizsgálata a megjelenő megszólítási formákat, azok változását, alkalmazását és oktatási formáit tárja fel. A tartalomelemzés módszere kapcsolja a fejezethez az étkezés és utazás témakörének vizsgálatát, amelyek ismeretére biztosan szüksége van a nyelvtanulónak, amint azt napjaik tankönyvei is tanúsítják. Az elemzés eredményeképpen nemcsak az derült ki, hogy milyen formában, milyen szövegkörnyezetben, milyen kidolgozottsági fokon és milyen gyakorisággal jelentek meg a témák, hanem az is, hogy a korszak hétköznapi életének mely területein játszott fontos szerepet az étkezés és az utazás, és az is, hogy a kortársak mekkora jelentőséget tulajdonítottak ezeknek a területnek. Az utazás témájával kapcsolatban vizsgáltuk a két leggyakoribb úti célnak, Pest-Budának és Bécsnek a megjelenési módjait. A vizsgálatból kirajzolódik, hogy miként változik az időben a témák tartalma.

A nyelvmesterek jelentős része Bécsben jelent meg, aminek nemcsak a központi cenzúrához kapcsolódó könyvkiadók voltak az okai, hanem az is, hogy ebben a korszakban virágzott Bécsben (is) a magyarnyelv-oktatás. A 11. fejezetben megjelenik a valós nyelvtanuló. A vizsgálatot egy újabb forrás feltárása zárta: Ferenc József *Magyar gyakorlások* című diktátum-füzetei kapcsán megismerhettük a magyarnyelv tanulásának egy fontos művelődéstörténeti adalékát, ami hozzájárul az uralkodóval kapcsolatban kialakult tévképzetek tisztázásához.

A dolgozat célja az volt, hogy több nézőpontból vizsgálva helyezze el a nyelvmestereket az nyelvészet, alkalmazott nyelvészet, magyar mint idegen nyelv területén, felhívja a történeti tanulságokra a figyelmet, és elsősorban nyelvpedagógiai tapasztalatokkal szolgáljon a jelen számára.

A magyar mint idegen nyelv témakörének kutatásában végbement jelentős fellendülés tapasztalható az oktatás tartalma és formája, a tananyagok, a tantervek vizsgálata és értékelése, a készségek fejlesztése, a mérés és értékelés és az oktatási módszerek taglalása területén, bízom benne, hogy mindezek mellett az oktatástörténetben rejlő értékek kutatása is fellendül.

MELLÉKLETEK

A vizsgált nyelvtanok és nyelvmesterek felsorolása

- Meliboeo/Bél Mátyás 1729. *Der Ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einen Anhang von Gespräche*. Dritte Aufgabe. Pressburg.
- Adámi, Michaël 1763. *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Wien.
- Vályi K. András 1792. *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi*. Pest, *Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der Ungarischen Sprache*. Pozsony.
- Szaller, Georgio 1793. *Hungarica Grammatica*. Posenii.
- Márton József 1816. *Ungarische Grammatik für Deutsche. Neunte Aufgabe*. Wien.
- Kis Pál 1834. *Ungarische Grammatik nach einer neuen und leicht faßlichen Methode theoretisch und praktisch bearbeitet*. Wien.
- Hammerschmidt, Jon 1836. *Erste Unterricht in der ungarischen Sprache, oder kurzgefaßte ungarische Sprachlehre*. Güns.
- Zimmermann Jakab 1836. *Erster Unterricht in der ungarischen Sprache*. Pest.
- N. Prágay, N. 1841. *Leitfaden in kürzester Zeit Ungarisch zu lernen*. Wien.
- Mailáth, A. 1841. *Ungarische Sprachlehre*. Wien.
- Ballagi (Bloch) Moritz 1854. *Ausführliche theorisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche*. Vierte Aufgabe. Pest.
- Reméli, Dr. Joh. U. 1856. *Lehrbuch der ungarischen Sprache*. Fünfte Aufgabe. Wien.
- Riedl, Anselm Mansvet 1858. *Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache*. Wien.
- Dallos J. L. 1865. *Praktischer Lehrgag zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache*. Pest.
- Riedl Szende 1866. *Kisebb Magyar Nyelvtan*. Pest.

A NYELVMESTEREK FELÉPÍTÉSE

	<i>Előszó</i>	<i>Hangtan és írástan</i>	<i>Szófajtan</i>	<i>Mondat-tannak tekinthető részek</i>	<i>Az életben gyakran előforduló társas érintkezés fordulatai</i>	<i>Olvasókönyv</i>	<i>Szótár</i>	<i>Egyéb, Megjegyzés</i>
Bél (1729) <i>Sprachmeister</i>	10 p.	5 p.	51 p.	10 p.	14 p.	4 p.	14 p. fogalomkörök szerint csoportosított	A magyar számok felsorolása a könyv végén
Adámi (1763) <i>Sprachkunst</i>	5 p.	6 p.	95 p.	64 p.	160 p.	---	38 p. Alfabetikus sorrendben	Levélminták; Szótár: gyökérszavak gyűjteménye
Vályi (1792) <i>Fundamenta/Grundlienen</i>	4/5 p.	Az előszóban ad általános tanácsokat	32/34 p.		---	---	---	A német kiadás terjedelmét feltüntetve mellékletben igerajozási táblázatok
Szaller (1793) <i>Hungarica Grammatica</i>	12 p.	7 p.	115 p.	41 p.	15. p.	---	16 p.	A terjedelem tartalmazza a latin és a német nyelvtani magyarázatot is
Márton (1816) <i>Ungarische Grammatik</i>	2 p.+ 4 p.	11 p.	108 p.	56 p.	17 p.	74 p.	86 p.	külön feladatgyűjtemény a leíró részt követően (41 p.) levelek, irodalmi szemelvények

Kis (1834) <i>Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch</i>	2 p.	5 p.	93 p.	29 p.	42 p.	54 p.	12 p.	
Zimmermann (1836) <i>Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	---	5 p.	53 p.	7 p.	---	7 p.	---	
Hammerschmidt (1836) <i>Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre.</i>	4 p.	1 p.	55 p.	11 p.	15 p.	25 p.	35 p.	a szótár kétirányú, a szavakat alfabetikus sorrendben tartalmazza
Prágay (1841) <i>Leitfaden Ungarisch zu lernen</i>	2 p.	6 p.	40 p.	15 p.	Szintaxisban kap helyet, grammatika szerint csoportosítva	---	10 p.	
Mailáth (1841) <i>Ungarische Sprachlehre</i>	5 p.	10 p.	85 p.		35 p.	---	nincs adat	példákat külön részben adja meg
Ballagi (1854) <i>Ausführliche Grammatik</i>	10 p.	14 p.	186 p.	51 p.	105 p. (fordítási gyakorlatként)	32 p.	50 p.	
Reméle (1856) <i>Lehrbuch</i>	2 p.	6 p.	184 p.	28 p.	30 p.	32 p.	36 p.	
Riedl (1858) <i>Magyarische Sprache</i>	6 p.	16 p.	115 p.	59 p.	---	---	---	
Dallos (1865) <i>Lehrgang</i>	2 p.	6 p.	71 p.		11 p.	25 p.	30 p.	
Riedl (1866) <i>Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	---	18 p.	122 p.	20 p.	---	---	---	

A NYELVMESTEREK BEN SZEREPLŐ KERESZTNEVEK

Márton (1816:194) A' közönségesebb Keresztnevek		Dallos (1865:94) Némely keresztnev		Mailáth (1841:105) keresztnevek a magyar nyelvben	
német alak	magyar alak	német alak	magyar alak	német alak	magyar teljes és becézett alak
Albrecht, Albert	Albert	Adalbert	Béla	Agnes	Ágnes; Neszi
Andreas	András	Alexander	Sándor	Anna	Anna; Náni, Nina, Nincsa
Alexander	Sándor	Augustin, August	Ágost, Ágoston	Barbara	Borbála; Boris, Borcsa, Bábí
Anton	Antal	Aloisius	Alajos	Dorothea	Dorotya; Dori
Elisabeth	Erzsébet	Andreas	András	Eleonora	Eleonora, Lóri, Lóra
Franz	Ferentz	Anton	Antal	Elisabeth	Erzsébet; Örsze, Erzsi, Erzsike, Bözsi, Lízi, Elíza
Fritz, Friedrich	Fridrik	Bartholomeus	Bertalan	Esther	Eszter; Eszti, Esztike
Georg,	György	Barbara	Borbála, Boris	Eva	Éva, Vicza, Bébi
Gottlieb	Teofilus	Charlotte	Sarolta	Adelheid	Etelka, Etelke, Telka
Suschen	Susanna, Suzsi	Dionisius	Dénes	Franziska	Francziska, Fáni
Geregorius	Gergely	Dorothea	Dorotya	Helene	Ilona, Ilus, Ilonka, Ilkó
Hans, Johann	János, Jantsi	Elisabeth	Erzsébet	Johanna	Johanna, Háni, Hánika
Helene	Ilona	Emerich	Imre	Juditha	Judit, Judka, Dudi, Juczi
Johann	János	Franz	Ferencz	Juliana	Julis, Juli, Julcsa
Julie	Juliana, Juli	Gabriel	Gábor	Caroline	Károlina, Lini
Karl	Károly	Georg	György	Katharina	Katalin, Kati, Kata, Káczi
Lieschen	Erzsébet	Helena	Ilona, Ilka	Klärchen	Klára, Klári, Kláríka
Lotte, Lottchen	Karolina	Hermann	Ármin	Kornélie	Kornélia, Nelli
Ludwig	Lajos	Julius	Gyula	Christine	Krisztina, Tini
Michael, Michel	Mihály	Johann	János	Magdalena	Magdolna, Magdi, Léni, Lenus
Nikolaus, Niklas	Miklós	Josef	József	Marie	Mária, Maris, Marcsa, Mária, Mariska
Paul	Pál	Karl	Károly	Margaretha	Margit
Philipp	Filep	Katharina	Katalin	Mathilde	Matild, Tili
Röschen	Rozsi	Ludwig	Lajos	Ursula	Orsolya
Sigmund	Zsigmond	Leopold	Lipót	Priska	Piroska

Stephan	István	Michael	Mihály	Rosalie	Rozália, Száli, Rózsa
Valentin	Bálint	Paul	Pál	Rosi	Rozina, Rózsi
		Samuel	Samu, Sámuel	Charlotte	Sarolta, Sarlotta, Lotti
		Sigmund	Zsigmond	Sara	Sári, Sáricska
		Sophie	Zsófia	Theresie	Terézia, Rézi, Trézi, Terka, Tercsa
		Stefan	István	Wilhelmine	Vilma
		Wilhelm	Vilmos	Susanna	Zsuzsanna, Zsuzsa, Zsuzsi, Zsuzsika, Szandli
		Wilhelmine	Vilma	Sophie	Zsófia, Zsófi, Zsófiika
				Albert	Adalbert
				Augustin	Ágoston, Guszti
				Achasius	Ákos
				Alvisius	Alajos
				Andreas	András, Andris, Andor, Endre, Bandi
				Antal	Antal, Tóni
				Blasius	Balás
				Valentin	Bálint
				Albrecht	Béla
				Benedikt	Benedek
				Benjamin	Benjámín
				Bernhard	Bernát
				Bartholomäus	Bertalan
				Felix	Bódog
				Balthasar	Boldizsár, Bódi
				Ciriakus	Czirjék
				Daniel	Dániel, Dani
				Desiderius	Dezső
				Dionnsius	Dénes, Dienes, Déni
				Dominik	Domokos, Domonkos, Domos
				Demetrius	Demeter, Dömötör
				Alerius	Elek
				Aegidius	Egyed
				Ernst	Erneszt, Neszti
				Atila	Etele
				Wolfgang	Farkas
				Franz	Ferencz, Ferkó, Ferus, Feri, Franczi
				Philipp	Filep, Fülöp
				gabriel	Gábor, Gábris, Gabi
				Gallus	Gál
				Kaspar	Gáspár, Gazsi
				Gerhard	Gellért
				Gregor	Gergely, Gere,

	Gerő, Gyerő
Gotthard	Gocsárd
Georg	György, Gyuri, Gyura, Gyurkó, Gyuricza
Viktor	Győző, Viki
Julius	Gyula
Ignaz	Ignác, Náci
Elias	Illés
Emerich	Imre, Imrus, Mimis
Innocenz	Incze
Hippolit	Ipoly
Stephan	István, Istók, Pista, Pesta, Pisti, Stefi
Jakob	Jakab
Johann	János, Jancsi, Jancsika, Jankó, Janó, Iván
Jeremias	Jeromos
Hiob	Jób
Joseph	Jó'sef, Jósi, Jóska
Kajetan	Kajtár
Kolomann	Kálmán
Karl	Károly
Kasimir	Kézmér
Element	Kelemen
Christian	Keresztély
Christoph	Kristóf, Stófi
Ludwig	Lajos, Laji, Lajcsi, Lajkó
Ladislaus	László, Laczi, Laczkó
Leonhard	Lénárd
Leopold	Leopold, Lipót
Laurenz	Lőrincz, Lóri
Lukas	Lukács
Markus	Mark
Martin	Márton, Marczi
Mathäus	Máté
Mathias	Mátyás, Matyi, Matkó
Melchior	Menyhart, Miska, Misi
Michael	Mihály
Nikolaus	Miklós, Niki, Mikó
Maximilian	Miksa, Miki
Mauritius	Móricz, Móri
Udbanus	Orbán
Edmund	Ödön
Paul	Pál, Palkó, Pali, Palicza
Peter	Péter, Peti, Petkó
Salomon	Salamon, Sali

Samuel	Samuel, Samu, Samkó
Sebastian	Sebők, Sebestyén; Sebő
Alexander	Sándor
Stanislaus	Szamiszló
Thomas	Tamás, Tami, Tamkó
Theobasd	Tibold
Tiborius	Tibor
Tiborzius	Tiborcz
Theodorus	Tivadar, Tódor, Tódi
Thobias	Tóbiás, Tóbi
Gottlieb	Tófor, Tófi
Wenzeslaus	Venczel, Venczi
Wendelin	Vendel, Vendi
Veit	Vid, Vida
Hilarius	Vidor, Vidi
Wilhelm	Vilmos, Vilmus
Vinceuz	Vincze, Vinczi
Vitalis	Vitályos
Sigmund	Zsigmond, Zsiga, Zsigi

Jelmagyarázat:

	az egyik nyelvmesterben szerepel
	két nyelvmesterben szerepel
	mindhárom nyelvmesterben szerepel

A KORSZAK NYELVÉSZETI SZAKSZAVAI

Márton József: Német Grammatika (1799: 1-4*) Mesterszók		A magyar nyelv rendszere (1847: 368-374) Műszók	
Magyar	Deák	Magyar	Deák
		Ajakbetű	litera labialis
		Alany	subiectum
		Alanyeset v. nevező	nominativus
		Alapfok	positivus (gradus)
		Alhangú (hangzó v. szó)	obtusa (vocalis, v. vox)
Aligmult	Praet. Imperfectum		
		Állapotjelző	gerundium
		Állítmány	praedicatum
		Benható ige	verbum intransitivum
		Beszéd	dictio, sermo, oratio
		Beszédrész	pars orationis
		Beszédszer	organon loquendi
		Betüelhagyás	abiectio literae
		Betűcsere	permutatio literae
Bírástjelentő	Pronom. Possessivum		
		Birtoknév	nomen possessionis
		Birtokos névmás	pronomen possessivum
		Birtokrag	suffixum possessivum
		Cselekvő ige	verbum activum
Egészszemmult	Praet. Perfectum		
Egybefoglaló számok	Numeri Collectivi		
Egybefoglaló v. Foglaló	Coniunctio		
Egybehasonlítás	Comparatio		
Egybeszerkésztetés	Constructio		
Egybeszerkésztetve	In Statu Constucto		
		Egyed	individuum
		Egyedi	individualis
Egyes	Singularis	Egyes	Singularis
		Egymásraható, v. visszatérő névmás	pronomen reciprocum, seu reflexivum
Egyszeres	Simplex		
		Egytagú szó	vox monosyllaba
Ejtegetés	Declinatio		
Ejtés	Casus		
		Éles hangzó	vocalis acuta
Ellenvető Foglaló	Coniunctio Adversative		
Elölutoljáró	Prae- et Postpositio		
		Előmondat	protasis in periodo
		Előnév	praedicatum gentilitium
Elrendezés	Syntaxis		
Első Grádits	Positivus Gradus		
		Elvont név	nomen abstractum
Eredeti	Primitivus		
Eredett	Derivatum		
		Felhangú (hangzó, v. szó)	tenuis (vocalis, aut vox)
		Felkiáltójel	signum exclamationis
Felső Grádits	Superlativus Gradus	Felsőfok	superlativus (gradus)

Feltéví Egybefoglaló	Coniunctio Conditionalis		
		Félhangzó	semivocalis
		Fogbetű	litera dentalis
Foglaló	Copula		
Foglaló mód	Coniunctivus Modus		
		Folyékony betű	litera liquida
Grádits	Gradus	Fok	gradus
		Fokozás, fokoztatás	comparatio (per gradus)
		Fokozni, fokoztatni	coparare (per gradus)
		Főnév	nomen substantivi
		Főnév-képző	formatio substantivi
		Gondolatjel	signum pausae
		Gyakorító ige	verbum frequentativum
		Gyakorító képző	formativum frequentativum
Gyökér	Radix	Gyök, gyökszó, gyökér	radix
		Gyüktető	coniunctio collective
		Gyűjtő, v. gyűnév	nomen collectivum
Hajtogatás	Coniugatio		
		Hangejtés	pronunciatio
		Hangcsere	permutatio vocalium
		Hanghasonlítás, hanghasonítás	assimilatio vocalium
		Hanghosszabbítás, hangékezés	prolongatio, vel accentutio vocalium
		Hangkilökés	syncope vocalium
		Hangolvadás, v. hangolvasztás	concratio vocalium
		Hangrend, hangozatosság, széphangzat	euphonie
		Hangrövidítés, v. hangkurtítás	abbreviatio, v. decurtatio vocalium
		Hangutánzás	onomatopoesis
		Hangutánzó szó	onomatopoeion
		Hangugratás	syncope vocalium
		Hangugrató ige	verbum syncopicum
		Hangugrató név	nomen syncopicum
		Hangvesztés	abiectio vocalium
		Hangzó, v. önhangzó	vocalis litera
Hanyatló	Supinum		
		Hasonítás, hasonulás	assimilatio
		Hasonítani	assimilare
		Hasonulni	assimilari
		Hasonlítás	comparatio
Határozó Mód	Finitus Modus	Határos mód	modus finitivus
		Határozatlan alak	forma indeterminata
		Határozatlan névmás	pronomen indefinitum
		Határozatlan számnév	numerale indefinitum
Határozó	Adverbium	Határozó	adverbium
		Határozott alak	forma determinata
		Határozott névmás	pronomen definitum
		Határozott számnév	numerale definitum
Határozatlan Mód	Infinitivus Modus	Határozatlan mód	modus infinitivus
		Háromtagú szó	voxtrisyllaba
Helyesírás	Orthographia		

		Helyhatározó	adverbium loci
		Helykötő	coniunctio locativa
		Helyrag	suffixum locativum
		Helynév	nomen locale
Híjjános	Defectivum		
		Hiányos ige	verbum defectivum
Húzás	Accentus		
		Idegen név	nomen exoticum
		Idegen szó	vox exotica
		Idézőjel	signum citationis
Idő	Tempus		
		Időjegy	character temporis
		Időjelző	characteristica temporis
		Időhatározó	adverbium temporis
		Időképző	formativum temporis
		Időkötő	particula temporis coniunctiva
		Időrag	suffixum temporis
Ige	Verbum	Ige	verbum
		Igeegyeztetés	concordantia verbi
		Igeképző	formativum verbi
		Igeképzés	formatio verbi
		Igekötő	particula compositiva verbi
		Igennév, v. részesülő	participium
		Igerag	suffixum verbi
		Igeragozás	suffixatio verbi
		Igető	tertia verbi persona insuffixata
		Indulatszó	interiectio
		Írásjel	interpunctio
		Jegybetű	characteristica litera
		Jegyszó	vox characteristic
Jelentő mód	Indicativus Modus		
Jelenvaló Idő	Praesens Tempus		
		Jelző, v. járulék	epitheton
Jövendő	Futurum		
		Kettőspont, v. kétpont	colon, seu duo puncta
		Kezdő ige	verbum inchoativum
		Kérdéshatározó	adverbium interrogandi
Kérdő Névmással	Interrogativum Pronomen	Kérdő névmás	Pronomen Interrogativum
		Kéttagú szó	vox dissyllaba
Kéthangú	Diphthongus		
Kicsinyítő	Diminutivum		
		Kicsinyző, v. kicsinyítő ige	verbum diminutivum
		Kicsinyzésképző	formativum diminutivum
		Kicsinyezve gyakorító ige	verbum minute frequentativum
		Kicsinyezett név	nomine diminutivum
		Kiejtés	pronunciatio
		Kihagyás	omissio
		Körmondat	periodus
		Körbeszéd	oratio periodica, seu chria
		Kötszó	coniunctio
		Kötjel	signum copulativum

		Közbeszúrás, közbeszúrat	epenthesis
		Közbeszúrt betű	epenthetica litera
Közbevető	Interiectio		
Közép Grádits	Comparativus Gradus	Középfok	comparativus (gradus)
Közép ige	Neutrum Verbum	Középigé	verbum neutrum
Közép tselekvő ige	Neutro Activum Verbum		
Középszenvető ige	Neutro Passivum Verbum		
		Köznev	nomen commune, seu appellativum
		Külszenvető	verbum ab externa causa passivum
Magábannérthető	Substantivum		
Magábannhangzó	Vocalis		
Mássalérthető	Adjectivum		
Mássalhangzó	Consonans	Mássalhangzó	consonans
Meghatározó Articululus	Definitus Articululus		
		Melléknév	nomen adiectivum
		Mennyiség	qualitas
Mesterszó	Vocalum Technicum		
		Minőség	qualitas
		Minőségképző	formativum qualitativum
		Minta	paradigma
		Míveltető ige	verbum factitivum
Mód	Modus		
Mondás	Propositio		
		Mondat	constructio, sententia
Mondódott	Predicatum		
Mutatónévmássa	Demonstrativum Pronomen	Mutató névmás	pronomen demonstrativum
		Műnév	noemn technicum
		Műszó	terminus technicus
		Néma mássalhangzó	consonans muta
		Nemzetiségi előnév	praedicatum gentilitum
Neveződött	Subjectum		
		Név	nomen
		Névegyeztetés	concordantia nominis
		Névelő	articulus
		Névképzés	formatio nominis
		Névképző	formativum nominale
Névmássa	Pronomen	Névmás	pronomen
		Névrag	suffixum nominale
		Névragozás	suffixio nominis
		Névutó	postpositio nominis
		Névviszonyítás	correlatio nominis
		Névvonzat	regimen nominis
		Nyelv	lingua
		Nyelvbetű	litera lingualis
		Nyelvbúvár	linguae scrutator
		Nyelvelem	rudimenta linguae
		Nyelvelemzés	erudratio linguae
		Nyelvelemző	erudator linguae
		Nyelvhasználat	collatio linguarum
		Nyelvhasználat	analogia linguae
		Nyelvrokonság	cognatio linguae
		Nyelvszokás	usus loquendi
		Nyelvtan	grammatica

		Nyelvtanár	grammaticus
		Nyelvtudós	philologus
		Nyelvtudomány	philologia
		Nyomatos	emphaticus
		Nyomatosság	emphasis
		Nyugjel, v. Gondolatjel	signum pausae
Okadó, Egybefoglaló	Coniunctio Causalis		
Osztó számok	Distributivi Numeri	Osztó számok	Numerale Distributivi
		Önhangzó	vocalis
Öszveigazítás	Syntaxis Regiminis		
Öszveigazítva	In Status Regiminis		
Öszveillesztve	In Status Convenientiae		
Öszveilletés	Syntaxis Convenientiae		
Öszveköti Egybefoglaló	Copulativa Coniunctio		
Öszvetett, Öszvetevődött	Compositum	Összetétel	compositio
		Összetett szó	vox composita
		Összerű név	nomen concretum
		Összetett ige	nomen compositum
		Összetett mássalhangzó	
Parantsoló Mód	Imperativus Modus		
Periódus eleje	Protasisi		
Periódus utója	Apodosis		
		Pont	punctum
		Pontvonal, v. pontosvessző	semicolon, seu media nota
		Rag	suffixum
		Ragozás	suffixio
Ragaszték	Affixum		
		Ragozni	suffigere
Régenmúlt idő	Praeteritum Plusquamperfectum		
Regulátlanság	Anomalia		
Régulásság	Analogia		
		Rendhagyó ige	verbum anomalum
		Rendhagyó név	nomen anomalum
Rendelő Számok	Ordinales Numeri	Rendszám, v. sorszám	numerales ordinales
Részesülő	Participium	Részesülő, v. igenév	Participium
Részetske v. Szótska	Particula		
		Részosztó szám	numerales fractum
		Sajátító	genitivus
Sarkallatos számok	Cardinales Numeri		
Segítő ige	Auxiliare Verbum	Segédbetű	littera auxiliaris
		Sorhatározó	adverbium ordinale
		Sorszám	numerales ordinale
		Szak	paragraphus
		Szakjel	signum paragraphi
		Szakasz	sectio
		Szám	numerus
		Egyes	singularis
		Többes	pluralis
		Számnév	nomen numerale
		Számnévmás	pronomen numerale
Szármartatás	Derivatio	Származtatás	derivatio
Szármozott	Derivatium	Százmazék	derivatum
		Százmazékszó	vox derivata
Személy	Persona	Személy	persona
		Személyrag	suffixum personale

		Személyragos	suffixum personale habens
		Személyragatlan	suffixio personali carens
Személyes Névmássa	Personale Pronomen	Személyes névmás	pronomen personale
		Személyes ige	verbum personale
		Személytelen ige	verbum impersonale
		Személynév	nomen personale
Szenvedő	Passivum		
		Szenvedő ige	verbum passivum
		Sziszegő betű	litera sibillans
		Szóalkotás	formatio vocum
		Szóegyeztetés	concordantia vocum
		Szóelemzés, szóelemzet	etymologia
		Szóelemző	etymologus
		Szóelválasztás	separatio vocis
		Szóképzés	formatio vocis
		Szóképző	formativus vocis
		Szókötés	syntaxis
		Szókurtítás	abbreviatio vocis
		Szómértan	prosodia
		Szórag	suffixum vocis
		Szóragozás	suffixio vocis
		Szórend	dispositio vocum
		Szórövidítés	abbreviatio vocis
		Szószármaztatás	derivatio vocis
Szótag	Syllaba	Szótag	syllaba
		Szótagolás	syllabisatio
		Szótagolni	syllabisare
		Szóvonzat	regimen vocum
		Tárgyeset, v. szenvedő eset	accusativus
		Társas ige	verbum reflexivum
		Tehető ige	verbum potentiale
Tekintet	Relatio, Respectum		
		Torokbetű	litera gutturalis
Többes	Pluralis	Többes	pluralis
		Tőige	verbum insuffixatum, seu primitivus
		Tőnév	nomen insuffixatum, seu primitivum
		Tőszám	numerales cardinales
		Tőszemély	persona verbi primitiva, seu insuffixata
		Tőszó	vox primitiva
Tör'sök	Thema		
Tselekvő Ige	Verbum Activum		
Tserebetű	Permutabilis Litera		
Tulajdon Név	Proprium Nomen	Tulajdonnév	nomen proprium
		Tulajdonító	dativus
		Utómondat	apodosis
		Vessző, vonás	comma
Végzett	Terminatio		
		Vezetéknév	cognomen, seu nomen familiare
Viselő	Gerundium		
		Viszony	relatio
		Viszonyítás, viszonyulás, viszonyodás	correlatio

Viszszaszáló Névmása	Reciprocum Pronomen	Visszatérő névmás, v. egymásraható	pronomen reciprocum
Viszszahozó Névmása	Relativum Pronomen	Visszamatató, v. visszahozó névmás	pronomen relativum
Viszszaszálló Ige	Reciprocum Verbum	Viszontagló, v. viszontag működő ige	verbum reciprocum
		Vonz	regit
		Vonzó, v. vezér-ige	verbum regens
		Vonzó, v. vezér-név	nomen regens
		Vonzott, v. vezérlett ige	verbum rectum
		Vonzott, v. vezérlett név	nomen rectum
		Zárjel	parenthesis

* idézi Mikó 1982: 43-44

A MAGYAR GYAKORLÁSOK EGY LAPJA

drass
 drass
 te kámlaly
 ő' kámlalyon.
 mi kámlalyunk
 jatok
 jának

vas hámozókkal, vidékiben épül teláttatik. 4^{sz}
 Agtólek f. híres azon barlang miatt, mellyen
 az utazók meg szoknak látogatni, 5^{sz} Rima,
 sombat m. v. melly már His kont Várme,
 gyeben fekszik, Rima folyó mellett,
 lakosai székalmatos kereskedők, 6^{sz} Krakwa
 f. papirus malommal és arany bányával.
 Berzd Vármegye, 65 \square ⁱⁿ _f vana benne
 10 m. v. 167 f. és 57 p. megjegyeshetjük a következő
 helyeket: 1. Miskolc, igen nagy mezőváros, 20,000
 lakókkal, itt van Vármegye' pompás háza is
 a Rgyülesi is itt tartatnak. Itt sávár eskik
 itt a szentendökint. 2. Dicsgyör város m. v. lakosai
 sok astartat kiseritenek, van mellette vas
 bánya is. Híres Vármegye, mellyhez
 külső: Szolnok, kapcsolattott, 120 \square mért
 földnyire terjed. Számlál 16 m. v. 131 f. 105 p.

Summary

The dissertation presents the first golden age of teaching the Hungarian language that brought about numerous scientific results in its historical and social embeddedness. It gets to the language masters' analyses, the exploration of the era's language teaching, finally it provides an insight into the concrete process of language teaching through the Hungarian language learning of the important characters of history.

The dissertation presents and writes up sources that so far have not counted as subject-matters of applied linguistic research. The analyzed language masters – a professional linguist and a piece of written work that is created by the linguist – are significant milestones of the development of Hungarian language teaching. Researches dealing with the Hungarian linguistics history, grammar teaching and the history of the Hungarian, as a foreign language, have not occupied with these topics yet. Because of this the development line has gotten blurred which demonstrates the process of the internal discovery of the Hungarian language from language masters written with the purpose of practical language teaching to the fullness of scientific language description. The multidisciplinary coursebook analyses of the thesis examined the language masters from the point of view of grammar, pragmatics and didactics.

The appearance of the first, high-standard pedagogical grammars – Mátyás Bél *Sprachmeistere* (1729) and *Sprachkunst* (Adámi 1763) that was built on the adaptation of the above mentioned one and was significantly extensive from the aspect of language usage - indicate the broadening of the need of Hungarian language teaching. This is the period when the views of the Enlightenment are becoming general in the absolutist Monarchy, the concept of nation is being transformed, the need for social interaction and mobility are increasing, and the foreign traveler appears in Hungary, too.

I have presented, referring to the connection between the Monarchy and Hungary, that until the reign of Joseph II there were a number of national efforts having gained a hearing at court. Vienna mediated the civilization, the way of thinking considered to be more advanced, the example of language reform towards Hungarian regions. The idea system of the Enlightenment, including the faith in humans' original goodness that is made perfect by education and learning, contributed to the prosperity of modern language teaching. Before the

extension and unification of the school system the need for (self)cultivation is appearing, within which – built on the Latin tradition – language learning gets a serious role.

With the strengthening of national movements and the need for knowledge, the traditions, national values got serious roles, the value of culture raised. The educated elite supported the scientific and cultural life with an effort not experienced before. This attitude can be observed in the teaching of the Hungarian language, which is proved by the fact that supporters rendered the writing and publishing of more than two hundred language masters possible in the era. The cultural values of the Hungarians – in the forms of readings and sample sentences – appeared in the language masters.

According to the preface of the first Hungarian grammar, the author, János Sylvester was guided by his experience in education to make a work that demonstrates the system of the Hungarian language. As one of the results of the observation, it was revealed that the contents of language masters written with a pedagogical purpose, the educational experience, so to say the outcome of the history of the Hungarian language teaching had a great impact on the development of theoretical descriptive grammars. The work appearing at the latest date in the observation, Riedl *Kisebb Magyar Nyelvtan (Minor Hungarian Grammar)* (1866) is the embodiment of scientific language description that, as a result of conscious work, had grown out of language teaching. The alteration of language masters can be traced back to the changes of the expectations to be met. Looking through the dealt works it can be stated that the 18th century grammars definitely make selections among the necessary knowledge for language learners, considering practical aspects. From the early 19th century – under the influence of the changes in language conceptualization, on the basis of which the exhaustive and exact description is a condition for getting to know and developing a language – such works appear that strive for complete and detailed linguistic description and are written primarily with educational and not scientific purposes. By the end of the observed time period, the genre of the language teaching and language description book gets separated. From this time on the reduced grammar reappears in foreign language teaching that involves only the most needed linguistic knowledge into the learning process and teaches on the bases of examples. While we can find a lot of harsh documents of the period which confirm the need for neology, which are about the grammatical, syntactic and lexical condition of the Hungarian language and about the language users' knowledge, from the late 19th century the majority of writings about the language demonstrate language as the phenomenon possessing the most sublime values. Thoughts about the Hungarian language is becoming pathetic that is a proof of linking the concepts of nation and language in the case of Hungarian as well.

Contemporaries use the two concepts exclusively with a positive connotation. If critical remarks are brought up, they crushingly tell us about the people who make up the nation and use the language.

In the early 19th century there is a spectacular development beginning in linguistics whose important field of examination – besides historical questions – is descriptive linguistics that proceeds from the observation of language usage in this period. Language was started to be examined as one of the bases of society as the embodiment of the national spirit is seen in it. Domestic works of linguistics are primarily represented by grammar and dictionary writing together with the polemic literature concerning the fields of neology. As we could see, the prefaces of language masters also discuss about language phenomena.

Language masters take part in forming spelling rules, in drafting grammar rules, in working out theories of correctness and in the normative language variants. Later, following the appearance of the academic grammar they consistently edit and spread the codified principles. In the Hungarian language the vernacular and literature as written language get the closest to each other in the observed period.

Language masters the linguists and a piece of written work that is created by the linguists both the instructors and the works created by them took a role in more aspects in the course of neology. At the beginnings, the need for neology was aimed at the creation of scientific language, so the first forms of vocabulary enlargement were the terms rendered into Hungarian during the grammatical description. Since language masters set up obvious and obligatory language rules for everyone, neology processes were restricted into tight limits. Ambiguity, “doubtfulness” could not appear on the pages of language masters so they were forced to commit themselves to one or another method of language usage. Grammars spread a possible way of neology along fixed rules, mainly by determining word-formation. Language masters parallelly took part in the productive processes of neology and in validating the aspects of description and prescription. From this angle, the works look for and provide answers for problems of permanence and enlargement. Grammar coursebooks took an important role in efforts of standardization and codification, of spreading spelling patterns and already created words at the times of neology. The survey presented the institutionalization of language planning and language cultivation, the standardization and codification activity of the Hungarian Scientific Association. Thanks to this, the official academic grammar, *The System of Hungarian Language* (1847) was created and was used as a benchmark for grammatical analysis. Academic grammar was called into life by the planning of language corpus and the demand for codification, as well as by the educational purposes of schools.

18th and 19th century expectations of language learning do not stand so apart from those of today's. The attribute "practical" that can often be found in titles of language masters also deposes of the above mentioned fact. The common goal of both students and teachers is to gain exhaustive and useful foreign language knowledge within a short period of time. The way leading to this is through a systematic, analyzing learning process. As it was explained in the chapter dealing with methodology (8.2), the fastest and most secure way to acquire a language is to understand rules, to learn the patterns, to practice built on transformations, with the help of which knowledge is becoming automatic and explicit language knowledge is evolving. In the case of conscious language learning clear grammatical explanations are extremely important as the curriculum is unadaptable without understanding. The descriptions of grammar rules need to be revised during practicing and reading, theories and practices need to be linked. Apart from a language master, a good dictionary and language practice with native speakers are also necessary. Clear and exact pronunciation that had an impact on the language learning process as a whole got a highlighted role in the era's Hungarian language teaching. It is emphasized, that time and energy have to be devoted on language learning and the role of a highly-skilled teacher in academics and methodology is also crucial.

The continuous comparison with the language of mediation goes through grammatics. The first group of language masters apply synthetic methods, by which students study the words and rules, from which they construct sentences later; the second, so-called practical group makes students get familiar with foreign language words and rules by analytical processes, setting the text as the starting point. The major part of the examples – which most of the time appear as sentences or collocations – does not strictly insist on grammatically given limits to be presented. They remain within the frames of workability and they are based on authentic language usage. The selection and composition of texts were obviously driven by the Hungarian social and language traditions.

Grammatical description inevitably separates language and speech, contents and form. The task of a grammar book is to lead to authentic language usage with the help of analysis and synthesis. With social changes, the areas of communication have also extended. The authors of language masters immediately reacted on these changes and a series of new components of the cultured standard language, commercial and scientific language appeared in the text patterns of coursebooks.

Analyzing the circle of students I have realized that language masters – though they have attempted to target a wider receiver layer – were made mainly for adults, however, they were also used in school education later. The exhaustive grammatical knowledge of students

facilitated the teachers' work. Nevertheless, in that era, it was not the person of the student that was in the focus of language masters but the material of curriculum. However, the significance of recognition and rewards appear in writings of pedagogy.

The dissertation stretches back to the original sources. The core of the analysis was provided by 15 language masters among those ones being published over 137 years. We can create a more complete picture of their analysis by presenting further sources – Hungarian and foreign grammars, corresponding books, works of pedagogy, philosophy and linguistics. The elaboration of the revealed sources took place in a thematic order. By this, the emphasis in the analysis was on the linking points of contents.

The analysis investigated those chapters of Greek-Humanist and modern times grammatical traditions from a grammar-historical and educational-historical point of view, that affected the birth of Hungarian grammar. The tradition of teaching Latin language determined the methods of foreign language teaching besides the Greek and Latin grammatical system. The dissertation presented the institutionalized educational tools, pointed out the connections between institutionalized and private education.

The structure of the presented language masters is characterized by the articulation of Donatus and Priscianus grammars; the smallest unit of language conveyance is the articulated sound, it is followed by the unit of syllable, then by the sentence that connects words and parts of speech. The grammar is preceded by a preface which count as the era's valuable linguistic and language pedagogic era documents. At first, phonetics is discussed theoretically and divided into paragraphs, linked together with graphetics; this is followed by the etymological chapters dealing with word-formation and conjugations; finally, the theoretical part is closed by an unfinished syntax. The rule-focused sound-word-sentence description of systematic language descriptive parts are changed by the practical part that proceeds from application and does not recognize grammatical restrictions.

The contents of the coursebook intending to be complete are structured in an obvious way. In many cases, the grammar explanation is built on thesis sentences that divide the train of ideas logically and clearly. Gradual advancement and the frequent return to certain phenomena are typical for the structure of language masters that creates an appropriate spiral structure for modern didactics also.

Language masters categorize words from aspects of morphology and conjugation, by separating changeable words, words that can take suffixes and unchangeable words. They do not detach affixes, denotations and conjugations – these categories were not even evident at that time – and by this, endings preserve their semantic contents.

Science historic observations revealed how the peculiarity, the multiple-case system of the Hungarian language has become an accepted view by linguistics. The analysis examined the achievement of the multiple-case system in the frames of language teaching in the course of which there were three separable steps evolving. The first group consists of the language masters that cannot break away from the ancient declension approach; the second group is made up of those that differentiated four-six cases though, however, in the further parts of language masters – when discussing the „inseparable postpositions and relation words” – delineated all the members of the case system worked out by Ferenc Verseggy (*Poludium* 1793); finally the analysis of those grammars followed which obviously regarded the multiple-case system as the basis of teaching. For today’s language coursebooks the ternary description of relation-endings could be edifying which differentiates inseparable (*a ház-ból* – meaning „from the house”), detached (*a ház mögött* – behind the house) and complex (*a víz-en túl* – over the water) relation-endings.

The presentation of the independence of the possessive case marches up grammar historical edifications. It could be observed how the consensus represented by the academic grammar was being formed, and how the case conjugation (-*é*) rooting in the Latin tradition and the factual conjugation of the possessive case *-nak*, *-nek* (’s) live side by side; we also traced the methods of teaching the possessive case. The simplification of verb tenses was not yet seen in the observed corpus.

The chapters of syntaxes provide rules for the usage of grammatical forms and lay down the syntax functions of certain parts of speech. Besides, they complete the reduced grammar of the first part with shorter and further grammatical knowledge.

Apropos of the language masters, in the relevant professional literature it is the so-called practical parts that received the least attention, so the chapters separated from grammatical descriptions – speech panels, dialogues, letter formats, readings, grammar practice – which target the knowledge, understanding and applying of language usage. The functional, language pedagogic and text typological analyses presented the topics concerning situations, everyday life situations that can provide much edification from a pragmatic viewpoint for today’s language coursebooks. An important feature of the language masters’ practical chapters is that they reveal the pragmatic or thematic groups from the direction of more speech situations and they provide space for forms adaptable in unique life situations. The collection of case-inflection centered language teaching, a wide range of situational sentences, clichés, proverbs, verbal prefixes and permanent collocations appears in the practical chapters of language masters.

The practical chapters also contain the reading book that is a part of language masters. Under the influence of the *Ratio Educationis* as well as the life-work of József Márton, readings received a serious role which made it possible to write up in a question-answer structure. The relevant texts of language masters also follow the principle of gradation. Their extent is constantly growing, their topics are getting more and more abstract, and by this they gradually form students' linguistic consciousness and independence. Authentic texts are preceded by readings which can be written up as grammar practices, too. It is in this era when the teaching knowledge about the land is becoming emphasised which does not only appear in readings but also in the other parts of language masters.

The thematic examination of language masters highlighted three phenomena for whose revelation and analysis the method of contents analysis was used. This process enabled the systematic review and evaluation of the selected topics. The thematic examinations write up three topics which are still in the centre of language learning. The first observed field is the field of linguistic courtesy, salutations connected to making connections which is tied to strict social rules. Language masters also put a great emphasis on social language usage based on tradition and decorum. The pragmatic observation of the dissertation reveals the appearing salutation forms, their changes, adaptation and teaching forms. The method of contents analysis links the observation of the topics of meals and travelling to the chapter. This knowledge is certainly necessary for students as it is manifested by today's coursebooks, too. As a result of the analysis, not only the facts turned out that in what forms, what context, what grade of writing up and in what frequency did the topics appear but also those facts that which fields of everyday life was the one where meals and travelling played an important role. It was also revealed how big significance the contemporaries ascribed to these fields. In connection with the topic of travelling we observed the way of appearance of the two most frequent destinations, Pest-Buda and Vienna. It can be revealed from the observation how the contents of the topics change through time.

The majority of language masters appeared in Vienna whose causes were not only the publishers connected to central censorship but also the fact that it was this era when Hungarian language teaching was flourishing in Vienna (too). The factual language learner appears in chapter 11. The observation was closed by a newer revelation: by the dictate-pamphlets of József Ferenc's *Magyar gyakorlások* (Hungarian Practices) we could get familiar with an important cultural historic contribution, which helps to clarify the misconceptions about the monarch.

The goal of the dissertation was to place language masters from more viewpoints in the field of linguistics, applied linguistics, Hungarian as a foreign language. Another goal was to draw the attention to historical edifications and primarily to serve language pedagogic experiences for the present.

In researching the topic area of Hungarian as a foreign language there is a boom that can be experienced in the fields of the contents and forms of teaching, the examination and evaluation of curricula, developing the skills, measuring, evaluating and the methods of teaching. I do hope the research of values lying in the history of education will also boom.

FORRÁSOK

- A' magyar nyelv rendszere.* 1847. második, javított kiadás. Budán. A' Magyar Tudós Társaság.
- Adámi, Michaél 1763. *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst.* Gedruckt den Johanne Jacob Jahn, Univ. Buchdr.. Wien.
- Ballagi (Bloch), Moritz 1854. *Ausführliche theirsch–praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche, nebst einer Auswahl von Beispielen nach der Interlinear–methode und Uebungsaufgaben zum Uebersetzen aus dem Deutschen in's Ungarische.* Vierte Aufgabe. Verlag von Gustav Nadenast. Pest.
- Comenius, Johannes Amos 1798. *Orbis Pictus.* Pozsony.
- Dallos J. L. 1865. *Praktischer Lehrgag zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache.* Pest.
- Decsy Sámuel 1790. *Pannóniai Fénix avagy hamvából feltámadott magyar nyelv.* Bécs.
- Engelhart, Andreas 1828. *Allg. österr. oder neuester Wiener Secretär für alle im Geschäfts– und gemeinen Leben ... vorkommenden Fälle. Ein unentbehr. Hand– und Hilfsbuch für Jedermann.* 3. verm. u. verb. Aufl. Mörschner und Jasper. Wien.
- Ferenc József 1840-? *Magyar gyakorlások.* Cod. Ser.n. 12506 310-163. Österreichische Nationalbibliothek Handschriften-, Autographen- und Nachlaß-Sammlung.
- Görög Demeter 1809. *Erziehungs – und Unterrichtsplan für Seine Kais. König. Hoheit den durcht. Erzherzog Franz Karl.* Haus– Hof– und Staatsarchiv. Wien.
- Gyarmathi Sámuel 1794. *Okoskodva tanító magyar nyelvmester.* Kolozsvár és Szeben.
- Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. dec. 23. 804–805.
- Hammerschmidt, Jon 1836. *Erste Unterricht in der ungarischen Sprache, oder kurzgefaßte ungarische Sprachlehre.* Güns.
- Kis Pál 1830. *A tanítás módja.* Buda.
- Kis Pál 1834. *Ungarische Grammatik nach einer neuen und leicht faßlichen Methode theoretisch und praktisch bearbeitet.* Wien.
- Klobusiczky Antal 1764. *Hasznos mulatság.* Pozsony.
- Levelező Könyv 1815. *Legújabb megbövitett és megjobbított magyar és német levelező könyv vagy részszerént regulákból, részszerént példákból álló oktatás.* Trattner Ján. Tam. Ts. Kir. Priv. Könyvnyomtatónak betüivel és költségével. Pesten.
- Magyar Grammatika, melyet készített Debrecenben egy magyar társaság* 1795. Bécs.
- Mailáth von Székely, Anton 1841 *Ungarische Sprachlehre nach der alten (als einzigen) Methoden und nach den Grundregeln der Ungarischen Gelehrten = Gesellschaft.* Gedruckt bei Anton Benko. Wien.
- Márton József 1809. *Pannonia, eine Zeitschrift zur Verbreitung der Ungarischen Sprache.* Wien
- Márton József 1816. *Ungarische Grammatik für Deutsche.* Neunte Aufgabe Wien.
- Márton József 1828. *Praktische Ungarische Sprachlehre.* Fünfte Verbesserte Ausgabe. Wien.

- Meidinger, Johann Valentin 1797. *Praktisch Französische Grammatik wodurch man diese Sprache auf eine ganz neue und sehr leichte Art in kurzer Zeit gründlich erlernen kann.* 14. Aufgabe. Frankfurt
- Meliboeo/Bél Mátyás 1729. *Der Ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einen Anhang von Gespräche.* Dritte Aufgabe. Pressburg.
- N. Prágay, N. 1841. *Leitfaden in kürzester Zeit Ungarisch zu lernen.* Wien
- Néptanítók Lapja* 1896-97.
- Niemeyer, August Hermann 1796. *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Aeltern, Hauslehrer und Schulmänner. I–III.* Nach der achten und letzten noch vom Verfasser selbst verbesserten und vermehrten Ausgabe. Mausberger's Druck und Verlag. Wien.
- Nikolaus Fodor 1894. *Theoretisch –praktischer Lehrgag der Ungarischen Sprache nebst einem vollständigen Schüssel zu den ungar. und deutsche „Übungen“ für den Selbstunterricht.* Verlag von Brüder Kohn jr. Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1708. *Dictinarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum* Reprint: Bod Péter által bővített 1767. Nagyszében, Universitas Könyvkiadó, Budapest. 1995.
- Perlaki Dávid 1791. *A' gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás.* Komárom.
- Pulszky Ferenc 1884. *Életem és korom.* Budapest.
- Ratio Educationis.* 1981. Az 1777–i és az 1806–i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Reméle, Johann 1856. *Lehrbuch der ungarischen Sprache.* Fünfte Aufgabe. Wien.
- Riedl Szende 1856. *Ungarischer Geschäftsstyl. Sammlung von Beispielen zur Abfassung von Geschäftsbriefen und anderen schriftlichen Aufsätzen über alle Fälle des gewöhnlichen Lebens, nebst einem Verzeichniss der im niedern Geschäftsstyle am häufigsten vorkommenden Ausdrücke, ungarischer Tauf- und Ortsname, sowie Tabellen und Vorbildern für die ungarische Formlehre.* Ignaz Adolf Schaiba. Prag.
- Riedl Szende 1859. *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. I. Magyar hangtan.* Prága és Lipcse.
- Riedl Szende 1866. *Kisebb Magyar Nyelvtan.* Pest.
- Riedl, Anselm Mansvet 1858. *Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache.* Wien.
- Szaller, Georgio 1793. *Hungarica Grammatica.* Posenii.
- Szilasy János 1827. *A' Nevelés' Tudománya. I–II.* a' Királyi Magyar Fő Oskolák' betűjivel. Budán.
- Teleki József 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Töpler, Gottlieb Eduard 1854. *Theoretisch- praktische Grammatik der ungarischen Sprache.*
- Vályi András 1789. *A norma és levélíró.* Kassa
- Vályi András 1796–1799. *Magyar országnak leírása, mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, földoházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történettyek, külömbféle termésbéli*

*tulajdonságaik, a' betuknek rendgyek szerént feltaláltatnak. I–III. A Királyi
Universitásnak betuivel. Budán.*

Vályi András 1991. *A magyar nyelv gyakorlati tanítása és tanulása.* (facsimile). Dolgozatok
21. Budapest.

Vályi K. András. 1792–93. *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi.*
Pest, *Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der Ungarischen Sprache.*
Pozsony.

Veneroni, Giovanni di 1747. *Herrn von Veneroni Italiänisch – Französisch – und Teutsche
Grammatica oder Sprach–Meister. So ordentlich eingerichtet von Giovanni Tomaso de
Castelli.* Frankfurt, Leipzig.

Verseghy Ferenc 1805. *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre.* Pest.

Wargha János 1842. *Magyar nyelvtan tanmódszerűleg előadva.* Pest.

Wargha János 1871. *Nevelés és oktatástan alapvonalai.* Pest.

Zimmermann Jakab 1836. *Erster Unterricht in der ungarischen Sprache.* Pest

Zimmermann Jakab 1855. *Ungarische Sprechlehre für Elementar- und Real-Schulen.* Pest.

Zimmermann Jakab 1856. *Nyelvgyakorlatok.* Pest.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna (szerk.) 2001. *A magyar olvasástanítás története*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Adelung, Johann Christoph 1782a. *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache, zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen*. Leipzig.
- Adelung, Johann Christoph 1782b. *Versuch einer Geschichte der Kultur des menschlichen Geschlechts, von dem Verfasser des Begriffs menschlicher Fertigkeiten und Kenntnisse*. Leipzig.
- Altmayer, Claus 2002. „Kulturelle Deutungsmuster in Texten. Prinzipien und Verfahren einer kulturwissenschaftlichen Textanalyse im Fach Deutsch als Fremdsprache“, *ZIFU* 6 (3), Online: <http://www.tu-chemnitz.de/docs/ejournal/deutungsmuster.htm>
- Angyal Dávid 1942. *Az ifjú Ferenc József*. A Magyar Történelmi Társulat Kiadása.
- Antal László 1961. *A magyar esterendszer*. Nyelvtudományi Értekezések, 29. szám. Budapest.
- Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Antal László 1979. Szöveg, nyelv, tartalom. In: Szathmári István – Várkonyi Imre (szerk.) *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 154. sz. 67–72.
- Antal László 1988. Pszichologizmus és objektivizmus a nyelvtudományban. In.: Balázs János (szerk.) *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó. Budapest. 138–148.
- Antalffy Gyula 1975. *Így utaztunk hajdanában*. Panoráma. Budapest.
- Arató Ferenc 1991. *Az olvasás pedagógiája*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Austin, John L 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bachát László 1991. Az 1864. év két híres nyelvtana (Szvorényi József és Riedl Szende munkája) 57–62. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Balassa Brunó 1930. *A latintanítás története*. Sárkány-nyomda R.T. Budapest.
- Balassa József 1899. *A magyar nyelv a művelt közönség számára*. Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. T. Kiadása. Budapest.
- Balázs János (szerk.) 1988. *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Balázs János 1958. *Sylvester János és kora*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Balázs János 1988. A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása. In: Balázs János (szerk.) *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó. Budapest. 23–36.
- Ballai Károly 1927. *Magyar korcsmák és fogadók a XIII–XVIII. században*. Lampel R. Könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) Részvénytársaság. Budapest.
- Ballér Endre 1996. *Tantervelméletek Magyarországon a XIX–XX. században*. A tantervelmélet forrásai 17. Országos Közoktatási Intézet. Budapest.
- Bañcerowski Janusz 1998. Néhány gondolat a nyelvi és kommunikációs normáról. *Magyar Nyelvőr* 129–133.
- Bárcezi Géza 1966. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat. Budapest.

- Bárczi Géza–Benkő Lóránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárdos Jenő 1997. *A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma*. Veszprémi Egyetem. Veszprém.
- Bárdos Jenő 2000. *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárdos Jenő 2002. A kiejtés fontossága és pontossága In: Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.) *Nyelvpedagógia*. Iskolakultúra. Pécs. 139–153.
- Bárdos Jenő 2002. Kulturális kompetencia az idegen nyelvek tanításában. *Modern Nyelvoktatás* 2002. április. 5–17.
- Bárdos Jenő 2005. *Élő nyelvtanítás-történet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Barta János 1997. *A kétféjű sas hatalmában*. Magyar Könyvklub Helikon Kiadó. Budapest.
- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Max Niemeyer. Tübingen.
- Báthory Zoltán–Falus Iván (szerk.) 1997. *Pedagógiai lexikon*. Keraban Kiadó. Budapest.
- Batizi László 1935. *Vályi András élete és munkái*. Sárkány – Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Bausch, Karl-Richard–Christ, Herbert–Krumm, Hans-Jürgen (szerk.) 2003. *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. A. Francke Verlag. Tübingen und Basel.
- Beaugrande, Robert–Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina. Budapest.
- Bél Mátyás 1984. *Hungáriából Magyarország felé*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Benda Kálmán 1978. *Emberbarát vagy hazafi?* Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991–1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Lóránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Lóránd 1989. Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I*. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 383–394.
- Bessenyei György válogatott művei* 1987. Sajtó alárendezte Bíró Ferenc. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Bíró Ágnes–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1985. *Nyelvi divatok*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bíró Ferenc (szerk.) 2005. *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum Kiadó. Budapest.

- Bíró Ferenc 1989. A nemzet-, nyelv és irodalomfogalom alakulása a XVIII. század végén. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts.* Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 143–150.
- Brown, Penelope–Levinson, Stephen 1987. *Politeness. Some universals in language use.* Cambridge. University Press.
- Buda Béla 1988. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bujdosó Dezső 1988. *Társadalmi lét és kultúra.* Kossuth Kiadó. Budapest.
- Bußmann, Hadumod 1985. *Lexikon der Sprachwissenschaft.* Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet.* Osiris Kiadó. Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa 2007. Pereszlényi Pál grammatikája (1682.) Források és párhuzamok. *Magyar Nyelv* 257–270.
- Cherubim, Dieter–Grosse, Siegfried–Mattheier, Klaus J. (szerk.) 1998. *Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts.* de Gruyter. Berlin, New York.
- Cherubim, Dieter–Mattheier, Klaus J. (szerk.) 1989. *Voraussetzungen und Grundlagen der Gegenwartssprache. Sprach- und sozialgeschichtliche Untersuchungen zum 19. Jahrhundert.* Berlin, New York. de Gruyter.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme.* Osiris – Századvég. Budapest.
- Christ, Herbert 2000. Grammatische Instuktion an historischen Beispielen: Veneron, Meidinger und Ploetz. In: Düwell, Henning – Gnutzmann, Claus – Königs, Frank G. (szerk.) *Dimensionen der Didaktischen Grammatik.* AKS–Verlag. Bochum. 1–26.
- Clyne, Michael 1993 Pragmatik, Textstruktur und kulturelle Werte. Eine interkulturelle Perspektive. In: Schröder, Harmut. (szerk.): *Fachtextpragmatik.* Tübingen. Narr. 3–18.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János (szerk.) 1862–1874. *A Magyar Nyelv Szótára I–VI.* Pest. Emich Gusztáv kiadása
- Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) 1989. *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts.* Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien.
- Császár Elemér 1903. *Verseghy Ferenc élete és művei.* Budapest.
- Cser András 1999. A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története.* Osiris Kiadó–Tinta Kiadó. Budapest. 266–287.
- Csetri Lajos 1973. Verseghy nyelvfilozófiája. Online: vfk.vfmk.hu/00000051/003.html In: Szurmay Ernő (szerk.) *In memoriam Verseghy Ferenc.* Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000051>

- D. Mátrai Mária 1991. A szófai rendszerezés elveinek változása a magyar grammatikatörténetben. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 456–462.
- Dárdai Ágnes 2000. Az összehasonlító tankönyvkutatás nemzetközi tapasztalatai. *Educatio* 2000/4. 498–508.
- Dárdai Ágnes 2002. *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Davis, Paul–Rivoluceri, Mario 1988. *Dictation. New Methods, New Possibilities*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Deme László 1955a. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–27.
- Deme László 1955b. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 27–83.
- Deme László 1970. A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. *Magyar Nyelvőr* 270–80.
- Deme László 1981. Anyanyelv és hazafiság. In: Grétsy László (szerk.) *Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás*. TIT. Budapest. 66–85.
- Dijk, Teun A. van (1980a) *Text and context*, London.
- Dijk, Teun A. van (1980b) *Textwissenschaft*, Tübingen: Niemeyer.
- Dijk, Teun A. van 1977. Pragmatikai kötőelemek. In: Penavin Olga – Thomka Beáta (szerk.) (1982) *Tanulmányok*. (15. füzet) *Szövegelmélet*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék. 83–90.
- Domonkosi Ágnes 1999. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások* 37: 157–66.
- Domonkosi Ágnes 2001. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban. *Magyar nyelvjárások* 39: 87–102.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- Dömötör Adrienn 2003. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 103–117.
- É. Kiss Katalin 1998a. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó. Budapest. 23–39.
- É. Kiss Katalin 1998b. Mondattan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 17–184.
- Éder Zoltán 1983. *Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből*. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.
- Éder Zoltán 1988a. Bevezető tanulmány. In: Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 9–28.
- Éder Zoltán 1988b. Versegly Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. *Magyar Nyelvőr* 57–66.

- Éder Zoltán 1989. Honismereti törekvések a XVIII. század végén az első magyar nyelvű útikönyvben. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts.* Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 170–178.
- Éder Zoltán 1994. Verseghy magyar–német összevető nyelvtana. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000063/008.html> In: Szurmay Ernő (szerk.) *In memoriam Verseghy Ferenc 4.* Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/adat/00000063.html>
- Éder Zoltán 1998. Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000064/006.html>. In: Szurmay Ernő (szerk.) *In memoriam Verseghy Ferenc 5.* Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/adat/00000064.html>
- Éder Zoltán 1999a. *Túl a Duna-tájon.* Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest.
- Éder Zoltán 1999b. Szótárirodalmunk történetének mostohagyermek. Online: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/99-4/eder.htm>
- Éder Zoltán 2003a. Verseghy Ferenc „Ungarische Sprachlehre” című könyve. Online: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/03-1/eder.pdf>
- Éder Zoltán 2003b. Az Ungarische sprachlehre (1817) jelentősége mai szemmel. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000065/009.html>. In: Szurmay Ernő (szerk.) (2003) *In memoriam Verseghy Ferenc 5.* Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/adat/00000065.html>
- Edmondson, Willis–House, Juliane. 2000. *Einführung in die Sprachlehrforschung.* 2. kiadás. Francke. Tübingen und Basel.
- Eliot, Thomas Stearns 2003. *A kultúra meghatározása.* Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Faragó Tamás (szerk.) 2004. *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I–II.* Dico, Új Mandátum. Budapest.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben.* Akadémiai Kiadó, Budapest. Nyelvtudományi Értekezések 147. szám.
- Fehér Katalin 1999. *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon.* Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- Fehér Katalin 2005. *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849.* Eötvös József Könyvkiadó. Budapest.
- Felkai László (é.n.) *Szervezeti és tartalmi jellegű változások az ezeréves magyar iskolában.* Online: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/nevtor19/nevt1903.htm>
- Fercsik Erzsébet–Raácz Judit 2006. *Kommunikáció és nyelvhasználat.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fináczy Ernő 1899. *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1740–1773 első kötet.* Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

- Fináczy Ernő 1899–1902. *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Fináczy Ernő 1927. *Az újkori nevelés története. (1600–1800)* Kir. Magyar Egyetemi nyomda. Budapest.
- Finály Henrik 1888. *Hogy is mondják ezt magyarul?* Előadások a magyar nyelvtan köréből; az 1885/86.tanév II. felében a kolozsvári kir. Ferencz József– Egyetem Bölcsélet–, Nyelv– és Történettudományi Karában. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Fülei-Szántó Endre 1980. Rendszer és élmény. *Magyar Nyelvőr* 344–348.
- Fülei-Szántó Endre 1994. *A verbális érintés*. Linguistica. Series C, Relationes 7. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Fülöp Géza 1978. *A magyar olvasóközösség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- G. Györffy Katalin 2004. Kultúra és életforma a 18. századi Magyarországon. (idegen utazók megfigyelései) In: Faragó Tamás (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. II.* Budapest. Dico, Új Mandátum. 36–49.
- Gáldi László 1957. *A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Geleji Katona István 1645/1866 *Magyar Grammatikácska A' vagy Az igaz magyar irásban és szollásban kívántató néhány szükséges Observatiok... Gyulafehérvár =Corpus Grammaticorum*. Toldy Ferenc (szerk.) Budapest.
- Gerő András 1999. *Ferenc József, a magyarok királya*. Pannon Kiadó. Budapest.
- Giay Béla–Nádor Orsolya (szerk.) 1998. *A magyar mint idegen nyelv / Hungarológia*. Janus, Osiris. Pécs, Budapest.
- Givón, Talmy 1993. *English Grammar*. A Funkcional. Based Introduction. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Gombocz Zoltán 1922. *Nyelvtörténeti módszertan*. Melich János – Gombocz Zoltán – Németh Gyula (szerk.) *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Gonda Imre–Niederhauser Emil 1977. *A Habsburgok*. Gondolat. Budapest.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Gósy Mária 2000. *Állandóság és változás a beszédben*. Online: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/00-1/gosy.htm>
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 192–204.
- Grétsy László (szerk.) 1976. *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László (szerk.) 1981. *Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás*. TIT. Budapest.
- Grice, Paul 1975/1997. A társalgás logikája. In.: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó, Budapest. 233–250.
- H. Balázs Éva 1987. *Bécs és Pest–Buda a régi századvégen*. Magvető Kiadó. Budapest.

- H. Balázs Éva–Krász Lilla–Kurucz György (szerk.) 2007. *Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815*. Corvina Kiadó. Budapest.
- H. Tóth Imre 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*. Szombathely
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 464–469.
- Haan Lajos 1879. *Bél Mátyás*. Székfoglaló értekezés. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből VIII/8, A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala. Budapest.
- Habermas, Jürgen 1971. Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. In: Habermas, Jürgen–Luhmann, Niklas (Hrg.) *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Suhrkamp. Frankfurt a. M. 101–141.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatlan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 1978. *Language as social semiotic: The social representation of language and meaning*. Arnold. London.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood–Hasan, Ruqaiya 1989. *Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social Semiotic Perspective*. University Press Language Education. Oxford.
- Hámori Ágnes 2006. A társalgási műfajokról. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 157–182.
- Hanzeli Victor 1989. Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének metanyelvéhez. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*. Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 404–410.
- Hegedűs Rita 1984. Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Béll Mátyás Sprachmeistereben. *Magyar Nyelvőr* 75–82.
- Hegedűs Rita 1991. A mondatlan fejlődésének főbb állomásai 18–19. századi magyar nyelvű könyvekben. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 264–271.
- Hegedűs Rita 2005. *Magyar Nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Hegedűs Rita–Nádor Orsolya–Pelcz Katalin 2006. Tallózás régi magyar nyelvtanainkban. In: Hegedűs Rita–Nádor Orsolya (szerk.) *Magyar Nyelvmester. A magyar mint idegen nyelv – Hungarológiai alapismeretek*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 31–47.
- Hegy Endre 1970. *A magyar nyelv idegen nyelvként való tanításának főbb elvei és módszertani problémái*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hegy Endre 1972. Egyazon nyelv anyanyelvként és idegen nyelvként történő tanításának módszertana. In: Hotváth Miklós–Temesi Mihály (szerk.) *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Tankönyvkiadó. Budapest. 448–455.

- Hegy Endre 1991. Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? A vonzatközpontú nyelvoktatás és módszere. In: Giay Béla–Nádor Orsolya (szerk.) *A magyar mint idegen nyelv fogalma*. Nemzetközi Hungarológiai Központ. Budapest.
- Herder, Johann Gottlob 1778. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Hermann József 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 1–8.
- Hernádi Sándor 1972. *Nyelvtan és nyelvművelés*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Holló Dorottya. 2006. Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás. In: Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 996-1018.
- Holsti, Ole R. 1969. *Content analysis for the social sciences and humanities. – Reading*. Addison–Wesley. Massachusetts.
- Hopp Lajos 1981. A Contrat social fogadtatása és interpretációja Magyarországon és Kelet–Európában. *Helikon* 1981/4. 379–386.
- Horváth Márton (főszerk.) 1988. *A magyar nevelés története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Horváth Miklós–Temesi Mihály (szerk.) 1972. *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. *Válogatott Írásai*. Európa. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1857. A magyar igeidők használhatása. In: Hunfalvy Pál (szerk.) *Magyar nyelvészet*. Második évfolyam. Pesten. Eggenberger Ferdinánd. 435–463.
- Huszár Ágnes 1986. Nyelvművelés és norma. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.) *Norma – átlag – eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság. Pécs. 59–69.
- Hymes, Dell 1972. Models of the Interaction of Language and Social Life. In: J. Gumperz & D. Hymes, *Directions in Sociolinguistics: the Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 35–71.
- Hymes, Dell 1977. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 333-413.
- Jáki László 2002. *Mozaikok a tankönyvkritika történetéből*. Online: www.opkm.hu/konyvesnevelés/2002/4/Jaki.html
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers*. Gondolat. Budapest.
- Jucker, Andreas H. (ed. at. all.) 1995. *Historical Pragmatics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Kabán Annamária 1982. A tudományos stílus fogalmának tisztázásához. Kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 343–350.
- Kabán Annamária 1993. *A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig*. Szemiotikai, nyelvészeti megközelítés. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kálmán Péter 1985. Táncsics Mihály nyelvkönyveinek mához szóló üzenete. = *Magyar Nyelvőr* 310–321.
- Karlovitz János (szerk.) 1986. *Tankönyvelméleti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Karlovitz János 2001. *Tankönyv. Elmélet és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

- Károly Sándor 1972. *Nyelvtörténet és kommunikáció*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. Akadémiai Kiadó. Budapest. 119–31.
- Kárpáti Eszter–Szücs Tibor (szerk.) 2002. *Nyelvpedagógia*. Iskolakultúra. Pécs.
- Kelly, Louis G. 1976. *25 centuries of language teaching*. Newbury House Publishers. Rowley, Massachusetts.
- Kemény György 1935. Vályi András egyetemi előadásainak plánuma. *Magyar Nyelv* 222–230.
- Kenesei István 2005. A nyelvelmélettől a nyelvművelésig: A nyelvészet egységéről és változatosságáról. *Magyar Nyelvőr* 1–12.
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 2001. *Magyar Életrajzi Lexikon: 1000–1990*. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest.
- Kéri Katalin 1993. Juan Luis Vives, spanyol humanista. *Neveléstörténeti Füzetek*. OPKM. Budapest. 3-11. Online: kerikata.hu/publikaciok/text/vives.htm
- Kéri Katalin 1997. *Mi a neveléstörténet*. JPTE Tanárképző Intézet. Pécs.
- Kertész Manó 1908. A magázás. *Magyar Nyelv* 401–403.
- Kertész Manó 1931/1996. *Szállok az Úrnak*. Az udvarias magyar beszéd története. repr: KuK Könyvkiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) 2006. *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1995 *Társadalom és nyelvhasználat*. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2003. A magyar nyelvtörténet korszakolásához. *Magyar Nyelv* 385–394.
- Kiss Jenő 2006. Döbrentei Gábor és a magyar nyelv ügye: *Magyar Nyelvőr* 8–13.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kókay György (szerk.) 1979. *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Komáromi Csipkés György 1655/1866 *Hungaria Illustrata. Hoc est brevis methodica naturae et genii linguae hungaricae explicatio, anungaros in discenda lingua ista facilitans, promovens et hungaros efficiens*. 1655. =*Corpus Grammaticorum*. Toldy Ferenc (szerk.) Budapest.331–402.
- Kornis Gyula 1927. *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I. Királyi magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Kosáry Domokos (1988) A felvilágosult abszolútizmus oktatásügyi reformjai. In: *A magyar nevelés története*. I. Budapest.
- Kosáry Domokos 1980. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kosáry Domokos 1984. *Bél Mátyás helye a művelődés történetében*. Irodalomtörténet 66: 4. 795–816.

- Kovács Ferenc 1969. *Elmélet és gyakorlat egysége Riedl Szende nyelvmagyaroztatában*. MTA I.OK. 26: 143–150.
- Kovalovszky Miklós 1955. Tudományos nyelvünk. In: Pais Dezső (szerk.) *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó Budapest. 227–313.
- Köpeczi Béla 1981. A felvilágosult abszolutizmus és a filozófusok. *Helikon* 1981/4. 374–379.
- Kövesdi Pál 1686/1866. *Elementa Linguae Hungaricae. = Corpus Grammaticorum*. Toldy Ferenc (szerk.) 549–584.
- Krippendorff, Klaus 1995. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi kiadó. Budapest.
- Krumm, Hans-Jürgen 1994. Interkulturelles Lernen im Fremdsprachenunterricht. In: Bausch, Karl-Richard–Christ, Herbert–Krumm, Hans-Jürgen (szerk.) *Interkulturelles Lernen im FU*. Narr. Tübingen. 116–127.
- Kurtán Zsuzsa 2001. *Idegen nyelvi tantervek*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Labov, William 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba–Terestyéni Tamás (szerk.) *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 365–398.
- Ladányi Mária 1999. *Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra*. Online: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/99-2/ladanyi.htm>
- Ladányi Mária 2003. *A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek*. Online: <http://www.geocities.com/ladanyimaria/grammvegleges.html>
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Linke, Angelika 1996. *Sprachkultur und Bürgertum. Zur Mentalitätsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, Weimar. Metzler.
- Lux Gyula (é.n.) *Modern nyelvtanítás*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- Lux Gyula 1925. *A modern nyelvek tanulása és tanítása*. Klein, Ludvig és Szelényi könyvnyomdája. Miskolc.
- Lux Gyula 1927. *A nyelv. Nyelvlélektani tanulmány*. Athenaeum. Budapest.
- Maitz Péter 2000. A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 501–513.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. *Magyar Nyelv* 307–322.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Máté Jakab 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti tankönyvkiadó. Budapest.
- Máté Jakab 2001. Születőben a magyar nyelvtudomány történetének szintézise? Gondolatok egy tanulmánykötet kapcsán. *Magyar Nyelv* 64–77.
- Máté Jakab 2003. *A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig*. Nemzeti tankönyvkiadó. Budapest.
- Medgyes Péter 1997. *A nyelvtanár*. A nyelvtanítás módszertana. Corvina.

- Melich János 1907. *A magyar szótárirodalom. 1. A legrégebbi szójegyzékektől P. Pápai szótáráig.* Nyelvészeti füzetek 46. Athenaeum. Budapest.
- Mérei Gyula (szerk.) 1980. *Magyarország története 5. 1790–1848 I–II.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mészáros István 1968. *A magyar nevelés története 1790–1849.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Mészáros István 1976. Iskolai nyelvművelő módszerek a XVIII. század végén. *Magyar Nyelvőr* 117–184.
- Mészáros István 1977. A neveléstudomány rendszere az első magyar nevelélméletben (1827). In: Nagy Sándor (szerk.) *Vizsgálatok a nevelés–oktatás korszerűsítésével kapcsolatban.* Tankönyvkiadó. Budapest. 152–168.
- Mészáros István 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Mészáros István 1989. *A tankönyvkiadás története Magyarországon.* Tankönyvkiadó. Budapest – Dabasi nyomda. Dabas.
- Mészáros István–Németh András–Pukánszky Béla 2005. *Neveléstörténet.* Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó. Budapest.
- Mikó Pálné 1982. *Márton József a magyar nyelvért.* A nyelvtudomány és a nyelvoktatásműhelyéből. ELTE. Budapest.
- Mikó Pálné 1989. Márton József bécsi működése. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I.* Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 430–434.
- Mikó Pálné 1991. A magyar nyelvtudomány fejlődése a 18–19. század fordulóján. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 475–480.
- Mikonya György (é.n.) *A történelem tanítása és a felhasznált tankönyvek a felekezeti iskolákban.* Online: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/!kek/nevtor19/nevt1912.htm>
- Milroy, James–Milroy, Leslie 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization.* Routledge. London.
- Nádor Orsolya (é.n.) *Néhány gondolat a XIX. századi magyarnyelv–oktatásról: módszerek és tankönyvek.* Online: www.bbi.hu/index.php?cid=220&id=79
- Nádor Orsolya 1998. A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In: Giay Béla–Nádor Orsolya (szerk.) *A magyar mint idegen nyelv / Hungarológia.* Janus, Osiris. Pécs, Budapest. 9–54.
- Nádor Orsolya 2000. A magyar nyelv státusának változásai a honfoglalástól a XIX. Század közepéig. *Hungarológiai Évkönyv.* Pécs. 54–71.
- Nádor Orsolya 2002. *Nyelvpolitika.* A magyar nyelv politikai státusváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig. BIP. Budapest.
- Nagy Sándor (szerk.) 1977. *Vizsgálatok a nevelés–oktatás korszerűsítésével kapcsolatban.* Pedagógiai közlemények, 18. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Nagy Sándor 1988. *Az oktatáselmélet alapkérdései.* Tankönyvkiadó. Budapest.

- Nattinger, James R.–DeCarrico, Jeanette S. 1997. *Lexical Phrases and Language Teaching*. Oxford University Press. Oxford.
- Neumer Katalin 1998. *Gondolkodás, beszéd, írás*. Kávé Kiadó. Budapest.
- Nyíri Tamás (é.n.) *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. Budapest.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 277–283.
- Nyomárkay István 2002. *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Lucidus Kiadó. Budapest.
- Ódor Imre 2004. A nemesség a 18. századi Európában. In: Faragó Tamás (szerk) *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*. I. Dico, Új Mandátum. Budapest. 128–141.
- Pais Dezső (szerk.) 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Paul, Hermann 1886. *Principien der Sprachgeschichte*. Halle.
- Payr Sándor 1908. *A pietizmus pedagógiája*. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. Neveléstörténeti tanulmány. Wigand F. K. Könyvnyomdája. Pozsony.
- Pelcz Katalin 2003a. *A magyar mint idegen nyelv elsajátításának folyamatáról*. Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia Füzetei. Dunaújváros. 69–72.
- Pelcz Katalin 2003b. Nyomárkay István: *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Recenzió. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 242–248.
- Pelcz Katalin 2003c. A beszédkészség fejlesztése a magyar mint idegen nyelv oktatásában, *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs, 66–72.
- Pelcz Katalin 2004. Az olvasáskészség fejlesztése – a szöveg oldaláról. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 137–145.
- Pelcz Katalin 2005a. Az interkulturális szemlélet hatása a magyar mint idegen nyelv oktatásában. *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 114–122.
- Pelcz Katalin 2005b. Nemeskéri Kiss Pál a grammatikairó és Ferenc József magyartanára. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture*. 2005/2. 70–87.
- Pelcz Katalin 2006. A nyelvi minták megjelenési formái a 19. századi magyar nyelvkönyvekben. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture*. 2006/1–2. 93–102.
- Pelcz Katalin 2007. A megszólítás pragmatikai vizsgálata a 19. századi magyar nyelvoktató tankönyvekben. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture*. 2007/1–2. 84–97.
- Pereszlényi Pál 1682/1866. *Grammatica Lingvae Hungaricae. Tyrnaviae. =Corpus Grammaticorum*. Toldy Ferenc (szerk.) Budapest. 403–548.
- Péter János (é.n.) *Erasmus nevelési eszméi*. Online: mek.oszk.hu/01800/01851/
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Petrich Béla 1937. *A modern nyelvek tanítása*. Országos Középiskolai Tanáregyesület. Budapest.
- Petrik Géza 1888. *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Dobrowsky Ágost. Budapest.

- Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.) 1997. *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Poór János 1988. *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Gondolat. Budapest.
- Porter, Richard–Samovar, Larry (szerk.) 1994. *Intercultural communication: A reader*. Wadworth. Belmont.
- Pukánszky Béla–Németh András (é. n.) *Neveléstörténet*. Online: <http://magyarirodalom.elte.hu/nevelestortenet/>
- Pusztai Ferenc (é.n.) *Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben*. VII. Nemzetközi Magyar nyelvtudományi Kongresszus. Online: <http://www.nytud.hu/NMNYK/eloadas/pusztai.rtf>
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 297–307.
- Pusztai Ferenc 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. *Magyar Nyelv*. 385–391.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- Révai Miklós 1806. *Elaboratior Grammatica Hungarica*. Pest.
- Riedl Frigyes 1880. Verseghy mint nyelvtudós. *Magyar Nyelvőr* 433–444., 493–502.
- Riedl Szende 1856. A nyelvészetről általában. *Magyar Nyelvészet* 20–30.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Roche, Jörg 2001. *Interkulturelle Sprachdidaktik*. Gunter Narr Verlag. Tübingen.
- Rost-Roth, Martina 1996. *Deutsch als Fremdsprache und interkulturelle Kommunikation*. In: *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht*. Online: www.ualberta.ca/~german/ejournal/rost11.htm
- Sági István 1922. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- Sárosi Zsófia 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 434 – 447.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat. Budapest.
- Schleicher, August 1850. *Linguistische Untersuchungen. 2. Teil: Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht*. H.B. König. Bonn. Reprint: 1983. J. Benjamins. Amsterdam.
- Seal, Bernard D. 1991. Vocabulary learning and teaching. In Celce-Murcia, Marianne (szerk.) *Teaching English as a second or foreign language*. Newbury House. New York. 296–311.
- Searle, John R. 1976/1997 Az illokúciós aktusok szerkezete. In Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni Tamás (szerk.), *Nyelv-kommunikáció-cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 43–61.
- Sitta, Horst (szerk.) 1980. *Ansätze zu einer pragmatischen Sprachgeschichte*. Reihe Germanistische Linguistik 21. Niemeyer. Tübingen.
- Sőtér István (szerk.) 1965. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. III*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Stohl Róbert 2005. *Adatok Péteri Takáts József nevelői tevékenységéhez*. Online: www.tanszertar.hu/eken/2005_04/stohl.htm
- Störing, Hans Joachim 1997. *A filozófia világtörténete*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Szabó Dénes 1980. Betekintés a magyar nyelvkönyvek írásának történetébe. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv grammatikája*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Budapest. 707–711.
- Szabó Dénes 1991. A magyar nyelvkönyvek írásának kialakulása. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 626–631.
- Szabó G. Zoltán (1988) Elméleti viták – gyakorlati nyelvtanok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/00000056/009.html> In: Szurmay Ernő (szerk.) *In memoriam Verseghy Ferenc 3*. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok. Online: <http://vfk.vfmk.hu/adat/00000056.html>
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szalay Imre 1831. *Magyar nyelvtudományi rövid oktatás*. Pest.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1980. A nyelvi tudat(osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában. *Magyar Nyelv* 157–165.
- Szathmári István 2001. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár.
- Szávai János 1989. Bécs a magyar emlékirás tükrében. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I*. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 685–689.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története. 1832–1954*. Nyelvészeti tanulmányok 17. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1610/1866. *Novae Grammaticae Ungaricae. =Corpus Grammaticorum*. Toldy Ferenc (szerk.) Budapest. 115–290.
- Szende Tamás 1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szende Tamás 1996. *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Corvinus Kiadó. Budapest.
- Szépe György 1971. Az alkalmazott nyelvészet ügye. *Magyar Nyelv* 262–270.
- Szili Katalin (é.n.) *Magyarul beszélvén*. A grammatikáról másképpen – új kérdések és válaszlehetőségek. Online: <http://www.bbi.hu/index.php?id=79&cid=239>
- Szili Katalin 1984. Nyelvünk a külföldieknek írt nyelvkönyvekben *Magyar Nyelvőr* 305–312.
- Szili Katalin 1989. Magyar nyelvkönyvek szlovák ajkúaknak a 19. század első felében. In: Csáky, Moritz–Haselsteiner, Horst–Klaniczay Tibor–Rédei Károly (szerk.) *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I*. Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján. Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum Beziehungen und

- Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Nemzetközi magyar Filológiai Társaság. Budapest – Wien. 115–119.
- Szili Katalin 2000. A pragmatikai kutatások a nyelvoktatásban (különös tekintettel a magyar mint idegen nyelv tanítására) *Hungarológiai Évkönyv*. Pécs. 113–120. p.
- Szili Katalin 2002. A kérdés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126. 12–30.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata. Tinta Kiadó. Budapest.
- Szili Katalin 2006a. Nyelvbe rejtett üzenetek. A nyelv és a kultúra viszonyáról általában és a magyar nyelv kapcsán. *Magyar Nyelv* 33–43.
- Szili Katalin 2006b. *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához*. Enciklopédia Kiadó.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 1–18.
- Szily Kálmán 1902–1908 *A magyar nyelvújítás szótára*. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. 1–2. köt. Hornyánszky Viktor. Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Horánszky Viktor. Budapest.
- Takács Józsefné 1972. A birtoklás sajátos kifejezőmódjainak magyar–német összevető vizsgálata. In: Hotváth Miklós–Temesi Mihály (szerk.) *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Tankönyvkiadó. Budapest. 329–336.
- Tandori Andor 1984. Bevezető tanulmány. In: Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Telegdi Zsigmond (szerk.) 1986. *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Telegdi Zsigmond–Szépe György (szerk.) *Általános nyelvészeti tanulmányok XIV*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2003) A nyelvi norma In: Kiefer Ferenc (szerk.) A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai Kiadó, Budapest, 411-421.
- Tolcsvai Nagy Gábor (é.n.) *Recepció és kreativitás kettőssége a „nyelvújítás” elméletében és gyakorlatában*. Online: <http://zeus.phil-inst.hu/recepcio/htm/5/502.htm#>
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998a. A nyelvi norma. *Magyar Nyelvőr* 201–213.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998b. A nyelvi norma. Nyelvtudományi Értekezések 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004a. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Áron Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004b. *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvészet: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–362.
- Tolnai Vilmos 1903. A nyelvújítás szótárához. *Magyar Nyelvőr* 280.

- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Melich János–Gombocz Zoltán–Németh Gyula (szerk.) A magyar nyelv tudomány kézikönyve II. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Tompa József (szerk.) 1961–62. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.
- Tompa József 1965. *A magyar igeragozás alapkategóriái a XIX. századi nyelvtanainkban*. Nyelvtudományi Közlemények 67. 143–149
- Tóth Zoltán 2004. A rendi társadalomszerkezet történeti színeváltozása. In: Faragó Tamás (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I.* Dico, Új Mandátum. Budapest. 120–128.
- Török József (é.n.) *A kereszténység kezdetei Magyarországon*. Online: <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b99/index.html>
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. Szeged.
- Tsétsi János 1708/1866 *Observationes Orthographico-Grammaticae*. 1708. = *Corpus Grammaticorum*. Toldy Ferenc (szerk.) 661–688.
- V. Windisch Éva 2004. Az értelmiség létszámának kérdéséhez – 1784–1804. In: Faragó Tamás (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I.*, Dico, Új Mandátum. Budapest. 308–318.
- Veliky János (szerk.) 1999. *Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században)*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Villó Idikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény Gábor (szerk.) *Normatudat – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete. 7–22.
- Viszota Gyula 1908. A Magyar Tudós Társaság zsebszótára történetéhez. *Magyar Nyelv* 63–71.
- Vitányi Iván 1980. Kultúra, művelődés, közművelődés. In: Szerdahelyi István (szerk.) *A kultúra fogalmáról*. Kossuth Kiadó. Budapest. 216–257.
- Vörösmarty, Michael 1832. *Kurzgefaßte ungrische Sprachlehre für Deutsche*. K. A. Hartleben. Pest.
- Wellmann Imre 2004. Az udvari ember. In: Faragó Tamás (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században. I.*, Dico, Új Mandátum. Budapest. 141–152.
- Zellinger Erzsébet 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar nyelvjárások*. 38. 505–512.
- Zoltán József 1963. *A barokk Pest-Buda élete. Ünnepek, szórakozások, szokások*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest.
- Zsinka István 1939. *A beszédrészek magyar elnevezésének története*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 49.